

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

На правах рукопису

Виздрик Віталій Степанович

УДК 338.431+ 352.07]:316.334.55(477.8-22)"1919/1939"

**СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ
ПРОЦЕСИ В ГАЛИЦЬКОМУ СЕЛІ (1919–1939)**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант

Литвин Микола Романович

доктор історичних наук, професор

Львів – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	11
1.1. Стан наукової розробки проблеми	11
1.2. Джерела	52
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ	73
РОЗДІЛ 3. НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ. МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ	94
3.1. Політика польської влади у Галичині на початку 20-х років XX століття. Повоєнне відновлення сільського господарства.....	94
3.2. Національний і соціальний склад населення	119
3.3. Особливості місцевого самоврядування.....	128
РОЗДІЛ 4. ОСНОВНІ НАПРЯМИ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ПОЛЬЩІ	145
4.1 Реформування системи землеволодіння. Парцеляція	145
4.2. Зміни у структурі селянського землеволодіння.....	168
4.3. Польське осадництво	197
4.4. Реорганізація землекористування.....	220
РОЗДІЛ 5. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ РИНКОВИХ ВІДНОСИН В АГРАРНІЙ ГАЛУЗІ	240
5.1. Товарне землеробство і тваринництво.....	240
5.2. Сільськогосподарська кооперація	256
РОЗДІЛ 6. АГРАРНЕ ПИТАННЯ В КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОВІДНИХ УКРАЇНСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ ПАРТІЙ	287
6.1 Аграрне питання в програмних документах і діяльності українських партій	287
6.2. Вплив регіональних осередків польських партій на галицьке село	327
РОЗДІЛ 7. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ	345
7.1. Культурно-освітня сфера.....	345
7.2. Соціально-побутові умови	355
ВИСНОВКИ	376
ДОДАТКИ	383
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	488

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ББСУ – Безпартійний блок співпраці з урядом (Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem)
- Держархів Волинської обл. – Державний архів Волинської області
- Держархів Івано-Франківської обл. – Державний архів Івано-Франківської області
- Держархів Львівської обл. – Державний архів Львівської області
- Держархів Тернопільської обл. – Державний архів Тернопільської області
- ЗУНР – Західно-Українська Народна Республіка
- ККОК – Крайовий комітет організації кооперативів
- КПЗУ – Комуністична партія Західної України
- КПП – Комуністична партія Польщі (Komunistyczna Partia Polski)
- КРПП – Комуністична робітничка партія Польщі
- КСР – Крайовий союз ревізійний
- МВС – Міністерство внутрішніх справ
- МЗС – Міністерство закордонних справ
- ОУН – Організація українських націоналістів
- ППС – Польська Партія Соціалістична (Polska Partia Socjalistyczna)
- ПСЗЛ – Польський союз людовців
- ПСЛ «Визволене» – Польське стронніцтво людове «Визволене» (Polskie Stronnictwo Ludowe «Wyzwolenie»)
- ПСЛ «Єдність людова» – Польське стронніцтво людове «Єдність людова» (Polskie Stronnictwo Ludowe «Jedność Ludowa»)
- ПСЛ «Лівиця» – Польське стронніцтво людове «Лівиця» (Polskie Stronnictwo Ludowe «Lewica»)
- ПСЛ «Пяст» – Польське стронніцтво людове «Пяст» (Polskie Stronnictwo Ludowe «Piast»)
- РСУК – Ревізійний союз українських кооперативів
- СзХ – Союз Хлопський (Związek Chłopski)

СЛ – Стронніцтво людове (Stronnictwo Ludowe)
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
СХ – Стронніцтво Хлопське (Stronnictwo Chłopskie)
ТВС – Тимчасовий відділ самоврядування
УСРП – Українська соціалістично-радикальна партія
УВО – Українська військова організація
УКС – Український католицький союз
УНДО – Українське національно-демократичне об'єднання
УНДП – Українська національно-демократична партія
УНО – Українська народна обнова
УНР – Українська Народна Республіка
УНТП – Українська народно-трудова партія
УПНР – Українська партія національної роботи
УПР – Українська парламентська репрезентація
УПСР – Українська партія соціалістів-революціонерів
УПТ – Українське педагогічне товариство
УРП — Українська радикальна партія
УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСДП – Українська соціал-демократична партія
УСО – Українське селянське об'єднання
УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка
УХО – Українська християнська організація
ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань
України
ЦДІАЛ України – Центральний державний історичний архів України у
м. Львові
AAN – Центральний державний архів у Варшаві (Archiwum Akt Nowych w
Warszawie)
GUS – Головне статистичне управління Польщі (Główny urząd statystyczny)
RDRL – Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Визначальну роль у структурі економіки, становленні етнонаціональних ідентичностей, моделі поведінки, формуванні моральних засад й ціннісних орієнтирів населення України відіграло село та селянство.

Головною проблемою села в незалежній Україні стало відродження ринкової економіки сільського господарства та приватної власності на землю. Проте, щоб забезпечити ефективне господарювання в сучасних умовах, важливо не тільки пристосуватися до ринку, а й запроваджувати історично випробувані ринкові форми діяльності. Стратегічним напрямом розвитку аграрного сектора в сучасних умовах є стимулювання розвитку невеликих господарств, насамперед фермерських та кооперативних.

Звернення до історії життя та побуту селянства актуальне не тільки з точки зору осмислення закономірностей історичного процесу, а й реальностей сучасного життя, зокрема ситуації, що склалася в аграрній галузі України в результаті деколективізації. Кризовий стан економіки спонукає до з'ясування специфіки селянського способу життя в аналогічних ситуаціях різних часів, вивчення зміни ментальності селян, їхньої поведінки в умовах реформ, революцій, воєн та пошуку альтернативних варіантів розвитку сільського господарства. У сучасних умовах аграрні проблеми безпосередньо впливають на позитивний імідж України у світовому співтоваристві.

На підставі законодавчих і нормативно-правових актів у національному аграрному секторі створюється багаторівнева економічна структура, що має гарантувати рівноправний розвиток різних організаційно-правових форм господарювання сільськогосподарських виробників із максимальним використанням потенційних можливостей кооперації й орендних відносин. Колишні колгоспи почасти змінили селянські спілки, агрофірми, кооперативні та виробничі сільськогосподарські підприємства. Більше як половину сільгосппродукції виробляють фермерські й особисті підсобні господарства.

Однак розвиток прогресивних форм господарювання належно не забезпечений фінансово-матеріальними засобами, а передача селянських земельних паїв в оренду колективним підприємствам здебільшого виявилася економічно непридатною для реформ. Негативно впливає на стан сільського господарства й відсутність регуляторної системи купівлі і продажу землі. Повільно здійснюється економічна реформа, унаслідок якої відбуваються кризові явища в селі, міграція сільських мешканців до міст, запустіння населених пунктів, що негативно відображається на добробуті селян.

Дане дослідження стосується періоду, коли Галичина входила до складу Другої Речі Посполитої. Цей час насичений різноманітними подіями в суспільному-політичному та соціально-економічному житті регіону, які сьогодні потребують більш детального розгляду, нових підходів та оцінок. В умовах бездержавності, панування патріархального господарського укладу та інших архаїчних пережитків, українці зуміли відновити зруйноване війнами господарство, при цьому могли розраховувати лише на господарську самоорганізацію.

Перетворення аграрних відносин у сучасній Україні актуалізує вивчення історичного досвіду розвитку ринкових відносин західноукраїнських аграріїв у дорадянський період, узагальнюючи діяльність селянських господарств та великих землевласницьких маєтків. На нашу думку, різноаспектний аналіз соціально-економічної, культурно-освітньої структури міжвоєнного галицького села дасть змогу змоделювати перспективу його розвитку, зокрема виробничу й невиробничу інфраструктури. Важливо також переосмислити значення сільськогосподарської кооперації в економічному поступі села. Реформування економіки сучасного українського села можливе лише з урахуванням досягнень минулого та порівнянь із здобутками інших країн. Цим і зумовлена його актуальність.

Зв'язок роботи з науковими планами, темами. Дисертація виконувалася в рамках наукової теми відділу українсько-польських відносин Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України «Українці – поляки:

взаємовпливи, протистояння, співпраця (друга половина XIX – початок XX століття)» (державний реєстраційний номер 0107U005411).

Мета роботи полягає у комплексному аналізі еволюції соціально-економічних процесів у галицькому селі, висвітленні культурно-освітнього та духовного життя аграріїв.

З огляду на неможливість охопити всю широту та складність проблеми, спираючись на архівні джерела, статистичні дані, матеріали преси, критично проаналізувавши українську та зарубіжну історіографію, для досягнення поставленої мети визначено **завдання** дослідити:

- стан наукової розробки теми та джерельну базу;
- основні напрямки та етапи польської аграрної політики в краї;
- соціальні-економічні та етнодемографічні наслідки польської політики в аграрній сфері;
- функції місцевого самоврядування після інкорпорації краю Польщею;
- роль сільськогосподарської кооперації в аграрному поступі галицького села;
- особливості розвитку товарного землеробства і тваринництва;
- політика провідних українських та польських партій у вирішенні аграрного питання;
- духовне та культурно-освітнє життя сільського населення, його побут і повсякденність.

Об'єктом дослідження є галицьке село у міжвоєнний період XX ст..

Предметом дослідження – соціально-економічні та суспільно-політичні процеси в галицькому селі у 1919-1939 рр..

Хронологічні межі дослідження охоплюють міжвоєнне двадцятиліття (липень 1919 р. – вересень 1939 р.) – від закінчення українсько-польської війни і до вибуху Другої світової війни.

Територіальні межі дослідження охоплюють регіони України, що в міжвоєнний період входили до складу Другої Речі Посполитої. За сучасним адміністративно-територіальним поділом це Івано-Франківська, Львівська та

Тернопільська області. Галичина за площею та кількістю мешканців була основним масивом українських територій, котрі в 1920–1930-х роках залишалися поза межами радянської України.

Теоретику–методологічну основу дослідження становлять принципи об'єктивності, системності, та історизму, які зумовлюють вивчення й узагальнення інформації на основі науково-критичного аналізу всього комплексу джерел та літератури стосовно предмета дослідження. Відповідно до мети і завдань пошуку використовувалися загальнонаукові та спеціальні методи історичного пізнання: комплексного аналізу, порівняльно-історичний, типологічний, структурно-функціональний. Використано також проблемно-хронологічний принцип, який дає можливість детальніше реконструювати еволюцію соціально-економічних відносин в галицькому селі.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена сукупністю поставлених завдань та засобами їх розв'язання. У роботі

уперше:

- комплексно досліджено суспільно-політичні та соціально-економічні процеси;
- визначено основні концептуальні напрями польської аграрної політики в Галичині;
- вивчено громадсько-політичну діяльність українських і польських партій в аграрній сфері та їхню роль у формуванні світогляду селянства;
- висвітлено особливості функціонування місцевого самоврядування галицького села;
- схарактеризовано трансформацію системи землекористування.
- показано вплив зовнішніх чинників на урядову аграрну політику в регіоні.

Удосконалено:

- аналіз національного та соціального складу галицького населення;
- характеристику культурно-освітньої сфери галицького села;

Подальший розвиток отримали:

- дослідження національної складової кооперативного руху в краї;
- методики вивчення особливостей розвитку ринкових відносин у західноукраїнському селі;
- узагальнення характерних рис повсякденного життя галицьких селян;
- характеристики польського осадництва в галицькому краю.

Практичне значення дослідження. Матеріали дисертації можуть бути використані для написання узагальнюючих праць з історії України та Польщі, економічної історії, політичних партій, місцевого самоврядування, повсякденного та культурно-освітнього життя галицького села, підготовки спецкурсів у вищих навчальних закладах, а також при виробленні загальнодержавної та регіональних концепцій розвитку аграрного сектора України на сучасному етапі.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дослідження оприлюднено на всеукраїнських та міжнародних наукових семінарах і конференціях: Міжвузівська науково-практична конференція «Економічні, соціальні та правові аспекти розвитку товарного ринку та ринку послуг і рівень задоволення споживачів на них» (Луцьк, 2005); Міжнародна наукова конференція «Україна у Другій світовій війні» (Львів, 2005); Друга всеукраїнська наукова конференція присвячена «140-літтю з дня народження видатного українського історика, першого президента Української держави Михайла Грушевського» (Львів, 2006); Всеукраїнська наукова конференція «Українська державність доби Центральної Ради. До 90-річчя її утворення» (Львів, 2007); Матеріали круглого столу «Сучасне державотворення в Україні: проблеми теорії та історії» (Львів, 2008); Міжнародна наукова конференція «Західно-Українська Народна Республіка 1918-1923. До 90-річчя утворення» (Львів – Івано – Франківськ – Чернівці, 2008); II Всеукраїнська науково-практична конференція «Геноцид України у XX столітті. Україна під окупаційними режимами – історія та наслідки» (Львів, 2011); III Міжнародна науково-практична конференція «Релігія, релігійність, філософія та

гуманітаристика у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти» (Рубіжне – Луганськ – Житомир – Новочеркаськ – Баку – Ніш, 2011); IV Міжнародна науково-практична конференція «Релігія, релігійність, філософія та гуманітаристика у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти» (Рубіжне – Луганськ – Житомир – Новочеркаськ – Баку – Ніш, 2012); Матеріали 11-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки» (Київ, 2012); Міжнародна наукова конференція «Od Galicji do Euroregionu Karpackiego. Historia-Społeczeństwo-Polituka-Gospodarka» (Жешів (Польща), 2012); VII Міжнародна наукова конференція «Migracje. Podróże w dziejach» (Волін (Польща), 2013); Одинадцята всеукраїнська науково-практична конференція «Українська періодика: історія і сучасність» (Львів, 2013); III Всеукраїнська науково-практична конференція «Геноцид України у ХХ столітті. Україна під окупаційними режимами – історія та наслідки» (Львів, 2014); Міжнародна наукова конференція «Культурно-інтелектуальна складова цивілізаційного поступу українства» (Київ, 2014); Міжнародний науковий форум «Перша світова війна у військово-історичному вимірі» (до 100-річчя події) (Львів, 2014); Науково-практична конференція «Актуальні проблеми історії Другої світової війни» (до 75-річчя початку Другої світової війни та 70-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників) (Львів, 2014); VIII Міжнародна наукова конференція «Śmierć w życiu człowieka» (Волін (Польща), 2015); Наукова конференція «Український політикум Галичини у 1920-1930-х роках» (до 90-річчя утворення Українського національно-демократичного об'єднання) (Львів, 2015).

Основні **результати роботи** викладені 41 науковій публікації, із них – 28 у фахових виданнях (4 у співавторстві, особистий внесок автора 50%).

Структура дисертації. Дослідження складається із переліку умовних скорочень, вступу, семи розділів, висновків, списку використаних джерел (1244 найменувань). Загальний обсяг роботи становить 493 сторінок, із них 382 – основний текст.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА

1.1 Стан наукової розробки проблеми

Соціально-економічне та суспільно-політичне життя Галичини першої половини ХХ ст. були об'єктом зацікавлення багатьох дослідників. Трактуювання аграрних відносин у Галичині в міжвоєнний період є досить суперечливими, а іноді – діаметрально протилежними. Актуальність історіографічного осмислення становища сільського господарства Галичини в умовах польського панування зумовлена передусім необхідністю детально вивчити досвід минулого в контексті сучасних проблем соціально-економічного розвитку, а також потребою розв'язати земельне питання, що є неодмінною умовою ефективного розвитку аграрного сектора в державі. Усе це дає змогу об'єктивно продемонструвати погляди українських та польських авторів на проблему аграрних відносин у Галичині 1919–1939 рр. Історіографічні праці проаналізовано в межах трьох періодів, які окреслено за хронологічним принципом: перший – 20–30-і рр. ХХ ст.; другий – 1940–1980 рр.; третій – 1990–2015 рр.

Студії, що репрезентують перший період, – здебільшого політологічні та публіцистичні, автори яких не подавали матеріалу об'єктивно через ідеологічні переконання.

Зокрема М. Кордуба в розвідці «Українські землі під польською владою» [688] зазначив, що українські землі для Польщі були новими джерелами сировини, робочої сили та ринками збуту. Ця ситуація спричинила загострення внутрішніх та зовнішніх протиріч, оскільки на території західноукраїнських земель площею 135 192 тис. км² проживало майже 6 млн. українців [662, с. 29]. Щоправда, найбільше питань викликала етноконфесійна ситуація у Східній Галичині. Український історик опублікував низку розвідок про встановлення української етнічної території та чисельність національних груп галицької землі на підставі конфесійної статистики. Римо-католиків традиційно ототожнювали

з поляками, а окрему групу становили латинники (україномовні римо-католики). Вони не розмовляли польською мовою, а тому, на думку вченого, зараховувати їх до польської національності безпідставно [686]. Аналізуючи національну статистику перепису 1921 р., М. Кордуба зауважив, що вона не становить жодного наукового інтересу, адже дуже сфальсифікована з боку влади. Тому в наступних студіях про українське населення краю в межах відновленої Польщі для характеристики етнічної території він використовував австрійський перепис 1910 р. та російські – 1897 і 1909 рр. [687, с. 57–60]

Детальному інформацію про результати перепису 1921 р. у волинському та галицьких воєводствах опублікував громадський діяч, економіст В. Садовський. Він поставив під сумнів відомості офіційної статистики: 300 тис. польських громадян греко-католиків у Східній Галичині та 62 тис. поляків-православних у Західній Волині. Зіставивши дані перепису 1921 р. щодо національності та віросповідання мешканців деяких населених пунктів із попередніми переписами, він дійшов висновку про масові фальсифікації в переписі 1921 р. На його думку, національна статистика має сумнівну наукову вартість [851]; [852].

У першій половині ХХ ст. український науковець та громадський діяч В. Кубійович вивчав етнічний склад населення західноукраїнських земель, зокрема селян, а також етноконфесійну та етнотериторіальну структуру українських земель у складі Другої Речі Посполитої. Він припускав, що на суцільній етноукраїнській території в Польщі 1931 р. проживало 5 512 тис. (68,0%) українців, або 18% усього населення держави. Опрацювавши чимало джерел та статистичні дані австрійських та польських переписів, В. Кубійович одним із перших дослідників етнонаціональних відносин запропонував виділити окрему перехідну соціальну групу, якій були б притаманні ознаки українського й польського етносів. Однією з форм полонізації українців була ревіндикаційна реформа, суть якої полягала в тому, щоб штучно перетворити на поляків ті групи українського населення, що не мали чітко визначеної національної належності. Польська влада використовувала етнічну строкатість

населення (лемки, гуцули, бойки, поліщуки) для проведення політики національно-культурної асиміляції українців [702]; [703]; [704]; [705].

Заслуговують на увагу праці відомого політичного діяча І. Кедрина на тему українсько-польських взаємовідносин та протистояння селянського руху і правлячої влади. На його думку, польська політика щодо українців загалом була репресивною. Характерною рисою цієї політики стала реалізація колонізаційної програми щодо сільського населення. Із цього приводу уряд розпочав переселення до Східної Галичини і Західної Волині польських переселенців. І. Кедрин вважав, що становище українського селянства в 20-х рр. ХХ ст. не було однозначним. Утвердження капіталізму в селі вступило в завершальну стадію, у цей час зміцнилися заможні та середняцькі господарства, чому сприяли аграрні реформи польської влади. Бідніші верстви селян були позбавлені засобів й економічних умов для самостійного господарювання, а тому були змушені шукати заробіток на стороні, щоб утримувати сім'ю. Реформи не знімали соціальної напруги навколо земельного питання, соціальні відносини в українському селі залишалися складними [1044]; [1058].

Щодо поземельних відносин у Східній Галичині, зокрема проведення аграрних реформ польським урядом, С. Баран у студії «Земельні справи в Галичині» [488] зазначав, що одним із завдань аграрно-економічної політики Польщі стало вирішення кількісного співвідношення польського населення до непольського (тобто українського) на східноукраїнських землях країни. Це дало б змогу вирішити проблему аграрного перенаселення в Польщі і водночас посилити економічний та політичний впливи на українські землі. Колонізаційна політика мала створити умови польського панування у Східній Галичині, посилити оборону східного кордону держави та стати соціальною опорою влади на західноукраїнських землях. Підсумовуючи, дослідник наголосив, що «земельна реформа на українських землях у Польщі не поліпшила тут зовсім земельних відносин, серед яких треба було зменшити колонізаційну парцеляцію, а вести виключно сусідську» [488, с. 18].

У цей час з'являється низка праць, присвячених організаційному розвитку сільського господарства краю та аналізу української кооперативного життя міжвоєнного періоду, авторами яких були безпосередні творці, активні діячі та провідники центральних кооперативних установ, теоретики і практики кооперативного руху. На початках українську кооперацію на західноукраїнських землях досліджували активні діячі центральних кооперативних установ: С. Бородаєвський [503], І. Витанович [532], А. Жук [593], К. Коберський [665], О. Луцький [738], А. Мудрик [767], Ю. Павликовський [810], П. Панченко [812], Є. Храпливий [945], І. Шимонович [973] та ін., чиї дослідження дають загальне уявлення про становлення і розвиток різних видів кооперації, формування структури діяльності. Автори подають чимало цифрового матеріалу, висвітлюють механізм діяльності кооперативів, правові, соціальні, політичні умови їх функціонування. Окрім цього, більшість подібних публікацій з огляду на їх популярно-пропагандистський та суб'єктивний характер потребує наукового осмислення. Вони радше мають джерелознавче, аніж історіографічне значення. Важливими для формулювання стратегії розбудови кооперації, форм і методів діяльності були теоретичні роботи видатних українських кооператорів.

К. Коберський [664] вважав, що кооперативний рух має не тільки господарське призначення, а й охоплює політико-державницький напрям діяльності, він покликаний створити сприятливі умови для суспільно-політичного та соціально-економічного життя українського селянства.

Інший діяч кооперативного руху О. Луцький [739] основне завдання української кооперації вбачав у широкій громадській активності та культурно-освітньому розвитку села. Він простежив історичну еволюцію становлення сільської кооперації та проаналізував практичну діяльність кооперативної співпраці різних країн, зробив спробу теоретичних припущень і передбачень щодо основних напрямів розвитку української сільської кооперації.

Ю. Павликовський [806]; [807] – один з очільників української кооперації міжвоєнного часу – обґрунтував концепцію національної кооперації, яка

базується на ідеї творчих зусиль українського народу щодо організації кооперативних господарств, зокрема селянських, а також висвітлив деякі аспекти практичної діяльності, як-от: організація сільськогосподарських кооперативів та підвищення загальноосвітнього професійного рівня сільського населення. На думку дослідника, поєднання господарської та культурно-просвітницької діяльності кооперативів цілком відповідало завданням українського кооперативного руху, серед яких: займатися вишколом загальноосвітнього і культурного рівня; бути школою культури, добрих звичаїв, громадської моральності учасників кооперативного руху; вести діяльність, спрямовану на пропаганду сільської кооперації; дбати про підготовку сільської молоді у фахових кооператорів.

У працях Є. Храпливого «Основи кооперативного молочарства» [945], «Молочарське книговодство» [944] йдеться про принципи діяльності молочарських кооперативів та боротьбу українського селянства проти політики польського економічного гноблення, а у статтях керівника статистичного відділу Ревізійного союзу українських кооперативів А. Жука, опублікованих на сторінках галицької періодики, подано багатий фактологічний матеріал. Заслуговують на увагу студії «Кооперація в Польщі і місце в якій української кооперації» [592], «Українська кооперація в Польщі» [594], «Національний склад і поділ на типи кооперативів на території, заселеній українцями в Польщі» [593], в яких автор акцентує на значенні української кооперації в кооперативному русі Польщі, окреслює низку проблем, що перешкоджали розвитку української селянської кооперації, узагальнює досвід діяльності сільськогосподарських кооперативів на західноукраїнських землях.

Суттєвий внесок у вивчення історії становлення української кооперації, взаємовідносин із громадськими організаціями, політичними партіями зробили українські вчені, які в міжвоєнний період працювали в Українській господарській академії в Подєбрадах та в Українському вільному університеті в Празі. Відзначмо «Історію кооперації» С. Бородаєвського [503], у якій подано

порівняльний аналіз української та світової кооперації, порушено питання законодавчого і організаційного досвіду.

Зауважмо, що в польській науковій літературі 1920–1930-х рр. з'явилося чимало публікацій, які репрезентують аграрні та національні відносини у Східній Галичині. Вийшло друком кілька студій про національні відносини в Галичині професора Львівського університету Е. Ромера [1145]; [1146]; [1147];. На підставі австрійської статистики, провівши національну ідентифікацію галичан, Е. Ромер проаналізував польську та українську громади Галичини з погляду внутрішньо-суспільного поділу праці. На його думку, українці здебільшого були землеробами, а інтелігенція та робітництво становили незначні групи. Поляки ж, за його твердженням, були представлені різними категоріями землевласників та селян, а також чисельною інтелігенцією, ремісниками та кваліфікованим робітництвом.

На думку соціолога Л. Кшивіцького, проведення та результати перепису 1921 р. у східних воєводствах мали низку недоліків, що не дало змоги об'єктивно схарактеризувати національний склад населення галицьких земель, а саме: складні умови роботи переписних комісарів, спротив українців Галичини, низький рівень національної свідомості частини опитуваних, зокрема в сільській місцевості [1071].

Результати статистичного перепису 1921 р. узагальнив громадський діяч Л. Василевський, який першим поставив під сумнів дані перепису щодо кількості поляків православного та греко-католицького обрядів, пояснюючи це тим, що поляки-греко-католики проживали здебільшого у м. Львові та околицях, а поляків-православних майже не існувало в селах Львівського воєводства. Провівши перепис, уряд мав на меті закріпити в Галичині свій політичний режим, сподіваючись силовими методами та фальсифікацією довести, що мешканці краю здебільшого ідентифікують себе як польські громадяни за релігійною належністю [1200]; [1202].

А. Крисінський опублікував низку розвідок про етнодемографічну ситуацію в міжвоєнному селі. Щодо Східної Галичини – як складного в

етноконфесійному відношенні та важливому в політичному значенні регіону Польщі – було опрацьовано широке коло джерел (австрійські, російські, польські переписи), проте політична тенденційність завадила об'єктивно висвітлити етносоціальний розвиток східногалицького села [1067]; [1068]; [1069]. На його думку, жодна з національних груп у східних воєводствах держави не становить абсолютної більшості мешканців, а тому не можуть мати виняткового права на ці території.

А. Аланд детально проаналізував професійну зайнятість та віросповідання місцевого населення у Львівському, Станіславському та Тернопільському воєводствах. Порівнюючи результати перепису 1931 р. та 1921 р., він виявив, що три четвертих мешканців Східної Галичини працювали в сільському господарстві. Для дослідження міжконфесійних відносин у сільськогосподарському секторі було задіяно близько 63% греко-католиків, біля 34% римо-католиків і лише 1,3% іудеїв. До речі, іудеї в галицькому селі на 80% опанували торгівлю і комунікації (окрім пошти й залізниці), значною мірою – промисловість, ремесла та інтелігентні професії. А. Аланд виявив таку тенденцію для цього регіону: зайнятість українців та євреїв (відповідно, греко-католиків та іудеїв) протягом 1921–1931 рр. у сільському господарстві скорочувалася, натомість поляків (римо-католиків) – зростала, однак не пояснив цього факту [991].

Польські економісти міжвоєнного періоду також порушували проблеми реалізації аграрної політики Другої Речі Посполитої на західноукраїнських землях. Зокрема В. Станевич обґрунтовував економічну необхідність існування маєтків великих землевласників і допускав лише добровільну парцеляцію частини земель аграрної олігархії з метою інтенсифікації їхнього господарства. Вирішення питання аграрного перенаселення в польському селі він вбачав у проведенні сільськогосподарської колонізації західноукраїнських земель [1163]; [1164], пояснюючи процес здрібнення селянського землеволодіння так: «збільшення кількості населення і злидні зумовлюють роздрібнення землі, а

певний добробут, одруження і еміграція, навпаки, гальмують здрібнення селянської власності» [1165, s. 31].

Іншу позицію відстоювали історики, які виступали за проведення аграрної реформи на користь селян, при цьому підтримували польську колонізацію на «східних кресах» та вбачали подальшу еволюції села на основі фермерського господарств [1192]. Дослідник економічної та соціальної історії Другої Речі Посполитої, професор Львівського університету Ф. Буяк у 1921 р. наголошував, що закон про аграрну реформу не відповідає «умовам Східної Малопольщі», а його запровадження на цій території вважалося б таким, що суперечить міжнародним постановам, оскільки правовий статус Східної Галичини на той час ще не був вирішений. Однією з основних причин називав насаджування польською владою в галицькому селі господарств польських цивільних та військових осадників [1001]. Колишній прем'єр Польщі В. Грабський критикував уряд за провал польсько-українського порозуміння, що могло стати реальністю в 1930-х рр. Аграрне питання й колонізація українських земель стали головними перешкодами для вирішення цього протистояння. Він зазначав, що колонізація «східних кресів» Польщею є марною, насамперед через «перенаселеність цієї частини краю», вороже ставлення місцевого населення, бідний або збіднілий колонізаційний елемент, який постійно потребуватиме допомоги уряду. Урешті-решт, як вважав В. Грабський, практика доводить, що колоністи продадуть землю місцевим селянам [1038]; [1039]. Польський публіцист та історик К. Сроковський у 1923 р. на прохання прем'єр-міністра Польщі В. Сікорського підготував звіт про ситуацію на західноукраїнських землях, у якому висловив міркування, що ставлення урядової політики до національних меншин полягає у «принципі уніфікації і національного утиску без застосування будь-яких компенсацій». Автор підсумував, що політика уряду щодо слов'янської національної меншості в Галичині є національно-пригноблюваною та відсталою економічно. Він визнавав несправедливим і образливим той факт, що місцеве населення не має права купувати землі з парцеляції. У висновках К. Сроковський попереджав

владу про необхідність змін в аграрній політиці держави, щоб уникнути соціального вибуху [1162].

Заслуговує на увагу монографія Р. Яблонського, у якій проаналізовано статистичні дані про безробіття в польському селі загалом та у воєводствах зокрема [1049]. На здрібнення селянських господарств, на його думку, не стільки вплинули традиції звичаєвого права, скільки земельний «голод» і аграрне перенаселення, обмеження можливостей знайти роботу поза власним господарством.

Приховане безробіття в селі досліджували Л. Ландау, Ю. Панський, Е. Стшелецький [1076], Є. Міхаловський та ін. Описуючи концепцію майнового розшарування селянських землеволодінь, Є. Міхаловський стверджує, що незаможні селяни, які вели натуральне господарство, пролетаризувалися, їхні двори дробилися й розпоршувались, а власники поповнювали групу сільськогосподарських робітників; натомість багате селянство, збільшуючи затрати капіталу та праці, докупляло землю, запроваджуючи інтенсивне виробництво. У цей же час землевласники активно використовували дешеву робочу силу сільськогосподарських робітників на старій технічній базі [1099].

Деякі аспекти проблеми сільського господарства Польщі та її східних околиць (використання сільськогосподарських машин та удосконалених знарядь праці, розшарування селянських господарств за наявністю робочої й продуктивної худоби і землекористування) висвітлено у студіях польських економістів К. Чернєвського [1011], Е. Штурм де Штрема [1180], Л. Гродзіцького [1040] та ін. Автори звертають увагу, що одним із чинників, що стримував поширення машин у землеробстві, було аграрне перенаселення, яке зумовило значну перевагу робочих рук на ринку праці над її попитом.

Становище західноукраїнського села в 1930-х рр. описав відомий польський політик, граф С. Лось, який закликав уряд провести аграрну реформу й оцінити реальний стан речей, керуючись справедливістю та здоровим глуздом. На його думку, найважливіше завдання для польського уряду в аграрній галузі – це вирішення «національних та соціальних проблем на селі».

Характеризуючи сільськогосподарську політику, зазначив, що влада «сформувала маловідомий до цього часу в Польщі тип селянина – торгівця землею» [1082, s. 6–7], наголошуючи, що поляки-колоністи продають землю українським селянам. У розвідці йдеться про економічну недоцільність проведення польським урядом сільськогосподарської колонізації краю осадницьким елементом із центральних воєводств Польщі, яка може зашкодити нормалізації українсько-польському порозумінню [1081].

У працях польських науковців, які через різні обставини опинилися в СРСР, акцентовано на важких соціально-економічних та політичних умовах села, на зростанні революційних настроїв та впливу польських та українських комуністів в організації селянства. Зокрема спільну роботу С. Стаскієвича та Я. Ясінської присвячено впровадженню аграрної реформи та позиції селянських партій щодо її проведення. Автори намагаються довести, що єдиною політичною силою, яка захищала інтереси селянства, були тільки комуністи [1166].

У 1931 р. було створено Міжнародний аграрний інститут у Москві, який вивчав аграрну історію сусідньої Польщі, як об'єкта потенційної революції. Збірник статей за редакцією В. Коларова [830], безперечно, імпонував завданням сталінської колективізації радянського селянства, адже порушував проблеми соціального розшарування селян Польщі та анексованих нею земель, становища сільськогосподарського пролетаріату і досвіду його страйкової боротьби. У такому ж «стилі» методом опитування було зібрано листи селян з усієї Польської Республіки, які опубліковано у книзі «Польские крестьяне о своей жизни» [831]. Звернімо увагу на низку досліджень інших працівників цього інституту, а саме Я. Ясінської, А. Пазурек, С. Влодавського [987] та А. Соколовського [872], які, аналізуючи причини кризових явищ у сільському господарстві Польщі, перебільшували масштаби занепаду селянських господарств. Антипоміщицька боротьба селян проходила червоною ниткою через всю історію польського села в пореформену добу. На думку вчених, т.зв. «пруський» шлях розвитку аграрного капіталізму з домінантою юнкерського

(поміщицького) господарства на західноукраїнських землях остаточно не утвердився. Пережитки феодального середньовіччя гальмували соціально-економічний прогрес у сільському господарстві, що спричиняло відкриту соціально-класову боротьбу в різних формах розвитку.

Міжвоєнне двадцятиліття в Польській державі було позначене перманентним українсько-польським протистоянням у різних галузях суспільного життя. В історико-економічній літературі 1920–1930-х рр. деякі питання соціально-економічних відносин у польському селі подано досить фрагментарно. Досить часто на перше місце дослідники міжвоєнної доби виносили інтереси політичної доцільності в контексті тих чи інших історичних процесів, жертвуючи науковою об'єктивністю.

Українську та польську історіографію повоєнного часу за методологічним підходом умовно можна поділити на два періоди – радянський та сучасний. Для праць першого періоду характерне переважання ідеологічних догм та помітне втручання політичних чинників у науковий процес. Другий – сучасний – період розпочався після повалення комуністичних режимів. Урешті, науковці отримали змогу обирати методику досліджень суспільно-політичних процесів, щоб об'єктивно відображати історію західноукраїнських земель.

Вересневі події 1939 р. призвели до руйнації Польської держави та встановлення у Східній Галичині радянського режиму. Тому осмислення недавнього минулого західноукраїнських земель у радянський період відбувалося лише в рамках панівної концепції. Головне завдання зводилося до зображення важких соціально-економічних умов «трудящих класів» (робітників, селян), які виборювали соціальне та національне визволення під керівництвом комуністичної партії. Класову боротьбу вважали головним рушієм історичного розвитку. Радянські вчені більшою чи меншою мірою дотримувалися цієї методологічної схеми.

У 1940-х рр. з'явилася низка робіт з історії Західної України, написаних згідно з ідеологемами радянської доби. У праці Д. Міна [756] йдеться про відновлення Польщі як наслідок післявоєнного устрою, коли західноукраїнські

землі увійшли до складу Другої Речі Посполитої і перебували в колоніальному становищі.

Польські панівні кола великого значення надавали зміцненню прошарку багатого селянства на західноукраїнських та західнобілоруських землях, як соціальній опорі політичного режиму. Аграрну колонізацію українських земель передбачав закон «Про виконання земельної реформи».

Академік В. Пічета [823]; [824], описуючи стан західноукраїнських земель міжвоєнної Польщі, приділив увагу середньовічній історії цього регіону, зокрема багатовіковому протистоянню східнослов'янських народів, представивши образ поляків як експлуататорів та визискувачів східнослов'янських народів. Схарактеризовано адміністративно-територіальну відособленість галицьких і північно-західних земель, відмежованих штучно створеним «сокальським кордоном», який мав економічно та культурно ізолювати два регіони Західної України – Східну Галичини і Західну Волинь.

Працю І. Гольдштейна «Аграрные отношения в бывшей Польше, Западной Украине и Западной Белоруссии»[552] присвячено розробці питання аграрної історії Другої Речі Посполитої. Автор дослідив аграрно-економічну історію не тільки корінної Польщі, а й Західної України та Західної Білорусії. Зазначмо, що велику частину його праці присвячено безпосередньо земельним відносинам у західноукраїнському селі. Він зробив спробу окреслити ступінь розшарування західноукраїнського селянства за даними землеволодіння його різних груп, охоплених недосконалим переписом 1921 р. і наявністю робочої та продуктивної худоби за переписом 1927 р. Однак статистичні дані, які не беруть до уваги відомостей про використання найманої робочої сили у фермерських господарствах та інших виробничих показників, не дають змоги професійно обчислити ступінь розшарування селянства, виявити інші динамічні тенденції цього процесу.

У 50–80-ті роки ХХ ст. науковці продовжили вивчати історію західноукраїнських земель міжвоєнного періоду, залучаючи нові джерела та збільшуючи фактичну базу. Працюючи за вищезгаданою методологічною

схемою, опубліковано низку статей, індивідуальних і колективних монографій, які розкривають деякі аспекти аграрної проблематики краю. У загальних дослідженнях з історії Львова [780] та Української РСР [645] порушено проблеми відсталості господарського виробництва та колоніального становища Східної Галичини у складі Другої Речі Посполитої, яка була сировинним «придатком» і ринком збуту більш промислово розвинутих регіонів країни. Українсько-польські відносини в краї представлено у світлі політики польської влади щодо корінного населення в культурній, економічній та політичній галузях. Крізь призму ринково-капіталістичних відносин проаналізовано політичні та економічні передумови аграрних колонізаторських реформ в українському селі. На широкому фактичному матеріалі першоджерел, зокрема архівних, класову боротьбу «трудящих» Західної України у 1920–1930-х рр. досліджували М. Герасименко, Б. Дудикевич [547], М. Зільберман [625] та ін., які зробили спробу описати суспільно-політичне становище селян краю, оминаючи увагою центральну проблему соціально-економічного розвитку в контексті аграрних відносин тогочасного західноукраїнського суспільства, а також вплив на селянський рух політичних сил, що не належали до ліворадикального напрямку. Радянські дослідники історії Західної України здебільшого намагалися розглянути аграрні відносини в контексті соціальних проблем, класової, революційно-визвольної боротьби.

Л. Корнійчук у праці «Становище трудящого селянства західних областей України під владою панської Польщі (1920–1939 рр.)» висвітлила суспільно-економічні та політичні умови життя західноукраїнського селянства, доводячи, що осадництво на українських землях було на рівні зі здольщиною, відробітками і податками, елементом експлуатації селян, який здійснювала польська влада, наголошуючи, що аграрна політика Польщі «була спрямована на збереження великих поміщицьких латифундій і зміцнення куркульських господарств за рахунок грабування трудящого селянства» [689]. Така проурядова політика, на її думку, стала підґрунтям революційних виступів селянства. Дослідниця описала різні форми аграрного руху в регіоні, «класову

боротьбу» та її наслідки для західноукраїнського села, порушила питання участі політичних партій у виборчих компаніях.

У дослідженні С. Адалкіна «Аграрні відносини на Західній Україні (1919–1939 рр.)» окреслено особливості внутрішньополітичного становища і соціально-економічного розвитку Західної України у складі Польщі [1234]. Розвиток капіталістичних відносин у східногалицькому селі гальмувало колоніальне становище, де мали місце феодальні пережитки – великі землеволодіння. На думку автора, особливістю трьох галицьких воєводств була економічна слабкість селянських господарств, де більшість зберігала натуральний характер ведення домашнього господарства, виробляючи продукцію переважно для задоволення власних потреб.

Аналіз цієї проблеми та опис соціально-економічних умов західноукраїнського селянства міжвоєнного періоду містить праця А. Бойка «Становище селян Західної України в панській Польщі (1919–1939 рр.)» [1235]. На думку автора, економічні передумови аграрної еволюції істотно доповнюють зміни професійної структури населення за основними джерелами утримання. Привертає увагу насамперед велика диспропорція щодо зайнятості населення в матеріальному виробництві і в невиробничій сфері, оскільки західноукраїнські землі залишалися аграрною околицею Польщі. Проблема перенаселення східногалицького села в міжвоєнний період була однією з головних причин кризи аграрних відносин, що супроводжувалася безробіттям серед селян та пауперизацію найбільш вразливих верств населення. Як зазначив дослідник, проведення колонізаційної політики з боку польського уряду на анексованих українських землях зумовило демографічні зміни у краї.

П. Свежинський у монографії «Аграрні відносини на Західній Україні в кінці XIX – на початку XX ст.» [855] описав політичний та соціально-економічний стан галицького селянства, зосередивши увагу на аграрній політиці польських урядів; розглянув аграрні реформи на Західній Україні, проаналізував різні форми аграрного руху в західноукраїнському селі, а також проблеми розширення селянства та капіталістичну еволюцію

землевласницьких господарств, проникнення в сільськогосподарське виробництво монополій, банківського капіталу та кооперації. Сільське господарство західноукраїнських земель із кожним роком ставало торгово-підприємницьким, що пришвидшувало спеціалізацію господарств землевласників, розведення технічних культур-картоплі, цукрових буряків, хмелю, як і його пролетаризацію.

Зацікавлення науковців соціально-економічним станом, земельними питаннями в міжвоєнний період (серед яких і суспільно-політичні аспекти – становище соціальних груп населення малоземельних селян та їх взаємини із землевласниками), зростає у 1960-х рр. В. Наулко окреслив зміни етнічного складу населення на території Української РСР від кінця ХІХ ст. до початку 1960-х рр. на підставі даних трьох переписів: австрійського – 1900 р., російського – 1897 р. та польських – 1921 і 1931 рр. [782]. Учений зауважив, що переписи населення 1921 та 1931 рр. віддзеркалюють шовіністичну практику «національної», а в час санації – «державної» асиміляції. Упорядники польської демографічної статистики маніпулювали розподілом населення у Східній Галичині за мовною ознакою та віросповіданням, особливо в сільській місцевості, намагаючись різними способами збільшити кількість поляків у цьому регіоні. На його думку, закономірним наслідком колонізаційної політики польського уряду було те, що в першій половині ХХ ст. у Східній Галичині виявлено загальну тенденцію до збільшення представників польської народності в сільській місцевості. Державну аграрну політику проводили в інтересах польських землевласників та осадників, що загостило земельну проблему корінного населення мешканців галицького села. У контексті дослідження аграрних відносин було відзначено динаміку міського і сільського населення.

Про невідповідність аграрної політики польського уряду та місцевих органів влади інтересам малоземельного українського селянства в руслі «класової боротьби західноукраїнських трудящих за возз'єднання з Українською РСР» ідеться у фундаментальній колективній праці Інституту

суспільних наук АН УРСР «Торжество історичної справедливості. Закономірності возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі» [909]. На думку авторів, «боротьбі трудящих» на західноукраїнських землях властива різноманітність форм; аграрний рух мав чітко виражені політичні вимоги, які зазвичай домінували над соціально-економічними умовами, а за класовим змістом він був буржуазно-демократичним, спрямованим проти залишків феодалізму та колоніальної експлуатації.

Від другої половини 1950-х рр. Інститут суспільних наук АН УРСР почав видавати серію збірників «З історії західноукраїнських земель», у яких опубліковано низку наукових статей на тему аграрних відносин. Зокрема М. Івасюта [633], О. Карпенко [654] та ін. порушили передусім земельні, селянські питання, актуалізували класові протиріччя між соціальними верствами сільських жителів у перехідний період еволюції ринкових відносин у сфері складного сільськогосподарського виробництва; розглянули різні форми аграрних рухів та оцінку класової боротьби в західноукраїнському селі. Їхні публікації узагальнюють праці з історії аграрних відносин на Західній Україні в першій половині ХХ ст., поєднуючи історичні та економічні засади дослідження.

Соціально-економічним відносинам та аналізу селянського руху в аграрній політиці Другої Речі Посполитої на Західній Україні присвячено праці історика І. Васюти «Селянський рух на Західній Україні в 1919–1939 рр.» [516] та «Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1918–1939 рр.)» [517], які, однак, не позбавлені ідеологічних штампів. Автор схарактеризував особливості соціально-економічної конкуренції, аграрну політику польських урядів та складові українського визвольного руху, опрацювавши значну кількість джерел, а саме: щорічні статистичні збірники, документальні матеріали переписів землеробських господарств від 1921 р., неопубліковані дослідження Господарського інституту східних земель у Полавах про структуру землеволодіння різних категорій власників у східних та

південно-східних воєводствах тощо. Важливою в поглибленні диференціації західноукраїнського селянства була цілеспрямована осадницька політика польського уряду. І. Васюта ґрунтовно описав економічну діяльність та внутрішню ієрархію великих землевласників Західної України у 1920–1930-х рр., яку здебільшого представляли поляки. Вже на початку 1920-х рр. титулована шляхта, великі землевласники (латифундисти), як правило, перетворилися на промислову буржуазію.

Окрему групу формують узагальнювальні праці з історії України. Політичному та економічному становищу Західної України в міжвоєнній Польщі присвячено розділ у 8-томній колективній праці «Історія Української РСР» [646], в якому основну увагу зосереджено на викритті промислової та колоніальної політики польського уряду щодо українського населення краю, особливості якої окреслив Ю. Сливка у монографіях «Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення» [865], «Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939)» [866]. Міжвоєнний період польського панування автор поділив на кілька етапів. Перший період тривав від березня 1923 р. до травня 1926 р., коли при владі були народові демократи, які підтримували курс національної асиміляції. Під час другого (травень 1926 р. – 1937 р.) – пілсудчики, прийшовши до влади, проводили в національній політиці державну асиміляцію. Третій етап на «східних кресах» польської держави продовжувався до березня 1939 р. і був пов'язаний із постановою Ради Міністрів Польщі, у якій ішлося про зміцнення польського елемента в Галичині та Західній Волині, зокрема виокремлено польське цивільне та військове осадництво на західноукраїнських землях як складову польської державної політики. На підставі архівних матеріалів автор демонструє дискримінаційні заходи польського уряду стосовно українського населення та наголошує на антиукраїнському характерові національної, соціально-економічної, культурно-освітньої політики польських урядових кіл. Негативний вплив на економічні процеси в Західній Україні, на думку дослідника, мали не стільки несприятливі зміни економічної кон'юнктури

міжвоєнної доби, як антиукраїнська аграрна політика польської влади, що фінансовими субвенціями і державними замовленнями та іншими економічними важелями протегувала умови, які не сприяли розвитку сільськогосподарської галузі, не вирішували нагальної проблеми перенаселення галицького села. Розвиток сільського господарства західноукраїнських земель у суті своїй обмежувався виробництвом лише тих сировинних ресурсів, що мали стратегічне значення або приносили користь землевласникам.

Для написання «Історії міст і сіл Української РСР» у томах, присвячених Івано-Франківській [639], Львівській [637], Тернопільській [638] областям та «Історії селянства Української РСР» [641], автори залучили архівні та документальні матеріали. Проте ці роботи не висвітлюють особливостей розвитку галицького села, не беруть до уваги економічних процесів міжвоєнного періоду. Ці публікації зумовлені застосуванням марксистсько-ленінської методології у формуванні концептуальних положень щодо воз'єднання селянства західноукраїнських земель в єдиній Українській РСР.

У 1980-х рр. побачила світ тритомна «Історія народного господарства Української РСР» [640]. У другому томі цього видання окремий розділ присвячено економіці західноукраїнських земель у 20–30-х рр. ХХ ст. (відсталість господарського виробництва краю, його аграрно-сировинний характер, соціальна структура та матеріальне становище селян тощо). Проаналізовано процес соціально-економічного розшарування селянства як стану, що відбувався за майновою ознакою і був засобом розпалювання класової ворожнечі. Аграрний устрій західноукраїнських земель описано з позиції сільськогосподарського пролетаріату, його страйкової боротьби проти поміщицького землеволодіння. Гострі класові антагонізми, за твердженням авторів, викликані розвитком капіталізму в галицькому селі, визначали основні напрями селянського руху.

Сільськогосподарській кооперації краю присвячено розвідку Л. Олесевича «Кооперативні міфи і капіталістична дійсність. Західноукраїнська буржуазна кооперація» [799], яка в умовах існування

радянської методології вирізнялася глибоким трактуванням теми, різноманітним матеріалом, новизною наукових підходів. На підставі фактологічних даних (періодичної преси, статистичних звітів, публікацій сучасників) учений дослідив виникнення та розвиток українських кооперативних організацій на західноукраїнських землях, узагальнюючи досвід їх практичної діяльності. На його думку, кооперативний рух є однією із найактуальніших і найважливіших, але водночас і малодосліджених аспектів соціально-економічного розвитку західноукраїнських земель в умовах польського поневолення. Наголошуючи на історичному значенні кооперації в аграрній еволюції західних українців, Л. Олесевич вважав кооперацію єдиною правильною формою господарювання українського люду в умовах іноземного володарювання. Він доводив її позитивний вплив на модернізацію селянських господарств, використання набутого досвіду, який може бути корисним для сьогодення. Дослідження господарської діяльності сільськогосподарської кооперації свідчить, що її різні типи було створено для захисту від лихварства та подолання економічних труднощів. Кооперативні спілки спряли об'єднання матеріальних і фінансових ресурсів членів кооперативного руху в процесі виробництва та обміну, зниження процентних ставок за кредит, згуртування сільських громад та ін.

Особливості динаміки етнічного складу населення західноукраїнських земель від кінця XIX ст. до 1939 р. прослідкував С. Макарчук [745]. На думку автора, ще від XVII ст. було змінено соціальну структуру українського етносу внаслідок польського політичного панування, відбулося часткове об'єднання української панівної верстви з польською шляхтою, що призвело до виникнення в майбутньому соціальних і національних протиріч між національними групами. Помітний вплив, на його думку, мало економічне та політичне панування польських землевласників, що зумовило зростання польсько-українського протистояння на етнічній українській території. Розвиток соціальної структури західноукраїнського населення в міжвоєнний період гальмував слабкий економічний розвиток Польської держави. За

твердженням науковця, більшість західноукраїнських етнічних спільнот була задіяна в сільському господарстві; це були українці, поляки, чехи, німці; і тільки євреї переважно займалися торгівлею та різними ремеслами. В іншій публікації С. Макарчук схарактеризував праці польських дослідників щодо національних відносин на західноукраїнських землях у цей період [750]. Автор відзначив, що на початок 1980-х рр. у польській історіографії порушено питання національної політики польських урядів і партій у 1918–1939 рр., східної політики і східних територій та радянсько-польських і міжнародних відносин. Однак недостатньо представлено національні взаємини на рівні громадського життя й побуту, соціальної і політичної боротьби широких мас, їх вплив на формування політичних концепцій та політичної діяльності суспільно-політичних сил.

Працю С. Лилика «Фінансовий стан латифундистського землеволодіння Західної України в міжвоєнний період (1921–1939)» присвячено політичному та економічному життю аграрної олігархії Західної України в 1920–1930-х рр. [1241]. Автор проаналізував національний склад великих землевласників – латифундистів, із яких більшість була поляками. На думку дослідника, їхні політичні погляди протягом міжвоєнного періоду змінювалися. У першій половині 1920-х рр. більшість латифундистів підтримувала народових демократів (ендеків), а після травневого перевороту 1926 р. зі зміною політичної ситуації магнати масово вступили до Партії національної правниці і Християнської землеробської партії, але в умовах кризи санаційного уряду повернулися до налагодження контактів із націонал-демократією. Автор зауважив, що реалізацію аграрних реформ та розвиток ринково-капіталістичних відносин у західноукраїнському селі супроводжували відповідні зміни в економічній структурі великого землеволодіння: збільшення частки лісів, спеціалізоване товарне тваринництво та землеробство. На його думку, парцеляція була вигідна великим землевласникам: вони використали одержані гроші, щоб підняти свої маєтки із занепаду, а кошти від продажу задіяли для ліквідації заборгованості перед кредиторами та державою, а також для

раціоналізації власного господарства. Саме тому на початку 1920-х рр. швидкими темпами відбувалася відбудова сільського господарства, зруйнованого війнами.

Г. Ковальчак окреслив головні положення урядової політики на західноукраїнських землях, як «зміцнення польського елемента» в соціально-економічному та політичному житті Західної України та їх інтеграцію до Польської держави. Автор констатував, що напівколоніальне становище українських земель у складі Польщі спричинило їхню загальну відсталість. Упродовж міжвоєнної доби це був переважно аграрний край зі слабкорозвиненою економікою, де переважало дрібне підприємництво. На його думку, польська антиукраїнська політика уряду спричинила загострення внутрішньої ситуації на Західній Україні. Посилювався національний, соціальний та релігійний гніт українського селянства, який набирав нових форм та проявів, що, урешті-решт, призвело до використання підрозділів польської поліції та армійських частин. Водночас відбувався процес поступової ліквідації громадських, культурно-просвітницьких та господарсько-кооперативних товариств й організацій на західноукраїнських землях, що загостило і без того складні національні відносини [668].

Опрацювавши студії істориків радянської доби, які досліджували аграрну проблематику міжвоєнного періоду чи побічно торкалися її проблем, зазначмо, що головну увагу зосереджено на революційному селянському рухові, а життя селянства представлено, як правило, тільки із метою соціально-економічної мотивації класової боротьби в селі. Інші важливі питання та аспекти аграрної історії або оцінено неналежно, або не порушено взагалі.

Сучасний період в українській історіографії розпочався на межі 80–90-х рр. ХХ ст. Після розпаду Радянського Союзу настали сприятливі умови для об'єктивного аналізу, науковці здобули право використовувати недоступні архівні матеріали та історіографічні джерела, а отже, відійти від усталених стереотипів і неупереджено висвітлювати наукові проблеми. Дослідження праць, які демонструють часто діаметрально протилежні погляди, дало змогу

поглибити рівень знань та розширити коло проблем, пов'язаних з оцінками міжвоєнного періоду на західноукраїнських землях, зокрема з реформуванням аграрних відносин та запровадженням ринково-капіталістичної економіки в галицькому селі.

Сучасні науковці О. Зайцев [610]; [611], К. Кондратюк [680], С. Кульчицький [714], М. Литвин [728]; [729]; [730], С. Павлюк [811], І. Патер [813], І. Пилипів [822], О. активно апробують нові методологічні схеми та підходи, щоб представити інформацію про соціально-економічну структуру галицького суспільства в першій третині ХХ ст. Водночас ця тематика стала предметом спеціальних комплексних досліджень. Чимало колективних й індивідуальних студій, популярних історичних нарисів, монографій та навчальних посібників, чітко окреслюють місце Галичини в розвитку суспільно-політичних, демографічно-економічних процесів України. Однак ці праці здебільшого пов'язані із діяльністю деяких партійно-політичних угруповань, які представляли відповідні ідеологічні течії. Специфіку функціонування найвпливовішої націонал-демократичної партії проаналізували О. Красівський [698], М. Кугутяк [708]; [709], І. Соляр [873]; [874]; [875] та ін., а радикального руху – О. Боднар [498], М. Міщук [760] та ін. Загалом соціально-політичні процеси в східногалицькому селі вивчено побіжно; домінують дослідження про діяльність національних політичних партій та їхній вплив на відстоювання інтересів українського селянства в міжвоєнний час.

Серед низки наукових розробок виділимо праці О. Кондратюк, яка провела порівняльний аналіз програмних документів політичних партій, форми та методи діяльності та міжпартійні стосунки з розв'язання аграрного питання в західноукраїнському селі [681]; [682]; [683]. Авторка стверджує, що аграрне питання (поряд із національним) посідало одне з центральних місць у програмних документах і діяльності українських політичних партій Західної України і цілком закономірно стало об'єктом напруженої політичної боротьби.

На думку дослідниці, розвиток подій засвідчив, що вирішити аграрне питання на користь українського населення краю неможливо, адже

антиукраїнська політика польської влади та брак єдності українських політичних партій, навіть близьких за ідеологією, зумовила розкол українських патріотичних сил у відстоюванні інтересів українського соціуму [1240, с. 18–19].

Заслуговує на увагу монографія М. Кугутяка «Галичина: сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст.–1939 р.)» [708], у якій схарактеризовано національно-політичне становище населення західноукраїнських земель у міжвоєнний період, фрагментарно окреслено особливості сільськогосподарської політики регіону в цей період. Дослідник акцентує на висвітленні подій та явищ, пов'язаних із визвольною боротьбою українського народу за свою національну незалежність, на характеристиці історичного суспільно-політичного розвитку Галичини й на аспектах церковно-релігійного і культурного життя регіону.

Національну та суспільно-політичну ситуацію в 20–30-х рр. ХХ ст. описав М. Швагуляк, проаналізувавши репресивну політику уряду проти українського селянства в Східній Галичині та реакцію міжнародної спільноти [967]; [968]; [969]; [970]. Доробок вченого дає підстави констатувати, що значних втрат українському сільському населенню східногалицьких земель завдала пацифікація, яку проводив уряд Ю. Пілсудського: постраждали селяни, відбувалися репресії проти громадських організацій «Сокіл», «Луг», «Рідна школа», читалень «Просвіти», осередків місцевих кооперативів. Антиукраїнська політика була спрямована на поступове знищення національної, кооперативної, культурно-просвітницької специфіки та на асиміляцію західноукраїнського населення. Активну позицію у захисті й відстоюванні прав та інтересів сільських жителів посідали політичні партії та греко-католицька церква. Науковець слушно зауважив, що основною причиною протистояння польської влади й українського сільського населення в Східній Галичині була проблема збереження політико-правового становища українців краю.

Я. Грицак дослідив формування української модерної нації в Україні у XIX–XX ст. в контексті суспільно-політичного розвитку країн східноєвропейського регіону [563]. Автор наголошує, що внаслідок політичних тенденцій правлячих структур у міжвоєнний період, коли Західна Україна входила до складу Польщі, українсько-польські взаємини були складними, суперечливим, неоднозначними і згодом спричинили розпалювання ворожнечі між народами. Політика польської влади щодо українського населення краю мала на меті в історичній перспективі провести полонізацію та національну інкорпорацію в польську державу. Аграрне питання, на його думку, поряд із національним посідало одне з головних місць українсько-польського протистояння.

Складність українсько-польських суперечностей у першій половині XX ст. на теренах Східної Галичини розглядає О. Красівський у працях «Галичина у першій чверті XX ст. Проблема українсько-польських стосунків» [699], «Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр.: Проблеми взаємовідносин» [698], констатує, що польська колонізація «східних кресів» не дала бажаних результатів ні в політичному, ані в економічному аспектах. Загострення міжнаціональних протиріч під час проведення осадницької колонізації, проблема аграрного перенаселення на власне польських територіях посилювало вороже ставлення до Польщі. Щодо національного складу науковець констатує, що загалом кількість польських сільськогосподарських поселень не вплинула на національний склад регіону. Міжвоєнна доба, зауважує І. Красівський, виявилася складним періодом у національно-культурному розвитку краю, адже влада постійно гальмувала процес у сфері культурних перетворень.

На підставі аналізу української та іноземної історіографії, архівних документів В. Сергійчук окреслив формування української етнічної території [861]. На його думку, після поразки у визвольних змаганнях 1917–1921 рр., коли не було досягнуто кінцевої мети – здобуття національної держави, польські владні структури надали назву «східні креси» українським

національним територіям – частині Волинського, Поліського воєводств та Східній Галичині, до складу якої входили Станіславське, Тернопільське та Львівське воєводства без кількох західних повітів. Дослідник акцентує увагу на причинах появи «сокальського кордону», який мав не допустити консолідації українського національного руху.

Упродовж новітнього періоду незалежної України зросло зацікавлення історико-економічними розвідками про фінансово-господарське життя краю. Актуальні проблеми соціально-економічної історії західноукраїнського села міжвоєнного часу окреслено у праці С. Злупка «Економічна думка України» [627], де зосереджено увагу на історії розвитку української економічної думки (теорія, постаті, основні етапи становлення підприємницької діяльності та сільськогосподарська кооперація), а також зрозумовано: що національна економічна наука в галузі сільськогосподарського руху зазнала низки трансформаційних процесів. Після селянської реформи 1848 р. на західноукраїнських землях відбувся перехід від натурального господарювання до товарно-грошових відносин. У 20-х рр. ХХ ст., із початком встановлення польської влади у галицькому селі, розпочалися зміни в аграрній сфері. Зasad земельної реформи, прийнятих сеймовими законами про примусовий продаж землі великими землевласниками, не виконували, оскільки вони порушували конституційне право, яке вона гарантувала, право приватної власності. Це було однією з основних причин провалу аграрної реформи. Аналізуючи західноукраїнську кооперацію, учений наголошує, що вона була феноменом економічної самоорганізації українського населення в умовах бездержавності, наслідком еволюційного поступу національно-інституційної самоідентифікації. Кооперацію, зокрема сільськогосподарську, розглядали як засіб створення внутрішнього ринку для української продукції, виходу на світовий ринок, вона сприяла збуту українських товарів в умовах жорсткої конкуренції. Відзначмо студії історика про керівників кооперативного руху Володимира Навроцького [626], Євгена Храпливого та інших геніальних українських економістів [628].

Важливе місце в сучасній українській історіографії посідає комплексна праця львівських учених Л. Зашкільняка та М. Крикуна «Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів» [619]. Запропонували нові наукові підходи та залучивши до наукового обігу зарубіжні та вітчизняні джерела, дослідники представили цілісну історію Польщі від найдавніших часів до сьогодення. Принагідно висвітлено й соціально-економічну та політичну історію західноукраїнських земель. Оцінюючи аграрну політику польської влади, історики припускають, що вона була скерована на реформування сільського господарства: розвиток товарно-грошових відносин, піднесення продуктивності сільськогосподарського виробництва, вирішення проблеми аграрного перенаселення країни тощо. Щодо польської колонізації західноукраїнських земель, то вона не дала бажаних результатів як із політичного, так з економічного боку. Наслідком колонізації було вороже ставлення до Польщі українського селянства та загострення міжнаціональних антагонізмів.

Л. Алексієвець [479] на підставі польських документів і матеріалів зробила спробу розкрити суть аграрної реформи Польщі та дослідила фінансову систему розвитку промисловості та сільського господарства. Окрім цього, зосередила увагу на національному питанні: після рішення Ради Послів польський уряд відмовився виконувати сеймовий закон про воєводське самоврядування, продовжив політику стримування та обмеження прав українського населення в Польщі. Національна асиміляція українців польською владою викликала стихійний та організований опір: диверсії, саботаж, масові акції непокори й атентати. Отже, український національний рух створював серйозні проблеми в суспільно-політичному житті Другої Речі Посполитої [480]; [481].

У монографії «Українсько-польські конфлікти новітньої доби: етносоціальний аспект» Б. Гудь [566] комплексно простежив вплив чинників етнонаціонального характеру, що спричинили українсько-польське протистояння в новітню епоху, зокрема виділив аграрні реформи польських урядів, які стосувалися парцеляції великої земельної власності в Західній

Україні і передачі землі з фонду аграрної реформи в руки польських колоністів і осадників, що «викликало посилення неприязні представників української національної меншини до Польської держави і поляків загалом» [566, с. 334]. Аналізуючи внутрішню політику міжвоєнної Речі Посполитої в аграрному питанні, Б. Гудь зазначив, що польська влада стояла перед дилемою: «або йти на конфлікт із впливовою землевласницькою верствою задля нормалізації стосунків з українською, білоруською й литовською національними меншинами, щоб в цей спосіб забезпечити успішне здійснення процесу їхньої державної асиміляції; або ж, опираючись на землевласницькі еліти, будувати моноетнічну польську державу шляхом дискримінації та етнічної асиміляції українців» [566, с. 329]. Але було обрано другий шлях, що призвів до загострення етносоціального українсько-польського конфлікту на західноукраїнських землях. До численних проявів дискримінації з економічних та соціальних питань долучилися акції «пацифікації» східногалицьких воєводств у 1930 р. проти українських селян, що загострили українсько-польське міжнаціональне протистояння.

Історик В. Смолей дослідив військове та цивільне осадництво на західноукраїнських землях, зауваживши, що особливість проведення земельної реформи у Галичині полягає в тому, що польські політичні кола вважали її способом національної асиміляції українців Галичини. Автор виокремив основні методи й заходи, підтверджені законодавчими актами Польської держави, що окреслювали межі і завдання польської колонізації західноукраїнських земель у міжвоєнний період, а також наголосив, що польська влада основне своє завдання вбачала у зміцненні становища поляків у Східній Галичині й Волині та в поширенні осадництва, що змінило б демографічну ситуацію у краї на користь поляків [869]; [870]. На його думку, польське осадництво в Західній Україні 1920–1930-х рр. мало стати соціально-політичною опорою польської влади в селі. Проте уряд недооцінював національної самобутності українців, нехтував культурно-освітніми прагненнями, дискримінував українців у політичному, економічному та

соціальному житті та намагався розв'язати національні проблеми шляхом терору і насильства, що призводило до конфліктів на національному ґрунті між українцями та поляками.

Львівський науковець С. Качараба у праці «Еміграція з Західної України (1919–1939)» [657] зауважив, що упродовж міжвоєнного двадцятиліття еміграція із Західної України здебільшого була зумовлена загостренням соціально-економічних і суспільно-політичних відносин у краї та еміграційною політикою польських властей, у якій домінував національний чинник. Автор припускав, що аграрне перенаселення західноукраїнських земель загострювало соціальну проблему. Надлишок робочих рук у селах Східної Галичини і Західної Волині, за підрахунками дослідника, становив понад 1,5 млн. осіб. Такої кількості «зайвого» працездатного населення відстала промисловість цього регіону не могла забезпечити роботою. Вихід із цієї ситуації сільські мешканці краю вбачали тільки в еміграції [657, с. 37]. Еміграція охопила десятку частину краю, що позначилося на зміні співвідношення чисельності національностей, на громадському і родинному побуті західноукраїнського села, вплинула на соціально-економічні відносини. Еміграційний процес опинився в епіцентрі політичної полеміки і боротьби. С. Качараба стверджує, що еміграційна політика уряду була вигідною мореплавним компаніям, які безпосередньо чи опосередковано впливали на динаміку та масштаби еміграції. Окрім цього, держава виділила силовим міністерствам фінансові засоби для збільшення кількості українського та єврейського переселення за океан, що було зумовлено економічними та політичними відносинами в краї [656].

Дослідження З. Баран [485], О. Шміги [975] базуються на значній джерельній базі і демонструють соціально-економічний розвиток західноукраїнського села, вплив суспільно-політичних чинників на історію відродженої Польської держави міжвоєнного періоду. Зокрема З. Баран наголосила, що одним із завдань польської аграрної політики міжвоєнного часу було встановлення кількісного співвідношення польського населення до непольського на східних теренах держави. З одного боку, уряд прагнув

вирішити проблему аграрного перенаселення на власне польській території, а з іншого – посилити економічний та політичний впливи на західноукраїнських землях. Колонізація мала слугувати підґрунтям для польського панування у Східній Галичині, посилити оборону східного кордону держави, стати соціальною та політичною опорою Речі Посполитої на Західній Україні [485]. Отже, характеризуючи сільськогосподарську політику Польщі міжвоєнного періоду, можемо припустити, що вона була спрямована на реформування аграрного устрою, піднесення загальної продуктивності виробництва, розвиток товарно-грошових відносин, проте зміни не стосувалися східних воєводств країни.

У працях сучасних українських істориків зроблено спробу схарактеризувати суспільно-політичне становище західноукраїнського краю за допомогою нових концептуальних підходів та на підставі великої кількості документальних й архівних матеріалів. Однак у цих розвідках основну увагу зосереджено насамперед на проблемах державно-політичного, культурно-освітнього життя, історії греко-католицької церкви Західної України. Зважаючи на специфіку тематики, передусім виділімо дослідження з історії Галичини М. Геніка [1236], Л. Дрогомирецької [585]; [1206], Р. Кобильника [667], а також монографію Б. Кравченка «Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст.» [694], у якій ґрунтовно проаналізовано вплив соціальних і політичних процесів на національну свідомість мешканців України, але не взято до уваги процесу міжнаціональних відносин різних етнічних груп, функціонування та реакцію сільського соціуму Галичини в умовах польського панування на вирішення аграрного питання в регіоні.

Міжнаціональні взаємини у Другій Речі Посполитій описав В. Комар, акцентуючи на національній політиці польських урядів в окупованих східних і південно-східних околицях Польщі. На його думку, широкомасштабна асиміляторська практика щодо автохтонного українського населення впливала на демографічну ситуацію в регіоні та позначилась на результатах обох переписів міжвоєнного періоду [673]; [674]; [675]; [676].

У праці П. Федорчака «Новітня історія Польщі ХХ століття» [934] схарактеризовано стан регіону в контексті політики Речі Посполитої. Автор зауважив, що соціально-економічну еволюцію галицького села стримували залишки феодалізму в поземельних відносинах. Із пануванням землевласницької, державної та церковно-монастирської власності пов'язані основні проблеми зубожілого селянства, що сприяло консервації напівфеодальних форм господарювання, гальмувало процес становлення фермерських господарств, орієнтованих на ринкові відносини.

І. Кватира у праці «Особливості соціально-економічного розвитку Другої Речі Посполитої (1918–1939 рр.)» [1239] дослідила основні тенденції розвитку сільського господарства Другої Речі Посполитої та наслідки економічної політики польських урядів. На строкатому соціально-політичному та економічному тлі загострювалися соціальні й національні суперечності між соціальними групами західноукраїнського села. Водночас проводилася сільськогосподарська колонізація на українських та білоруських землях, де польські колоністи мали стати опорою політичного режиму на східних та південно-східних околицях Польщі.

Основні аспекти культурно-освітнього життя на західноукраїнських землях окреслили Г. Білавич [494], І. Гнип [550] та Б. Ступарик [891]; [892].

Серед сучасних праць виділяємо монографію О. Рубльова [844], де автором висвітлено участь представників освічених верств, у загальнонаціональних політичних і культурних процесах, починаючи з часів Першої світової війни та закінчуючи подіями осені 1939 року. Відзначено вплив інтелігенції на підвищення культурно-освітнього рівня та формування національної свідомості селянства.

Тернопільський історик І. Зуляк у дослідженні «Діяльність «Просвіти» у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939)» [630] окреслив організаційні засади, господарське становище та культурно-просвітницьку діяльність товариства, його вплив на формування основ національного руху. На його думку, найважливіші чинники діяльності товариства міжвоєнного

періоду – відстоювання національних інтересів й законних прав місцевих жителів, боротьба за збереження української мови, поширення часописів, утвердження почуття національної гідності, народних звичаїв і неповторної самобутності. Насамперед це стосується мешканців сільської місцевості, які, незважаючи на тривалий період бездержавності, зуміли зберегти народні традиції. Автор доводить, що визначальною в діяльності «Просвіти» була орієнтація на консолідацію суспільства й реалізацію національних прагнень українського селянства. При цьому важливими є чинники, які були зумовлені впливом ідейно-політичних, партійних, громадських об'єднань, товариств на становище «Просвіти» в суспільному житті галицького селянина. Окрім цього, культурно-просвітній рух на західноукраїнських землях, який становив небезпеку для польської держави, зумовив реакцію влади – колонізацію, асиміляцію й окатоличення.

Серед фундаментальних видань, які доповнюють досліджувану тему, – наукова праця І. Васюти «Галицько-волинське село між світовими війнами» [514], що базується на багатому фактологічному матеріалі, статистичних даних та архівних першоджерелах. Автор з'ясував виробничо-технічні й соціально-економічні підвалини аграрної еволюції Галичини і Волині, описав повоєнне відродження продуктивних сил сільського господарства та нестабільний розвиток його торговельних галузей у міжвоєнні роки. Важливою, на його думку, існує проблема вивчення комплексних питань, пов'язаних з аграрним реформуванням західноукраїнського села й утвердженням економічних умов господарювання. Особливістю розвитку галицько-волинського села було поєднання двох типів господарювання – поміщицького фільварку і фермерського господарства, які відомі в історії як прусська й американська моделі розвитку сільського господарства. За припущеннями І. Васюти, важко переоцінити значення сільськогосподарської кооперації для розвитку ринкової економіки в західноукраїнському селі. Виникнення і розвиток аграрної кооперації спричинили потреби капіталізації фермерського господарства, адже «для українських сільських підприємців

кооперація була не тільки інститутом забезпечення прибутковості своїх господарств, а й зняряддям боротьби проти сильних іонаціональних конкурентів» [514, с. 15]. Проведення аграрних реформ і методичне насаджування в краї господарств польських колоністів і – як наслідок – аграрне перенаселення й еміграція у Східній Галичині стали настільки наболілими, що перетворилися в соціальні та національні суперечності.

Аграрній політиці Другої Речі Посполитої присвячено колективну монографію «Міжвоєнне село Західної України: соціум, господарство, духовність» [568], автори якої, використавши нові історичні напрацювання, схарактеризували соціально-політичне і соціально-економічне становище українського населення Східної Галичини і Західної Волині в міжвоєнний період. Основу політичного відродження незалежної України становить поняття економічного детермінізму. У роботі також досліджено земельні відносини, умови господарювання, підходи до розв'язання земельного питання, соціокультурні процеси, повсякденне життя мешканців сільської місцевості, етноконфесійні процеси, український селянський рух.

У двотомній колективній праці «Історія українського селянства: нариси» [644] фрагментарно подано основні принципи аграрної реформи, особливості та структуру соціального розшарування західноукраїнського села, а саме: різні типи селянського господарства, матеріальний стан селян, громадсько-політичне та культурно-освітнє життя краю. Автори наголошують, що колонізаторська політика польського уряду виражала прагнення вирішити соціальну проблему відносного перенаселення в корінній Польщі, а в господарській сфері ключовим завданням було збереження історично зумовленого стану західноукраїнських земель як «аграрно-сировинного придатку» Польщі.

Із-поміж основних аспектів дослідження сучасної української історичної науки вагомими є суспільно-політичні процеси, український національно-визвольний рух, діяльність політичних партій у міжвоєнний період на

західноукраїнських землях, проте аграрні відносини, на нашу думку, потребують більш детального опрацювання.

Вагоме місце серед історіографічних джерел посідають узагальнювальні наукові студії, авторами яких є історики української діаспори, зокрема А. Жуковський [595], О. Субтельний [893], Т. Гунчак [567], І. Лисяк-Рудницький [724]; [727], які основні акценти ставили на суспільно-політичних, культурно-релігійних процесах західноукраїнських земель у міжвоєнний період. Проте, характеризуючи політику Польщі, дослідники не надто прискіпливо аналізували економічних та аграрних проблем галицького краю. Зауважмо, що в працях максимально взято до уваги погляди та концептуальні положення, запропоновано оцінку важливих досягнень української та зарубіжної історіографії, хоча часто подано і власні інтерпретації історичних процесів.

На відміну від радянських науковців, скованих ідеологічними постулатами, історики зарубіжжя могли вільно трактувати історичні події. Із-поміж видань, які репрезентують еволюцію сільськогосподарської кооперації та які присвячені очільникам кооперативного руху, відзначмо праці А. Качора [659]; [660]; [661].

Однією із найбільш фундаментальних є історико-економічна праця І. Витановича «Історія українського кооперативного руху» (від другої половини ХІХ ст. до початку 60-х рр. ХХ ст.) [531], що де-факто є енциклопедією української кооперації. У 1930-х рр. її автор був активним учасником кооперативного руху, а в діаспорі став доктором філософії, професором історії. Опрацювавши вітчизняну та діаспорну історіографію, автор окреслив передумови виникнення, узагальнив напрями діяльності, відтворив яскраві постаті подвижників кооперативної ідеї [530]. Сільськогосподарська кооперація, як важливий чинник підвищення продуктивності та ефективності господарювання в селі, була єдино правильною формою господарювання українських селян і мала позитивний вплив на модернізацію [532].

Короткий аналіз політичної орієнтації польського селянства Західної України в міжвоєнний період опублікував В. Кубійович [703]; [704].

Після Другої світової війни в польській історіографії домінувала марксистсько-ленінська методологія, при цьому зацікавлення західноукраїнським регіоном дещо знизилося. Хоча, незважаючи на тогочасну ситуацію, польські історики подавали більш об'єктивну оцінку соціально-економічного життя, міжнаціональних відносин українського та польського населення в міжвоєнній Польщі.

Аграрні відносини Другої Речі Посполитої досить детально описав польський дослідник повоєнного часу Ч. Мадайчик [1087]. Автор поділив землевласників на категорії на основі системи господарювання, а також проаналізував процес запровадження аграрної реформи на місцях. Учений підсумував, що аграрний устрій, залишений у спадок від селянської реформи першої чверті ХХ ст., містив залишки феодальних відносин: велике поміщицьке землеволодіння, натуральна оренда й відробітки, сервітути, черезсмужжя та ін., наголосив на зростанні соціальної та національної напруги, зумовленої насадженням військового та цивільного осадництва в західноукраїнському регіоні. Проте в книзі не розкрито умов та особливостей реформування аграрних відносин в Галичині.

Деякі аспекти польської державної політики в галузі сільського господарства, особливості проведення аграрної реформи у 20-х рр. ХХ ст. у Польщі представлено в дослідженні С. Ігнара [1045]. За словами автора, реформування аграрних відносин було зумовлене економічною необхідністю ліквідації напівфеодальних залишків у землеволодінні та землекористуванні для поступального розвитку продуктивних сил шляхом створення фермерських господарств.

Щораз більше зростає зацікавлення польських науковців селянським рухом. А. Гарліцький [1032], К. Дунін-Вонсовіч [1011], Т. Рек [1142], висунули припущення, що нагромадження соціально-економічних проблем, пов'язаних із розвитком капіталізму в сільському господарстві (залишки феодалізму, Велика

депресія, аграрне перенаселення), зумовили соціальні та національні суперечності в західноукраїнському селі. Окрім цього, праці цих авторів дають змогу зрозуміти підходи деяких селянських партій, насамперед Польське Стронніцтво Людове (далі – ПСЛ) «Пяст» та ПСЛ «Лівиця», щодо розв’язання земельної реформи та вирішення національного питання на західноукраїнських землях.

Протягом 1940–1950-х рр. значну увагу польські історики приділяли селянським страйкам. На відміну від радянських вчених, вони об’єктивно висвітлювали місце політичного селянського руху в страйкових акціях 1930-х рр. Й. Коваль з’ясував передумови та причини страйку 1937 р. та на підставі численних джерельних матеріалів окреслив основні осередки селянських виступів на західноукраїнських землях [1065]. Короткий аналіз ставлення провідних українських політичних партій до страйкової акції 1937 р. подано в дослідженні В. Матушевської [1091], за словами якої, на піднесення страйкового руху вплинуло не тільки посилення економічного визиску сільськогосподарських робітників, а й політика крайніх правих політичних сил, що прийшли до влади після смерті Ю. Пілсудського.

Вагомим є внесок у вивчення аграрної структури Другої Речі Посполитої (і Галичини) М. Мещанковського [1102], який вичерпно схарактеризував проблеми розвитку сільськогосподарського виробництва, запропонував власне бачення деяких питань реформування польської економіки. На його думку, аграрній структурі в міжвоєнний період на Західній Україні було властиве поступове зменшення поміщицького землеволодіння та запровадження капіталістичних відносин серед селянських господарств. Однак учений залишив поза увагою вплив аграрної еволюції на соціальну структуру селянських господарств, не розкриваючи всебічно процесу соціально-економічного розширення польського, а тим паче західноукраїнського села в 20–30-х рр. ХХ ст.

У 1960-х рр. опубліковано низку індивідуальних та колективних праць, присвячених важким соціально-економічним умовам польського села, зокрема

на західноукраїнських землях, у яких головну увагу зосереджено на деяких політичних аспектах «людового» (селянського) руху в міжвоєнній Польщі.

Об'єктом дослідження А. Вензікової є історія однієї із найвпливовіших партій – ПСЛ «Пяст». Проаналізовано діяльність впливових політичних лідерів Я. Домбського, Я. Бриля, Я. Павловського та утворення нової селянської партії – Стронніцтво Хлопське (далі – СХ) [1211]. Ю. Шафлік висвітлив політичну діяльність ПСЛ «Пяст» у 1926–1931 рр., яка об'єднувала в своїх лавах близько 70 тис. членів. У повітах Східної Галичини діяло близько 110 місцевих осередків цієї «людової» організації [1178]. Історію селянського руху представила С. Ярецька [1052], яка чітко окреслила організаційну структуру польських селянських партій, що діяли в Західній Україні, та їх вплив на селян. Але найбільш ґрунтовано репрезентовано політичний контекст селянського руху міжвоєнної Польщі та Західної України в колективній праці «Нарис історії польського людового руху» [1225].

А. Айненкель дослідив правові аспекти історії сільських робітників [988]. В умовах гострої земельної тісноти та аграрного перенаселення у Західній Україні формування робітників здебільшого відбувалося в результаті розорення і пауперизації дрібного селянства. Праця містить значний фактичний матеріал щодо різних напрямів аграрної політики Польщі.

Основні види діяльності уряду в умовах економічної кризи та деякі питання економічного розвитку Польщі в міжвоєнний період окреслив М. Ванькович [1198]. До речі, автор прагнув виправдати колонізаторську політику польської панівної верхівки на землях Східної Галичини, Західної Волині, Західної Білорусії і Західної Волині. Земельне законодавство й аграрна політика уряду мали на меті зберегти на цих територіях маєтки польських поміщиків, зменшивши розмір їхнього землеволодіння до раціонального рівня, а на розparcelьованій панській землі створити зразкові господарства польських колоністів-фермерів, які мали стати соціальною опорою влади.

У 70-х рр. ХХ ст. побачила світ низка монографій, присвячених формуванню та діяльності українського національного руху в Польській

державі та соціально-економічному розвитку українського населення краю. Соціально-економічні проблеми в Західній Україні міжвоєнного періоду та політику польської влади досліджено у працях Т. Дабковського [1014], А. Хойновського [1005] та ін., у яких фрагментарно описано деякі проблеми сільськогосподарської історії краю, простежено динаміку селянського землеволодіння в контексті соціального розшарування на сільську буржуазію і пролетарів, що, на думку авторів, зумовило погіршення становища трудового селянства.

Відома польська дослідниця українознавчої тематики М. Папезинська-Турек [1124] проаналізувала українське питання не тільки в політичному, а й у соціальному та економічному аспектах. Здебільшого схарактеризовано польсько-українські стосунки на різних етапах міжвоєнного часу, проте значну увагу приділено політиці польської влади щодо українців та аграрному розвитку краю. Авторка продемонструвала стан української кооперації, особливості становлення організаційної структури розвитку системи українських кооперативів та прагнення української інтелігенції захистити господарські інтереси українського народу.

Р. Тожецький на підставі багатого архівного матеріалу та студій української діаспори відтворив політичне, економічне, культурне життя українців [1190]. Автор не приховує політичного тиску польської влади на українське населення Другої Речі Посполитої. Державна аграрна політика, яку проводили в інтересах польських землевласників та осадників, загострила земельну проблему корінного населення краю. Учений вважає, що вирішальними чинниками економічного розвитку галицького села були: з одного боку, велике поміщицьке землеволодіння та залишки феодальних відносин, а з іншого – нестача землі для селян.

З. Ландау та Є. Томашевський ґрунтовно дослідили суспільно-політичні та соціально-економічні відносини в міжвоєнній Польщі, а саме: сільськогосподарське життя Польщі, вплив внутрішньої та зовнішньої політики польських урядів на капіталізацію сільського господарства [1079]. На підставі

низки джерел із господарського життя міжвоєнної Польщі З. Ландау зробив спробу виокремити із середовища польських промисловців фінансову олігархію, яка мала вирішальний вплив на економіку країни [1077]; [1078]. Опрацювавши дані перепису 1931 р. та схарактеризувавши національну й соціальну структури функціонування товарного господарства в регіоні, а також політику польської влади щодо місцевого населення, Є. Томашевський виділив представників польської промислово-аграрної аристократії Західної України [1187], а розглядаючи кризові явища в економіці першої половини 30-х рр., наголосив, що аграрна політика Другої Речі Посполитої мала неабиякий вплив на загострення українсько-польських протиріч у Східній Галичині [1188].

Економічні процеси в селі та господарську структуру польських селянських організацій та їхню діяльність досліджував М. Дроздовський [1018]; [1019].

Цікаві ідеї містять студії Я. Жарновського. Його перші монографії були присвячені інтелігенції міжвоєнної Польщі [1232]. На підставі даних переписів 1921 і 1931 рр. він розглянув динаміку чисельності та соціальну структуру професійної зайнятості, національної належності та територіального розташування населення Польщі. Учений структурував тогочасне польське суспільство на соціальні групи – робітництво, селянство, буржуазію, землевласників, класифікуючи їх за такими критеріями, як: величина прибутку, освіта, участь у владі [1229]; [1231].

Подібний методологічний принцип слугував основою для дослідження динаміки соціально-класової структури населення міжвоєнної Польщі, яке здійснив С. Коваль [1066]. Розвиваючи концепцію взаємовпливу майнового розшарування та здрібнення селянських наділів, автор дійшов таких висновків, що дроблення та розпорошення незаможних господарств зумовило формування категорії сільських робітників у Малопольщі.

Польські історики безпосередньо чи опосередковано торкалися проблеми мешканців Західної України аналізованого періоду у 80-х рр. ХХ ст. Передусім відзначмо монографію Я. Борковського про господарську діяльність польського

населення другої половини ХІХ ст. – першої третини ХХ ст., зокрема польської громади на Західній Україні, де селяни становили менш ніж половину населення [996].

Змістовною і насиченою фактологічним матеріалом є праця А. Чубінського про новітню історію Польщі (1914–1983 рр.) [1012], у якій детально досліджено соціально-економічний розвиток Польщі в міжвоєнні часи та впродовж наступних десятиліть. Учений констатував, що аграрно-економічний розвиток західноукраїнських земель відбувався з метою зміцнити політичні позиції польської влади.

Спробу розмежувати мешканців польських західних та східних воєводств за національною ознакою здійснив В. Меджецький, мотивуючи це тим, що багатовікове співіснування представників різних етносів в краї зумовило їх культурне зближення і як наслідок – утворення соціальних груп без чіткої національної ідентичності [1093]. Базуючись на даних перепису 1931 р., він виділив основні етнічні ознаки спільнот – рідна мова і віросповідання. До українського етносу дослідник зараховував носіїв української (руської) мови та представників греко-католицької або православної конфесії; до польського – польської мови та римо-католицької конфесії; а також виділяв т.зв. перехідні групи (українсько-польська, польсько-єврейська та ін.). Проте його класифікація не позбавлена і «слабкого місця», адже відокремити випадки, коли греко-католики, православні або іудеї свідомо декларували польську мову як рідну, від випадків фальсифікації з боку переписних комісарів фактично неможливо. В. Меджецький намагається довести, що польське осадництво мало об'єктивний характер та було запорукою підвищення культури, як у землекористуванні, так і в інших галузях життя мешканців західноукраїнських земель міжвоєнного періоду [1094].

Після падіння комуністичного режиму в Польщі і розпаду Радянського Союзу виникли нові суспільно-політичні умови, які сприяли зацікавленню польських науковців польсько-українськими відносинами в першій половині ХХ ст. На жаль, чимало подій були досить складним, а подекуди і трагічними.

Протистояння між українцями та поляками у Східній Галичині в 1914–1923 рр. дослідив Л. Мрочка, який чимало уваги приділив з'ясуванню чисельності національних груп у Галичині від кінця ХІХ ст. до 1930-х рр. [1108]. П. Ебергард ґрунтовно проаналізував зміни етнодемографічної ситуації в Західній Україні у 1920–1930-х рр. та динаміку національної структури мешканців України у ХХ ст. [1023]. Процес національної ідентифікації населення Східної Галичини на підставі даних перепису 1931 р. вивчав Г. Сьюдут. Опис національного складу населення західноукраїнських земель, на його погляд, дає підстави стверджувати, що польська імміграція на східні околиці найактивніше відбувалася в першому повоєнному десятилітті [1154].

Аналіз деяких питань економічного, зокрема аграрного, розвитку містять праці Ш. Рудніцького [1148], М. Боруцького [998]. Крізь призму розвитку ринково-капіталістичних відносин в «Історії Польщі» [1193] узагальнено статистичні дані про різні типи землеволодіння, розкрито політичні та економічні передумови земельної реформи та наслідки соціального розшарування селянства, окреслено особливості становлення фермерського типу господарств та ін. Подано загальну характеристику професійного складу населення, задіяного у виробничій і невиробничій сферах поза сільським господарством. Про соціально-економічні та суспільно-політичні перетворення в часи Другої Речі Посполитої йдеться у студіях П. Вечоркевича [1207], З. Запоровського [1221]; [1222], К. Кавальця [1057] та ін.

Відзначмо низку фундаментальних праць Е. Коко [1062], Я. Кофмана [1061], Є. Голебьовського [1036]; [1037] на тему економічного становлення Польщі досліджуваного періоду, а також монографію К. Йонци [1055] про відсталу в технічно-економічному плані і зруйновану війнами промисловість Західної України, про регіон, який, на думку панівної верхівки Польщі, мав стати основною аграрно-економічною та паливно-енергетичною базою відродженої Другої Речі Посполитої. Щодо сільського господарства краю, то технічно-економічна відсталість та залишки середньовіччя в

західноукраїнському селі стримували соціально-економічну еволюцію аграрних відносин як у панському, так і в селянському господарстві.

З'явилися і сучасні дослідження з історії міжвоєнного періоду, у яких, окрім внутрішньої політики Польщі, частково відображено проблеми аграрної політики польського уряду в Галичині, а саме: «Historia dwudziestolecia» П. Заремби [1224], «Historia Polski. 1914–1939» Г. Зелінського [1227]; [1228], «Pierwsze lata Drugiej Rzeczypospolitej» А. Гарлицького [1031], «Od negacji do akceptacji państwa Polskiego. Ukraińskie wybory polityczne w II Rzeczypospolitej» З. Запоровського [1222], «Polityka gospodarcza państwa polskiego w latach 1926–1929», «Problemy przebudowy strukturalnej rolnictwa polskiego w latach 1926–1930. Program agrarny Witolda Staniewicza» М. Лапи [1074]; [1075], та ін. Ці роботи є важливими, адже репрезентують деякі напрями і пріоритети аграрної діяльності польського уряду.

Не можна оминати увагою наукових конференцій, симпозіумів, круглих столів на теми взаємин між українцями та поляками, які від початку 1990-х рр. є популярними серед науковців. Проблеми взаємин двох східноєвропейських народів упродовж багатьох століть учені обговорювали на міжнародних конференціях «Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість» (Кам'янець-Подільський, 1992 р.) [917], «Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.» (Івано-Франківськ, 1996 р.) [926], «Над Дніпром і Віслою: “Україна і Польща у визвольних змаганнях ХІХ – на початку ХХ ст.”» (Київ, 2003) [775], «Od Galicji do Euroregionu Karpackiego: historia, społeczeństwo, polityka, gospodarka» (Ярослав, Польща, 2012) [1118] та ін.

Отже, аналіз української та польської історіографії міжвоєнного періоду, праць радянських і зарубіжних учених, сучасних вітчизняних та діаспорних істориків дає змогу констатувати, що існує чимало робіт, предметом яких є різні аспекти соціально-економічного, суспільно-політичного, культурно-освітнього життя населення Західної України в міжвоєнний період. Зауважмо, що загальний історіографічний огляд дає підстави стверджувати, що, попри значну кількість студій, у яких висвітлено селянське питання в діяльності

політичних партій, українську кооперативну проблематику та її взаємодію з іншими національними інституціями, виробничо-технічні та соціально-економічні підвалини аграрної еволюції Галичини тощо, дотепер відсутнє комплексне дослідження аграрних відносин у західноукраїнському селі. Дослідження зумовлене науково-пізнавальною необхідністю та потребою системно і ґрунтовно вивчити досвід ринкових відносин у східногалицькому селі в міжвоєнний період, а також окреслити соціально-демографічні проблеми в краї.

1.2. Джерела

Фактологічну та джерельну базу монографії формують архівні матеріали із фондів Центрального державного історичного архіву України у м. Львові (далі – ЦДАІ України), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), документи обласних державних архівів: Державного архіву Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.), Державного архіву Івано-Франківської області (далі – Держархів Івано-Франківської обл.), Державного архіву Тернопільської області (далі – Держархів Тернопільської області), Держархіву Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.). Чимало інформації містять фонди рідкісної книги, відділи рукописів та україніки Львівської наукової бібліотеки НАН України ім. В. Стефаника, а також українські та польські періодичні видання міжвоєнного періоду, мемуарна література. Серед польських архівів найважливіші збірки про західноукраїнський господарський рух збережено в ААН у Варшаві. Основним джерелом для аналізу аграрно-економічних процесів у галицькому селі є численні статистичні збірники, опубліковані у виданнях Головного статистичного управління Польщі (*Główny urząd statystyczny*; далі – GUS). Офіційну статистику доповнюють відомості Пулавського сільськогосподарського інституту, аналітичні матеріали Міністерства аграрної політики, Міністерства сільського господарства і аграрних реформ та ін. Така джерельна база сприяє об'єктивному та неупередженому висвітленню

поставленої проблеми і дасть підстави дійти виважених і реалістичних висновків.

Різноманітність джерельного матеріалу потребує використання спеціальних методологічних підходів, насамперед принципу об'єктивності, що стирає будь-які політико-ідеологічні нашарування. Здійснюючи комплексний аналіз необхідної джерельної бази, потрібно критично оцінювати документи для правдивого судження. Зазначмо, що джерела для дослідження аграрно-економічних відносин у період 1920–1930-х рр. у Східній Галичині класифіковано так: архівні матеріали, збірники документів, періодичні видання та спогади сучасників.

Основу джерельної бази становлять архівні матеріали. Документи фондів збірок дають змогу об'єктивно представити суспільно-політичні процеси та соціально-економічне становище сільського населення Східної Галичини в міжвоєнний період. Важливими є справи, які містять різноманітні документи, що детально характеризують звіти воєводських правлінь, органів поліції, повітових староств, інформаційних бюлетенів (по Львівському, Тернопільському та Станіславському воєводствах). Рапорти поліції ознайомлюють із суспільно-політичною ситуацією в краї: діяльність політичних партій, протоколи зборів, заяви, скарги, технічну документацію громадських організацій, сільських товариств. Рішення про комасацію ґрунтів, ліквідацію сервітутів, парцеляцію в окремих маєтках Галичини містять справи фондів: 146 – Галицьке намісництво, 205 – Прокурор апеляційного суду, м. Львів (ЦДАЛ України). Використано також документи фондів: 1 – Львівське воєводське правління, 7 – Львівське повітове староство, 108 – Львівське повітове управління державної поліції, 121 – Львівське воєводське управління поліції (Держархів Львівської обл.) – матеріали щодо провадження кримінальних справ проти членів та керівників громадських організацій, проти селян, причетних до антипольських виступів 1930-х рр. під час пацифікації на західноукраїнських землях. Заходи влади щодо втілення польської асиміляційної політики збережено у фондах: 3 – Тернопільське повітове

староство, 4 – Збаразьке повітове староство (Держархів Тернопільської обл.); 2 – Станіславське воєводське управління; 6 – Станіславське повітове староство (Держархів Івано-Франківської обл.).

Матеріали, що стосуються проблем встановлення в Галичині загальнопольської системи влади через остаточну інкорпорацію краю; оприлюднення закону щодо поділу колишнього королівства Галиції та Лодомерії на чотири воєводства – Львівське, Станіславське, Тернопільське, Краківське; створення виконавчих структур воєводського управління, яке мало складатися з таких відділів: промисловості, адміністрації та самоврядування, сільського господарства, культури, здоров'я; сприяння появі мережі установ допомоги польським колоністам в одержанні розпарцельованої землі, містять фонди: 211 – Польська ліквідаційна комісія, 770 – Тимчасовий відділ самоврядування (ЦДІАЛ України), а про створення місцевого самоврядування – фонди 1 – Львівське воєводське правління (Держархів Львівської обл.), 68 – Станіславське воєводське управління державної поліції (Держархів Івано-Франківської обл.).

Наявна інформація про розпорядження державної адміністрації, які набували чинності після опублікування у газеті «Dziennik Wojewódzki»; ліквідацію автономних прав та самоврядування Галичини (Галицький крайовий сейм і Крайовий відділ); еволюцію у політичних поглядах, зокрема селян галицького краю. Опрацьовано листування Львівського воєводського правління з Міністерством Внутрішніх Справ (МВС) Польщі з приводу запровадження польської мови в діловодстві органів місцевого самоврядування, а також дані про національний склад мешканців сільських громад Львівського воєводства станом на 1934 р. та порівняльний аналіз даних із показниками перепису 1931 р. Відомості про кількісний склад українців, поляків та представників інших національностей, які проживали в сільських гмінах східних повітів Львівського воєводства, зберігаються у фондах Львівського воєводського правління (Держархів Львівської обл.), 2 – Станіславське воєводського управління (Держархів Івано-Франківської обл.).

У фонді Львівське повітове староство (Держархів Львівської обл.) систематизовано статистичні дані про місцеві органи влади, звіти окружних комісій щодо проведення загального перепису населення 1931 р. у повіті, матеріали про хід та результати виборів до сейму 1928 р., характеристику за національною належністю, звіти воєводських та повітових сільськогосподарських установ про хід реорганізації системи землеволодіння.

У контексті досліджуваної проблеми опрацьовано матеріали переписів 1921 і 1931 рр., що були проведені в Польщі (фонд 344 – Українське національно-демократичне об'єднання (ЦДІАЛ України)), а саме: про динаміку чисельності, розселення та соціальну структуру населення міжвоєнного періоду Східної Галичини. Ці матеріали (а це тексти політичних промов політичних діячів, скарги селян, донесення у воєводські управління від повітових старост тощо) інформують про соціально-економічне та культурно-просвітницьке життя тогочасного суспільства. Зроблено порівняльний аналіз даних загальнодержавного перепису населення у відновленій Польщі 1921 та 1931 рр.

Важливі документи зберігають фонди (ЦДІАЛ України): 179 – Кураторія Львівського шкільного округу, м. Львів, 206 – Українське педагогічне товариство «Рідна школа», 348 – Товариство «Просвіта», м. Львів (1868–1939), наприклад: статистичні дані про вчителів народних шкіл Львівського шкільного округу за 1927–1928 рр.; про звільнення і переміщення вчителів української національності в сільській місцевості Східної Галичини, про становище української школи та реалізацію програми ліквідації неписьменності в сільській місцевості на західноукраїнських землях, про діяльність українських культурно-освітніх та економічних установ, стан українських гімназій і народних шкіл, про діяльність кураторії Львівського шкільного округу у вирішенні питання українського шкільництва, результати проведеного плебісциту за введення української мови навчання, зокрема й в сільській місцевості; про організацію товариством «Рідна школа» приватних навчальних шкіл, гімназій для навчання української молоді в тому числі сільської.

У фонді 294 (Держархів Тернопільської обл.) – Філія українського товариства «Просвіта» в м. Тернополі (1901–1939) – є справи про діяльність читалень «Просвіти» у селах Тернопільського повіту; списки членів, протоколи, відомості про проведення зібрань товариства. Про діяльність читалень «Просвіти», проведення режисерських курсів для керівників сільських аматорських гуртків Станіславського повіту документують матеріали фонду 378 (Держархів Івано-Франківської обл.) – Станіславська філія товариства «Просвіта» 1909–1938 рр. Інформовано про діяльність товариства «Просвіта» як суто національної культурно-освітньої інституції, що мала вплив на різні сфери життєдіяльності української сільської спільноти, боролася проти асиміляційної політики польської влади, а також про її співпрацю з товариствами «Відродження», «Рідна школа», «Сільський господар».

Соціально-економічне життя галицького села відображають матеріали фондів: 429 – Сільськогосподарська палата, м. Львів (ЦДІАЛ України) Міністерства землеробства і аграрних відносин, 2 – Станіславське воєводське управління (Держархів Івано-Франківської обл.) та ін. Знаходимо свідчення про розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві Другої Речі Посполитої, існування господарств землевласників, захисту інтересів власників землеволодінь, форм та методів ведення селянського господарства, вирішення соціальних проблем сільських жителів галицького краю. В аграрних управліннях трьох галицьких воєводств збережено аналітичні дані, звіти, донесення, таблиці зі статистичними даними різних установ, що задіяні у сільськогосподарському виробництві, а саме: Міністерства сільського господарства і аграрних реформ, Державного сільськогосподарського банку, відділів землеробства і аграрних реформ воєводських управлінь, Сільськогосподарського товариства Східної Малопольщі Львівської землеробської палати.

Матеріали фондів 6 – Центральний комітет Комуністичної партії Західної України 1917–1936 рр. (ЦДАГО України у м. Києві), 344 – Українське національно-демократичне об'єднання (ЦДІАЛ України) подають

документальні свідчення про роботу державних органів влади, політичних партій (довідки, протоколи програм, переписи), інші документи політичних партій; матеріали про безробітних в сільській місцевості; докладні записки про стан і роботу кооперативних організацій; списки шкіл та інші матеріали; інформацію про стан народної освіти, про боротьбу з неписьменністю в селі. Багато цінних відомостей з історії західноукраїнського села почерпнуто з фонду Держархіву Волинської обл. 46 – Волинське воєводське управління, зокрема про рапорти і донесення польських посадових осіб, про стан земельної власності у воєводстві, української кооперації, становище осадницьких господарств. У фонді виявлено матеріали, які підтверджують вплив національних партій на соціально-економічні процеси в селі.

Архівні джерела розгортають ще одну сторінку діянь польської влади у Східній Галичині. У фондах Держархів Львівської обл.: 1 – Львівське воєводське правління, 7 – Львівське повітове староство збережено листування Львівського воєводського правління з МВС Польщі з приводу запровадження польської мови в діловодстві органів місцевого самоврядування, документи про національний склад мешканців сільських громад Львівського воєводства станом на 1934 р. та порівняльний аналіз даних із показниками перепису 1931 р. Отримано важливі відомості про кількісний склад українців, поляків та представників інших національностей, які проживали у сільських гмінах східних повітів Львівського воєводства. Завдяки матеріалам фонду опрацьовано статистичні дані про місцеві органи влади, звіти окружних комісій щодо проведення загального перепису населення 1931 р. у повітах, хід та результати виборів до сейму 1928 р. за національною належністю, звіти воєводських та повітових сільськогосподарських установ про методи реорганізації системи землеволодіння.

Фонди (Держархів Івано-Франківської обл.) 41 – Станіславський окружний сільськогосподарський інспекторат; 43 – Станіславське окружне земельне управління документують про діяльність органів влади у Станіславському воєводстві (офіційні накази, доповідні записки, повідомлення

повітових староств, донесення поліції, які відображають діяльність органів влади та її ставлення до місцевого сільського українського населення).

Джерела характеризують організаційно-політичне формування політичних партій, громадських організацій, передвиборну кампанію різних політичних партій, політичні настрої населення воєводства. Фонди містять справи про переписку з повітовими старостами й облік православних церков у сільській місцевості. Інформацію слідчого відділу про належність до політичних партій вчителів-українців подає фонд 6 – Станіславське повітове староство, м. Станіслав. Аналіз фонду дає змогу створити цілісну картину про політичну ситуацію у воєводстві, статuti українських товариств та їх участь у житті сільської молоді, місячні звіти повітових староств про політичну ситуацію в селах Станіславського воєводства. Документи, згруповані у фонді 43 – Станіславське окружне земельне управління, відтворюють проведення аграрних реформ і парцеляцію сільськогосподарських маєтків. Загалом документи стосуються аграрно-економічного становища воєводства. На підставі матеріалів можна узагальнити зібрані відомості про господарства, що займаються землеробством та тваринницьким виробництвом; розмір земельних володінь різної площі – від карликових до латифундистських, фінансовий стан селянських господарств краю після земельної реформи.

Цікаву та важливу інформацію віднайдено у фонді 231 – Тернопільське воєводське управління (Держархів Тернопільської обл.), а саме справи опису 2 про діяльність українських кооперативних спілок, парафіяльних бібліотек, молодіжних товариств у селі. Комплексне вивчення статутів організацій, листування з органами влади свідчить про численні перешкоди, які штучно створювалися для української сільської молоді, забороняючи діяльність українських патріотичних товариств. Опрацьовано архівні матеріали, що відображають суспільно-політичне становище місцевого населення у воєводстві, діяльність польських та українських політичних партій та їхніх лідерів.

Важливі матеріали містить фонд 201 – Греко-католицька митрополича консисторія в м. Львові (ЦДІАЛ України) – щодо суспільної діяльності греко-католицької церкви, співпраці з культурно-освітніми, кооперативними товариствами, державними та приватними установами тощо. Матеріали цього фонду відображають скеровану на підтримку сільських громад діяльність церкви, митрополита Андрея Шептицького, священників та монахів.

У контексті досліджуваної теми заслуговує на увагу фонд 392 – Українська парламентська репрезентація (ЦДІАЛ України), матеріали якого містять промови в польському Сеймі українських послів В. Мудрого, С. Барана, М. Галущинського, М. Рудницької щодо нормалізації українсько-польських взаємин та територіальної автономії для всіх українських земель. Посли декларували захист численних національних груп галицької землі, передусім українського населення, та подолання неписьменності серед українського сільського населення Галичини.

Значний масив архівних документів, що репрезентують аграрні відносини на західноукраїнських землях, наявний у фондах відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки НАН України ім. В. Стефаника: фонд 18 – Буяк (ВУІАК) Францішек зберігають матеріали публічної діяльності економіста, директора Банку землевласників (Bank ziemian) Яна Розвадовського. Серед матеріалів архіву – звіти фінансових і банківських установ, військові відшкодування землевласникам, які постраждали внаслідок воєнних дій, документи про польське селянство в Галичині та еміграцію до країн Латинської Америки, свідчення про польського історика Ф. Буяка, дослідника соціально-економічної історії Польщі, керівника відділу економіки малих земельних господарств Пулавського науково-дослідного інституту сільського господарства, президента Державного земельного банку та його наглядової ради. Опрацьовано низку матеріалів з історії регулювання аграрних відносин у Галичині, про повоєнне відродження й реформування землеустрою краю та про велику земельну власність та організацію сільськогосподарських товариств.

У фонді 44 – Діаманд (DIAMAND) Герман збережено статистичні таблиці з характеристикою земельних господарств Галичини, а також відомості про одного із засновників Польської соціал-демократичної партії Галичини, автора економічних праць про земельну реформу, про парцеляцію маєтків землевласників тощо. Для дослідження аграрної історії краю використано матеріали фондів 45 – Дідушицькі, 84 – Потоцькі, систематизовано статистичні дані про поміщицьке землеволодіння; організації польських землевласників в Західній Україні. Архіви містять документи про створення рентових селянських господарств, фрагменти статистичного огляду демографічної ситуації в Польщі на кінець 30-х рр. ХХ ст., звіти про обслідування рілньничих господарств «підльвівських» маєтків, план кошторисної електрифікації фільварку в Старому Селі Бібського повіту та матеріали щодо сталого земельного кадастру в Галичині.

Документи про аграрні відносин на західноукраїнських землях збережено в архівних збірках Польщі. Значну кількість документів містять фонди ААН у Варшаві, зокрема фонди: 1180 – Тернопільське воєводське правління (Urząd Wojewodzki w Tarnopolu) [344]; [345], 1185 – Львівське воєводське правління (Urząd Wojewodzki we Lwowie) [342]; [343]. Опрацьовано матеріали про впливи польських селянських партій ПСЛ «Визволенє» та ПСЛ «Пяст» на суспільно-політичне життя села в Східній Галичині. Особливе зацікавлення становлять донесення органам влади про політичну, економічну ситуацію на західноукраїнських землях. У процесі дослідження архівних джерел вдалося виявити та ввести до наукового обігу низку нових документів та численні статистичні матеріали.

Важливими для вивчення та порівняння суспільно-політичного, соціально-економічного, етнодемографічного становища на теренах Східної Галичини є статистичні відомості GUS. У «Покажчику населених пунктів II Речі Посполитої», яке видавало GUS за 1921 та 1931 рр., подано детальні дані про чисельність, національність, віросповідання та стать сільських жителів воєводств та повітів. Загальні дані обох переписів надруковано в рубриці

«Статистика польська»: «Перший загальний перепис Польської Республіки від 30 вересня 1921 р. Помешкання. Населення. Стосунки зайнятості» та «Другий загальний перепис населення з дня 9.XII.1931 р. Помешкання і домашні господарства. Населення. Професійні відносини». У воєводствах інформацію оприлюднювали окремими книгами-томами про конкретне воєводство. Але той факт, що польська влада під час адміністративно-територіального устрою ігнорувала етнічні особливості українських земель (до Львівського воєводства залучено 8 повітів, де здебільшого проживали поляки) ускладнює аналіз соціальної структури західноукраїнського сільського населення.

Характеристику остаточних даних цих переписів подано в аналітичних статтях. Основну інформацію подано у воєводських книгах, які склалися з трьох розділів: 1) «Місце проживання»; 2) «Населення»; 3) «Професійні відносини»; у першому розділі – про помешкання, життя і побут різних категорій сільських мешканців, у другому – демографічні відомості про вік, стать, освітній рівень сільського населення краю, віросповідання, національність (1921 р.) або рідну мову (1931 р.), у третьому – про головні джерела доходу, зайнятість, соціальний статус місцевих жителів. У переписі за 1931 р. є свідчення про розмежування власників у сільському господарстві відповідно до площі землеволодіння, що дало змогу дослідникам соціальної структури міжвоєнного суспільства встановити чисельність, розміщення соціальних груп (землевласники, селяни, сільськогосподарські робітники) та їх національну належність.

У процесі роботи опрацьовано матеріали перепису 1921 р., які були опубліковані в «Покажчику населених пунктів II Речі Посполитої» (про національну та релігійну належність мешканців Львівського [429], Станіславського [430] та Тернопільського [431] воєводств у повітах та селах). У «Статистиці Польській. Перший загальний перепис Польської Республіки з 30 вересня 1921 р.» подано інформацію про структуру зайнятості, соціальний статус та віросповідання сільських мешканців Львівського [434], Станіславського [435] та Тернопільського [436] воєводств. У матеріалах,

надрукованих у «Статистиці Польській. Другий загальний перепис населення з дня 9.XII.1931 р.» у томах: Львівське [438], Станіславське [439], Тернопільське [440] воєводства, ідеться про рідну мову та конфесійну належність західноукраїнського населення, структуру його зайнятості і соціальний статус, зокрема сільського населення.

Із-поміж матеріалів, виданих GUS, опрацьовано статистичні відомості про велике землеволодіння у збірникові «Велика земельна власність» («Wielka własność rolna»): про розміри господарств та їх соціально-економічний тип, соціальне розшарування селян, використання найманої праці [450]. Працівники GUS зібрали свідчення про площу приватних, державних, церковних землеволодінь, співвідношення в них орних земель і лісових угідь, вказуючи при цьому національність їхніх власників.

Узагальнено дані про розподіл маєтків за національністю власників та за чисельністю землевласників, а також інформацію про їхні родини. Важливу інформацію про сільськогосподарську власність містить загальний перепис, проведений 30 вересня 1921 р. [433], а саме: співвідношення господарств за їх площею та класифікацією; розмежування селянських господарств та маєтків землевласників; встановлення залежності між площею та розташуванням землеволодінь за їх господарською спеціалізацією та ін.

Важливим джерелом для дослідження соціально-економічних процесів в галицькому селі та аграрної політики польських влади є численні статистичні збірники, опубліковані у виданнях GUS («Kwartalnik statystyczny», «Mały rocznik statystyczny», «Rocznik statystyki Rzeczypospolitej Polskiej», «Statystyka Polski», «Statystyka rolnictwa», «Wiadomości statystyczne» та ін.), які містять середньостатистичні дані, а тому потребують критичної оцінки й наукового підтвердження. Офіційну статистику доповнюють публікації Інституту соціальної політики, Інституту економіки східних земель Польщі та ін., які, однак, не позбавлені істотних недоліків у аналізі статистичних даних, оскільки за цифрами «губляться» відмінності між різними економічними типами господарств і соціальними верствами населення.

Відомості про політичні партії та кандидатів у загальнодержавних та місцевих списках в деяких регіонах країни та їхнє ставлення до вирішення аграрного питання на західноукраїнських землях містять матеріали польської статистики виборів до сейму та сенату 1922 [448] і 1928 рр. [449], які наводять детальний аналіз населення повітів та їх участь у виборах відповідно до національної належності і свідчення про політичні симпатії населення Східної Галичини у цей період серед окремих соціальних груп, зокрема й селян. Загалом документи цих фондів є однотипними (про суспільно-політичну ситуацію в регіоні, про ідеологічно-організаційні аспекти діяльності політичних партій та ін.; звіти державних установ). Це дає усі підстави для опису суспільно-політичного та соціально-економічного життя на території Східної Галичини.

Опрацьовано польські опубліковані матеріали, які дали змогу схарактеризувати різні аспекти діяльності польських селянських партій: збірники документів, програми діяльності, протоколи і відомості про проведення зібрань, які Ю. Борковський опублікував на сторінках «Roczników Dziejów Ruchu Ludowego» (далі – RDRL) [364]; [365], [379]. Детальну інформацію про діяльність ПСЛ «Пяст» та СХ серед сільського населення західноукраїнського регіону подає збірник документів, який упорядкували С. Лято та В. Станкевич [380].

Серед джерел роботи – такі цінні архівні матеріали, як звернення М. Прушинського до мешканців Галичини напередодні перепису 1931 р.; звіт Львівського воєводського правління від 1934 р. про національний склад мешканців сільських громад Львівського воєводства; рапорти адміністративних влад та поліції про діяльність політичних партій у Галичині під час виборів 1922 р.

Значну частину програмних документів, відозв та резолюцій партійних органів, листування лідерів селянського руху подано в тритомному виданні «Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego» [381], яке упорядкували Я. Борковський та Й. Коваль.

Архівні джерела доповнюють опубліковані документи й матеріали, вміщені у збірниках з історії Західної України, про суспільно-політичне й соціально-економічне життя, які уклали вітчизняні і зарубіжні вчені в радянський та пострадянський періоди.

Звернімо увагу на опубліковані в радянський період збірники документів, які потребують критичного переосмислення, як-от: «Двадцять років під ярмом польських панів» (Київ, 1940) [349], «Становище трудящих Львова» (Львів, 1961) [361] та ін. Ці документи насичені багатим фактажем, але дібрані з метою проілюструвати загострення класової боротьби в епоху імперіалізму, висвітлити партійно-політичні події міжвоєнного двадцятиліття, підносячи значення діяльності КПЗУ та її впливу на населення західноукраїнських земель, натомість суттєво применшуючи та недооцінюючи роль провідних національно-демократичних сил. Проте ці збірники зберігають матеріали судових процесів, поліцейські донесення, рапорти, розпорядження, звіти, доноси, що характеризують суспільно-політичну ситуацію на західноукраїнських землях.

Наступну групу документальних видань сформували збірники, присвячені ювілейним датам – Жовтневій революції, входженню західноукраїнських земель до складу УРСР (зокрема присвячені 40-річчю та 50-річчю об'єднання українських земель), які відображають тенденційно підібрані матеріали, що не виходили за межі офіційної радянської ідеології. Попри однобічність та спрощеність, вони містять чимало цікавих для істориків фактів.

Опрацьовано низку документів про історію українських земель, які перебували під владою Польщі, крізь призму партійних рішень і виступів лідерів КППС, що не завжди відображали реальний стан справ. Ці документи опубліковано в низці видань з історії окремих областей регіону [361].

Міжвоєнний період ХХ ст. відтворюють документи (уклав колектив авторів у складі В. Кравченка, П. Доброва, П. Панченка та ін.), які демонструють політичну організацію західноукраїнського суспільства та діяльність радикальних політичних організацій (комуністичних та

націоналістичних). Документальний матеріал подає детальні відомості про встановлення польської «кресової політики» в галицькому селі та непримиренне ставлення українців до польської влади [352].

Джерельну базу поповнили збірники «Україна в ХХ ст. (1900–2000)» [362], а також збірник документів і матеріалів, який підготували і видали історики української діаспори, – «Українська суспільно-політична думка в 20 столітті» [363], у якому основну увагу акцентовано на становленні національно-визвольного руху, характеристиці політичних партій та суспільно-політичного життя в краї.

Важливим доповненням до архівних матеріалів стали опубліковані документи про суспільно-політичне, соціально-економічне та культурно-освітнє життя населення Західної України в різні періоди української історії. У дослідженні використано опубліковані в «Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej» законодавчі акти міжвоєнного часу, а саме: статті закону про земельну реформу та доповнення до них [392]; [394]; [395]; [396], формування адміністративно-територіального устрою на західноукраїнських землях [393]; [397] та ін.

Важливу інформацію подано в публікації нових документів, які опрацював М. Сивіцький [359], де розкрито шляхи та форми ополячення, асиміляції, денаціоналізації українського населення. Зазначмо, що більшість документів введено до наукового обігу вперше. На основі матеріалів, збережених у польських закордонних архівах, проаналізовано ставлення польських організацій до ліквідації українських економічних, освітянських, релігійних інституцій у період пацифікації.

Соціально-економічний стан населення Східної Галичини демонструє періодична преса досліджуваного періоду, зокрема часописи, які є історичним джерелом для вивчення соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку Східної Галичини в міжвоєнний період. У періодиці, що була речником захисту національних інтересів українського села, висвітлено широкий спектр аграрних, культурних, освітніх питань життєдіяльності краю.

Завдяки цим виданням можна отримати об'єктивну та цілісну картину про життя народу в умовах польського панування. У монографії використано матеріали української та польської преси міжвоєнного періоду, релігійні видання. Аналізуючи тогочасну періодику, основну увагу звернено на українські фахові господарські видання, такі як: «Думка», «Сільський господар», «Господарсько-кооперативний часопис», «Рільничі Відомості», «Селянські вісти», «Сільський світ», «Наша думка», «Кооперативні вісти», «Жіноча воля», «Часопис для спілок рільничих», «Хлопська правда», «Українське молочарство», «Кооперативне молочарство», «Вісник повітового Союзу кооператив» та ін.

Перший у Галичині український ілюстрований часопис «Українське молочарство», який виходив у Львові як додаток до часопису «Сільський світ», був призначений для ознайомлення зі справами молочарства як однієї з найприбутковіших галузей українського сільського господарства в міжвоєнний період. Метою журналу було висвітлення проблем розвитку молочарства та сприяння згуртуванню українських кооперативних товариств, поширення найновіших методів господарювання в цій галузі. Важливим кроком у цьому керунку стала публікація статей про «Маслосоюз» як координаційний центр молочарської кооперації [753].

Ще одне друковане видання – насамперед для селян та сільської інтелігенції – «Часопис для спілок рільничих», який порушував різні економічні проблеми, інформував про діяльність хліборобських кредитних, молочарських, рільничих спілок, долучався до розвитку та поширення рільничих товариств. Зміст журналу складала статті, замітки, рубрики про ведення господарства, звіти про діяльність сільськогосподарських спілок та збут продукції аграрного сектора: «Як призвичаювати молодіж до ощадности», «Рільництво як жерело багатства крайового», «Наука рільництва для селян», «Домові каси ощадності». Часопис регулярно публікував статті, у яких було обґрунтовано необхідність економічної освіти для селян, а також відзначено вплив церкви на розвиток рільничих спілок [753, с. 243].

Як свідчать газетні публікації, розвиток міст і сіл регіону був тісно пов'язаний із діяльністю товариства «Просвіта». У статті М. Бажановського, опублікованій у стрийському часописі «Думка», ідеться про створення та діяльність у Галичині товариства. За словами автора: «під впливом «Просвіти» наш нарід ставав з дня на день культурнішим, сама вона розширювала колесо своєї діяльності, чим раз та ширше по цілім краю, основуючи свої філії і читальні» [483]. Простежено розвиток сільської громади (організація читальні, молочарської спілки, Народного Дому, гуртків «Сокіл» та «Січ»). Діяльність «Просвіти» була тісно пов'язана з товариством «Рідна школа», яке значною мірою підтримувало та пропагувало освіту серед сільського населення. Часопис висвітлював і діяльність кооперативних організацій; про становлення та розвиток кооперації публікували статті О. Луцький, Є. Храпливий, А. Палій, М. Приймак.

Публіцистичною гостротою вирізнялися коментарі, друковані на шпальтах часописів «Діло», «Наш Клич», «Громадський голос», «Свобода» і «Наш час».

Одним з важливих напрямів культурно-освітньої діяльності українських кооперативних організацій стало видавництво кооперативної преси, яка, пропагуючи і поширюючи кооперативну ідею, сприяла залученню широкої громадськості до кооперативного руху.

«Ревізійний союз українських кооперативів» (далі – РСУК) видавав місячник «Кооперативна республіка», редактором якого був відомий економіст К. Коберський. Наклад часопису становив 850 примірників. «Кооперативна республіка» теж намагалася охопити широке коло проблем: публікувала матеріали з питань економічної діяльності кооперативів, з історії, теорії та практики кооперативного руху. Основну увагу журнал приділяв внутрішнім організаційним та економічним проблемам української кооперації. Нерідко на сторінках часопису публікували переклади відомих у світі теоретиків кооперації, статті професорів Української господарської академії і Українського вільного університету В. Доманицького, О. Мицюка,

Ф. Щербини, В. Садовського та ін. [531, с. 145–149]. «Кооперативна республіка» пропагувала теорію та ідеологію українського кооперативного руху. Постійними дописувачами журналу були Ю. Павликовський, О. Луцький, К. Коберський, А. Жук, К. Левицький, І. Ольховий та інші кооперативні діячі, статті яких допомагали зрозуміти мету української кооперації та знаходити ефективні шляхи і засоби її досягнення.

Власні друковані органи мали «Маслосоюз» (журнал «Кооперативне молочарство») та «Центробанк» (часопис «Кредитова кооперація») [531, с. 463]. Товариство «Сільський господар» видавало однойменний часопис із постійним додатком – двотижневиком «Сільськогосподарська кооперація». Ці часописи були своєрідними посібниками для сільського населення краю, пропонували корисні практичні поради.

Двотижневий селянський часопис «Селянські вісти», який виходив у Коломиї у 1937–1939 рр., ставив собі за мету виховувати та розвивати національну свідомість українського селянина, доносити правдиву інформацію про події у світі, досягнення в усіх галузях життєдіяльності галицького села. На підтвердження цього редакційна колегія представляла газету, як голос українського світла праці, який висвітлює стан свого внутрішнього життя та своє відношення до всіх подій у світі. У низці публікацій часопису йдеться про актуальні потреби громадсько-кооперативних інституцій у селі, а також проблеми «Просвіти», «Рідної школи», «Сільського господаря» та ін. У рубриці «Працюючі пишуть» інформовано про культурні, просвітні та господарські події, про потреби української молоді та її участь у громадському житті краю.

У 1931–1932 рр. у Львові виходив економічно-кооперативний двотижневик – «Кооперативні вісти». У вступній статті першого номера часопису редакція обґрунтувала актуальність свого видання, яке покликане обстоювати позиції низових кооперативів. Журнал сміливо демонструє «нездорові переміни і події, які позначилися в останніх роках у нашому кооперативному життю» [894, с. 4–6]. Завдання часопису ставило за мету ознайомлювати читачів із господарсько-кооперативним життям на

західноукраїнських землях, акцентувати на досягненнях низових кооперативів та сприяти розбудові та пропаганді української кооперації. Цій тематиці присвячено низку статей, наприклад: «Сучасна західно-українська кооперація», «Українська споживча кооперація в світлі кризи». Видання порушувало низку проблем: про залучення жінок та молоді до кооперативного руху, про освіту та самоосвіту, зокрема у справах кооперації («Жінка і кооперація», «До питання про кооперативну-освітню роботу», «Осінь і зиму використати на самоосвіту» [493, с. 53]).

«Кооперативні вісті» доносили до масового читача суть та завдання селянської кооперації, сприяли проведенню освітньої праці, інформували про події, пов'язані з економічним станом держави, з'ясовуючи причини тогочасної економічної кризи. Польська влада, вважаючи видання тенденційним і таким, що неправдиво подає позицію держави, майже з кожного номера часопису вилучала матеріали, присвячені політичним та господарським проблемам краю.

Проаналізовано низку польських періодичних видань, а саме польські щоденні газети, видані у Львові, – «Kurjer Lwowski» [1050], «Słowo Polskie» [1053] та «Dziennik Ludowy» [1064], на сторінках яких ішлося про загострення національних взаємин між польським та українським населенням в галицькому селі. Зокрема «Kurjer Lwowski» за редакцією В. Ямпольського розкривав суспільно-політичну ситуацію в Галичині з погляду польських селянських партій та описував процеси в селянському русі.

В 1920-х рр. основним виданням національних демократів у південно-східних воєводствах була газета «Słowo Polskie», що ознайомлювала з політикою польської влади щодо місцевого сільського населення, а із суспільно-політичною ситуацією в регіоні – провладний часопис «Słowo narodowe». Важливу інформацію щодо вирішення земельного питання на території Східної Галичини подає «Biuletyn Polsko-Ukraiński», який відображав політику польської еліти в період розвитку капіталістичних відносин на західноукраїнських землях. Офіційним органом польського Галицького господарського товариства був фаховий часопис «Rolnik», у якому йшлося про

піднесення сільського господарства краю, плекання тваринництва, огородництва, бджільництва тощо, організації навчальних професійних курсів та сільськогосподарських виставок, пропагування науково-популярної літератури тощо.

Отже, періодична преса має вагомe значення для вивчення соціально-економічної та суспільно-політичної історії розвитку аграрних відносин у Східній Галичині міжвоєнного часу, яка суттєво доповнює відомості архівних та статистичних джерел, історіографічної літератури та мемуарів сучасників.

Особливу групу становить мемуарна література – спогади сучасників та безпосередніх учасників господарського життя на західноукраїнських землях міжвоєнного часу, опубліковані переважно в діаспорі [454]; [455]; [456]; [457]; [462]; [465]; [466]; [467]; [468]. Вони деякою мірою відтворюють дух та атмосферу того часу, розкривають важливі деталі національно-економічного розвитку, однак ці джерела в дослідженні є радше допоміжними, адже автори не мали змоги скористатися в діаспорі архівними матеріалами та іншими необхідними документами. З огляду на це, важливі факти, які подають історико-мемуарні збірники, необхідно перевіряти та порівнювати з іншим джерельним матеріалом.

Спогади, статті про одного із засновників і керівників «Маслосоюзу» Андрій Палія, його епістолярну спадщину зібрано і видано в історико-мемуарній збірці «Андрій Палій – будівничий і керманіч «Маслосоюзу»» [452]. Відомості про зародження та розвиток української сільськогосподарської (молочарської, споживчої) кооперації в Галичині, про діяльність кредитних спілок містять спогади І. Мартюка [461], І. Мазурока [458] та ін.

Політичний аспект міжвоєнного двадцятиріччя відображають спогади та матеріали активного учасника політичного процесу в Східній Галичині В. Мартинця [460], а також лідера УСРП І. Макуха, який передав атмосферу політичного протистояння серед українських партій за опанування сільського електорату [459].

Авторами спогадів часто є діячі польського селянського руху загальнодержавного рівня чи лідери регіональних партійних організацій. Найбільшу мемуарну спадщину залишив політичний діяч ПСЛ «Пяст» та СЛ В. Вітос [473]; [474]; [475], зокрема про організацію та розвиток регіональних осередків, участь політичних партій, які він очолював, у виборах до сейму та місцевих органів влади. Інший політичний лідер ПСЛ «Визволене» С. Тугутт у спогадах висловив позицію партії щодо антиукраїнських мовних законопроектів, які уряд В. Грабського висунув у липні 1924 р. [1185]; [1186]. З. Лясоцький подає важливу інформацію про діяльність галицьких селянських партій у період відновлення Речі Посполитої [470]. Політичні портрети діячів львівської організації ПСЛ «Пяст», об'єднаних навколо «Kurjera Lwowskiego», проаналізував С. Щепанський, окресливши значення часопису для пропаганди польської селянської осілости [1179].

Спогади Г. Дзендзея демонструють загальну картину розвитку польського селянського руху на західноукраїнських землях у 20–30-х рр. ХХ ст., доповнюють інформацію про життя галицького села [469], містять цінні відомості про результати успішної парламентської кампанії 1922 р. у Східній Галичині. Про перебіг страйкової акції 1937 р. у Східній Галичині та про вплив молодіжного селянського руху на діяльність місцевих осередків СЛ ідеться у спогадах активних діячів, членів львівської організації СЛ – Л. Лютика [471], Ю. Москаля [1107] та В. Заремби [399].

Підсумовуючи огляд архівних й опублікованих джерел, зауважмо, що існує чимало документів і матеріалів, що відображають різні аспекти досліджуваної проблеми. Однак джерела розпорошені по багатьох центральних, обласних архівах та по різних фондах. Значна частина джерел тільки опосередковано стосується економічних та соціальних проблем функціонування аграрного соціуму, чимало матеріалів висвітлюють проблеми фрагментарно, а деякі з них потребують доповнень та підтверджень.

Критично оцінюючи та порівнюючи джерела, які увійшли до історіографічної бази та які зберігаються в архівах і бібліотеках, здійснено

спробу комплексно й об'єктивно проаналізувати поставлену проблему, а також правдиво подати одержану інформацію.

Зазначмо, що й опубліковані, й архівні матеріали формують необхідний корпус джерел, вивчення якого дасть змогу достовірно схарактеризувати реформування галицького села: створення фермерських господарств, дослідження національного складу населення західноукраїнських земель на підставі статистичних даних переписів 1921 та 1931 рр., показати зміни політичних уподобань сільських жителів Західної України в міжвоєнний період тощо. Завдяки роботі в архівах виявлено і залучено до наукового обігу низку нових документів, які потребували уважного та ґрунтовного опрацювання насамперед для з'ясування достовірності поданої інформації.

У минулі десятиліття об'єктом наукових студій в Україні та Польщі були різні аспекти соціально-економічного, суспільно-політичного, культурно-освітнього та демографічного життя галицького села в міжвоєнні роки, проте дотепер відсутнє дослідження, у якому це історичне явище проаналізовано комплексно.

Опубліковані та неопубліковані джерела дають достатньо інформації для характеристики динаміки розвитку аграрних відносин у Східній Галичині в період 1920–1930-х рр.; цю тематику можна поглибити та деталізувати, суттєво розширивши наявну джерельну базу.

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Сучасна методологічна історична наука поступово відходить від стереотипів методології історичних досліджень радянських часів. Такий відхід від установлених раніше норм викликаний суспільно-політичними змінами в державі після проголошення її незалежності, це дало можливість об'єктивно вивчати історичні події, політичні процеси, малодосліджені аспекти вітчизняної історії під різними кутами зору. Крім того, за двадцятилітню історію новітньої української державності виросло нове покоління науковців, необтяжених кліше радянської методологічної науки.

Відхід від радянської методології історичних досліджень у перші роки незалежності України привів до збільшення засобів і методів наукового пізнання, але з іншого боку до своєрідного стану невизначеності, що викликало швидку зміну дослідницьких орієнтирів та методологічних пріоритетів [763, с. 3]. Згодом завдяки переосмисленню методологічних підходів та їх критичному аналізу вдалося структурувати методологію української історії та визначити головні напрямки її розвитку.

Це дозволило глибше і всесторонньо вивчати проблеми української історії, в тому числі й розкриттю ролі соціально-економічних підвалин аграрної еволюції Галичини. Звичайно, через низку об'єктивних причин сучасна українська методологія не може повністю відкинути надбань радянської історичної науки, яка вивчала суспільно-політичне, фінансово-економічне становище на Західній Україні. Усі напрацювання вчених радянської доби необхідно брати до уваги але критично переосмислювати розставляючи акценти у своїх дослідженнях. Л. Таран вважає, що включення української радянської спадщини в історичний процес сьогодення дозволять зберегти для наступних поколінь дослідників історіографічну спадщину [901, с. 87].

Предмет методології історії включає такі елементи: осмислення предметної області історичних досліджень, проблеми особливостей

історичного пізнання, оцінку результатів пізнання, питання специфіки історичного знання [859, с. 40]. Важливим моментом виступає нерозривний зв'язок теорії та методології історії. Крізь призму цього зв'язку досліднику стають підвладними теоретико-методологічні аспекти на різних рівнях. Так, для нашого дослідження ними стали окремі галузі історичної науки: економічна, політична історія, українська культура для цілісності та фундаментальності дослідження. Наша дослідницька увага була спрямована на теоретико-методологічні засади, необхідні для вивчення конкретно-історичного етапу: міжвоєнного періоду, суспільно-політичних та історично-економічних процесів історії на селі в Східній Галичині.

Щораз яскравіше в сучасних історичних дослідженнях проявляється цивілізаційний підхід до аналізу та пояснення перебігу вітчизняних історичних подій, їх місця у загальноєвропейських політичних процесах. Загальні підвалини цивілізаційного підходу, який набув ваги в сучасній історичній науці, були закладені академіком І. Ковальченком наприкінці 90-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст. [669]. Його обґрунтування та узагальнення результатів кількарічної роботи підняли на якісно вищий рівень методологію наукових історичних досліджень. По суті цивілізаційний підхід прийшов на заміну марксистсько-радянському баченню історичних процесів, ідеологічному нашаруванню попередньої тоталітарної епохи.

Запропонована І. Ковальченком модель цивілізаційного підходу включала комплекс напрямків, які передбачали охоплення дослідницькою увагою з однієї сторони стану розвитку матеріального виробництва, з іншої – рівня знань та досвіду суспільства. Основна методологічна спрямованість при цьому характеризувала соціальні та політичні взаємини в суспільстві, морально-психологічний та культурно-освітній стан людства.

Закладений вченим новий методологічний підхід до оцінки історичних процесів не лише збагатив історичну науку, але й визначив напрямки наступних досліджень. Використання цивілізаційного підходу дозволило розширити

бачення суті проблеми, досягнути її багатогранність, комплексно підійти до формулювання предмету дослідження.

Використовуючи цивілізаційний підхід до оцінки історичних процесів, які відбувалися на західноукраїнських землях України упродовж її тисячолітньої історії, автори «Цивілізаційної історії України» сформулювали концептуально новий підхід до методологічного аналізу минулого української державності, де «кожна нація – це унікальна цивілізація» [558, с. 12]. Автори, створюючи стислий нарис цивілізаційної історії України, «акцентували свою увагу на державних формуваннях, які в різні часи існували на території сучасної України» [558, с.15]. Аналогічний підхід обрано нами для виконання завдань дослідження, для створення цілісної картини аграрного розвитку галицького краю в період Другої Речі Посполитої.

Аналіз фактологічного матеріалу різних періодів української історії, праці сучасних дослідників, створені з використанням нових методологічних підходів, дають підстави стверджувати що зародження та реформування аграрних відносин (ринкової економіки) в Україні, дозволяють стверджувати, що більшість державотворчих процесів є наслідком поєднання політичної та економічної складової. Утвердження національної державності та її розвиток нерозривно пов'язані з рівнем національної свідомості титульної нації держави, а також із ступенем народної довіри керівництву країни. Важливим для розуміння української нації (як складової цивілізації) є дослідження з державницьких позицій тих моментів національної історії, коли на українських землях не існувало власної державності, «коли український етнос функціонував у складі інших держав» [558, с. 15].

Безсумнівно, що теоретико-методологічні аспекти мають особливе значення для розвитку концепції національної історії. Звісно, що наскільки би не були об'єктивними та неупередженими історичні дослідження, на їх сутність особливо впливають політична ситуація та офіційна ідеологія країни [859, с. 27]. Благо, що методологічні засади новітньої української історичної науки протягом останніх двох десятиріч формувалися в основному через призму

національних державницьких позицій із врахуванням позитивного досвіду європейських демократій.

У зв'язку із цим протягом 90-х рр. минулого століття і першого десятиліття ХХІ ст. методологія вітчизняної історичної науки збагатилася низкою праць, у яких із державницьких позицій сформовано нові підходи до аналізу історичних подій, більшість з яких за радянської доби трактувалася однобічно. У сучасній національній методології на зміну вузькому формально-логічному підходу прийшло комплексне дослідження проблеми із змістовим збагаченням проблематики. Предметом сучасної методології, з-поміж іншого, стали соціокультурне і гуманістичне середовища, різнорівнева пізнавальна діяльність, багатогранність надбань суміжних наук.

Методологія сучасної історичної науки визнала важливим чинником у роботі з історичними фактами врахування змін, які відбулися у свідомості людей, сприйнятті чи не сприйнятті ними оточуючої дійсності, відношенні до подій у конкретно-історичний час. Тому сучасні дослідники для якісного здійснення аналізу подій минулих днів повинні зважати на відмінності між минулим та сьогоденням, на відмінність ціннісних життєвих орієнтирів в минулому і тепер. Ця заувага відноситься не стільки до матеріальної сторони життя попередніх поколінь, як до духовної, до свідомості та менталітету. Так, Д. Тош наголошував, що відмінності у менталітеті надзвичайно важливі: у попередніх поколінь були інші цінності, пріоритети, страхи та надії [910, с.11]. Врахування цих чинників дозволяє не лише правильно підібрати необхідні методи дослідження, але й відтворити об'єктивну картину досліджуваного періоду.

З цією метою було опрацьовано роботу Ю.Павленка де автор системно подав усі аргументи, що були висунуті сучасною наукою проти суспільно-економічних формацій і показав її неадекватність навіть самому марксистському підходу. Одночасно він обґрунтував нову схему стадійної структуризації світової історії, яка цілком задовільно охоплює факти та

закономірності, що відомі сучасній науці відносно розвитку людства і дає плідну підставу для аналізу історії як соціокультурного процесу [805].

Основні відомості про природу, принципи і методи історичного пізнання, створення і поширення наукових історичних знань дисертант почерпнув із дослідження Л. Зашкільняка, присвяченого теоретичним питанням історії [616]. Для розуміння логіки зміни методологічних підходів в українській та польській історіографіях до вивчення міжвоєнного суспільства, зокрема в Західній Україні, у контексті еволюції світової історико-теоретичної думки та під впливом різних форм суспільної свідомості було опрацьовано монографію цього ж дослідника, присвячену формуванню і розвитку історичної думки від її зародження до кінця ХХ століття [617].

Загальні відомості про специфіку статистичних джерел та методи їхнього опрацювання дисертант почерпнув із джерелознавчої монографії С.Макарчука [747]. Її автор вказав на такі їхні особливості: вони створюються свідомо із наперед заданою метою, а звідси виникає небезпека, оскільки статистичну роботу завжди хтось планує, найчастіше держава, то організатори неодноразово «передбачають» отримання бажаних результатів; статистичні показники є середніми, тому однієї статистики недостатньо для того, щоб адекватно відтворити історичну дійсність чи якусь сторону минулого; статистичні показники одного і того ж порядку в різних умовах можуть виражати різний зміст. Позитивною стороною статистики, на його думку, є те, що: по-перше, лише вона здатна узагальнювати те чи інше явище у масштабах регіону, держави і всього світу, в числових показниках засвідчувати сутність явища, його масштаби, динаміку чи тенденцію розвитку і, по-друге, оскільки статистична робота ведеться за наперед заданою програмою, статистичні показники, отримані внаслідок такої роботи з різних років чи періодів є порівняльними, що дуже важливо для вивчення суспільних, економічних, демографічних та інших процесів у русі; і, по-третє, навіть тоді, коли державна статистика є «великою брехнею», вона усе ж розкриває методи урядової політики.

У ході вибору статистичних критеріїв, які б найбільш достовірно відобразили чисельність і розміщення поляків, євреїв, німців на західноукраїнських землях у міжвоєнний період ХХ ст., ми постали перед необхідністю конкретизувати такі поняття як «етнос», «нація», «національна свідомість» тощо. З цією метою було опрацьовано низку праць з даної теми. Проблемою визначення поняття «етнос» та з'ясуванням його найбільш характерних ознак займався відомий російський вчений Ю.Бромлей. На його думку, етнос – це історична спільнота людей, котра склалася на певній території в сталому поєднанні багатьох поколінь і яка характеризується не лише спільними, але й відносно стабільними рисами культури (включаючи мову) і психіки, а також усвідомленням своєї єдності і відмінності від інших подібних утворень (самосвідомість), зафіксованим в самоназві (етнонімі). При цьому, ядром власне етнічних ознак він вважав особливості культури (в тому числі і мова) і психіки етносу, його самосвідомість і самоназву [508]; [509].

У загальному історичному пізнанні використання менталітету в якості методологічного концепту дозволяє розширити вивчення різних аспектів вітчизняної соціально-економічної історії. У нашому випадку, для вивчення особливостей реформування аграрних процесів, а саме в час перебування окремо взятої адміністративно-територіальної одиниці трьох східногалицьких воєводств у складі Польщі. Застосування даного підходу дозволяє заглибитися у суспільно-політичні аспекти розвитку краю, які визначилися під впливом тих складних подій на Західній Україні та оцінити ступінь їх сприйняття місцевим населенням та участь українського сільського населення у реформуванні структури аграрної економіки.

Питання аграрних відносин в Західній Україні сприяли визначенню їх ролі через призму реалізації колонізаторської сільськогосподарської політики польської влади. Про перевагу різних господарських типів сільського господарства які об'єктивно відображали боротьбу навколо впровадження ринкових відносин на селі. Їх участь у створенні та роботі місцевих органів влади, обґрунтуванні висновків пов'язаних із політичним структуруванням в

населення під впливом більшовицької агітації та усвідомленні себе частиною українського народу. Менталітет як методологічна категорія нашого дослідження отримала вияв в оцінці зростання національно свідомості галичан , для чого було вивчено механізми впливу на поведінку окремих осіб, соціальних груп сільських жителів Східної Галичини.

Останнім часом пізнання історичних процесів стало нерозривно пов'язаним із усними спогадами очевидців досліджуваної доби, мемуарів та спогадів безпосередніх учасників. Робота з усними та письмовими спогадами вимагає від історика професійного володіння предметом дослідження, накопичення матеріалу для перехресної перевірки з інших джерел, як-то: офіційних повідомлень періодики та преси, збірок документів і т.д. На думку Н.Яковенко «лише критика тексту є тією пізнавальною операцією, яку можна в строгому сенсі слова назвати методом роботи історика» [985, с.240]. Звісно, що до мемуарів і спогадів як джерел дослідження необхідно відноситися критично через високу ймовірність подачі в них суб'єктивних оцінок. Однак використання в роботі з ними нових методів наукового дослідження та пізнання дозволяє конкретизувати і посилити загальну оцінку тих чи інших історичних подій та процесів.

Так, в сучасній національній історіографії міжвоєнної доби важливе місце зайняли спогади безпосередніх учасників цих подій, випущені у різні роки за кордоном, а з проголошенням незалежності України частково в нашій державі: І.Нагаєвського, І. Кедрина, С.Ріпецького, І. Витановича, І.Макух, Б.Мартос, Ю.Павликовський, Є.Храпливий, Д. Дорошенка, В.Вітос та ін.

Сучасна національна методологія історичної науки збагатилася надбаннями діаспорної історичної школи, праці представників якої раніше через ідеологічні причини були недоступними більшості українських дослідників. Така своєрідна глобалізація історичної науки у розрізі проблематики аграрних відносин на Західній Україні дозволила вітчизняним історикам швидше опанувати нові методологічні підходи, взяти на озброєння нові методи досліджень для формулювання якісно нових, незаангажованих

висновків. З іншої сторони напрацювання українських вчених протягом останніх двадцяти років стали надбанням західноєвропейської методології історії. З огляду на це зазначимо, що пошук нових, чи повернення до тих, що раніше ігнорувалися ракурсів дослідження визначає якісно новий рівень та характер сучасного розвитку національного методологічного знання.

Стосовно обраного нами об'єкту дослідження (суспільно-політичного, соціально-економічного життя галицького села у період польської держави міжвоєнної доби), то таке взаємозбагачення методологічних підходів і широкий доступ до напрацювань закордонних вчених (друковані видання та електронні через мережу Інтернет) дозволило розглядати проблему всебічно та інтегрально, виокремити найбільш ефективні для нашої роботи методи дослідження. До таких праць слід віднести роботи С. Барана, Вл. Грабського, Г. Туровського, В. Стися, М. Совінського, Л. Ландау, Ю. Панського, Е. Стшелецікого, Ю. Міхаловського, Ч. Мадайчика, М. Мешчанковського та інших. Докладно наукові надбання зазначених авторів розглядалися та аналізувалися нами у першому розділі даної праці.

Ще однією особливістю сучасної методології історії та її суспільно – політичної складової є взаємозв'язок та взаємодія основних (центральных) та регіональних наукових шкіл щодо методологічних дослідницьких підходів. Тенденції останніх років дозволяють говорити про те, що суспільно-гуманітарна наука набуває ваги в регіонах. У той час, коли для фундаментальної та експериментальної науки необхідні значні капіталовкладення та потужна лабораторна база, що є прерогативою великих промислових міст із відповідним матеріальним та фінансовим станом, то більшість обласних центрів володіють значним пластом історико-краєзнавчої інформації, яка потребує методологічної обробки.

Джерельна база місцевих архівів та музеїв за усі роки незалежності України не ставала предметом уваги та всебічної розробки столичних науковців. У той же час методологічні напрацювання місцевих дослідників не лише доповнюють та розширюють висновки своїх колег, але й інколи

спонукають по іншому трактувати події та їх наслідки для перебігу української історії. Тому обмін досвідом використання методів історичного дослідження, поділ здобутою інформацією є важливою складовою наукових дискусій, роботи конференцій, семінарів, симпозіумів, конгресів.

Так, опрацювання матеріалів державних архівів Івано-Франківської, Тернопільської та Львівської областей (згідно адміністративного поділу ці області повністю входили до складу Польщі, як три воєводства, у досліджуваний нами період) дозволяє визначити соціально-економічну специфіку розвитку галицького села у 20-30-х рр. ХХ ст., простежити зміни, які відбувалися на західноукраїнських землях під впливом загальнодержавних суспільно-політичних подій.

Щодо конкретних подій міжвоєнної доби, то фонди згадуваних вище архівів, з-поміж іншого, містять унікальні документи, робота з якими дозволяє осягнути складність політичної боротьби яка визначала підвалини аграрної еволюції Галичини, повоєнного відродження продуктивних сил сільського господарства та розвиток його торгівельних галузей у даний період. При цьому важливим аспектом роботи дослідника в архівній установі обласного підпорядкування є обрання правильного способу обробки та аналізу віднайденої інформації.

Непотрібно намагатися втиснути здобутий матеріал у рамки встановленої оцінки чи висновків попередніх науковців із схожих проблем дослідження. Адже нерідко архівний документ, зміст якого звірений з іншими документальними відомостями із зазначеного періоду дозволяє по новому інтерпретувати ту чи іншу подію, під іншим кутом зору поглянути на історичний процес. Працюючи з архівними документами, необхідно запропонувати власні, для конкретної мети уточнені, підходи критичного аналізу. Для прикладу, в обласних архівах доволі часто зустрічаються статистичні дані місцевих органів влади доби складені на підставі вказівок центральних державних інституцій. Їх текстова обробка місцевими чиновниками нерідко різниться між собою і подекуди стає мало схожою із

текстом самого оригіналу. Однак це не стосується наказів, циркулярів, обіжників та інших документів, які без місцевої текстової обробки надсилалися через повітові управи безпосередньо у воєводства.

Не зважаючи на проблеми, які виникають на шляху історичного пізнання та набуття методологічних знань, українська історична наука протягом останніх двох десятиліть зробила значний крок вперед. Насамперед, це стосується покоління істориків-дослідників, вихованих у незалежній Українській державі на засадах нової історичної парадигми. Ця плеяда науковців, не будучи знайомою з догматикою історичних досліджень попередньої доби, поступово формує сучасну методологію національної історії зі своїми специфікою та особливостями, які поступово кристалізують та структурують історичне співтовариство. Щодо досліджуваного нами історичного періоду, то в останні роки з'явилося ряд цікавих, оригінальних розвідок, отриманих завдяки застосуванню нових методів історичного пізнання та дослідження.

Визначаючи методологічні підходи до досліджуваної нами проблеми, враховано той фактор, що економічна думка вимагає вивчення, узагальнення й впровадження на практиці історико-економічного досвіду розвитку ринкової економіки, зокрема західноукраїнського села в недалекому минулому, аналізу функціонування в ньому різних форм господарювання, в тому числі фермерських господарств у період 1919–1939 рр.. Під ширмою селянської реформи планомірно проводилась польська сільськогосподарська колонізація на українських землях. В особі осадників передбачалося створити зразкові господарства польських фермерів ,які мали стати опорою політичної влади Польщі. Внаслідок реалізації аграрних реформ більшість селян ,які придбали землю в борг не тільки не стали самостійними господарями, а й розорилися в період економічної кризи під пресом заборгованості і великих податків. Із врахуванням цих особливостей здійснювалося дане дослідження.

Побудова незалежної Української держави сприяла повороту у сучасній методології історії завдяки посиленню уваги до регіональної історії та допоміжних історичних дисциплін. Що перша, то й друга складові, набувши

статусу офіційних джерел історичного пізнання національної(аграрної) ідентичності, не лише розширили дослідницьку базу, але й зумовили використання нових методів дослідження. Виявляючи умови і передумови пізнавальної діяльності, методологічний аналіз перетворює їх у засоби усвідомленого вибору та наукового пошуку [801, с. 23].

Важливим аспектом пізнання будь-якої історичної доби, у тому числі міжвоєнного періоду є комплексне застосування різноманітних методів наукового дослідження, які підходять для вивчення конкретних історичних явищ та процесів. Для їх всебічного опанування необхідно знати й використовувати закони та категорії, поняття і принципи, які були вироблені теорією та практикою історичного пізнання [501].

Сучасний стан розвитку української історичної науки, її галузей та низки спеціальних історичних дисциплін (історіософії, історіографії, філософії історії, джерелознавства, краєзнавства, тощо) з однієї сторони створює умови, а з іншої – визначає необхідним застосування нових методологічних підходів та принципів щодо дослідження історії західноукраїнських земель .

Враховуючи надбання вітчизняної та зарубіжної історичної науки, методологічну основу нашого дослідження побудовано на принципах історизму, системності, об'єктивності та соціального підходу.

Так, за принципом історизму, який у найбільшій мірі відображає особливості історичного пізнання, було з'ясовано передумови та причини початку аграрної еволюції, шляхи та специфіку її поширення на галицькі землі в 20-30-х рр.; закономірності і специфіку реформування селянського землекористування Східної Галичини; особливості економічного розвитку краю у конкретний історичний період. Крім того, принцип історизму покладено в основу визначення ролі конкретних історичних осіб у розвитку кооперації та суспільно-політичних процесах тієї доби, трансформації їхніх політичних поглядів, дослідженні причин реформування аграрного устрою, їх вплив на розвиток ситуації у галицьких землях.

Тісно взаємопов'язаний з попереднім принципом, принцип об'єктивності, який вимагає розглядати різні аспекти конкретних історичних подій та явищ у всій їх багатогранності та суперечливості. Особливості демографічно-політичних процесів на Східній Галичині автор намагався осмислити через призму тогочасної політичної ситуації в польській державі із врахуванням висунутих попередніми дослідниками теорій та узагальнень з даної історичної епохи. Автором використовувався творчий підхід у дослідженні історичних джерел із застосуванням різних методів пізнання для отримання максимально різнобічної та широкої інформації.

Принцип об'єктивності був задіяний при аналізі усього масиву документів та матеріалів, які опрацьовувалися автором при проведенні дослідження. Не відкидаючи жодного із наявних у нашому розпорядженні джерел інформації, було критично та об'єктивно оцінено ті з них, які містили у собі ідеологічне нашарування, спотворену або свідомо перекручену інформацію. Тому перевага надавалася тим джерелам, які існували незалежно від попередніх дослідників, чи найменше були ними інтерпретовані і у тій чи іншій формі відображали історичні реалії польської колонізаційної політики досліджуваного періоду.

Принцип системності, який покликаний орієнтувати дослідника на розкриття цілісності об'єкта дослідження та внутрішніх механізмів його функціонування [761, с. 198], застосовувався нами для проведення комплексності дослідження, логічного поділу на дрібніші аспекти обраної проблеми, створення цілісної картини аграрних ринкових процесів на території східногалицьких земель. На принципі системності нами був побудований пошук конкретних механізмів цілісності вивчення об'єкту дослідження, його множинних аспектів, що у результаті привело до написання узагальнюючих висновків із обраної наукової теми.

Використовуючи принцип соціального підходу, було розглянуто вплив суспільно-політичних процесів у краї на зміни рівня і умов життя місцевого сільського населення, його участь у реалізації реформування аграрних відносин в Західній Україні. Не зважаючи на те, що нами досліджувалися аграрно-

економічні процеси, не могли залишитися поза увагою питання, пов'язані із демографічними особливостями аграрної колонізації Галичини польською владою через осадницькі господарства.

Основою для вибору методів дослідження став діалектичний підхід, що сприяло синтезові інформації про досліджувані суспільно-політичні, соціально-економічні та культурно-освітні процеси в Галичині у 1919–1939 рр. Важливою складовою методології здійсненого наукового пошуку стало застосування системного підходу. У свою чергу, це сприяло створенню цілісної картини послідовності аграрно-економічних процесів у Східній Галичині протягом періоду польської анексії території Західної України та їх вплив на державотворчі процеси. Для систематизації та класифікації джерельної бази і наявного фактологічного матеріалу, встановлення достовірності та змістової наповнюваності інформації використовувався гносеологічний аналіз.

У ході вивчення соціально-економічної структури було розкрито роль сільськогосподарської кооперації процесів на територію Східної Галичини в міжвоєнний період, нами було виокремлено кілька дослідницьких напрямків: теоретико-методологічний, джерелознавчо-методичний, конкретно-історичний та міждисциплінарний. Кожен із них об'єднує спільні за ознаками та внутрішньою складовою елементи. Так, теоретико-методологічний напрям передбачає: обґрунтування етнополітичних та економічних факторів, які вплинули на аграрну еволюцію у галицькому селі як особливої галузі історичних досліджень, створення дослідницької моделі соціально-економічних процесів, повоєнне відродження галицького села, ставлення українського селянина щодо аграрної польської колонізації, вплив Великої депресії на сільське господарство, вивчення політичних процесів на території Західної України як суспільного та соціального феномену. Джерелознавчо-методичний напрям об'єднує дослідження джерельної бази проблеми, опрацювання даних про кількісний склад та соціальне розшарування галицького селянства на підставі загальнодержавних переписів 1921 та 1939 рр. Конкретно-історичний напрям охоплює низку загальноісторичних методів дослідження: історико-

генетичний, історико-типологічний, історико-порівняльний, історико-системний, проблемно-хронологічний, історико-персонологічний, увесь арсенал джерелознавчих методик, які застосовуються для перевірки вірогідності та встановлення репрезентативності джерельного матеріалу, введення в обіг нових джерел. Міждисциплінарний напрям включає методологічні принципи та інструментарій властивий насамперед для додаткових історичних дисциплін.

Для вивчення різних аспектів соціально-економічних процесів, що відбувалися на території Галичини під час польської аграрної колонізації на західноукраїнських землях у 20-30-х роках ХХ ст. нами було використано як загальнонаукові методи дослідження, так і спеціальні. Здебільшого їх застосування було нерозривно пов'язане, зважаючи на об'єкт дослідження. Комплексність нашої роботи зумовила відповідний підхід до вибору оптимальних методів дослідження. Ознакою такого підходу мало стати формулювання нових понять у розрізі виробничо-технічних та соціально-економічних досліджень означеної доби.

Для ґрунтового вивчення аграрних відносин в окремо взятому регіоні – Східна Галичина – із загальнонаукових методів дослідження нами було обрано історичний метод, метод класифікації, метод аналізу і синтезу, метод індукції та дедукції.

Історичний метод дозволив сформулювати об'єкт і предмет дослідження конкретного історичного періоду, встановити історичну послідовність досліджуваних подій, визначити ступінь впливу на їх розвиток соціальних, економічних і політичних загальнодержавних процесів. Встановлено передумови аграрної реформи, що мала вирішити гостру проблему перенаселення у польському селі, шляхом активної осадницької колонізації українських та білоруських земель ,попередивши при тому аграрну революцію в країні. Щодо позицій польських селянських партій, то вони підтримували у сеймі представників ліберальної буржуазії стосовно реформування

поземельних відносин. Перевагу в аграрній еволюції віддавали селянському фермерському господарству.

Використовуючи метод класифікації, нам вдалося відокремити значущі факти від маловизначальних, здійснити впорядкування джерельних даних. З допомогою цього методу здійснено систематизацію опрацьованої літератури за визначеними критеріями, охарактеризовано відмінності між групами літературних матеріалів та архівних джерел. Разом з тим, у ході систематизації та класифікації джерельної бази дослідження, фактологічного матеріалу, встановленні вірогідності отриманої інформації використовувався гносеологічний аналіз. Метод класифікації, у поєднання зі спеціально-історичними методами був використаний для визначення основних напрямків дослідницької роботи у хронологічних і територіальних межах дослідження.

Метод аналізу і синтезу, використання якого дозволяє досліднику досягнути будову досліджуваного ним об'єкту, має посприяти у відокремленні суттєвого від несуттєвого в роботі, а складне звести до простого. Застосування цього методу на практиці дозволило нам згрупувати розрізнені факти соціально-політичних подій на території Східної Галичини в логічний, структурований ланцюг. Аналіз виявлених фактів сприяв створенню цілісної картини аграрно-економічних процесів в Галичині протягом міжвоєнної доби, порівнянню їх із загальнодержавними процесами. Синтез історичних фактів дозволив у динаміці простежити зміни, що відбувалися у галицьких воєводствах в процесі їх історичного поступу.

Метод індукції та дедукції сприяв проведенню комплексного дослідження процесів, що відбувалися на території Галичини протягом усього періоду польської анексії краю. Зокрема, завдяки науковій індукції вдалося систематизувати події, що відбувалися на території західноукраїнських земель за подібними критеріями (територіальними, соціальними, політичними і т.д.), визначити їх відмінності та наслідки для місцевого населення. Дедуктивний метод використовувався нами для систематизації опрацьованого матеріалу,

формулювання висновків. Його застосуванню передував період накопичення і теоретичного осмислення емпіричного матеріалу.

При роботі з джерелами і матеріалами дослідження, підготовці рукопису, написанні висновків, створенні додатків нами, окрім загальнонаукових методів дослідження, використовувалися спеціально-історичні методи. З-посеред спеціально-історичних методів нами було застосовано історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний, проблемно-хронологічний, історико-персонологічний методи та метод актуалізації. Їх теоретичною базою стали відповідні наукові теорії спеціально-історичного спрямування.

Історико-генетичний метод дослідження дозволив нам показати причинно-наслідкові зв'язки та закономірності історичного розвитку Східної Галичини в міжвоєнний період. Використовуючи історико-генетичний метод, нам вдалося охарактеризувати історичні події та історичні постаті у їх індивідуальності та образності. З допомогою цього методу нами було проаналізовано розвиток суспільно-політичних та соціально-економічних процесів в Галичині, їх співзвучність із загальнодержавними подіями та процесами що відбувалися в Польщі.

Однак щоб не втратити загальної картини та історичних закономірностей тієї доби, наша увага концентрувалася не лише на використанні історико-генетичного методу. До недоліків цього методу слід віднести описовість та надмірну невизначеність методики проведення. Тому у своїй роботі ми намагалися використовувати його у комплексі з іншими методами, щоб не утруднювати співставлення фактів та зведення до єдиного знаменника результатів окремих досліджень.

Широко використовувався нами при дослідженні історико-порівняльний метод. Його застосовано при аналізі процесів, фактів, подій як загальнодержавного, так і регіонального значення. Найбільш ефективним він був у випадках, коли необхідно було зробити порівняльний аналіз статистичних даних земельних площ, умов проживання різних верств сільського населення,

характеристика кооперації за сферою діяльності, тощо. Насамперед це стосується розподілу угідь на основі статистичних даних у воєводствах, зміни професійної структури зайнятого населення, динаміка соціального складу населення в межах трьох воєводств у період 1921-1931рр., співвідношенню селянської та найманої праці на селі, розміру поземельного податку, динаміці обтяження боргами селянських господарств в період економічної кризи 1928-1933рр. Ефективність історико-порівняльного методу виявилася при проведенні порівняльної характеристики соціально-економічних процесів на території галицьких воєводств, а також в Другій Речі Посполитій. Такий підхід дав нам можливість краще зрозуміти суть досліджуваних процесів за схожістю та відмінністю їх складових, а також провести порівняння та співставлення у просторі і часі.

Історико-порівняльний метод сприяв розкриттю суті досліджуваних явищ на основі побічних фактів у тих випадках, коли вони не були очевидними. Використаний нами метод дозволив охарактеризувати спільне та відмінне у розвиткові аграрних відносин, як у Польщі так і у західноукраїнських землях, виявити закономірності соціально-економічних процесів та їх якісні відмінності.

Історико-типологічний метод, суть якого полягає у пізнанні суспільно-історичних явищ через виявлення спільного для усього розмаїття цих явищ, нами було використано для дослідження, визначених попередніми дослідниками, різних історичних аспектів а саме: узагальнення та статистичне обґрунтування окремих питань соціально-економічної історії краю, господарсько-територіальні аспекти аграрної проблематики, розвиток торгівельних галузей у повоєнний час, соціальні відносини в галицькому селі. Використовуючи історико-типологічний метод, нами було визначено спільне - аграрна реформа, розвиток сільського господарства, розвиток товарно-грошових відносин та відмінне – селянське землеволодіння у контексті соціального розшарування села, використання робочої сили у фермерському господарстві, особливості регіонального розвитку.

Історико-системний метод було застосовано для усвідомлення цілісності історичної доби – становище західноукраїнських земель у складі Польщі та місце регіону у загальноєвропейських політичних процесах першої половини ХХ ст. Даний метод, який характеризується цілісністю та комплексністю отриманих результатів, ефективно було використано для формулювання узагальнюючих висновків із проблеми дослідження. Доведено, що розвиток товарно-капіталістичних відносин в галицькому селі у часи Другої Речі Посполитої був частиною загальноєвропейського політичного процесу, який був активізований подіями після Першої світової війни.

Вибудовуючи структуру дисертаційної роботи, нами було використано проблемно-хронологічний метод. Такий підхід дав можливість викласти опрацьований матеріал послідовно, по мірі настання певних подій та фактів. Ефективне використання проблемно-хронологічного методу сприяло структуруванню та узгодженню за часом здійснення досліджуваних нами подій. Це стосується періоду обчислення динаміки національного складу населення двох основних регіонів Західної України в період 1921-1931рр., викликаною форсованою колонізаційною політикою польської влади на анексованих українських землях, що стало ключовою передумовою демографічних змін у краї. Завдяки використанню цього методу вдалося розділити обрану тему дослідження на більш вузькі проблеми, назви яких сформульовані в окремих розділах дисертації. До певної міри дотримання проблемно-хронологічного методу вплинуло на специфіку роботи з джерелами та матеріалами, надавши цьому процесові логічної послідовності.

Роботи попередніх дослідників було піддано критичному аналізу. Зосереджено увагу на інтерпретації дослідників, на розуміння змісту та інформаційним можливостям джерела. При опрацюванні узагальнюючих праць звернуто увагу на формулювання попередниками висновків: чи не містять вони ідеологічного нашарування і впливу загальноприйнятих на момент написання праці умовностей. Відмічалася акуратність роботи з фактами та правильність правопису у подачі власних назв, імен, географічних об'єктів, цифрових даних.

Історико-персонологічний метод був використаний для дослідження ролі окремо взятої особи на хід суспільно-політичних та соціально-економічних процесів, які мали місце на території галицького краю, а інколи впливали й на загальноукраїнську ситуацію. У цьому сенсі нами розглядалися державні, політичні діячі, економісти які здійснювали свою діяльність на території Східної Галичини та західноукраїнських земель (І. Падеревський В. Вітос, В. Грабський, Ю. Пілсудський, Е. Ридз-Смігла, Р. Дмовський, С. Грабський, І. Макух, А. Любомирський, І. Витанович, Ю. Павликовський, В. Пшибиславський, Й. Михайловський, С. Інглот, К. Чернівський та ін.).

Застосування методу актуалізації стало необхідним на етапі вибору, формулювання та обґрунтування тематики дисертаційного дослідження. Використання цього методу дозволило окреслити наукову проблему, сформулювати тему і мету роботи, визначити пріоритетні напрямки дослідження. Із застосуванням методу актуалізації вироблено практичні рекомендації, виходячи із практичної значимості отриманих нами результатів.

Під час дослідницької роботи нами використовувалися як спеціальні, так і міждисциплінарні методи досліджень: системно-структурний, статистико-аналітичний, метод багатofакторного аналізу. Такий підхід забезпечив необхідну для нашого дослідження комплексну науково-методологічну базу. Так, використовуючи практичні напрацювання наукового пошуку та застосовуючи багатofакторний аналіз, вдалося сформулювати кінцеві результати роботи.

Важливим елементом дослідницької роботи із матеріалами та працями попередніх науковців стало формулювання понять та категорій, які відображають суть досліджуваної нами наукової проблеми і відповідного історичного періоду. Наукові поняття, які відображали суть досліджуваних нами проблем, знайшли своє вираження у термінах. Таких термінів у роботі кілька десятків, тому немає необхідності їх усі перераховувати. До найважливіших відносяться загальні: «західноукраїнські землі», «сільське господарство», «польська влада», «землеробство», «осадницька політика» і т.д.;

конкретні: «Галичина», «аграрні реформи», «парциляція», «Східна Малопольща», «Маслосоюз» і т. д. Поряд із поняттями формою вираження наукового знання були категорії. При роботі над дисертаційним дослідженням нами використано наступні категорії: загальнонаукові (система, елемент, структура, інформація, функція і т. д.), історичні (доба, період, формація, суспільство, століття, епоха і т. д.), філософські (рух, простір, час, можливість, протиріччя, дійсність, необхідність, випадковість і т. д.).

Таким чином, за роки незалежності України національна методологія історії пройшла власний шлях становлення. Методологічні засади новітньої української історичної науки протягом останніх двох десятирічь формувалися в основному через призму національних державницьких позицій із врахуванням позитивного досвіду європейських демократій. За цей час виросло нове покоління науковців, необтяжених ідеологічними обмеженнями радянської доби, що сприяло збільшенню засобів та методів наукового пізнання. При розробці обраного об'єкту дослідження ми спиралися на новітні теоретико-методологічні засади, необхідні для вивчення конкретно-історичного етапу (міжвоєнний період), процесів (суспільно-політичних та соціально-економічних процесів), історії регіону (Галичини).

Використання менталітету в якості методологічного концепту дозволило нам розширити вивчення різних аспектів досліджуваної теми, особливостей соціально-економічної структури галицького села у 1919–1939 рр. у трьох воєводствах Східної Галичини. Застосування даного підходу дозволило заглибитися у аграрно-економічні аспекти розвитку краю, які визначилися під впливом загальнодержавних суспільно-політичних подій та оцінити ступінь їх сприйняття місцевим населенням та входження у капіталістичний ринок де надзвичайну роль відіграла сільськогосподарська кооперація .

Сучасний стан розвитку української історичної науки, її галузей та низки спеціальних історичних дисциплін з однієї сторони створив умови, а з іншої – визначив необхідним застосування нових методологічних підходів та принципів щодо дослідженого періоду. Враховуючи надбання вітчизняної та

зарубіжної історичної науки, методологічну основу нашого дослідження було побудовано на принципах історизму, системності, об'єктивності та соціального підходу.

Для вивчення різних аспектів аграрної еволюції у західноукраїнському селі, що відбувалися на території Східної Галичини під час польської колонізаторської політики нами було використано як загальнонаукові методи дослідження, так і спеціальні. Здебільшого їх застосування було нерозривно пов'язане, зважаючи на об'єкт дослідження. Так, із загальнонаукових методів дослідження нами було обрано: історичний метод, метод класифікації, метод аналізу і синтезу, метод індукції та дедукції.

При роботі з джерелами і матеріалами дослідження, підготовці рукопису, написанні висновків, створенні додатків нами використовувалися спеціально-історичні методи: історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний, проблемно-хронологічний, історико-персонологічний та метод актуалізації. Крім того, нами використовувалися спеціальні та міждисциплінарні методи дослідження: системно-структурний, статистико-аналітичний, метод багатофакторного аналізу. Такий підхід забезпечив необхідну для нашого дослідження науково-методологічну базу. Нами було проведено формулювання понять, термінів та категорій, які відображають суть досліджуваної наукової проблеми і відповідного історичного періоду.

Поєднання різних методів дослідження дозволило об'єктивно і у комплексі підійти до розгляду обраної наукової теми. Завдяки чому, на нашу думку, вдалося здійснити об'єктивне опрацювання зібраної інформації, відобразити репрезентативність джерельної бази, належним чином обґрунтувати результати наукового пошуку.

РОЗДІЛ 3

НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ. МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ

3.1. Політика польської влади у Галичині на початку 20-х років ХХ століття. Повоєнне відновлення сільського господарства.

Галичина – історична назва території, яка розташована на північ від Карпатських гір у басейні річок Дністер (верхня і середня течії), Західний Буг (верхня течія), Сян (верхня течія). Від X ст. вона входила до складу Київської Русі, а з часом – до Галицького князівства та Галицько-Волинського королівства. Після укладення Кревської унії 1385 р. галицька частина Русі 1387 р. була анексована Польщею за домовленістю місцевих еліт. Внаслідок першого поділу Польщі 1772 р. ці землі відійшли до складу Австрійської імперії, а згодом її правителі утворили на новоприєднаних територіях провінцію «Королівство Галіції і Лодомерії з Великим князівством Краківським, князівством Освенцімським і Заторським», яка об'єднувала українські етнічні землі Галичини та південну частину Польщі з містом Краків. Саме в цей час з'явився поділ на Західну і Східну Галичину: у Західній Галичині – територія на захід від р. Сян – мешкали переважно поляки, у Східній Галичині – землі на схід від р. Сян – українці. У лютому 1847 р. австрійський імператор видав розпорядження про поділ Галичини на дві губерніяльні області з головними містами Краковом та Львовом [723, с.26]. В обох частинах провінції було запроваджено окрему адміністрацію і два вищі апеляційні суди в головних містах. Територія, на яку поширював свої повноваження Львівський апеляційний суд, здебільшого збігалася із межами Східної Галичини. У 1867 р. адміністрацію Західної Галичини ліквідовано, а управління провінцією було зосереджено у Львові. Попередній розподіл залишився чинним для судів, професійних об'єднань і торгових палат [1041, s. 197]. Природною межею між Східною і Західною Галичиною була р. Сян, яка розділяла українські та польські етнічні землі [1000, s. 48]. Таке розмежування,

звичайно ж, було умовним, оскільки і на захід від р. Сян, і на схід існували численні українські та польські поселення. Відсутність чіткої межі між етнічними територіями обох народів стала однією з причин затяжного конфлікту між українським і польським національними рухами. Лідери польського національного руху вважали Східну Галичину невід'ємною частиною майбутньої Польської держави, наголошуючи, що Галичина – історично польський край зі змішаним польсько-українським населенням без очевидної переваги однієї з націй [1008, s.14].

Перша світова війна, розпад імперій (Австро-Угорської, Російської і Німецької) та декларування країнами Антанти права націй на самовизначення створили об'єктивні передумови для реалізації прагнень свідомих верств польського й українського суспільств для утворення національних держав. У цих умовах боротьба за східногалицькі землі набула особливого напруження і переросла у відкрите воєнне протистояння між українською та польською державами – Західноукраїнською Народною Республікою та Польською Республікою, які перебували на етапі становлення. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. завершилася перемогою Польської держави, яка інкорпоровала Галицький край. Але боротьба за ці землі тривала і набула форми протистояння української східногалицької спільноти польській окупаційній владі в політичній, економічній, культурній сферах. Це протиборство вплинуло на новий адміністративно-територіальний устрій Галичини, який запровадив польський уряд.

Улітку 1919 р., після захоплення польською армією території ЗУНР, перед урядом гостро постало питання остаточно включити Галичину до складу Другої Речі Посполитої. Польська дипломатія робила все можливе, щоб переконати світову громадськість у необхідності створити «санітарний кордон» у протистоянні з більшовицькими республіками Росією та Україною. Використовуючи цей аргумент, вона домогалася офіційної передачі Галичини в управління відродженій у листопаді 1918 р. Польській державі.

Домовленості між Варшавою та Верховною Радою Паризької конференції, підписані 25 червня 1919 р., передбачали формування цивільного управління польською владою в регіоні тільки під мандатом головних союзних і асоційованих держав, які мали забезпечити автономію території, політичні, релігійні та особисті свободи громадян. Мандат на управління Галичиною мав діяти до наступного самовизначення її жителів щодо політичної належності краю, шляхом проведення плебісциту. А отже, влада Польської держави над провінцією мала бути тимчасовою, а цивільна адміністрація краю – формуватися та діяти під контролем країн Антанти [906, с. 325].

Згідно зі «Статутом для Східної Галичини», який затвердила Верховна Рада Антанти 21 листопада 1919 р., Польщі було надано мандат на управління Галичиною терміном на 25 років. При цьому передбачено, що поляки визнаватимуть права місцевого населення і з часом нададуть краю автономії. Кордон Східної Галичини з Польщею мав проходити лінією старого (із часів Австро-Угорщини) західного кордону із єдиною відмінністю – чотири повіти – Чесанівський, Ярославський, Перемишльський і Ліський – було вилучено з території Східної Галичини [653, с. 343]; [773, с. 252].

Незважаючи на міжнародні домовленості, керівна верхівка Варшави проголосила необхідність утворити мононаціональну Польську державу, що означало легітимацію курсу на асиміляцію та колонізацію передусім українського населення. У зв'язку з цим польський окупаційний режим спрямував свої зусилля на перетворення захоплених українських земель в інтегральну частину Польської держави, підпорядковуючи собі політичне, економічне та культурне життя українців.

Вважаючи Галичину наріжним каменем у процесі відродження держави, польська влада розпочала процес злиття приєднаних територій. Першою жертвою такої політики став автономний статус Галичини і відповідні його інституції. Спершу спеціальним розпорядженням Ради міністрів Польщі від 7 березня 1919 р. було призначено Генерального делегата уряду для Галичини, який – відповідно до цього ж розпорядження – мав бути і керівником усіх

самоврядних крайових і повітових органів [708, с. 154–155]. А 10 листопада 1919 р. у Варшаві розпочав свою роботу сейм за участі лише польських представників Галичини, колишніх послів до Галицького сейму й австрійського парламенту. Незабаром законом від 30 січня 1920 р. ліквідовано Крайовий сейм та Крайовий відділ, їх майно передано Польській державі, а будинок сейму – Львівському університетові, який було перейменовано на університет Яна Казимира. У такий спосіб автономію Галичини, яку вона мала за Австро-Угорської монархії, було скасовано. Розпущено і повітові відділи, а їх права передано старостам. У містах і селах краю усунуто бургомістрів та громадські ради й призначено нових польських урядових комісарів. Від березня 1920 р. офіційно заборонено вживати назви «Галичина», «Україна», «українець», натомість запроваджено – «Східна Малопольща», «русин», «русинський» тощо. Українську мову усунуто з офіційних установ. Діяльність українських політичних партій поступово припинено та закрито газети [619, с. 461]; [708, с. 155].

Не маючи права запроваджувати в Галичині загальнопольської системи адміністрування, Варшава сподівалася, що країни Антанти та США заплющать очі на її порушення через назрівання конфлікту з більшовицькою Росією.

На початку грудня 1920 р. ліквідовано територіальну окремішність Галичини, а від 1 вересня 1921 р. запроваджено єдиний адміністративно-територіальний поділ на воєводства, повіти й гміни. Край було поділено на три воєводства – Львівське, Станіславське й Тернопільське. До складу Львівського воєводства входили повіти із центрами: Бібрка, Жешів, Добромиль, Дрогобич, Ярослав, Яворів, Львів, Кросно, Ланьцут, Кольбушов, Мостиська, Стрижув, Перемишль, Самбір, Пшеворск, Рава, Рудки, Сянок, Сокаль, Старий Самбір, Тарнобжег, Ніско; до Станіславського – Богородчани, Долина, Городенка, Калуш, Снятин, Станіславів, Стрий, Тлумак, Турка, Жидачів і до Тернопільського – Борщів, Броди, Бережани, Кам'янка, Підгайці, Перемишляни, Скала, Тернопіль, Збараж, Теремовля, Зборів, Золочів [393, с. 2064–2066]. До Львівського воєводства, окрім традиційних східногалицьких

повітів, було залучено вісім повітів із переважно польським населенням. За переписом 1921 р., у цих повітах мешкало 614 484 поляків і лише 36 480 українців [434, s. 30]; [745, с. 119].

Такий, здавалося б, дивний поділ повітів між воєводствами був не надто резонним. До прикладу, східний кордон Львівського воєводства проходив у 20–30 км від Львова, а західний простягався аж до р. Віслок, глибоко вриваючись у польську етнічну територію [699, с. 183]. Безумовно, що це створювало значні незручності для комунікації деяких повітів із воєводським центром. Про це, зокрема, свідчить лист від 12 січня 1920 р. Стрийського повітового відділу до Генерального делегата уряду [246, арк. 1], у якому місцеві чиновники висловили незгоду проти того, щоб їхній повіт входив до складу Тернопільського або Станіславського воєводства, мотивуючи це географічною віддаленістю Стрия від Тернополя на 140 км, а від Станіслава – на 130 км. Логічно і раціонально було б приєднати їхній повіт до Львівського воєводства, адже до Львова було тільки 69 км [246, арк. 1].

Причини таких адміністративно-територіальних новацій польської влади розкриває лідер східногалицьких ендеків Ян Заморський: «творцям нового адміністративно-територіального устрою Галичини (С. Грабському, А. Скарбку, С. Гломбінському, Я. Заморському) залежало на тому, щоб якнайдовше стримувати м. Львів від українізації та надати Львівському воєводству польського характеру. Із цією метою окреслено межі Львівського воєводства недалеко на схід від Львова, відрізавши від нього задністрянські повіти. Щоб нейтралізувати українську більшість на півночі (між Львовом і Люблінщиною) та на заході (між Львовом і Сяном), приєднано до Львівського воєводства значну частину етнічної польської території аж до Віслоку на заході» [1219, s. 4]. Отже, у цьому питанні польська влада керувалася передусім національним чинником, адже залучення етнічно польських повітів до Львівського воєводства мало перетворити українців на меншість та переконати Європу в «польськості» спірної території [714, с. 282]. Цей факт підтверджують дані перепису 1931 р., за яким римо-католики становили 46,3% (1 448,8 тис.

осіб) населення воєводства, а греко-католики – тільки 41,7% (1 305,3 тис. осіб) [748, с. 6]. Це давало додатковий аргумент польським політикам щодо їхніх претензій на всю Галичину.

Процес створення польської адміністрації в краї був призупинений на час польсько-радянської війни. Однак після зникнення більшовицької загрози на початку зими 1920 р. із Варшави до Львова скерували заступника міністра внутрішніх справ, який здійснив детальну інспекцію діяльності намісництва [246, арк. 17]. А вже 17 січня 1921 р. вийшло розпорядження Ради міністрів про утворення другого рівня адміністрації (воєводства) на терені колишньої Галичини. Відповідно до цього документа воєвода був представником центрального уряду в Галичині, якого призначав начальник держави за поданням міністра внутрішніх справ і за згодою Ради міністрів. Воєвода підпорядковувався міністрові внутрішніх справ чи іншому міністрові з галузевих питань. На базі постанов та розпоряджень польських міністрів воєвода в межах своєї компетенції видавав розпорядження, які набували сили після опублікування у газеті «Dziennik Wojewódzki» [246, арк. 17]. Також воєвода відповідав за безпеку у воєводстві, а у надзвичайних випадках мав право звертатися за допомогою до військових властей. До його компетенції входило надавати дозвіл на театральні вистави, кінематографічні покази та інші види масових акцій та здійснювати нагляд за пресою та пересуванням людей у воєводстві [246, арк. 21].

Виконавчі функції перебирало на себе воєводське управління, яке мало складатися із таких відділів: промисловість, адміністрація та самоврядування, культура, сільське господарство та здоров'я. Відділ очолював начальник, якого призначав відповідний міністр. Отже, із запровадженням посади воєводи та створенням воєводського управління в Галичині було остаточно ліквідовано залишки автономії [246, арк. 21].

Створивши адміністрації в Галичині, польська влада водночас обмежила місцеве самоврядування. На території Львівського, Станіславського і Тернопільського воєводств самоврядування було організоване на підставі

австрійського закону від 12 серпня 1886 р., згідно з яким структура місцевих органів влади мала триступеневий характер управління: гмінне, повітове і воєводське [713, с. 120]. Офіційна державна політика щодо місцевого самоврядування в Галичині після відновлення державності Польщі – порівняно з австрійським періодом – набула діаметрально-протилежного характеру. Якщо раніше всі зусилля польських політичних сил було спрямовано на розбудову самоврядних інституцій, зокрема на повітовому рівні, та було зроблено все можливе, щоб надати їм якомога більшої самостійності від адміністративної влади, то після відновлення незалежності Варшава намагалася повністю взяти їх під свій контроль. Зволікання із проведенням радикальних реформ, анархія в місцевому самоврядуванні були покликані позбавити українців будь-якого впливу, оскільки вони на території трьох східногалицьких воєводств, становили більшість [634, с. 47].

Польський уряд на законодавчому рівні ліквідував автономні права та самоврядування Галичини (Галицький крайовий сейм і Крайовий виділ), які були вагомою перешкодою для інкорпорації провінції до складу Другої Речі Посполитої. Натомість створено Тимчасовий відділ самоврядування (далі – ТВС), що складався із шести членів і трьох заступників, яких Сейм обирав за поданням уряду. Голову Відділу призначав президент Польщі. Громадські ради в українських селах польська адміністрація розпустила, призначивши на їхнє місце урядових комісарів.

На засіданнях Сейму 26 березня і 4 травня 1920 р. було обрано членів ТВС і трьох заступників. Уже 19 червня 1920 р. під керівництвом Генерального делегата уряду К. Галецького відбулося перше засідання Відділу. Протягом 1921–1922 рр. відбувалися зміни в керівництві і персональному складі Відділу. Остаточного його склад було сформовано в червні 1922 р., і так він проіснував до 1928 р. Очолював ТВС А. Кендзьор, а його членами були: С. Бялий, Т. Дверницький, В. Децикевич, Я. Павловський, З. Паздро, Я. Щирек [324, арк. 8]. Відповідно до закону до ТВС переходили повноваження колишнього

Крайового відділу у сфері управління крайовим майном, фондами, а також виконання адміністративно-виконавчих функцій.

Порядок роботи відділу визначав «Регламент», згідно з яким Відділ складався з шести департаментів, кожен із яких мав свою бухгалтерію та канцелярію. Голова ТВС мав надзвичайно широкі повноваження, без його згоди не могло бути ухвалене жодне рішення [323, арк. 1]. Таким чином центральна влада повністю контролювала діяльність Відділу.

Однак від моменту створення відділу його повноваження планомірно обмежувалися на користь державних інституцій. Упродовж 1921–1922 рр. з-під юрисдикції Відділу було виведено справи медицини, які було передано окружному урядові охорони здоров'я; крайовий шкільний та пенсійний фонди – Крайовій раді, справи меліорації та доріг – технічній секції намісництва, справи сільськогосподарських товариств – окружному земельному урядові. Від січня 1922 р. професійне шкільництво й архіви перейшли у підпорядкування міністерства освіти та віровизнань, а 30 січня 1922 р. крайовий фонд перейшов у власність польської держави [323, арк. 24].

Нова конституція, прийнята 17 березня 1921 р., встановлювала єдину централізовану законодавчу і виконавчу владу в країні, що не передбачало для українських земель будь-якого автономного устрою. Вона гарантувала низку прав національним меншинам (статті 88, 95, 96, 99–111, 113, 115) [391], проте її основні положення були радше декларативними, залишаючись історично-правовою пам'яткою. На міжнародній арені конституція Польської держави була надійним щитом від звинувачень у порушенні прав людини [485, с. 146].

Проте реалії ж були цілком іншими. За словами очевидця: «скрізь на Україні, по обох боках Збруча, бачив я лише нужду, руїну, голод, масове вимирання людей, душевне пригноблення, анархію. Переживши шість літ постійної війни, а за два роки польський терор та страшну епідемію тифу і других епідемій, Східна Галичина представляється як одно велике цвинтарище. Куди не глянеш, де не поїдеш, скрізь бачиш руїну, гроби, хрести, покряні окопами та шанцями поля» [743, с. 5].

Можна ствердити, що на кінець 1921 р. в Галичині остаточно завершилося формування польської адміністрації. Загалом у Польщі нараховували понад 5,5 млн українців (близько 17% населення держави). Це була найчисельніша група серед національних меншин. Чотири воєводства Західної України (разом із Волинським) становили 25% території, на якій мешкало майже 28% населення країни [485, с. 146]; [866, с. 114]. Для заспокоєння міжнародної громадськості і насамперед для позитивного вирішення питання про статус Східної Галичини польська влада була змушена погодитися запровадити в краї обмежену автономію. Із цією метою 21 жовтня 1921 р. на засіданні Політичного комітету Ради міністрів Польщі було створено спеціальну урядову комісію, яка мала розробити проект автономного самоврядування, до складу якої входили міністри закордонних справ, внутрішніх справ, громадської освіти та релігійних визнань [382, с. 25]. Було розроблено ліберальний статут для самоврядування в галицьких воєводствах, який викликав спротив у націонал-демократичних колах. 26 вересня 1922 р. польський Сейм ухвалив «Закон про засади загального воєводського самоврядування», зокрема Львівського, Тернопільського та Станіславського воєводств, який мав на меті створити враження про задоволення вимог українського населення [942, с. 191–192].

Закон також передбачав створення в галицьких воєводствах сеймиків як найвищих органів воєводської автономії [370, с. 1553–1554]; [1017, с. 156]. У трьох східногалицьких воєводствах сеймик мав складатися із двох палат, до однієї з яких входили депутати тільки української курії. Усі постанови ухвалювали за згодою двох палат – польської та української. Сеймик Львівського воєводства мав складатися зі 100 депутатів, Станіславського та Тернопільського – із 60 депутатів [370, с. 1553–1554]; [1017, с. 177]. Для виконання постанов сеймиків було заплановано створити воєводський відділ, який складався б із воєводи (або його заступника) та 16 постійних членів, обраних порівну голосами польської та української курій.

Вагомою поступкою українському національному рухові стала стаття 21 «Закону про засади загального воєводського самоврядування», у якій ішлося про те, що «на території перелічених воєводств ані держава, ані жодний самоврядний орган не може проводити колонізації». У виконавчих органах влади та суді потрібно було використовувати польську мову, а в самоврядних інституціях та шкільництві – українську та польську (статті 22, 23 та 25) [370, s. 1554]. Стаття 24 передбачала утворення українського університету, надання йому автономії та фінансування його діяльності. «Закон про воєводське самоврядування» мав вступити в дію не пізніше ніж за 2 роки від вересня 1921 р., однак цього так і не відбулося [370, s. 1555].

Через дещо невизначений політичний статус Східної Галичини до 1923 р. польська влада була змушена, з одного боку, переконувати країни Антанти в тому, що дбає про проблеми українського населення краю, а з іншого – за будь-якої нагоди компрометувала український національний рух на міжнародній арені. Польська дипломатія в країнах Західної Європи та США закидала українському національному рухові прихильність до більшовизму, а ідею окремішності української нації – вигадці німців та австрійців [653, с. 345].

Складне міжнаціональне становище Галичини спонукало країни Антанти скерувати до провінції кілька дипломатичних місій, щоб з'ясувати ситуацію. Проте польська влада доклала максимум зусиль, щоб переконати представників Антанти в доцільності перебування краю у складі Польщі. Це підтверджує рапорт польського генерала Р. Ламезана до Міністерства закордонних справ про діяльність однієї з місій улітку 1919 р. Зокрема генерал повідомив такі деталі: коли дипломатична місія прибувала в якийсь населений пункт, то в його центрі збиралися поляки з усієї околиці, що мало б свідчити про суцільний польський характер місцевості. Згодом представники місії спілкувалися з населенням, серед якого були «вибрані» українці, здебільшого представники москвофільської партії. Вони переконували дипломатів, що русини – це не народ, а тільки політична партія, і запевняли, що хочуть залишитися у складі Польщі [515, с. 54-55].

Але найбільш наболілою соціально-економічною проблемою міжвоєнної Польщі було земельне питання. На думку польського політикуму, проведення аграрної реформи, метою якої є створення сильних, придатних для інтенсивного виробництва селянських господарств, що базуються на приватній власності, мало б схилити на їхній бік світову громадськість. Велике приватне, державне і церковне землеволодіння у Галичині становило понад 40% сільськогосподарських угідь. Значна частина земельної власності перебувала в руках незначної кількості осіб, здебільшого поляків. Українське селянство постійно відчувало земельний «голод», що сприяло зростанню соціальної й національної напруги у провінції. Проведення парцеляції фільваркових земель мало відвернути увагу українського аграрія від проблеми державної належності краю та політичних гасел українського національного руху. Ще однією метою земельної реформи було збільшення кількості польського населення на західноукраїнських землях завдяки т.зв. «осадникам» з корінних регіонів Польщі [870, с. 6].

Польська влада в усьому сприяла колоністам, у результаті чого протягом 1919–1923 рр. у Східній Малопольщі отримано 108 224 га (34,3%) розпарцельованої землі [517, с. 23]. Було засновано мережу установ: Банк Союзу землевласників, Банк для Кресів, Кредитний земельний банк, які надавали польським селянам безвідсоткові позики на придбання сільськогосподарських машин, насіння чи худоби. Урешті-решт, земельна реформа не тільки не приглушила національних суперечностей у краї, а навпаки, загострила їх. Для багатьох українських селян реформа нічого не змінила. Вони не одержали землі в тому обсязі, на який розраховували, а тими, що володіли, були малоприсадатні до обробітку. Натомість польські колоністи дістали великі наділи та підтримку держави. Український часопис «Громадський голос» схарактеризував ситуацію так: «Невідповідальна земельна політика супроти українського селянства причиняється до поглиблення національної ненависті» [672, с. 1].

Скасування автономних прав і самоврядування Галичини пришвидчило подальший наступ польської влади на український національний рух. Від цього часу легальну політичну діяльність українців було зведено до мінімуму. Влада проводила доволі жорстку політику щодо українського національного руху, який вона вважала основною загрозою для інтеграції краю в польську державу.

Загострення політичної ситуації в краї припадає на осінь 1921 р. Саме в цей період польська влада запланувала провести загальний перепис населення. Українські партії закликали українців бойкотувати перепис, оскільки з погляду міжнародного права Східна Галичина на той момент не була частиною польської держави, і проведення загальнопольського перепису суперечило міжнародним нормам та правилам. Попри це, на думку партійних лідерів, дані перепису все одно були б неточними, адже значна частина українців на той час ще не повернулася до своїх домівок [699, с.190].

Незважаючи на міжнародні зобов'язання і власну конституцію 1921 р., яка проголошувала демократичні права і свободи всім громадянам Польщі, українців незалежно від національності та віросповідання вважали «ворожим населенням захопленої території». Вони були зобов'язані виконувати всі повинності, зокрема й військову службу в польській армії, але при цьому держава не гарантувала їхніх громадянських прав [391].

У 1922 р., коли наближався термін остаточного вирішення державної належності Галичини, польський Сейм з ініціативи уряду ухвалив закон про воєводське територіальне самоврядування, що передбачало деяку автономію Львівського, Тернопільського, Станіславського воєводств. Проте цей закон ніколи не був утілений у життя [1131, s. 381–382].

14 березня 1923 р. ухвалою Ради послів Антанти в Парижі Східну Галичину остаточно приєднано до Польщі без жодних застережень. Після цього рішення польська влада остаточно відмовилася від ідеї автономії для українського населення [906, с. 350]; [699, с. 198]. Задоволення територіальних претензій Варшави, ліквідація формального стану тимчасової польської присутності на «східних землях» та зміцнення міжнародного становища дали

змогу польському урядові запровадити в життя основний пункт концепції національної політики – повну інтеграцію краю до складу Польської держави.

Державні органи відразу ж почали розробляти програму політики щодо українців, основи якої польський прем'єр Владислав Сікорський виклав у двох документах: проекті відозви до населення «східних кресів», схваленій урядом, та таємному рефераті прем'єра і міністра внутрішніх справ у питанні напрямів політики уряду на «східних кресах», поданому на обговорення Політичного комітету Ради Міністрів 7 квітня 1923 р. [1190, s. 21]. Ці документи декларували можливості для всебічного національного й культурного розвитку, але не надавали Східній Галичині автономії, натомість визначали права й обов'язки національних меншин. На думку польського історика Р. Тожецького, проект стабілізації «на східних кресах» був першим офіційним постулатом «національної асиміляції» населення Галичини [1190, s. 21]. Суть програми зводилася до того, щоб «привернути місцеве населення на користь держави» та домогтися «повного злиття кресів із державою». Це, на думку прем'єра, вимагало «з одного боку – конкретної, цілеспрямованої політики уряду щодо східних земель, а з другого – послідовних зусиль щодо стабілізації стосунків у регіоні, які базувались би на місцевих чинниках» [699, с. 325].

Отже, внутрішня політика Другої Речі Посполитої була спрямована на «поглинання» земель із переважно непольським населенням, що передбачало підпорядкування установам, обов'язкам і правилам, які існували в усій Польщі.

Упродовж 1919–1922 рр. у Галичині завершилося формування польської адміністрації. Край був поділений на воєводства на чолі з воєводами. При цьому панували централізаторські, унітарні тенденції та обмеження місцевого самоврядування. У цих обставинах польські політики, дбаючи насамперед про власні інтереси, ігнорували прагнення українського населення до самовизначення. Українські політики сподівалися, що Польща під впливом світової громадськості визнає ЗУНР та виведе свої війська з її території. Польська громадськість вважала, що будь-яка політична діяльність українського населення зумовлена впливом ворогів Польщі та спрямована на

послаблення Другої Речі Посполитої. Водночас небажання польської влади йти на компроміси з українськими політиками викликало колосальну соціальну й національну напруженість у краї, зводячи нанівець будь-які спроби порозуміння між обома сторонами.

Західноукраїнські землі впродовж шести років – від серпня 1914 р. до осені 1920 р. – були територією бойових дій різних воюючих сторін. Перша світова війна і наступні воєнні конфлікти, що відбувалися на території Галичини, призвели до значних людських і матеріальних втрат. Чисельність населення Східної Галичини, яке налічувало в 1910 р. 5 253 412 осіб, у 1921 р. зменшилося до 4 774 467 осіб, тобто на 478 945 осіб (9,1%) [745, с. 124]. Беручи до уваги, що до перепису 1921 р. у Східну Галичину після її інкорпорації Польщею прибуло 267 тис. польських мігрантів [809, с. 46], то втрати автохтонного населення регіону у воєнні роки були набагато більшими. Життя тисяч людей косили також тиф та інші інфекційні хвороби.

Господарська розруха, спричинена війнами, вражала: десятки міст та містечок зруйновано, сотні сіл спалено, а населення евакуйоване до інших країв. У 1919 р. в Галичині майже 50% орних земель лежали перелогом [419, с. 107], обробляти їх не було чим. Поголів'я коней, основної тягової сили в селі, зменшилося із 900 до 219 тис. голів. Удвічі знизилась урожайність зернових і технічних культур. Якщо в 1913 р. на душу населення в Галичині вирощували 400 кг зерна і 620 кг картоплі, то в 1918 р. – відповідно, 150 кг і 300 кг [728, с. 134].

Усього під час Першої світової війни на території трьох воєводств Східної Галичини було зруйновано переважно в сільській місцевості 200 тис. житлових будинків, 233 тис. господарських споруд [515, с. 40]. За підрахунками Крайового уряду Галичини, у лютому 1919 р. для відбудови зруйнованого війнами господарства було необхідно 3,5 млрд. крон, а вже у 1921 р. ця сума, зважаючи на інфляцію, зросла до 35 млрд. польських марок [522, с. 101].

Військові лихоліття ще більше загострили важке матеріальне становище незаможних селян, які були змушені відмовляти собі в найнеобхіднішому, щоб

відбудувати своє господарство. Через відсутність власних коштів і дорогі кредити багато землеробів роками не могли відновити своїх будівель, а їхні сім'ї були змушені тулитися в землянках і бараках. Фактично українське населення Східної Галичини було позбавлене будь-якої допомоги для відбудови житла, натомість основні матеріальні ресурси урядовці скеровували на потреби польських колоністів. У селах Станіславського та Тернопільського воєводств станом на весну 1932 р. залишалося невідновленими 8 190 житлових будівель та 20 250 господарських [25, арк. 8]; [29, арк. 32–33].

Ситуацію в українському селі поглиблювала не тільки воєнна розруха, а й великомасштабна польська аграрна колонізація. Як свідчить статистика, уже до початку 1923 р. у Галичині було розparcelьовано 200 тис. га землі, яка перейшла переважно до рук польських поселенців [488, с. 13]; [522, с. 104]. Parcelяція великих маєтків, метою якої було пом'якшити гостру нестачу землі, ще більше посилила земельну проблему українського селянства краю. За таємним розпорядженням Головного земельного управління в Галичині, малоземельне українське населення під час parcelяції маєтків могло набути не більш як 5% землі [488, с. 13].

Державна економічна політика окупаційної польської влади була покликана перетворити Східну Галичину на сировинний додаток і ринок збуту товарів, вироблених у центральних регіонах Польщі. Саме тому варшавський уряд штучно поділив країну на дві нерівноправні економічні частини: «Польщу А» (корінні польські землі), якій уряд у всьому сприяв для розвитку промисловості, та «Польщу Б» (українські та білоруські землі), яка мала стати аграрно-сировинним додатком для етнічних польських територій [619, с. 460]; [866, с. 113]. Зокрема у Східній Галичині на початку 1920-х рр. джерелом існування 86,4% населення було рільництво, натомість у Польщі – 50%; причому у промисловості було задіяно тільки 8%, тоді як поляків – 20% [893, с. 375]. Тому у Східній Галичині більш контрастно і масштабно, ніж у Центральній та Західній Польщі, «проявилися» такі соціально-економічні явища, як аграрне перенаселення, існування малоземелля і безземелля

більшості селянства, поряд із великими латифундіями аграрної олігархії, політичними й економічними привілеями польських землевласників та осадників. У 1921 р. великі землевласники володіли значною частиною всієї земельної площі, а саме: 46,1% у Львівському воєводстві, 47,2% у Тернопільському та 58,1% у Станіславському, при цьому 57,6% селянських дворів краю були безземельними або мали землі до 2 га кожне [421, s. 109–111]. Отже, для економічного розвитку галицького села міжвоєнного періоду були характерними, з одного боку, велике майоратне землеволодіння та залишки феодальних відносин, а з іншого – суттєва нестача землі в селян.

У 1919–1924 рр. Польща перебувала в умовах гіперінфляції, яка, однак, сприяла відбудові господарського життя і розвитку підприємництва, зменшенню боргів у сільському господарстві [619, с. 463].

Розподіл землі за угіддями залежав від природно-географічних умов, які здебільшого визначали і спеціалізацію сільського господарства у трьох східногалицьких воєводствах та економічних районах краю (див.: таблицю 3.1).

Таблиця 3.1.

Розподіл земельних угідь Східної Галичини за воєводствами [425, s. 43]

	Заг. площа	Рілля		Сінокоси		Пасовища		Сади, городи		Ліси		Інші ґрунти	
	тис. га	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%
Львівське	2633	1318	50	251	9,5	218	8,3	41	1,6	635	24,1	171	6,5
Станіславське	1826	619	33,9	233	12,2	220	13	27	1,5	614	33,6	123	6,8
Тернопільське	1602	1055	65,9	93	5,8	61	3,8	40	2,5	276	17,2	77	4,8
Галичина	6061	2992	49,4	577	9,5	499	8,2	108	1,8	1525	25,1	371	6,1

Структура земельної площі Східної Галичини за характером поверхні вказує на сприятливі умови для розвитку землеробства та тваринництва, про що свідчать дані таблиці 3.1: площа під орними землями – 2 992 тис. га (49,4% усіх земельних угідь), під лісом – 25,1% землі, пасовища та сінокоси – 17,7%, а сади

і городи – тільки 1,8%. Отже, Східна Галичина мала всі умови для розвитку сільського господарства, садівництва і тваринництва.

Земельні масиви гірських повітів (Косів, Долина, Надвірна, Сколе, Турка) переважно використовували під ліси та пасовища, а площа ріллі становила всього 7–18,5%. Тому ці повіти спеціалізувалися на лісовому господарстві та тваринництві. У Східній Галичині було 120 тис. га полонин [57, арк 17], які в гірських повітах слугували кормовою базою для екстенсивного тваринництва. Тільки в Косівському повіті на кількох десятках полонин випасали в той час близько 60 тис. голів великої рогатої худоби (далі – ВРХ), овець і кіз [57, арк, 4]. Саме Станіславщина стала місцем зародження українського молочарства. У підгірських повітах Прикарпаття, де орні землі становили від $\frac{1}{4}$ до $\frac{1}{2}$ площі, поряд із тваринництвом важливе місце посідало рослинництво. Для Тернопільщини був характерний найвищий відсоток ріллі – 65,9%, а в деяких повітах коливався від 75% до 84% [442, s. 20–23]. Спеціалізація виробництва тут відбувалася за рахунок торговельного зернового господарства. Розвиткові зернового напрямку в землеробстві подільських повітів сприяла родючість ґрунтів. Спеціалізація сільськогосподарського виробництва у Східній Галичині в міжвоєнний період хоч і відставала від розвинених промислово-аграрних воєводств Польщі, але її значення не можна применшувати, аналізуючи процеси капіталістичного розвитку землеробства.

Розвиток аграрного сектора в післявоєнній Галичині відбувався нерівномірно. Хоча площа незораних земель у Галичині на весну 1922 р. скоротилася до 7%, проте валовий збір основних зернових культур залишався нижчим, аніж був до війни. Посівна площа під чотирма основними зерновими культурами (пшениця, жито, ячмінь і овес) у господарствах Східної Галичини в 1909–1913 рр. становила 1 735 тис. га, натомість у 1921–1922 рр. – 1 580 тис. га (менша на 8%), а валовий збір, відповідно, – 19 906 тис. ц і 17 504 тис. ц (87,9%). При цьому середня врожайність з одного гектара у 1909–1913 рр. сягала 11,5 ц і 11,1 ц (96,5% у 1921–1922 рр.) [442, s. 14–16]. Зауважмо, що в

цей період збільшилися посіви жита за рахунок пшениці та вівса, оскільки жито було основною харчовою культурою селян.

Отже, у 1921–1922 рр. залишалася низькою і врожайність основних зернових культур у регіоні, що не перевищила рівня довоєнних років. Це можна пояснити і виснаженням землі, і відсутністю прогресу в способах обробки та удобрення землі, роздрібненістю селянських господарств, де зернові займали $\frac{2}{3}$ посівної площі порівняно з великоземельними маєтками, у яких переважало виробництво культур, що мали попит на товарному ринку. Зокрема в поміщицькому й фермерському господарствах стрімко збільшувалися посіви льону, хмелю і цукрових буряків. Валовий збір льону-волокна в 1928 р. у Східній Галичині становив 177% порівняно з 1921–1922 г. р., хмелю – 200%, цукрових буряків – 951% [442, s. 14–16]; [424, s. 40–41]; [516, с. 56].

Щодо вирощування картоплі та кукурудзи зазначмо, що посівні площі під цими культурами, які були найпоширенішими харчовими продуктами у східногалицькому селі, розширювалися: площа під картоплею зроста з 375 700 га (1921–1922 г.р.) до 391 700 га (1928 г.р.), а під кукурудзою, відповідно, збільшились із 73 200 га до 89 300 га [424, s. 39, 40–41, 42]. Якщо ж для більшості селян картопля була основним продуктом харчування, то для власників маєтків, які володіли гуральнями, – сировиною для переробки на спирт, який продавали на ринку.

Подібну ситуацію виявлено і в тваринництві, яке у трьох воєводствах Галичини до кінця 1920-х рр. майже не розвивалося. Тільки поголів'я коней на 9% перевищило рівень 1910 р., а ВРХ сягнуло рівня 1914 р. Унаслідок втрати віденського і празького ринків до початку світової економічної кризи вівчарство досягло лише на 93% рівня 1910 р., а свинарство – 78% цього рівня (у найкращому 1927 р.), натомість у 1929 р. – знизилося до 52% порівняно з 1915 р. [419, s. 87]; [420, s. 53]; [425, s. 50].

Зазначмо, що худоба, зокрема робоча, для більшості галицьких селян була основною тяговою силою, за допомогою якої обробляли землю, удобрявали поле, оскільки фінансової змоги купити трактор, штучні добрива

тощо не було. Худоба давала молоко, м'ясо, шерсть, що допомагало малоземельному селянинові прогодувати власну сім'ю.

Нетривкий та короткочасний характер стабілізаційного періоду у світі, зокрема і в Польщі, який припадає на 1924–1926 рр., сприяв розвитку торговельного тваринництва заможних господарств. Це стосується передусім свинарства. Поголів'я свиней, хоч і не наблизилось до довоєнного рівня, проте помітне його зростання, що пов'язане із задоволенням попиту на м'ясопродукти як внутрішнього ринку, так і ринків Європи. Відгодовували свиней на ринок не тільки великі господарства, а й дрібні селяни. Вівчарством займались також здебільшого селянські господарства і тільки частково поміщики. Проте на стан вівчарства негативно впливало те, що селяни не мали власних пасовищ, а громадські були в дуже занедбаному стані.

Спеціалізація виробництва властива і розвитку окремих галузей торговельного землеробства. Найінтенсивнішим було вирощування цукрового буряку, чому сприяли розвинута цукрова промисловість і наявність дешевої робочої сили, необхідної для цього складного процесу. Якщо перед Першою світовою війною цукрові буряки вирощували лише на Львівщині, то від середини 1920-х рр. їх культивували на Станіславщині та Тернопільщині. На розвиток буряківництва у Східній Галичині вплинула і побудова двох нових цукрових заводів у Городенці і Борщеві, які переробляли сировину з навколишніх повітів. Оскільки вирощування цукрового буряку вимагало значних капіталовкладень, то цим займалися переважно поміщики та заможні селяни. При цьому врожаї цукрових буряків у селянських господарствах Станіславського воєводства були на 25%, а в Тернопільському воєводстві – на 30–35% нижчими, аніж у поміщицьких господарствах [39, арк, 42].

Однією з важливих галузей торговельного землеробства було тютюнництво, зокрема на Поділлі, Покутті та Південній Волині. Вирощували тютюн переважно селяни, а купувала цю сировину держава, яка монополізувала виробництво і збут усієї тютюнової продукції. Посівна площа під тютюном на західноукраїнських землях в 1909–1913 рр. становила 2 320 га, а в 1928 р. –

3 428 га. Збір тютюну подвоївся у 1928 р. порівняно із довоєнним рівнем і становив, відповідно, 60 285 ц і 31 781 ц. [424, s. 43]

Зі зростанням попиту на європейських ринках та з розвитком пивоваріння у краї збільшувалася кількість виробників хмелю. У Східній Галичині на вирощуванні хмелю спеціалізувалися Тернопільський, Бродівський, Кам'яно-Струмилівський повіти. У 1928 р. загальна площа під посівами хмелю на західноукраїнських землях становила 2367 га, а валовий збір дорівнював 10 984 ц [424, s. 44].

Вагоме місце в торговельному землеробстві посідало культивування таких технічних культур, як льон, коноплі та цикорій. Під льон і коноплі в 1928 р. відведено 36 700 га площі і 22 га під цикорій, який розводили у Львівському воєводстві [424, s. 41–42].

Навколо великих міст та промислових осередків розвивалося промислове садівництво та городництво. Осередками садівництва було Поділля (Заліщицький, Борщівський та інші повіти) й Покуття. Зокрема під садами було зайнято 2300 га площі в Косівському повіті, де виникла невелика група власників садів, які спеціалізувалися тільки на цій галузі виробництва, вели своє господарство самостійно, продаючи продукцію місцевим покупцям без посередників. Дрібні селянські господарства здавали сади в оренду торговцям, які часто на кілька років вперед за безцінь закуповували увесь збір фруктів [82, арк. 53–54].

Упродовж 20-х рр. ХХ ст. не відбулося значного прогресу у способах обробітку й удобрювання землі в більшості селянських господарств. Кількість внесених у ґрунти органічних добрив обмежувалася невисоким кількісним і якісним станом тваринництва, а мінеральні добрива через високі ціни були практично недоступні для селян. Наприклад, за даними Міністерства землеробства Польщі, навесні 1922 р. землероб країни платив за 100 кг калійних солей 120 кг жита, натомість у Чехословаччині – 46 кг, а в Німеччині тільки 13 кг. За один центнер суперфосфату селянин у Польщі змушений був продати 76 кг жита, в Чехословаччині – 45 кг, у Німеччині – 20 кг. Центнер

селітри у Польщі коштував 225 кг жита, у Чехословаччині – 98 кг, у Німеччині – 40 кг [36, арк. 8]. Отже, кількість мінеральних добрив, яку селяни вносили у ґрунт, не перевищувала кількох кілограм корисної речовини на гектар посівів на рік. Це було спричинене високими цінами на штучні добрива і водночас низькими цінами на сільськогосподарські продукти, що не покривали витрат на використання великої кількості мінеральних добрив. Зокрема в 1926 р. у всій Польщі було продано лише 112 000 т фосфорних, калійних і азотних добрив (35% їх довоєнного споживання, тоді як у Німеччині їх використання перевищило на 7,5% проти рівня 1913 р. [38, арк. 73]).

Відзначмо, що відбудова та потреба в модернізації виробництва у великих господарствах зумовили збільшення попиту на мінеральні добрива. У господарствах осадників, яким польський уряд пропонував довготермінові дешеві кредити для інтенсифікації виробництва, також активно застосовували добрива, про що свідчить звіт від 20 липня 1927 р. Сільськогосподарського товариства Східної Малопольщі: «велика власність, яка ще перед війною використовувала штучні добрива, після війни розпочала з 1924 р. їх закупівлю. Застосовуються насамперед фосфорні і калійні добрива, хоч і практикується використання азотних добрив» [86, арк. 1]. У Львівському воєводстві порівняно з іншими воєводствами Східної Галичини більше використовували мінеральні добрива: у 1927 р. – 17 400 т, а в 1928 р. – 33 900 т [95, арк. 16].

Збільшилися площі сільськогосподарських угідь, де відбувся перехід від традиційного трипілля до травопільних сівозмін із майже повною ліквідацією парів, що сприяло піднесенню культури товарно-капіталістичного землеробства. Від перших післявоєнних років поміщики та заможні селяни почали розширювати посіви трав і кормових культур, які слугували не тільки базою для відгодівлі худоби, а й для органічних добрив. Під кормовими культурами і травами в Станіславському воєводстві в 1924–1925 рр. було засіяно 9,2% площі орних земель [40, арк. 4–6].

Сільськогосподарські знаряддя в селянських господарствах здебільшого не змінилися – це були примітивні знаряддя виробництва сільських ремісників.

Купівля дорогих машин була для незаможних селян недоступна, до того ж використовувати їх на невеликих ділянках землі було нераціонально. Заможні селяни почали застосовувати залізні плуги та борони фабричного виробництва, а деякі господарства переважно фермерського типу – сівалки, віялки, молотарки та інші спеціальні знаряддя.

На початку 1920-х великі господарства мали у своєму розпорядженні парові плуги, сівалки, жатки, молотарки, звичним явищем у маєтках став трактор. У період стабілізації економіки активізувався рух за впровадження нової техніки в землеробстві. У фільваркових господарствах були популярні знаряддя обробітку землі системи «Бурмистра», а також плуги виробництва «Унії» та широкорядкові культиватори [86, арк. 2].

Розпродуючи під час парцеляції гірші землі, власники маєтків отримані кошти вкладали у раціоналізацію своїх господарств. Поміщики піднімали рентабельність своїх господарств за допомогою удосконалених сільськогосподарських знарядь та машин, мінеральних добрив, сортового насіння та інших агротехнічних засобів. Фермери, які мали власні кошти і змогу користуватися державними субсидіями, також розвивали різні види торговельного землеробства. Хоча ці явища і не набули значного поширення, проте частина великих господарств Львівського, Тернопільського та Станіславського воєводств намагалися інтенсифікувати землеробство. За свідченням Сільськогосподарського товариства Східної Малопольщі, у другій половині 1920-х рр. збільшилась кількість таких господарств у повітах Городенка, Снятин, Коломия, Рогатин Станіславського воєводства, Чортків, Копичинці, Теремовля, Тернопіль, Скалат, Бучач, Золочів Тернопільського воєводства, а також Сокаль, Ярослав, Пшеворськ, Ланьцут, Жешів, Тарнобжег Львівського воєводства [39, арк. 40]. Попри це, далеко не всі фільваркові господарства мали високорозвинене рільництво.

Зазначмо, що селяни на невеликих клаптиках землі вели екстенсивне господарство. Проте причина була не тільки у бракові землі, адже на якості польових робіт і на виробничих результатах селянських господарств негативно

відобразилася і недосконалість сільськогосподарських знарядь. Окрім цього, земельні ділянки селян склалися з кількох частин, розкиданих у різних місцях, віддалених на 5–10 км. Далекоземелля особливо дошкуляло селянам гірських повітів. У Турківському повіті, наприклад, майже кожне із селянських господарств (90%) мали більше як 5 ділянок на відстані до 3 км [80, арк. 9, 13]. Також у більшості господарств краю земельні ділянки були у формі вузьких смуг. Як, наприклад, у с. Уніж Городенківського повіту на одне господарство припадало в середньому 10–12 вузьких стрічок землі, кожна з яких була не ширшою як 3 м [1138, s. 33]; інколи смужки були завдовжки 1 км, а завширшки тільки 1–2 м. Очевидно, що така структура землекористування не могла зумовити рентабельного господарства.

Селяни через віддаленість своїх земель і вузькосмужжя витрачали чимало часу на переїзди для обробітку ділянок, догляду за посівами, перевезенням врожаю й утриманням робочої худоби. Окрім цього, вузькі парцели унеможлилювали механічний обробіток землі, застосування правильних сівозмін і мінеральних добрив. Через необхідні межі і дороги також зменшувалася площа оброблювальних земель. Під час оранки кіньми селяни почасти ненароком врізали декілька сантиметрів від кількометрової ширини сусідського поля, чим часто провокували сварки та судові розгляди справ за межу. Звичайно, таке становище в селянському господарстві відображалось і на врожайності, яка була нижчою, ніж у фільваркових господарствах. Польський економіст, професор В. Грабський вважав, що тільки через якісну різницю ґрунту врожайність поміщицької землі мала бути на 25% вищою, ніж селянської [1063, s. 15].

Опрацьовані джерела фіксують дані про врожайність загалом усіх господарств до 50 га, а саме: у першій половині 1920-х рр. вона залишалась загалом низькою; щодо жита, вівса та картоплі в середньому на 11% нижчою, ніж у поміщиків, а в останні передкризові роки ця різниця стала ще більшою і досягла 15 і більше відсотків [1056, s. 289].

Підтверджує наведені вище факти дослідження, яке в 1927 р. провело Окружне сільськогосподарське товариство в Золочеві, із метою виявити прибутковості фільварку в селі Бортків Золочівського повіту і створених на основі його парцеляції 16 осадницьких господарств і дворів українських селян, які докупили парцельовану землю. Згідно з матеріалами дослідження впродовж 1924–1927 рр. фільварок у Борткові на площі 403 моргів виробляв в середньому на рік продукції на суму 134 554 злотих, натомість польські осадники й господарства місцевих селян на такій самій площі отримали продукції на 37 014 злотих менше, ніж власник маєтку. Загальний дохід із рільництва і тваринництва, що припадав на 1 морг землі, у фільварку становив пересічно 333 злотих, а в селянських господарствах – лише 242 злотих. Загальна прибутковість фільваркового господарства була на 27,3% більша, ніж селянського [870, с. 63–65].

Якщо виробнича продуктивність праці в заможних селян й осадників була нижчою порівняно з поміщицьким фільварком, то щодо більшості малоземельних українських хліборобів продуктивність їх рільництва і тваринництва була вищою. Зокрема в 1927 р. в Тернопільському воєводстві різниця у зборі зернових культур з 1 га між фермерськими господарствами осадників і дрібних селян доходила до 50% на користь перших. У повітах навколо Львова урожайність хлібів в осадників порівняно з господарствами селян була вищою на 30–50%, а просапних культур – на 20–40% [85, арк. 2–3].

На кінець 20-х рр. ХХ ст. продуктивність землеробства значно підвищилася в усіх фермерських господарствах краю, осадники досить часто використовували удосконалені сівозміни зернових і коренеплодів, вносили в ґрунт штучні добрива, закладали дослідні поля та фруктові сади, збільшуючи їх рентабельність.

Земельна реформа, яку проводили на користь польських осадників та земельних магнатів, не покращила землеробської культури українських малоземельних селян. Розпродуючи з великою для себе вигодою найгірші землі, власники маєтків отримували кошти для відбудови та налагодження

прибутковості своїх господарств. Упродовж 1919–1926 рр. у Східній Галичині було створено 10 037 нових господарств польських колоністів, які придбали орієнтовно по 13,6 морги доброї землі [516, с. 58]; [870, с. 56]. Щодо української сільської бідноти, яка за польським аграрним законодавством мала право придбати прирізок, то на задоволення її потреб пішла тільки незначна площа. У 1919–1928 рр. середня площа земельної ділянки, куплена для збільшення господарства, на Станіславщині становила близько 1 га, на Львівщині і Тернопільщині – 1,4 га. У Львівському воєводстві за цей час збільшили свою площу понад 20 тис. дрібних землевласників [516, с. 58].

Малоземельні селяни під час парцеляції могли придбати переважно невеличку ділянку землі (найчастіше до 1 га), розташовану здебільшого досить далеко від місця проживання, що аж ніяк не впливало на інтенсифікацію господарства. Саме тому прибутковість малоземельних селянських господарств була досить низькою. Вони не тільки не мали надлишків продукції для продажу на ринку, але не могли забезпечити власних доволі скромних потреб, часто докуповуючи хліб. Селяни мусили позичати гроші у своїх заможних односельців чи лихварів, опиняючись у боргах, та шукати побічних заробітків.

Отже, прибуток східногалицьких селянських господарств був значно нижчим, ніж у центральних та західних воєводствах Польщі. Незважаючи на більш сприятливі природно-кліматичні умови краю, тут вирощували менше зернових культур на душу населення. Якщо на одного мешканця всієї Польщі в 1921–1925 рр. припадало в середньому на рік 245 кг зерна, то в Станіславському господарському окрузі – тільки 38 кг, у Перемишльському – 76, Подільському – 113, Львівському – 114, Городенківському – 185 кг [408, с. 597–598]. А тому виробництво зернових на душу населення до середини 1920-х рр. у Галичині не досягнуло навіть довоєнного рівня, який в 1906–1910 рр. в середньому становив 176 кг [418, с. 58].

У наступні роки валовий збір основних зернових культур хоч і піднявся до довоєнного рівня, а щодо деяких культур навіть перевищив його, проте продуктивність не тільки селянських, а й більшості поміщицьких полів

залишилась нижчою, ніж у корінній Польщі. Це можна пояснити насамперед політикою польської панівної верхівки, яка за допомогою різних фінансово-економічних заходів суттєво гальмувала розвиток продуктивних сил промисловості і сільського господарства краю, перетворюючи його на аграрно-сировинний додаток центральних воєводств відродженої Польщі.

На початку 20-х рр. ХХ ст. особливістю капіталістичної еволюції сільського господарства Східної Галичини було збереження майоратного землеволодіння, існувало багато дрібних селянських господарств, а більшість населення відчувала гостру нестачу землі. Соціальну напругу загострювало те, що, попри промислово-економічну відсталість краю, у селах був надлишок робочих рук.

До середини 1920-х рр. посівні площі відновлено майже до довоєнного рівня, однак урожайність ще і у другій половині 20-х рр. залишалася низькою. Подібна ситуація спостерігалася і в тваринництві: порівняно із довоєнним періодом не змінилося ні поголів'я, ні продуктивність худоби, яка була особливо низькою в малоземельних селянських господарствах. Це насамперед зумовлювалося нестачею кормів у зимовий період. Проте торговельне землеробство і тваринництво мали певні зрушення в повоєнному відродженні: власники фільварків, осадники та заможні селяни вели інтенсивне господарство, застосовуючи удосконалені знаряддя праці, мінеральні та органічні добрива, науково обґрунтовану сівозміну

3.2. Національний і соціальний склад населення

Галичина на початку 20-х рр. ХХ ст. займала площу 61 632 км² (майже 16% усієї території Другої Речі Посполитої, що складала 388 390 км²) (див. додаток Д) [421, с. 5, 10–11]. На цій території тривалий час пліч-о-пліч проживали представники різних національностей та конфесій.

Основним джерелом для вивчення національного складу населення Галичини стали проведені в міжвоєнний період два переписи – 1921 та 1931 рр.

Проте оцінювати їх результати необхідно досить критично, оскільки вони містять низку істотних недоліків.

Зазначмо, що на час проведення першого загального перепису 30 вересня 1921 р. територія Польщі ще не була остаточно усталеною. Окрім цього, в українській частині Галичини тривав бойкот із боку українських політичних партій та населення проти спроби польської адміністрації сфальсифікувати результати перепису, щоб довести, що більшість мешканців Галичини вважає себе польськими громадянами, і таким чином наблизити санкціонування державами Антанти анексії краю. Згідно з переписом 1921 р. у Східній Галичині проживало 4 774 467 осіб, що становило майже 18% усього населення Польщі. Із них у Львівському воєводстві (окрім Бжозівського повіту) мешкало 2 006 750 осіб, у Станіславському – 1 339 191 осіб, а в Тернопільському – 1 428 520 осіб [745, с. 124–125]; [1069, с. 9–10].

Національний склад у цьому регіоні визначали на підставі віросповідання: греко-католиків ідентифіковано як українців, римо-католиків – як поляків, іудеїв – як євреїв. Відповідно до цього у Східній Галичині проживало 1 283 202 (26,9%) римо-католиків, 2 932 378 (61,4%) греко-католиків, 530 030 (11,1%) іудеїв та 28 857 (0,6%) представників інших віросповідань [745, с. 124–125].

Другий загальний перепис відбувся 9 грудня 1931 р., проте його результати також не відповідали реальності через намагання офіційних властей будь-якими засобами збільшити кількість поляків, водночас зменшуючи кількість українців у південно-східних воєводствах. Перепис проводили за мовною та релігійною ознаками. Після проведення перепису з'ясувалося, що у списках громадян було багато виправлень, причому здебільшого на західноукраїнських землях: замість спершу записаної української (чи руської) мови іншим почерком дописано польську. Щоб приховати масштаби фальсифікацій, влада заборонила публікувати дані перепису за малими адміністративними одиницями – сільськими громадами [1181, с. 666]; [1188, с. 37].

Звернімо увагу й на той факт, що польська статистична служба опрацьовувала лише загальні відомості, а матеріали перепису, перед тим як передати до Головного управління статистики, «обробляли» чиновники староств. Усе це, безперечно, вплинуло на результати перепису.

Загальна чисельність населення Східної Галичини на 1931 р. становила 5 460 240 осіб (Львівське воєводство – 2 379 549, Станіславське – 1 480 285, Тернопільське – 1 600 406). Отже, приріст населення, як свідчать дані переписів, за десять років склав 14,4% [1067, s. 9–10]; [745, с. 124].

З огляду на масові фальсифікації польської влади під час перепису щодо рідної мови у трьох південно-східних воєводствах для визначення національної структури населення найбільш достовірними можуть бути дані тільки за релігійною належністю. Зокрема в 1931 р. у Львівському (окрім Бжозівського та восьми західногалицьких повітів), Станіславському і Тернопільському воєводствах проживало 1 630 463 (29,9%) римо-католиків, 3 226 546 (59,1%) греко-католиків, 563 238 (10,3%) іудеїв та 39 994 (0,7%) представників інших релігій [745, с. 146–147]. Проаналізувавши статистичні відомості, можна підсумувати, що найбільшим був приріст римо-католицького населення – їх кількість зросла на 347 261 особу (27%), греко-католиків – на 288 123 особи (10%). Якщо чисельність українців збільшувалася з об'єктивних причин (природний приріст населення, повернення військових та цивільних репатріантів), то високі темпи приросту поляків зумовлені посиленою колонізаційною політикою варшавських урядів.

Отже, як свідчать наведені вище дані, українці як національна меншина в Польській державі не становили меншості на території трьох південно-східних воєводств.

Зауважмо, що українці проживали здебільшого в сільській місцевості (див.: таблицю 3.2 [433, s. 5]; [438, s. 62]; [439, s. 61]; [440, s. 63]).

Таблиця 3.2.

Динаміка чисельності населення Східної Галичини, зайнятого у сільському господарстві (за результатами переписів 1921 і 1931 рр.)

Воєводства	Осіб, зайнятих у сільському господарстві, %	
	1921 р.	1931 р.
Львівське	70,9	65,7
Станіславське	77,1	74,7
Тернопільське	81,2	79
Східна Галичина	76,4	73,3

Проведений аналіз засвідчує, що за десять років ситуація не зазнала значних змін. На початок 1930-х рр. сільським господарством займалося 73,3% мешканців Східної Галичини, і тільки у Львівському воєводстві кількість селян зменшилася до 65,7%. До сільськогосподарського населення зараховуємо також осіб, які займалися городництвом, рибальством і лісовим господарством. До цієї категорії у трьох східногалицьких воєводствах у середньому належало 0,4%. Загальна кількість населення, яке було зайняте у промисловому виробництві, у Львівському воєводстві (окрім західних повітів) становила 12,8%, у Станіславському – 11,1%, у Тернопільському – 8,1% [433, s. 5]; [438, s. 62]; [439, s. 61]; [440, s. 63])

Щодо національної структури східногалицьких міст, то українці (як етнічна спільнота) були третіми за чисельністю. У жодному повітовому центрі, за винятком м. Городенка Станіславського воєводства, українці не становили більшості, тільки в кількох містечках корінне населення чисельно переважало поляків та євреїв [1160, s. 253–256]. Серед міського населення Галичини частка поляків становила 39,6% [745, с. 150]. Щодо єврейського населення, то приблизно 75,3% проживали в містах Львівського воєводства, 73,6% – Станіславського та 70,3% – Тернопільського [657, с. 29–30].

Соціальна структура українського населення трьох південно-східних воєводств була найменш розвинута: 88,7% становили особи, які займалися сільським господарством (відповідно, поляків – лише 68,9%, а євреїв – 9,6%); 5,8% осіб зайнято у промисловості (євреїв – 30%, поляків – 12,4%); 0,8% – у

торгівлі, транспорті та комунікаціях (євреїв – 45,8%); 2,1% – у громадській діяльності, освіті й культурі (поляків – 9,3%, євреїв – 7,8%); 2,6% – в інших видах діяльності [991, s. 14–42] (пор.: таблицю 3.3).

Таблиця 3.3.

Соціальна структура населення Східної Галичини

	Види діяльності				
	сільське господарство, %	промисловість, %	торгівля, транспорт та комунікації, %	громадська діяльність, освіта й культура, %	інші види діяльності, %
Українці	88,7	5,8	0,8	2,1	2,6
Поляки	68,9	12,4	7	9,3	3,6
Євреї	9,6	30	45,8	7,8	6,8

Основою сільськогосподарського виробництва для більшості населення Східної Галичини на початку 1920-х рр. була земля, а найбільшою соціальною групою – землевласники. Категорія землевласників була неоднорідною: відрізнялися спосіб ведення господарства, величина прибутків, а також освіта, світосприйняття та спосіб життя землевласників. На підставі цих ознак у середовищі землевласників міжвоєнного періоду виділено дві традиційні соціальні групи – земельна олігархія (нащадки середньовічних магнатських родів та шляхти) і селяни. Офіційна польська статистика розмежовувала ці соціальні категорії за розміром їхнього землеволодіння. Власників земельних наділів до 50 га вважали селянами, більше 50 га – поміщиками [450, s. 7]. Відзначмо, що такий підхід не бере до уваги всіх тогочасних суспільних нюансів: заможні селяни могли скуповували землі і їхні володіння перевищували 50 га, а також відбувався занепад шляхетських родів, які через нераціональне ведення господарства та значну заборгованість розпродували свої володіння. Проте ці випадки в галицьких землях не набули масовості. Парцеляція земель маєтків відбувалася повільно, а більшість селянських господарств Галичини володіла земельними наділами до 20 га [1102, s. 171].

Отже, розмір землеволодіння є характерною ознакою належності до селян або поміщиків.

Селяни — соціальна категорія землевласників, які проживають у селах та займаються сільськогосподарською працею [867, с. 119]. Незалежно від місця проживання та стану заможності селян об'єднувала в єдину соціальну групу низка специфічних рис їхнього побуту та світогляду: ставлення до землі, ритм життя, зумовлений сезонністю сільськогосподарського виробництва, спосіб організації праці. Хлібороб вважав землю єдиною підставою і сенсом свого існування. Тому кожний господар, не покладаючи рук, працював на своєму наділі самостійно, використовуючи в разі потреби працю найманих робітників, а також мріяв збільшити свої землеволодіння. При цьому він із родиною споживав значну або й більшу частину вироблених у власному господарстві продуктів [914, с. 186]. Такі особливості побуту та світогляду були характерні для всіх селян незалежно від національності та віросповідання.

Українське селянство на галицьких землях, як і в інших регіонах Другої Речі Посполитої, не становило однорідної соціальної маси, проте можна виділити низку верств відповідно до матеріального забезпечення. У сільському господарстві, де головним засобом виробництва була земля, величина прибутку й авторитет власника були тісно пов'язані саме із кількістю землі. Аналізуючи селянство як соціальне явище, польські й українські історики виділяли такі групи: карликові землеволодіння – площа наділу яких була меншою ніж 2 га; малоземельні (дрібні) – площа наділу 2–5 га; середньоземельні – 5–10 га; великоземельні – 10–50 га [1102, с. 337].

Дідич (поміщик) – це землевласник переважно шляхетського походження, основним джерелом доходу якого була приватна власність на землю [867, с. 130]. Перепис 1921 р. зареєстрував у Східній Галичині 1944 великих землевласників, які володіли господарствами площею понад 50 га. В економічному, політичному та культурному житті польської спільноти на західноукраїнських землях значення земельних магнатів було дуже вагомим. Матеріальна забезпеченість, добра освіта, тісні зв'язки з політичною та

економічною елітою регіону та країни загалом давали всі підстави земельним магнатам впливати на прийняття політичних рішень на загальнодержавному та місцевому рівнях. Економічною базою могутності польської аграрної аристократії були її землеволодіння. Що ж до національної структури великих землевласників, то на 1921 рік в Польщі із 13128 землевласників, згідно офіційних даних – 11062 (84,3%) були поляками, а також 985 (7,5%) – німці, 318 (2,42%) – росіяни, 262 (1,99%) – білоруси, 233(1,77%) – євреї, 180 (1,37%) – українці, 88 землевласників були інших національностей [450, s. 7–8].

Національний склад великих землевласників Східної Галичини мав свою специфіку (див. додаток А): у Львівському, Тернопільському, Станіславському воєводстві нараховувалося 1944 землевласників, з них в тому числі поляків – 1705 (87,7%), 136 – євреїв (7%), 58 – українців (3%), 29 – німців (1,5%), 16 (0,8%) – інших національностей [450, s. 7–8]. Дані перепису 1931 року не відображають національний склад великих землевласників, про це можна судити лише по непрямим ознаках, як то приналежність і різниця за віросповіданням. При цьому до великих землевласників статистика включає всі землеволодіння обсягом понад 50 га. При незначному загальному скороченні кількості великих землевласників у трьох воєводствах Східної Галичини Львівському, Тернопільському, Станіславському із 1509 власників католиками були 893 землевласники (59,2%), іудеями – 431 (28,6%), греко-католиками – 114 (7,5%) і представниками інших віросповідань – 71 (4,7%) [439, s. 296]; [438, s. 412]; [440, s. 269].

За підрахунками друкованого органу польських землевласників «Rolnik» на початок 1939 року на цій території було біля 1050 великих землевласників – поляків [1218, s. 407–408]. В своїй більшості етнічні корені польської аграрної олігархії на західноукраїнських землях були різними. Наприклад, графи Дідушицькі, Дрогоєвські, Шептицькі вели історію свого роду із галицько-волинського князівства, князі Чарторийські і Радзівіли – від литовських вельмож, графи Баворовські – чеського походження, графи Бадені – львівські патриції – вихідці з Румунії, барони Хейделі – вихідці з Тюрінгії [1020, s. 4, 191,

200, 318–319]. Барони Бруніцкі – єврейського роду, родини Аброхамовичів, Богдановичів, Кречуновичів, Кшиштофовичів, Теодоровичів – вірменського походження, графи Ламезан-Саліни – вихідці із французької аристократії [1137, s. 4, 9].

До числа великих землевласників українського походження належали родини М. Тишкевичів, Ю. Лаврівських, Й. Борискевичів, М. Криськів, М. Малецьких, І. Федоровичів, Т. Дембицьких, К. Кобилянських [514, с. 239].

Великі земельні угіддя у трьох воєводствах Галичини належали церкві, про що свідчать дані таблиці 3.4 [450, s. XIX].

Таблиця 3.4.

Земельна власність церков різних конфесій
в Галичині станом на 1921 р.

Воєводства	Разом	Церкви			
		Римо-католицька	Греко-католицька	Євангелістична	Вірменська Католицька
Львівське	51 818 га	41 020 га	10 720 га	78 га	—
Станіславське	48 829 га	9 198 га	39 576 га	—	55 га
Тернопільське	35 176 га	23 735 га	11 441 га	—	—
Галичина	135 823 га	73 953 га	61 737 га	78 га	55 га

Отже, найбільше землі мала Римо-католицька церква, яка лише у Станіславському воєводстві своїми володіннями поступалася Греко-католицькій.

Через аграрне перенаселення краю (у Львівському воєводстві на 100 га проживало 100,6 осіб, у Чехії – 68, у Пруссії – 47, у Данії – 35) [421. S. 10] процес роздрібнення селянських господарств на початку встановлення польської влади порівняно із 1902 р. помітно зріс, що ілюструє таблиця 3.5 [1000, s. 245–247]; [433, s. 5].

Таблиця 3.5.

Зміна співвідношення земельних селянських наділів Галичини
у 1902–1921 рр.

Тип господарств	Розмір господарств, га	1902 р., %	1921 р., %
Карликові	0–2	42,6	57,6
Малоземельні (дрібні)	2–5	37,3	31,5
Середньоземельні (середняцькі)	5–20	18,4	10,5
Великоземельні (заможні)	20–50	0,7	0,4
Усього		100	100

Як засвідчують дані таблиці 3.5, на 1921 р. господарства краю були здебільшого карликовими – до 2 га землі, із яких селянська сім'я не могла нормально прохарчуватися, а тому змушена була шукати собі підробітків. Зазначмо, що карликові та малоземельні господарства у Галичині склали 89,1% усіх господарств, натомість у Центральній Польщі становили 23,3% до 2 га і 30,4% від 2 – 5 га, а середняцькі і заможні селянські подвір'я відповідно – 43,5% і 2,8% [866, с. 117–118].

Отже, селянські господарства Галичини були здебільшого малоземельними: 89% у 1921 р. і 79,9% – у 1902 р. Загалом роздрібненість селянських господарств у 1920-х рр. суттєво збільшилася порівняно з початком ХХ ст. Із розвитком капіталістичних відносин у селі відбувалося подальше обезземелення селян. Зросла кількість найдрібніших господарств і водночас зменшилася чисельність середньоземельних (складала 10,5%) і заможних (0,4%) господарств.

У 1921 р. у Львівському, Станіславському, Тернопільському воєводствах було 505 тис. господарств до 1 га, із них в українській Галичині – 448 тис. Якщо брати до уваги, що на одному такому господарстві, яке фактично могло забезпечити матеріальні потреби однієї особи на рік, в середньому проживало 5 осіб, то можна дійти сумних висновків: у краї впроголодь існувало щонайменше 1 792 000 осіб. «Зайве» населення, що проживало на парцелях

розміром 2–5 га, яких згідно з переписом 1921 р. в українській Галичині нараховували 245 тис., становило 490 тис. осіб. Отже, кількість «зайвих їдців» становила 2 282 000 [1158, s. 98]. (Про кількість дрібних господарств по повітах Львівського воєводства див додаток Г).

У селянських господарствах майже $\frac{3}{4}$ площі становила рілля, тоді як частка городів, лук і пасовищ у їх землеволодінні – 21,1%, а лісів – тільки 3,8%; натомість частка лісів у великих маєтках становила 56% загальної площі, а в земельних угіддях держави, церкви й акціонерних товариств – 44,6% [444, s. 13]. Отже, для великих землеволодінь характерне переважно багатогалузеве господарство, де провідне місце посідало лісове господарство. Водночас дрібні селяни зовсім не володіли лісом, луками та пасовищами, а тому не могли звільнитися від економічної залежності дідичів.

3.3. Особливості місцевого самоврядування

Польська влада, після відновлення державності, успадкувала специфічні форми місцевого управління і самоврядування, засновані на принципах національного законодавства трьох держав: Австро-Угорщини, Німеччини та Росії. Враховуючи такі обставини, офіційна Варшава мала на меті уніфікувати систему самоврядування в межах всієї країни. Особлива увага в цьому питанні приділялася Галичині. Уряд добре розумів, що на території краю українці становили більшість населення і це давало їм надію отримати перевагу в органах сільського самоврядування, а у міських радах отримати пропорційне представництво. Таким чином, це була можливість захистити власні інтереси. Проте цього не трапилося, оскільки зволікання уряду з проведенням радикальних реформ, безлад в місцевому самоврядуванні позбавляли українське населення впливу в них і надавали владі змогу повністю підпорядкувати органи місцевої влади під свій контроль.

В Галичині продовжували діяти австрійські закони, згідно яких система територіального самоврядування поділялася на воєводства–повіт–міські та сільські гміни (громади). Якщо на польських землях до складу гміни входили

два і більше сіл, то в Галичині існували одиничні громади, які охоплювали одне, зрідка два села. Найнижчою ланкою самоврядування була громадська рада, яка складалася з радних та їх заступників у кількості від 12 до 48 осіб, в залежності від чисельності даного села. Рада обиралася сільською громадою на 6 років. Інтереси громади представляв вїт і двоє присяжних, які належали до громадської старшини і також обирались строком на 6 років [487, с. 22–24, 26]; [367, 59–87].

До повноважень громадських рад належали наступні функції: збирання податків; оголошення різноманітних постанов та розпоряджень адміністративної влади; сприяння поліції; нагляд за дотриманням громадського порядку; організація та забезпечення військових постойв, допомога в організації та проведенні виборів; розпорядження громадським майном; ремонт і будівництво місцевих доріг, мостів, вулиць, площ; опіка над бідними та сиротами; утримання школи [634, с. 40]. Всі витрати на виконання розпоряджень державних органів влади лягали на плечі громади. Проте громадська рада мала досить широкі повноваження і при фаховому веденні справ сприяла покращенню життя в громаді.

Право брати участь у виборах до органів місцевого самоврядування мали всі громадяни, які досягли 21-го року. Обиратися членами ради могли громадяни, яким виповнилося 25 років. Продовжував діяти ценз осілості, що становив не менше одного року проживання в даній громаді. Обрання українців до виборних органів місцевого самоврядування утруднювала куріальна виборча система, за якою вибори не були загальними і рівними, бо голосували лише певні групи виборців (курії), сформовані за становим, майновим і професійним цензом. Продовжував діяти ценз осілості, що становив не менше одного року проживання в даній громаді [146, арк. 3].

На засіданні 23 листопада 1918 р. Польська ліквідаційна комісія додала до існуючих трьох виборчих курій четверту, до якої увійшли : «повнолітні громадяни без різниці статі, що не мали виборного права в дотеперішніх трьох

колах і проживають в громаді не менше одного року,...від дня оголошення виборів»[146, арк. 3].

Самоврядування на рівні повітів згідно австрійського закону від 12 серпня 1866 р. складалося з повітової ради і повітового відділу. У повітову раду входили 26 осіб, це був ухвалюючий та контролюючий орган. Її структура базувалась на засадах так званого «представництва інтересів»: велика земельна власність; велика промисловість, торгівля та гірництво; сільські громади; міські громади. Кількість членів повітової ради тієї чи іншої групи визначалася величиною сплачуваного ними податку. Разом з тим закон забороняв мати одній із груп більш, ніж 12 представників у раді [634, с. 42].

Щодо виборів до повітової ради, то в перших двох групах вони відбувалися безпосередньо й індивідуально, тоді як в третій та четвертій – опосередковано. Тобто, лише члени сільських та міських рад мали право брати участь у виборах повітових радних. Повітова рада обирала серед своїх членів голову і його заступника, яких затверджував президент Польщі.

Повітовий відділ був виконавчим органом ради, який обирався серед її членів терміном на 6 років. Кожна група інтересів обирала по одному представнику повітового відділу. Окрім цього повітові радні спільно обирали ще двох членів відділу. Отже, чисельність відділу становила 6 осіб, і очолював його голова повітової ради.

Збереження куріальної системи та опосередкованість виборів в третій та четвертій групах створювались умови для переваги в органах місцевого самоврядування поляків. Найвищою ланкою самоврядування в Польщі були воєводства.

Згідно закону від 12 серпня 1866 р. з відповідними змінами, після розпуску повітової ради чи припинення її діяльності внаслідок закінчення строку повноважень необхідно провести вибори. Проте влада не поспішала і повітові ради розпускались без призначення дати нових виборів. Так, за 1923 і 1924 рр. у Львівському воєводстві було розпущено 48% повітових рад, у Тернопільському – 73%, а в Станіславському – 66%. На кінець 1925 р. у

Львівському воєводстві кількість розпущених рад досягла 56%, у Тернопільському – 73%, у Станіславському – 78% [324, арк. 12].

Міністерство внутрішніх справ призначало старост керівниками повітових відділів, тим самим втручаючись у справи повітового самоврядування, що суперечило чинному законодавству, підпорядковуючи його адміністративній владі. Станом на 1922 р. у 14 повітах Галичини повітові відділи знаходились під керівництвом старост [324, арк. 12].

Вже з літа 1919 р. розпочався масовий процес розпуску сільських громадських рад. Уряд наділив старост повноваженнями розпускати ради та створювати тимчасові громадські уряди у складі не менше п'яти осіб [2030, арк. 8]. Вагомим чинником в оцінці діяльності ради для старости були не результати її господарської діяльності чи фінансового становища конкретної громади, а національність та особиста політична лояльність керівників громад. На практиці перевірка лояльності означала розпуск у першу чергу тих громадських рад, які складались з українців. Іноді було достатньо скарги кількох поляків - мешканців громади, з вимогою розпустити раду, щоб це було зроблено [242, арк. 23–24].

На кінець 1924 р. з 3700 сільських громадських рад Галичини не діяло 2584 [952, с. 4]. З них у Львівському воєводстві було розпущено 779 рад, що становить 35% від їх загальної кількості; у Тернопільському – 1016 рад (94 %); у Станіславському – 789 (87 %) рад [952, с. 4].

Уряд не поспішав з проведенням виборів у таких громадах, натомість призначали так званих наказних комісарів. Чисельність громад, в яких вся влада була зосереджена в їхніх руках, постійно зростала. Так, у 1924 р. із 6275 громад Галичини в 2300 правили наказні комісари, а в 1925 р. чисельність таких громад досягла 3500 [634, с. 58–59]. Громадськість вимагала провести вибори проте варшавський уряд відмовив, мотивуючи це тією обставиною, що Сейм ще не прийняв нового законодавства щодо місцевого самоврядування. Спроба прем'єр-міністр В. Керніка призначити вибори зазнала невдачі. 28 липня 1923 р. він видав розпорядження про проведення виборів [30, арк. 1].

Вибори повинні були відбутися на основі австрійських законів через два місяці після їх оголошення. Проте ряд положень виборчої ординації робили неможливою участь у виборах значної кількості польського населення і, в першу чергу, колоністів. Зокрема, пункт 6-ий закону від 12 серпня 1866 р. твердив, що членами громади, а, отже, й право брати участь у виборах мають ті громадяни, які не менше ніж один рік проживають в громаді і сплачують місцевий податок [487, с. 6]. Таким чином, в разі проведення виборів у сільських громадах абсолютну більшість здобули б українці. Зважаючи на такі обставини, проти виборів виступили східногалицькі старости, яких підтримали і воєводи. З різкою критикою на спроби уряду провести вибори виступив львівський воєвода В. Грабовський [537, с. 2]. Після відповідного тиску на прем'єр-міністра було вирішено вибори відкласти на невизначений термін.

Така ситуація була характерною лише для трьох галицьких воєводств. Натомість у Волинському воєводстві вибори до органів місцевого самоврядування відбулися [854, с. 1]. Зберігаючи безлад у даній сфері уряд тримав ситуацію під своїм контролем. Насамперед не допускаючи українське населення до участі в самоуправних органах всіх рівнів, влада, узаконюючи анархію та беззаконня в самоврядних інституціях на протязі тривалого часу, прагнула знищити ті австрійські традиції громадського життя, що побутували серед українців Галичини.

Мало що змінилося і після приходу до влади Ю. Пілсудського. Влада не могла допустити до органів самоврядування українців. Лише відмовляючись проводити вибори та повністю контролюючи самоврядування Галичини, уряд отримав можливість забезпечити перевагу польської меншості над українською більшістю у громадах.

На початку 1927 р. громадські ради були розпущені і не діяли, або їх функції виконували наказні війти та комісари. Така сама ситуація була на рівні повітів. Особливе невдоволення населення викликала господарська діяльність комісарів, їх намагання одноосібно розпоряджатись громадським майном на

шкоду інтересам громади, що загострили і без того складні українсько-польські відносини в краї.

В лютому 1927 р. Адміністративна комісія Сейму підготувала «Малий самоврядний закон», яким передбачалося негайне призначення виборів, поширення на територію Галичини виборчої ординації (вибори прямі, безпосередні, рівні, таємні і пропорційні), а також реформування повітового самоврядування шляхом створення повітових сеймиків. Однак цей закон так і не був втілений в життя [634, с. 85].

В умовах чисельної переваги у сільських громадах українці отримали б значний вплив в цих радах, що було не припустимим в жодному разі для польської влади. В одному зі своїх виступів віце-прем'єр К. Бартель заявив, що вважає головним недоліком проекту впровадження єдиної виборчої ординації до громадських рад на території всієї Польщі [577, с. 3].

Незважаючи на те, що новий самоврядний закон не був прийнятий, 25 квітня 1927 р. міністр внутрішніх справ Ф. Славой-Складковський підписав розпорядження про призначення виборів до сільських і міських громадських рад на території трьох південно-східних воєводств, крім м. Львова [1215, s. 1].

Виборчий процес контролювався адміністративною владою в особі старост, які призначали членів виборчих комітетів. Українці потрапляли до їх складу як виняток. Куріальна система виборів надавала перевагу саме польському населенню як більш заможному, а маючи практично необмежену можливість втручатися у хід виборів влада впливала і на кінцевий результат.

Вибори були призначені в 1819 громадах. У 116 громадах з різних причин (зупинки виборів, визнання недійсними їх результатів та призначення перевиборів) вибори не відбулися. Тому на кінець 1927 р. були відомі результати по 1703 громадах. З них в 1067 переважали українці, а в 612 – поляки, в 3 громадах поляків і українців приблизно було порівно, в 21 громаді переважали німці. У результаті виборів українці здобули більшість в 1002 громадах, в 36 громадах вони і поляки здобули рівне представництво, в 41 громаді перемогли німці. Отже, поляки здобули перемогу не лише в тих

громадах, де вони переважали, але й у тих, де становили меншість [1016, с. 1–2].

Станом на 1 грудня 1928 р., за офіційними даними, у Львівському воєводстві продовжували існувати 134 громади, в яких громадські ради так і не були обрані. У Тернопільському воєводстві таких громад налічувалось 46, а у Станіславському – 41 [526, с. 3].

За результатами виборів до сільських рад у Львівському воєводстві українці здобули 40 % мандатів сільських радних, поляки – 48%, євреї – майже 3%; у Тернопільському відповідно – 62 %, 35% і 3%; у Станіславському – 80 %, 13% і 5% мандатів [1028, с. 80]. Саме у Львівському воєводстві, де українське населення в селах мало незначну чисельну перевагу, адміністративній владі вдалося забезпечити перемогу на виборах польській меншині. Таких результатів уряд домогся, застосовуючи всі можливі засоби, втручаючись у хід виборів.

Серед найпоширеніших зловживань було невнесення українців у списки виборців. Використовуючи необізнаність селян з нюансами виборчого закону, влада позбавляла частину з них можливості брати участь у виборах. У всіх випадках це були українські селяни. Наприклад, у с. Константинівка Тернопільського повіту до списку виборців четвертого виборчого кола були внесені лише 30 виборців замість 200 [527, с. 3]. У громаді Звиначі Чортківського повіту 22 жителі села з правом голосу не були внесені у виборчі списки [191, арк. 1–37]. Нерідкими були випадки, коли в разі перемоги українців вибори визнавались недійсними. Так, у с. Воля Висоцька Жовківського повіту після того, як у трьох виборчих колах з чотирьох перемогли українці, наказний комісар оголосив вибори недійсними [525, с. 3]. З огляду на зловживання та фальсифікації українські виборчі комітети вносили протест проти результатів виборів або бойкотували їх.

У громадах, де українці переважали, старости закликали до укладення передвиборчого компромісу між польським та українським населенням та складання спільних виборчих списків кандидатів на радних. В результаті такого

«компромісу», наприклад, у с. Небилові Калуського повіту з шести поляків, що мали право голосу, до громадської ради було обрано трьох [525, с. 3]. При цьому слід зазначити, що значна частина українських радних є безпартійними та лояльними до польської влади.

Характерною особливістю устрою самоврядування в Галичині, який базувався на австрійській законодавчій базі і частково був змінений польськими урядами, фактично зводив нанівець чисельну перевагу українців у громадських радах. Оскільки реальна влада в сільській громаді належала громадській старшині в особі вйта, посади яких були виборними, для затвердження рішення радних необхідна була згода повітових відділів та старост. Навіть коли вся громадська рада складалась з українців, влада не затверджувала призначення вйтом одного з них, особливо коли претендент на цю посаду належав до української політичної партії чи займав активну громадську позицію. Крім того, будь-яке рішення громадської ради затверджувалося повітовим відділом, який одночасно виконував контролюючі функції щодо громадських рад. Повітовий відділ мав право відхилити будь-яку постанову громадської ради без обґрунтування свого рішення. Тому кількість українців, які змогли стати вйтами, була мінімальна. Яскравим прикладом свавілля урядових чиновників була справа обрання керівництва громади в с. Острів Львівського повіту. В 1927 р. староста затвердив склад новообраної громадської ради, проте вибори вйта постійно зривались через протидію урядового комісара. Чергові, на цей раз вже четверті вибори вйта, були призначені на 17 липня 1930 р., однак вони, як і попередні, теж не відбулись. Тільки 16 лютого 1931 р. вйт був обраний і затверджений старостою [101, арк. 74–75].

Незважаючи на те, що у 1927 р. вибори до повітових рад і відділів так і не відбулися, влада їх реорганізувала. Були розпущені діючі повітові ради. Місце голів повітових рад та урядових комісарів зайняли старости, їм додавались прибічні ради, які офіційно називались тимчасовими повітовими урядами. Таким чином уряд вирішив об'єднати адміністративну та самоврядну владу в повіті та забезпечити перевагу поляків у повітових прибічних радах. Про що

свідчать наступні цифри: у Львівському воєводстві чисельність польських радних у них становила 75 %, у Тернопільському – 67 %, у Станіславському – 56% [1028, s. 80]. Відсоток українців у повітових радах був незначним. За свідченням української преси влада призначала радними неписьменних українців, або колишніх наказних комісарів, усунених з посад внаслідок зловживань [953, с. 2].

Щодо найвищої ланки самоврядування, то після ліквідації ТВС, 16 січня 1928 р. «контроль над повітовими комунальними союзами, а також сільськими і міськими гмінами в обсязі, що виконував дотепер ТВС будуть виконувати – воєводи» [375, s. 84–85].

19 січня з'являється ще одне розпорядження президента «Про організацію і обсяг діяльності загальних адміністративних властей» [100, арк. 1], за яким при воєводі створюється воєводська рада та воєводський відділ. Кожна повітова рада та міські ради повинні делегувати до складу воєводської ради по одній людині. Засідання ради повинно відбуватись один раз на рік. Причому, воєводська рада отримала лише дорадчі функції. Чисельність воєводського відділу становила шість осіб. Очолював його воєвода. Двох членів відділу призначав міністр внутрішніх справ і ще трьох членів обирала воєводська рада. Відділ, як і рада, також був наділений лише дорадчими функціями [100, арк. 10–12]. Це на практиці означало підпорядкування органів самоврядування адміністративній владі.

Загострення українсько-польських стосунків в громадах викликали не лише неправомірні дії старост та господарські зловживання урядових комісарів, а й питання затвердження бюджетів громад і, особливо, виділення коштів на потреби різноманітних організацій. Це було найболючішим питанням, яке викликало постійні протести з боку українських послів в Сеймі. Нерідко адміністративна влада в особі старости чи повітовий відділ за допомогою грубого адміністративного тиску змушували громадських радних приймати ухвали про виділення коштів на потреби польських спортивних, культурно-

освітніх чи військових організацій. Така практика застосовувалась і щодо українських громад, чисельність поляків в яких становила лише кілька чоловік.

Зокрема, виступаючи в Сеймі в січні 1930 р., посол В. Целевич заявив, що знищено право громад на формування бюджетів, «...гміна або мусить ухвалити кошти на «стшельца» чи будову пам'ятника, або буде розпущена» [634, с. 125]. Такі додаткові витрати з громадських бюджетів на потреби, безпосередньо не пов'язані з повсякденним життям громад, були дуже обтяжливими для них.

Таким чином, повітові старости залишались одноосібними володарями над долями як окремих радних, так і цілих громадських рад. Після травневого перевороту 1926 р. почастишали випадки втручання в діяльність громадських рад з боку поліції. Іноді це приводило до розпуску громадських рад чи усунення в'їта з посади.

Протягом 1929–1933 рр. Адміністративна комісія Сейму активно працювала над новим законопроектом про приведення до єдиного зразка устрою самоврядування в межах всієї Польщі. Проте погляди на вирішення даного питання з боку українських парламентарів і влади різнилися. Так, Міністерство внутрішніх справ, у сферу компетенцій якого входило місцеве самоврядування, не бажало уніфікації устрою територіального самоврядування Галичини, виступаючи лише за вирішення найбільш гострих проблем.

І лише 23 березня 1933 р. Сейм ухвалив закон «Про часткову зміну устрою територіального самоврядування» [395]. Новий закон призвів до найбільших змін саме в Галичині. Було запроваджено збірну громаду – волость (гміну), яка об'єднувала кілька, а іноді і більше десятка колишніх сільських громад. Одиначна громада була збережена. Сільську громаду становило кожне окреме село, селище, колонія, маєток, фільварок чи об'єднані спільно вищеназвані частки. Щоправда її повноваження і компетенції були перерозподілені на користь волості. Керівником сільської громади був солтис. Солтиса та його заступника (підсолтиса) обирали збори сільської громади терміном на один рік. Солтис підлягав безпосередньо керівнику волості

(гміни) – війту. Будь-яке їх рішення, навіть у справах, що стосувались місцевих потреб, набирало чинності лише після їх затвердження у волості.

До обов'язків солтиса відносили: власні функції, як виконавчого органу громади, і доручені йому управою волості, повітовим відділом або повітовим староством. До власних обов'язків солтиса належали:

а) керування майном та прибутками громади, дбати про цілість та непорушність нерухомого майна громади;

б) репрезентування громади назовні; ведення господарки громади і згідно з позиціями бюджету або рішенням громадської ради в справі видатків доходів громади;

в) звітування перед громадською радою про зібрані та витрачені грошові суми;

г) збирання податків для громади і виконання нагляду за громадськими шарварками;

д) ведення каси й рахунків громади;

е) скликання громадської ради, затверджував порядок нарад, приймав і звільняв всіх громадських працівників, наглядали за їх діяльністю;

ж) під час катастрофи (пожежа, повінь) солтис мав право зобов'язати всіх мешканців громади до безплатної праці на користь громади, щоб ліквідувати наслідки негоди;

з) ведення контролю осіб, що скористались з нічлігів у громаді, і книгу наказів [378]; [912, с. 31–33].

До доручених обов'язків солтиса відносилося: виконання доручень і розпоряджень війта, допомога державним і самоуправним урядовцям виконувати їх обов'язки; сприяння поліцейським органам у підтриманні безпеки на території громади; здійснення контролю руху населення; збір податків, доручених волостю; облік осіб, які підлягали до служби у війську; повідомлення про адміністративні порушення та злочини; опікування шкільництвом та освітою [912, с. 39–51].

Перед помешканням солтиса стояли таблиця з написом «Солтис» та друга таблиця, призначена для громадських оголошень.

Керівним та нормотворчим органом волості була рада. У виборах волосних радних мали право брати участь лише члени громадських рад, солтиси і підсолтиси. Волосні радні обирали волосну управу, куди входили війт, його заступник, двоє лавників, писар. Посади всього складу волосної управи, війта, солтиса та підсолтиса затверджувалися старостою. Це давало змогу старостам відмовлятися затверджувати на посадах солтиса чи війта українців, особливо, якщо вони були членами українських політичних партій [147, арк. 112]; [153, арк. 56–57]; [155, арк. 46–87]; [156, арк. 43–51]. Основним критерієм відбору кандидатів на ці посади були не особисті та професійні якості, а національна приналежність і політична лояльність.

У 1934 р. Міністерство внутрішніх справ запровадило інститут професійних війтів, які безпосередньо могли бути призначені старостою керівниками волостей. Вимоги до кандидатів на ці посади були наступні: професійний війт повинен був мати середню загальну або фахову освіту, 3-річну практику роботи на посаді війта, секретаря чи працівника повітового відділу, чи в органах державної адміністрації [148, арк. 42]. Такі вимоги ще більше ускладнили доступ українців на ці посади.

Щодо повітового самоврядування, то була збережена опосередкованість виборів до повітових рад. Лише члени волосних, міських рад і магістратів мали право брати участь у виборах. Повітова рада обирала повітовий відділ, який очолювали старости. Повітові ради контролювали стан повітового майна, сюди ж відносились всі справи, пов'язані з розвитком економіки, освіти і культури повіту. До дорученої сфери діяльності відносилися контроль і опіка над волостями та містами, що знаходились на терені повіту. Право контролю над повітовим самоврядуванням, крім старост, мали ще воєводи та воєводські відділи. Реформа не зачепила організації самоврядування на рівні воєводств. Формально продовжував діяти указ президента від 19 січня 1928 р.

Згідно закону «Про часткову зміну устрою територіального самоврядування» було уніфіковано устрій самоврядування в межах всієї країни та ліквідовано куріальну систему виборчого права. Одночасно ним було перекреслено надії українців перетворити органи місцевого самоврядування на осередки розбудови національного, господарського і культурного життя, що, в свою чергу, негативно вплинуло на українсько-польські стосунки. Відбулося повне підпорядкування місцевого самоврядування адміністративній владі.

З прийняттям нового закону розпочався процес утворення збірних громад в ході проведення адміністративної реформи. У Галичині головну роль при створенні волостей відігравав національний чинник. Пропозиції щодо поділу на волості готували старости та воєводи. Влада прагнула, щоб резиденцією волосних управ завжди були містечка або села, де переважало польське населення. Саме такий підхід викликав негативне ставлення української громадськості до закону в цілому.

Реформування устрою самоврядування відбувалось одночасно з виборами 1934 р. до самоврядних органів всіх рівнів. Уже восени, відбулися вибори до сільських громадських рад [580, с. 1], які пройшли в атмосфері байдужості з боку українського населення. Характерною їх рисою був той факт, що в переважній більшості громад виборів як таких не було, оскільки висувався лише один виборчий список кандидатів на радних. Старости та польські громадські активісти скликали в повітах збори війтів, де домовлялись з ними про майбутній склад громадських і волосних рад, а також узгоджували кандидатури майбутніх війтів [59, арк. 1]; [282, арк. 1–5].

Влада, намагаючись не допустити альтернативних виборів, вдаючись до грубого тиску на українське населення, забороняла проведення передвиборчих нарад, організованих українським виборчим комітетом [297]; [298]; [300]; [302]; [305] недопущення українського списку кандидатів на радних до участі в голосуванні [151, арк. 17]; [150, арк. 21].

Зловживання з боку влади прослідковувалося і під час поділу громад на виборчі округи. Наприклад, у Тлумацькому повіті (Станіславське воєводство)

грумада Ворона налічувала 2 тис. українців та 20 поляків. Її було поділено на шість виборчих округів. Причому, українці голосували в одному окрузі і обирали 15 радних, а поляки в п'яти виборчих округах також обирали 15 радних. В одному з округів голосувало лише шість поляків, які обирали трьох радних [35, арк. 1–3].

Загалом з 4 285 громад Галичини, в яких відбулись вибори, альтернативними були лише в 564 громадах. За їх результатами українці у Львівському воєводстві здобули 34,2% мандатів радних, Тернопільському – 42,4%, а в Станіславському – 73,4% [603, с. 2]. Чисельне зменшення українського представництва в громадських радах негативно позначилося на їх представництві у волосних радах, які за новим законом про самоврядний устрій мали компетенції колишньої галицької одиничної громади.

Після закінчення виборів до громадських рад та обрання керівництва громад (солтисів та підсолтисів) весною 1935 р. розпочалась чергова виборча кампанія до волосних рад, яка контролювалася старостами. Опосередкованість виборів призвела до того, що лише незначна частина населення мала право брати в них участь. Так у волості Давидів Львівського повіту, що об'єднувала 9 громад, право голосу мали лише 193 особи [152, арк. 18–24].

Як свідчать кінцеві результати волосних виборів в Галичині, було обрано майже 1 300 членів волосних рад, з них українці становили лише 458 радних. Слід зауважити, що значна частина з них були цілковито лояльними до влади [603, с. 2].

Згідно спеціальної інструкції Міністерства внутрішніх справ сільська волость може налічувати більше 10 тисяч населення [197, арк. 4]. Це було використано наступним чином – утворювались малі за кількістю населення волості з перевагою польського населення і дуже великі – з перевагою українського. Таким чином, кожна з волостей, незалежно від кількості населення, обирала двох представників до повітової ради, що створювало сприятливі умови для переваги поляків й у них.

Перші з часу відновлення незалежності Польщі вибори до повітових рад відбулися протягом травня-червня 1935 р. [189, арк. 19]. Результати виборів були передбачувані – мінімальне представництво українців в цих органах, незалежно від національної структури населення даного повіту. У Турківському повіті Львівського воєводства з 29 членів повітової ради лише 11 українців [787, с. 10]. Те саме і в Сокальському повіті – з 21 повітового радного обрали лише 6 українців. У відділі опинився лише 1 українець [296, арк. 7].

Протягом жовтня – листопада 1935 р відбулися вибори до воєводських рад. Кожна повітова і міська рада обирала по одному члену воєводської ради. У свою чергу, рада обирала відділ, чисельністю три особи. За офіційними даними статистики, у Львівському воєводстві нараховувалось 27 повітів, у Тернопільському та Станіславському відповідно – 17 і 12 повітів [412, с. 8]. Таким чином, чисельність воєводських радних дорівнювала кількості повітів. Жодного українця у воєводській раді чи відділі не було.

Вибори солтисів і підсолтисів в громадах відбулись в кінці 1934 р. – на початку 1935 р. їх результати – абсолютна перевага поляків на цих посадах та політична лояльність українців як умова їх затвердження. Причому рішення громадської ради не мало жодного впливу на позицію старости. Староста приймав рішення про затвердження чи не затвердження на посаді солтиса на підставі донесень поліції. Достатньо було в донесенні згадки про членство в українській політичній партії чи симпатіях до неї, щоб староста вибору не затвердив [188, арк. 19–64]. У Городоцькому повіті (Львівське воєводство) з 68 солтисів було обрано 29 поляків, 18 українців, 14 старорусинів, 7 німців. У Золочівському повіті того ж воєводства було обрано 94 солтиси. З них 65 поляків, 19 українців, 8 старорусинів та 2 німців [796, с. 6].

Оскільки за законом повноваження солтиса і його заступника тривали лише три роки, то наприкінці 1937 р. – початку 1938 р. відбулись чергові вибори. Під час цих виборів перевірка кандидатів на політичну лояльність стала нормою. Повітове староство зобов'язало начальників відділів поліції надавати

характеристику на новообраних керівників громад і лише у випадку позитивної характеристики затверджувало їх на посадах.

Національна приналежність та політична лояльність були основними умовами, необхідними для затвердження на посаді вйта. Чисельність українців на цій посаді була ще меншою, ніж солтисів. Формально вйта та його заступника обирала волосна рада, проте без затвердження старости вибір вважався недійсним. У Львівському повіті з 14 волосних рад українці здобули більшість лише в трьох. Проте вибір єдиного українця вйтом у волості Старояричів староста не затвердив [984, с. 9]. Схожа ситуація склалася у Турківському повіті Львівського воєводства, де було 13 волостей, і лише у волості Завадка вйтом було обрано та затверджено українця, оскільки він був членом ББСУ [787, с. 10]. Всього у східногалицьких воєводствах з 427 вйтів обрали лише 113 українців [603, с. 2]. Процес реформування устрою самоврядування шляхом його уніфікації в межах всієї країни закінчився наприкінці 1935 р..

Особливе невдоволення викликала бюрократична тяганина з отриманням чи завіренням різноманітних свідоцтв, які видавала волость. Для отримання свідоцтва сторони спочатку повинні були звернутись до вйта, а він, в свою чергу, звертався у цій справі до солтиса, і лише отримавши згоду останнього, видавав необхідне посвідчення. Та ж ситуація виникала і з іншими справами: асекурацією, податками і навіть судовими позовами [562, с. 2].

З огляду на все вище сказане, потрібно зауважити, що на території відновленої Польської республіки діяли законодавства трьох держав: Росії, Австро-Угорщини та Німеччини. Серед головних завдань польської держави було врегулювання відносин у органах місцевого самоврядування. У перші п'ятнадцять років уряд так і не спромігся уніфікувати самоврядний устрій. Добре розуміючи значення самоврядування, офіційна Варшава намагалася зберегти його у незмінному вигляді, не поспішаючи з реформами. Насамперед такий стан речей стосувався Галичини, де австрійські закони діяли до початку 30-х років ХХ ст. Таким чином, лише закон «Про часткову зміну устрою

територіальної самоуправи» від 23 березня 1933 р. запровадив єдиний устрій самоврядування в межах всієї країни. Найбільше новацій було в Східній Галичині, а саме запровадження збірних громад – волостей. Уряд досягнув головної мети – підпорядкував місцеве самоврядування державній адміністрації, позбавивши національні громади впливу на організацію власного самоврядного життя. Будь-які прояви непокори чи прийняття радою небажаних для польської влади ухвал негайно призводили до розпуску такої громадської ради.

РОЗДІЛ 4

ОСНОВНІ НАПРЯМИ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ПОЛЬЩІ

4.1 Реформування системи землеволодіння. Парцеляція

Аграрний устрій Східної Галичини до анексії її земель Польщею сформувався в середині XIX ст., коли було скасовано кріпосне право в Галичині указом австрійського імператора від 17 квітня 1848 р. Ліквідовано монопольне право шляхти на землю і створено необхідні умови для зростання безстанового землеволодіння. Земля стала товаром, який могли продавати чи купувати представники не шляхетського підприємництва. За втрачену феодалську ренту пани отримували викуп, який селяни Східної Галичини сплачували 46,4 млн. золотих ринських додатково до прямих податків. Щорічні платежі за звільнення селян від кріпосної неволі перевищували річні прибутки власників маєтків від орної землі [692, с. 18].

Скасування панщини мало б розв'язати наболілі проблеми селян, але, на жаль, цього не сталося. У 1902 р. великі землевласники Східної Галичини мали у своєму володінні 3 304,1 тис. га земельних угідь (59,7% їх загальної площі), натомість селяни – тільки 2 229,5 тис. га (40,3%) [417, с. 159]. Унаслідок такого розподілу більшість селян краю потерпала від браку землі, про що свідчать дані австрійської статистики. Із 653 802 сільських господарств Східної Галичини в 1902 р. карликові господарства (із площею до 2 га) становили 42,7%, дрібні (2–5 га) – 37,2%, середні (5–10 га) – 14,6%, заможні (10–50 га) – 4,6%, а 5 990 землеволодінь (понад 50 га) належали дідичам, державі і церкві, їх частка – тільки 0,9% [517, с. 39]. Загалом 80% селянських господарств мали в середньому до 5 га на господарства, а 381 латифундист володів маєтками понад 1 тис. га кожен. Стає очевидним, що селянську реформу проведено в інтересах великих землевласників, селяни й надалі потерпали від малоземелля і значного аграрного перенаселення. Отже, велике маєткове землеволодіння було головним пережитком архаїчних відносин, які гальмували соціально-економічний розвиток у сільському господарстві.

Ситуацію також ускладнювало черезсмужжя, яке було звичним явищем у сільському господарстві краю. Часто поля селянських господарств унаслідок сімейних поділів розбивалися на кільканадцять дрібних ділянок, віддалених між собою і від господарських будівель. Щоб розмежувати вузькі і довгі смужки землі, чимало площі витрачалося на межі, за які часто бували конфлікти і судові процеси.

Слабкий розвиток промисловості краю не міг поглинути великого надлишку робочих рук у селі. Велика частина безземельних і малоземельних селян вбачала єдиний вихід із цієї ситуації в еміграції. Упродовж 1890–1910 рр. з Галичини емігрувало 357 941 українців, здебільшого до США і Канади, а також Бразилії, Аргентини. Від початку ХХ ст. зростає трудова еміграція галичан на сезонні роботи в Німеччині та в інших європейських країнах. Проте це не вирішило проблеми аграрного перенаселення галицького селянства, оскільки в той самий час у Галичину іммігрувало 318 589 осіб [532, с. 31], переважно поляків.

Смерч Першої світової війни перетворив на руїни і згарища сотні містечок і сільських поселень Східної Галичини. Найбільше потерпіло від бойових дій та масових ревізицій продовольства і худоби сільське господарство. Втративши худобу, тяглову силу і насінні фонди, галицькі селяни не могли обробляти своєї землі, унаслідок чого зростала площа полів під облогом. Селяни потерпали від голоду та цілковитого зубожіння.

Отже, аграрний устрій Східної Галичини, залишений у спадок від селянської реформи в першій чверті ХХ ст., містив істотні залишки феодально-кріпосницького ладу, зокрема станові розряди земель: табулярна (панська) і рустикальна (селянська) власність, землеволодіння сільських громад, неподільні майорати латифундистів, землі колоністів, чиншовиків, напівфеодальна експлуатація юридично вільних, але економічно залежних селян.

Входження Східної Галичини до складу Другої Речі Посполитої аж ніяк не сприяло розв'язанню аграрних питань краю. Польща мала недосконалий

земельний устрій із залишками напівфеодальних відносин. Після скасування панщини в Польщі й надалі залишилась проблема збереження великого приватного землеволодіння в умовах земельного дефіциту та постійного здрібнення селянського землеволодіння. За даними польського перепису 1921 р., малоземельних господарств із площею до 5 га було 64,7%, натомість власники маєтків, яких було менше ніж 1%, володіли 47,3% загальної площі сільськогосподарських угідь країни[422, s. 106]. Це породжувало соціальну напруженість, невдоволення і заворушення селян, які постійно вимагали перерозподілу земельної власності.

У Польщі назрівала земельна реформа, яка полягала в тому, щоб на основі відповідного законодавства провести відчуження всієї або частини землі великих землевласників (із викупом або без відшкодування) і розподілити її між незаможними селянами. Соціально-економічний розвиток країни потребував усунення напівфеодального латифундистського і церковно-монастирського землеволодіння та здійснення демократичних перетворень аграрних відносин в інтересах селян, що все-таки становили більшість населення країни.

По всій країні прокотилася хвиля селянських виступів та страйків сільськогосподарських робітників. На початку листопада 1918 р. вибухнуло збройне повстання селян Тарнобжезького повіту; селяни самочинно забирали панські збіжжя, худобу, реманент і ділили між собою великі земельні посілості [631, с. 146, 147]. У січні–квітні 1919 р. масові страйкові виступи селян охопили 44 повіти Королівства Польського [1090, s. 83]. Навесні 1919 р. польські селяни в багатьох селах розорювали землі маєтків, які лежали облогом, і вимагали від влади вирішувати земельні питання радикально, тобто безоплатно наділяти землею селян та сільськогосподарських робітників.

Побоюючись аграрної революції селян, польська панівна верхівка намагалася заспокоїти їх, обіцяючи передати частину землі приватновласницьких маєтків за відповідну винагороду. Водночас уряд мав намір шляхом спрощення обігу землі зміцнити для себе соціальну опору,

створивши господарства заможних селян і розширити капіталістичне виробництво сільськогосподарської продукції. Власники маєтків були зацікавлені в добровільній парцеляції своїх гірших земель, щоб забезпечити раціоналізацію свого господарства.

Аналізуючи політичну й соціально-економічну ситуацію, що склалася в післявоєнній Польщі, зокрема й на українських землях, що опинилися під її владою, польський уряд був змушений реформувати основні сфери суспільно-політичного та господарсько-економічного устрою. Проведення земельної реформи у Галичині, як правило, проходило так само, як і в корінній Польщі, проте мало низку суттєвих відмінностей. Для польських урядовців аграрне питання на західноукраїнських землях було першочерговою проблемою і не тільки соціально-економічною, а й політичною, зумовленою тим, що національно й соціально поневолене українське селянство самовіддано боролось за землю, яка перебувала здебільшого у володінні польських латифундистів, а також проти польської анексії краю за соборну незалежну Україну. З огляду на таку ситуацію, запроваджуючи земельну реформу, польський уряд прагнув розширити і зміцнити задоволену режимом верству господарств фермерського типу та спаралізувати вплив на сільську бідноту соціально-економічних і культурних перетворень у радянській Україні, де проводилася нова економічна політика й українізація мовно-культурної галузі. Саме тому польський уряд вважав пріоритетним проведення аграрної політики на західноукраїнських землях.

Польський сейм 10 липня 1919 р. ухвалив постанову, яка започаткувала польську аграрну реформу, основною метою якої було створення сильних і здатних до інтенсивного виробництва селянських господарств різних типів та розмірів, що базувалися б на приватній власності [1054, s. 29]. Аграрна реформа у Галичині мала відбуватися шляхом парцеляції і польської осадницької колонізації. Закон передбачав обмежену парцеляцію великої земельної власності, зокрема для власників маєтків західних і центральних воєводств Польщі було окреслено максимальну норму землеволодіння: у промислових та

приміських районах – 60 га, у сільськогосподарських – 180 га, на українських і білоруських землях – до 400 га. Це положення не стосувалось маєтностей католицької церкви. Зазначмо, що у нормах земельних площ, що не підлягали примусовому викупові, було закладено дискримінаційний принцип щодо селян за національною ознакою. А у високорозвинених промислово-підприємницьких господарствах, що вирощували картоплю чи цукрові буряки з метою їх подальшої переробки на власних гуральнях та цукроварнях, норма сягала 700–1000 га [517, с. 19]; [485, с. 147]. Згідно із проектом, щорічній парцеляції підлягало 200 тис. га державних земель, занедбаних маєтків. Під час парцеляції було передбачено, що частину земель (20%, а згодом – 40%) буде використано для створення добре забезпечених селянських господарств, а решту – для наділення безземельних і поповнення малоземельних господарств за умови, що вони зможуть організувати самостійне господарство [1054, s. 29]. Проте постанова сейму від 10 липня 1919 р. не мала сили закону, її навіть не було опубліковано в урядовому «Dzienniku Ustaw», а отже, не була обов'язковою до виконання.

Окрім цього, уже менше ніж за рік реформу було зупинено через війну Польщі проти Росії. Селянське невдоволення через невирішеність земельного питання наростало, а воєнно-політична ситуація загострювалася, що змусило уряд Владислава Грабського 15 липня 1920 р. подати на розгляд до польського сейму відповідний закон – виконавчі правила до «Основ земельної реформи 10 липня 1919 р.» [699, с. 189–191], відповідно до якого було передбачено примусовий викуп надлишків землі за половину ринкової вартості, а 80% земельних запасів були призначені для наділення безземельних і малоземельних селян (перевагу надавали польським військовим – учасникам бойових дій на фронті та добровольцям). Селяни могли створювати самостійні господарства до 15 га або докупити землю в такій кількості, щоб розмір наділу не перевищував 23 га в центральній Польщі та 45 га у східних та західних воєводствах [392, s. 1235]. Фактично цей закон позбавляв українських селян можливості придбати землю, оскільки їх не вважали громадянами Польщі.

Згодом польський сейм прийняв ще низку законодавчих актів, які сформувавши законодавчу базу для реформування аграрного сектора і регулювали різні її аспекти: парцеляцію, комасацію, осадництво, ліквідацію сервітутів та ін. [485, с. 147]

Було створено Головне земельне управління, основним завданням якого було керувати перебудовою аграрного устрою і запровадженням аграрної реформи, а саме: готувати проекти законів, тримати під контролем проведення парцеляції та процес колонізації, координувати діяльність Державного сільськогосподарського банку та ін. При управлінні утворено Головну земельну комісію, яка здійснювала судовий нагляд у справах реформування аграрної системи, займалася розглядом скарг та спірних справ. Посада голови Головного земельного управління прирівнювалася до посади міністра [1054, s. 325–350]. На місцевому рівні для підготовки і запровадження аграрної реформи створено окружні (воєводські) земельні управління та комісії, у повітах – повітові земельні управління та комісії. На рівні гмін, як дорадчі органи, – гмінні земельні комісії, які мали сприяти виконанню рішень вищих інстанцій на території сіл, що входили до гміни.

Зауважмо, що основні положення закону повільно втілювалися в життя. Щойно зникла безпосередня загроза національно-державній безпеці Польщі, уряд швидко забув про свої обіцянки примусового відчуження маєткових земель і наділення ними селян. Про це свідчать і результати парцеляції: у 1920 р. – розпарцельовано 54 тис. га, у 1921 р. – 180 тис. га, у 1922 р. – 254 тис. га, 1923 р. – 202 тис. га [1055, s. 181]. За три роки розпарцельовано тільки 690 тис. га землі, а це лише 5% площі великих землевласників, причому менше як третина припадала на державну парцеляцію. Натомість землевласники за цей час продали 472 тис. га шляхом приватної парцеляції, більшість – добровільним шляхом із повним відшкодуванням [1087, s. 218].

Наприкінці 1920 р. польський сейм ухвалив закони про прийняття у власність держави землі в деяких повітах Польської Республіки і про наділення землею нижчих чинів польського війська [346, с. 61–67]. Закон від 17 грудня

1920 р. передбачав формування державного запасу земель у східних повітах, куди переходили колишні державні землі Російської імперії, землі, що належали членам царської родини Романових й Селянського банку, церковні і монастирські землі, ті, які, залишили власники маєтків, приватні земельні володіння, які перевищували встановлені норми [441, s. 13]. Відповідно до іншого закону було встановлено порядок наділення землею різних категорій осадників, установлено максимальний розмір наділу для нижчих військових чинів у кількості 45 га, ціну й порядок оплати за землю.

Перші наслідки земельної реформи мало що змінювали в аграрному секторі Польщі, проте посилювали радикальні настрої селян – дедалі частіше звучали вимоги вилучення та роздачі земель великих землевласників. Саме тому впливові політичні партії у сеймі мусили запропонувати власні проекти для розв'язання аграрного питання та вимагати перегляду аграрного законодавства.

Після тривалого обговорення та внесення змін до урядового проекту 20 серпня 1925 р. сейм ухвалив новий закон про аграрну реформу «Про виконання аграрної реформи», який набув чинності 28 грудня 1925 р. Цей законодавчий акт став основоположним документом для подальшого здійснення перетворень в аграрному секторі. Зазначмо, що до 1939 р. вийшло ще близько 100 наказів та розпоряджень, які конкретизували та доповнювали деякі положення основного закону [1055, s. 182]. Закон конкретизував положення двох попередніх законодавчих актів сейму щодо земельного питання. Зокрема у ст. 1 закону йшлося про те, що підгрунтям аграрного устрою в Польщі стануть сильні, здорові й високопродуктивні господарства різного типу та розміру, які базуватимуться на приватній власності [395, s. 2]. Через економічну необхідність знищити напівфеодалне землеволодіння і створити сприятливі умови для розвитку ринкових відносин у сільському господарстві, запровадження нового устрою передбачало: 1) створення нових самостійних господарств; 2) збільшення наявних малоземельних господарств до розмірів самостійних; 3) створення дрібних господарств для виробництва городньо-

овочевої продукції; 4) створення приміських земельних ділянок для потреб робітників, службовців, інших категорій працівників міст і промислових центрів; 5) забезпечення відповідних умов для розвитку системи сільськогосподарських шкіл і осередків землеробської культури [395, s. 2].

Отже, реформування сільського господарства мало здійснюватися на засадах приватної власності, самостійності господарства та різноманітності типів і розмірів господарств. Закон регламентував порядок та принципи створення земельного фонду та його використання. Одним з основних положень закону «Про виконання земельної реформи» було передбачене обмеження максимальної норми землеволодіння (окрім доріг, площ під забудівлями, садів, деяких категорій лісів та водойм): якщо для приміських та промислових районів найбільша норма землеволодіння становила 60 га, для сільськогосподарських – 180 га, то у східних воєводствах – 300 га [395 s. 3].

Зміни стосувалися також маєтків, які належали церкві та монастирям. Якщо, за попередніми земельними законами, ці володіння залишалися недоторканими, то, згідно з законом від 28 грудня 1925 р., церковні землі, які не підпадали під винятки, понаднормові земельні володіння світських землевласників, державні землі, нерентабельні господарства підлягали парцеляції. Від обов'язкової парцеляції звільняли високопродуктивні господарства, що спеціалізувалися на садівництві, насінництві, тваринництві, кормо-виробництві, а також лісові масиви, де велося промислове господарство. Землевласники мали право на збільшення свого землеволодіння за умови вирощування технічних культур на промислову переробку (під картоплю – 350 га, під цукровий буряк – 700 га) [395 s. 3].

Земельний щорічний парцеляційний фонд, відповідно до закону, установлювався в межах 200 тис. га державних і приватних земель. Якщо річний план парцеляції не виконувався, то нерозпарцельовані землі долучали до обов'язкових 200 тис. га на наступний рік. Щороку до 10 січня Рада Міністрів за поданням міністерства аграрної реформи затверджувала план парцеляції на наступний рік. Цей план мав бути оголошеним не пізніше як 31 січня [395 s. 4,

5]. Обов'язковому викупові, за новим законом, підлягав надлишок землі у приватних володіннях. Однак землевласник мав право обрати, які ґрунти з його володіння вилучалися, а які залишалися. За вилучені землі держава встановлювала певну плату. За законом від 28 грудня 1925 р., розмір оплати визначала окружна земельна комісія. Цей закон регулював і механізм оплати, за яким власник частину грошей отримував готівкою, а решту плати розбивали на дві частини, першу оплачували цінними паперами в розмірі 100% капіталізованої земельної ренти, друга частина складала не менше як 70%. Розмір виплат залежав від величини володіння [395, s. 8–9].

Згідно із законом, купувати розпарцельовану землю мали право громадяни, головним заняттям яких було сільське господарство і які уміли належно організувати господарство. Перевагу в позачерговому придбанні парцел надавали заслуженим солдатам польської армії, які брали участь у бойових діях, добровольцям, інвалідам, сім'ям загиблих воїнів, сільськогосподарським робітникам, які раніше працювали в маєтках, що підлягають парцеляції. Не мали права на придбання земельної ділянки карні злочинці, засуджені більше як на 2 роки, дезертири з польської армії та державні злочинці. Отже, головним принципом розподілу землі було не допустити, щоб український селянин одержав «польську землю».

Розмір земельної ділянки новостворених господарств чи розмір, до якого могло бути збільшене господарство, не міг перевищувати 20 га, а у східних воєводствах – 35 га. Щодо площі господарства для виробництва городньо-овочевої продукції, то вона мала бути не більша ніж 5 га [395 s. 12]. Зокрема для трьох воєводств Східної Галичини Міністерство аграрних реформ установило такий земельний мінімум: у Львівському воєводстві – 4,6 га, у Станіславському – 4,9 га, у Тернопільському – 4,8 га [444, s. 150]. Для купівлі земельних ділянок було передбачено фінансову допомогу. Під час державної парцеляції через земельні комісії чи сільськогосподарський банк встановлено такий розмір початкової оплати: для безземельних – 5% вартості ділянки; для малоземельних – 10%; для інших – 25% [444, s. 16]. Для малоземельних і

безземельних селян на суму, що залишалась до оплати, видавали кредит на термін до 41 року, усім іншим – кредит на 20 років. Річна кредитна ставка не могла перевищувати 6% [444, s. 16].

Під час приватної парцеляції кредити міг надавати Державний сільськогосподарський банк на умовах свого статуту. Фінансово слабким господарствам та пільговим категоріям покупців парцел пропонували пільгові кредити зі спеціального фонду, які могли видавати готівкою на 15 років.

За законом від 28 грудня 1925 р., визначено шляхи та механізм проведення парцеляції, яка у Східній Галичині, як і в усій Польщі, здійснювалася трьома основними шляхами: урядова парцеляція, приватна і за посередництвом Державного сільськогосподарського банку. Попри це, у східногалицьких землях діяли різні організації, спілки, які також займалися парцеляцією землі, зокрема парцеляційні товариства «Земля», «Доля», «Польська глеба», Польське парцеляційне бюро, Народна парцеляційна спілка, Дисконтний банк, осадницько-парцеляційна спілка «Парцела» та ін. [104, арк. 1–4].

За даними Міністерства сільського господарства й аграрних реформ Польщі, на початку 1919 р. у Східній Галичині нараховували 1 550 700 га землі в тих маєтках, які мали у своєму володінні більше за максимальну земельну норму, встановлену законом. Наприклад, у Тернопільському воєводстві 143 землевласники мали маєтки площею понад 1 тис. га: одному із найбільших землевласників цього воєводства Антонові Лянцкоронському належало 6 900 га землі, Якубові Потоцькому – 16 тис. га; у Станіславському воєводстві землевласник Михайло Боварський мав у власності 6 971 га; маєток Чарторийської – 4 496 га; у Львівському воєводстві майоратне володіння Дзедушицьких 10 263 га землі, земельна власність Голуховських (у Скалі над Збручем) – 5 137 га [566, с. 327]; Казимир Бадені (у Кам'янці Струмиловій) – 7 622 га, Станіслав Бадені (у Радехівському повіті) – 5 896 га [218, арк. 25]; [745, с. 136]. Великі землевласники мали право вибирати, які землі продавати,

тому не дивно, що парцелювали найгірші землі. Отримані прибутки йшли для налагодження роботи у власних фільварках.

Зауважмо, що в законі від 28 грудня 1925 р. була низка суттєвих упущень, які впливали на важливі моменти, пов'язані з парцеляцією. У тексті згадано господарства високого рівня «упромисловлення», «зразкові господарства», «насінницькі» та «відгодівельні», проте не запропоновано критеріїв та особливостей їх поділу, а тому можна було довільно визначати максимум землеволодіння цих господарств. Цими прогалинами в законодавстві найбільше скористалася земельна аристократія. Оскільки майже у всій Галичині вирощували такі технічні культури, як буряк, картоплю, льон, а також чимало господарств було спеціалізованих, то власникам маєтків було легко домогтися визнання своїх господарств промисловими, «зразковими» й уникнути парцеляції.

Для прикладу наведемо протокол обстеження маєтку Андрія Любомирського від 17 травня 1929 р. Комісія мала на меті обстежити маєток, щоб визначити можливості парцеляції частини землі [94, арк. 48–63]. Земельна площа майорату А. Любомирського становила понад 4 тис. га, із яких 2 337 га сільськогосподарських угідь та 1 612 га лісу. Згідно з даними, зібраними окружним земським управлінням, комісія у протоколі інформувала, що аграрні відносини в цьому повіті потребують покращення. Існувала загальна потреба в землі для доповнення малоземельних селянських господарств. За підрахунками управління, було потрібно 1 910 га. Комісія, відрхувавши земельні угіддя, які за законом не підлягали парцеляції (ліс, придатний для ведення самостійного господарства, рибне господарство, садок, землі під дорогами і будівлями та ін.), визначила, що решта землі, а саме 1 950 га орної землі і 177 пасовиськ підлягають парцеляції [94, арк. 48–63].

Площа, необхідна для ведення господарства, на думку комісії, складала понад 2 тис. га – не 300 га і навіть не 700 га, які за законом про земельну реформу господар маєтку мав право залишити у своїй власності. Однак 2 127 га землі на підставі висновків комісії все ж мали піти на парцеляцію. Далі в

протоколі йшлося про те, що в цьому господарстві вирощують технічні культури (цукровий буряк і картоплю), проте наголошено, що це господарство забезпечує сировиною цукровий та спиртовий заводи, а тому під ці культури потрібно виділити 700 га землі. Окрім цього, власник мав право виділити насіннєві ділянки як зернові, так і для трав, для вирощування картоплі, необхідної для харчування працівників маєтку, і т.д. Загалом, за висновками комісії, потрібно ще 1 650 га орної землі 198 га лук, що покривало майже всю площу сільськогосподарських угідь власника [94, арк. 61]. Комісія дійшла висновку про виключення всього майорату з обов'язкової парцеляції, оскільки це господарство «з надзвичайно високою інтенсивністю виробництва продукції, що значно перевищує продуктивність інших господарств Малопольщі» [94, арк. 61].

9 січня 1926 р. Рада Міністрів видала розпорядження у справі примусової парцеляції деяких маєтків. До списку увійшло 266 маєтків із 50 тис. га землі, що підлягали парцеляції. Проте примусову парцеляцію проводили дуже рідко, здебільшого вона була добровільною. Зменшувалася кількість охочих придбати землю за допомогою посередників, оскільки їхні послуги вимагали додаткових затрат. Під час приватної парцеляції власники землі могли домовитися із покупцями про ціну, термін та форму оплати.

Аналізуючи основні механізми здійснення парцеляції, можемо підсумувати, що більшість землі розпарцельовано приватним шляхом. Від 1919 до 1935 р. у трьох воєводствах Східної Галичині поділено 315 600 га землі, із яких держава розпарцельовала 835 га, сільськогосподарський банк – 1 046 га і приватні особи – 313 685 га [517, с. 20]. Отже, частка держави і сільськогосподарського банку в парцеляційному обігові становила менше ніж 1%, а решту землі продали шляхом приватної парцеляції власники маєтків або довірені юридичні особи – парцеляційні товариства і банки. Це можна пояснити передусім тим, що під час державної парцеляції власники маєтків зазнавали певних збитків, що передбачав механізм нарахування оплати за землю, відповідно до закону від 28 грудня 1925 р. Тому землю продавали насамперед

тим, хто міг заплатити за неї відразу. Тому обіцянка польських чиновників провести примусове відчуження великих землеволодінь (понад встановлену законом норму) і через земельні управління та Державний сільськогосподарський банк продати ці землі селянам за дешевою ціною виявилася нездійсненою.

Зауважмо, що процес парцеляції проходив у надзвичайно складних умовах. Через те, що деякі законодавчі питання, зокрема положення, що регламентували кількість та якість землі під час парцеляції, було викладено не досить чітко, це створювало сприятливі умови для чиновників вільно трактувати ці положення. У цей час були поширеними спекуляція землею і хабарництво, які набрали нечуваного розмаху під прикриттям парцеляційних товариств. У спекулятивних махінаціях брали участь не тільки власники маєтків, а й представники влади, лідери польських селянських партій, депутати сейму, які, використовуючи своє становище, скуповували розпарцельовані земельні ділянки з метою їх перепродати. Зловживання і спекуляція під час проведення парцеляції були очевидними для уряду. За даними Міністерства аграрних реформ, із 1 500 земельних чиновників, які працювали у 1923–1925 рр. у Польщі, жодний не залишився на своїй посаді, а кожен сьомий – перебував під кримінальним слідством. Усі вони вигідно придбали землю або увійшли до керівництва того чи іншого парцеляційного товариства [1045, s. 58].

З огляду на те, що домінувала приватна парцеляція, найбільшій селяни не могли придбати землі, адже власники маєтків продавали свою землю передусім тим, хто міг заплатити за неї відразу. Земель, призначених для державної парцеляції, було небагато. Окрім цього, селяни, які купували землю, мусили сплатити ще низку податків, а переважно потерпали покупці невеликих ділянок. До прикладу, якщо угода була на 200 злотих, то податок сягав 20%, тоді як на 2 тис. злотих – 8,7% [78, арк. 2].

Уже в наступні роки до парцеляційного обігу надходило щораз менше землі, унаслідок чого ціни на неї постійно зростали, забезпечуючи стабільний прибуток причетним до цих операцій особам. Аграрне перенаселення,

недостатня кількість земель та зловживання, спекуляції під час парцеляції створили сприятливі умови для зростання цін на землю, що демонструє таблиця 4.1 [78, арк. 2]; [552, с. 185].

Таблиця 4.1.
Ціни на землю в доларах за 1 га

Роки	Воєводства Польщі		
	Західні	Центральні	південно-східні
1920	60	35	26
1921	76	20	47
1922	78	40	70
1923	71	26	80
1924	150	119	170
1925	160	120	200
1926	124	118	150
1927	192	160	250
1928	270	270	350

Як видно з таблиці, ціни на землю різко зросли після грошової реформи 1924 р. Якщо порівняти ціни, прийнявши 1920 р. за 100%, то виявимо, що до 1928 р. ціни на землю зросли в західних воєводствах на 450%, у колишньому Королівстві Польському – на 777%, а в Галичині – аж на 1 346%. Не дивно, що найвища ціна на землю була в Галичині, де особливо була відчутна нестача землі.

Одним із найбільших землевласників у Польщі була церква. Зазначмо, що Римо-католицька церква у Галичині від 1919 р. до 1936 р. розпарцельовала 5,7 тис. га землі [124, арк. 3–19, 22–49]. Понад третина земельних угідь краю перебувала у власності греко-католицької церкви. Земельні відносини католицької церкви встановлював конкордат, укладений між Ватиканом і Польщею 18 лютого 1925 р., яким було передбачено, що землі й інше майно католицької церкви трьох обрядів – латинського, греко-католицького і

вірменського – не можуть бути вилученими з-під її користування без папської згоди. Конкордат водночас регулював обсяги церковних земель із метою поліпшити аграрну ситуацію в Польщі [685, с. 41–61]. Зокрема було встановлено мінімальні розміри наділів для церковних парафій – 10–30 га залежно від кадастру ґрунту, 180 га – для капітул, єпископських маєтків, духовних семінарій і монастирів [1054, s. 117]. Було передбачено, що держава може викупити церковні землі за встановленою нею ціною, однак право проводити парцеляцію своєї землі мали духовні особи.

Митрополит Греко-католицької церкви Андрей Шептицький видав розпорядження про поділ парафій. Наприклад, поряд із т.зв. «материнською» церквою з парафіяльною землею створювалася ще одна церква в іншій місцевості з окремою земельною власністю. Решта ж земель були розпарцельовані, і більшість із них купили українські селяни. Це підтверджує звіт земельного комісара Станіславського повіту від кінця жовтня 1928 р., у якому зазначено, що греко-католицькі прихожани, користуючись продажем церковних земель, «вбачають єдину можливість для збільшення своїх карликових господарств, незважаючи на вартість, тип землі, як і розміщення парцелі» [74, арк. 32].

Однак, незважаючи на парцеляцію, церква в 30-х рр. ХХ ст. залишалася одним з найбільших земельних власників. Зокрема площа земельних володінь Львівської греко-католицької митрополії становила понад 36 тис. га, а церков і монастирів у Львівському, Станіславському і Тернопільському воєводствах – 220 тис. га [258, арк. 51–55].

Міністерство аграрних реформ рекомендувало земельним управлінням на місцях створювати самодостатні господарства, які мали б змогу забезпечити роботою та утримувати середньостатистичну польську сім'ю [195, арк. 23–27]. Цю політику проводив і Державний сільськогосподарський банк, який під помірковані відсотки видавав вибраним набувачам землі довгострокові кредити для створення самодостатніх господарств.

У Галичині протягом 1919–1935 рр. з парцеляційного обігу було виділено на створення самостійних господарств польських колоністів і місцевих селян 108 244 га (понад 34% загальної площі всієї розпальцельованої землі). На новопридбаних землях було створено 21 689 господарств, кожне з яких придбало в середньому по 5 га [56, арк. 9, 12, 16, 26]. На підставі цих даних можемо дійти висновку, що серед новостворених під час парцеляції самодостатніх господарств у Східній Галичині домінували господарства дрібних селян, переважно польських колоністів, серед яких чимало було господарств фермерського типу.

Отже, земля була зосереджена в руках заможних селян, які мали фінансову змогу її купити, натомість бідні селяни навіть не наважувалися її придбати через високу ціну на землю. Отримати кредит у Державному сільськогосподарському банку було важко, насамперед фінансово, тому селяни частіше купували меншу площу землі за власну готівку, аніж більшу площу через кредитування [251, арк. 19].

Про концентрацію землі в руках заможних селян ідеться у звітах комісарів земельних управлінь Станіславського воєводства. Як повідомив урядовець Стрийського повітового земельного управління, до весни 1930 р. у повіті розпарцельовано приватним шляхом 1 630 га приватновласницьких і церковних земель, із яких 819 га перейшло до 130 новостворених самодостатніх господарств, що були «зразком землеробської культури в околиці» [80, арк. 3]. У Турківському повіті 17 новостворених селянських дворів придбали землі орієнтовно по 14 га на одне господарство [80, арк. 13]. У Жидачівському повіті 13 маєтків розпарцелювали площу 3 106 га, у результаті чого створено 127 нових «здорових господарств» польських колоністів на площі 806 га, а 420 місцевих заможних селян докупили 2 300 га землі [80, арк. 6].

Протягом 1919–1935 рр. у Галичині створено 459 зразкових фермерських господарств на площі 13 568 га (у середньому по 30 га на господарство) [56, арк. 9, 12, 16], які утворено в результаті парцеляції великих земельних маєтків,

що вирощували технічні культури, мали рибні водоймища або підприємства з переробки сільськогосподарської сировини.

Згідно із законом про земельну реформу, було передбачено провести сусідську парцеляцію, тобто виділити додаткові земельні ділянки для збільшення володіння й ринкових господарств. Щоправда, фонд додаткових парцел був настільки мізерним, що про забезпечення землею селянської бідноти не могло бути й мови. Наприкінці 1935 р. у трьох воєводствах Галичини 432 селянські двори придбали 180 136 га землі [56, арк. 9, 12, 16]. За офіційними статистичними даними Міністерства сільського господарства й аграрних реформ Польщі, виділено категорії селян, які придбали землю під час сусідської парцеляції. Упродовж 1919–1935 рр. у Східній Галичині докупили землю 8 726 багатоземельних селянських дворів, для яких найвища межа володіння становила 20 га, а в гірських повітах – 35 га. Малоземельних покупців було 130 674, проте й серед них були непоодинокі фермерські господарства, особливо біля міст та промислових осередків, заможність яких визначало не зернове господарство, а городництво чи товарне тваринництво. Окремо у міністерському звіті виділено категорію безземельних хліборобів (21 009 осіб), які придбали землю з парцеляційного обігу [56, арк. 11–12]; [517, с. 87]. Як правило, це були безземельні наймити, яких власники маєтків здебільшого наділяли дрібними парцелями в борг із метою і надалі використовувати їхню постійну працю у фільварках.

За земельним законом, сільськогосподарські робітники мали першочергове право одержати землю, проте лише невелика кількість наймитів змогла придбати парцели до 2 га. Не маючи при цьому ні худоби, ні житлових та господарських будівель, ні землеробських знарядь праці, вчорашнього наймита лише «прикріплювали» до землі. А основні засоби для свого існування він мусив здобувати, наймаючись на роботу у фільварку або в сільського підприємця.

Зауважмо, що все-таки основну масу придбаної парцельованої площі угідь купили малоземельні селяни, які прагнули збільшити свій наділ шляхом

придбання парцел, але далеко не всім з них вдалося створити самостійні господарства. Наприклад, у Станіславському воєводстві за ці роки землю придбали 31 340 покупців, із яких на частку малоземельних припадало 79,1%. Отже, у воєводстві домінувала сусідська парцеляція, яка, відповідно до закону від 28 грудня 1925 р., надавала пріоритет у забезпеченні землею малоземельним господарствам за місцем проведення парцеляції. На частку заможних селян припадало 5,9%, зокрема 54 фермери стали власниками зразкових господарств із середньою площею по 54,1 га кожен. Питома вага сільськогосподарських робітників серед покупців землі дорівнювала 10%, 5% становили непрофесійні хлібороби [229, арк. 3–4].

У період економічної кризи реалізація т.зв. «сусідської парцеляції» вже не приносила власникам великих земельних володінь бажаних прибутків. Це зумовлене й падінням ціни на землю, і погіршенням фінансового стану економічно неспроможних покупців землі. Під тиском великих землевласників, які вимагали перегляду урядової аграрної політики та дозволу на проведення приватної парцеляції і продажу землі фінансово спроможним особам, уряд подав на розгляд до сейму законопроект голови Державного сільськогосподарського банку С. Людкевича. Закон, який набув чинності 12 березня 1932 р., скасував норми закону від 28 грудня 1925 р. щодо сусідської парцеляції, які передбачали першочерговий продаж землі економічно найслабшим елементам, а також збільшення допустимого максимального розміру господарств, створюваних шляхом парцеляції. За новим законом, було передбачено надання Державним сільськогосподарським банком довгострокових заставних кредитів для закупівлі землі господарствам фермерського типу [376]; [366, s. 89–92]. Унаслідок реалізації цього закону середня площа придбаних у роки кризи посіlostей суттєво зросла через збільшення розмірів землеволодіння новостворених та наявних господарств переважно підприємницьких елементів селян і непрофесійних хліборобів.

Таблиця 4.2 демонструє, що на теренах трьох воєводств Галичини розparcelьовано 315 600 га, а на одне новостворене і збільшене середньостатистичне господарство припадало 1,83 га землі [859, арк. 61–62].

Таблиця 4.2.
Кількість розparcelьованої землі (1919–1935 рр.)

Воєводство	Кількість господарств		Розparcelьовано землі		Придбано землі в середньому на 1 господарство, га
	шт.	%	Га	%	
Тернопільське	78 688	12,5	159 868	6,9	2,03
Львівське	54 437	8,6	104 317	4,5	1,82
Станіславське	31 369	5,0	51 381	2,2	1,63
Галичина	164 494	26,1	315 566	13,6	1,83
Уся Польща	630 179	100	2 325 991	100	3,69

Загалом же на Східну Галичину припадало 26,1% покупців земельних ділянок усієї Польщі, що можна пояснити не тільки інтенсивною колонізацією українських земель, а й аграрним перенаселенням у регіоні. Це спричинило прагнення більшості малоземельних селян і сільських наймитів за будь-яку ціну придбати земельну ділянку, аби забезпечити фізичне виживання своїх сімей.

За ці роки українські селяни змогли купити більшу частину земельної площі під час проведення сусідської парцеляції, яка була покликана збільшити господарства корінного сільського населення. Серед 164 374 покупців розparcelьованої землі було 88 561 (53,9%) українців; 72 889 (44,3%) поляків і 2 924 (1,8%) представників інших національностей [56, арк. 11–12, 16].

У процесі приватної парцеляції близько 60% власників парцельованих маєтків юридично не передали права власності на землю тим, хто її придбав. Акти купівлі-продажу не були належно оформлені, тобто ті, хто придбали парцели, заплативши власникам гроші, користувалися придбаною землею, але де-юре прав власності на цю землю не мали. Це спричиняло певні труднощі у визначенні податків, вносило розлад у парцеляційну кампанію.

Неврегульованість питання про право власності на землю, придбану під час парцеляції, змусило урядовців прийняти відповідну ухвалу. Відтак 18 березня 1932 р. сейм видав ухвали про врегулювання права власності на землю, набуту в процесі парцеляції в центральних та східних воєводствах держави [1029, s. 10]. Цей закон регламентував механізм юридичного оформлення права власності на землю і фактично закріплював юридичні засади капіталістичного шляху розвитку сільського господарства, що базувався на приватній власності на землю. Незважаючи на труднощі, реформа започаткувала перехід землі у приватну власність для різних категорій селян.

18 березня 1932 р. сейм Польщі прийняв закон про викуп земель дрібними орендарями: орендовану землю могли викупити лише ті селяни, які до прийняття 28 серпня 1924 р. закону «Про захист дрібних орендарів» на основі добровільної угоди із землевласниками взяли в оренду дрібні ділянки площею до 5 га на приватновласницьких пустирях [54, арк 4]; [1035, s. 32]. Землекористувачі, які під час війни або після неї самовільно зайняли панські землі, що лежали перелогом, а також дрібні орендарі, які «карались за злочини проти польської держави» [377, s. 4], не мали права на викуп земельної оренди.

У Львівському воєводстві нараховували 9,5 тис. дрібних землеробів, які орендували у 215 панських маєтках 8 тис. га землі [90, арк. 36] (приблизно по 0,84 га на господарство). Однак правом викупити цю мізерну оренду до початку 1937 р. скористалися тільки 224 орендарі на площі 145 га [53, арк. 16]. Ліквідація дрібної оренди землі була вигідна насамперед великим землевласникам. У той же час викуп дрібних орендованих ділянок не тільки не поліпшував економічного становища безземельного і малоземельних селянства, а й збільшував їхні борги у зв'язку із виплатою викупу за ці мізерні ділянки землі.

У 1935 р. Суспільно-економічний інститут Польщі провів дослідження селянських господарств Польщі, зокрема й на східногалицьких землях. Анкетування охопило 4 742 дворів у 52 селах. Розподіл землі між групами селянських господарств демонструє таблиця 4.3 [1171, s. 17].

Таблиця 4.3.

Розподіл землі між різними групами господарств

Розмір господарств, га	Збільшення площі під час парцеляції
0,5–2	на 1,5%
2–5	на 2,1%
5–10	на 2,7%
10–20	на 3,9%
20–50	на 2,5%

Як свідчать дані таблиці, унаслідок парцеляції великі фермерські господарства площею 10–50 га збільшили свою посілість на 6,4%, натомість дрібні та карликові господарства (0,5–5 га) – на 3,6%, хоча потребували цього значно більше. У процесі реалізації земельної реформи збільшилась концентрація парцельованої землі у фермерських господарствах, а незаможне селянство не могло істотно поліпшити свого майнового становища, прикупивши дрібні ділянки.

Придбавши дрібну ділянку, незаможні селяни потрапляли в залежність від банків, лихварів або від власників маєтків, адже купували землю в борг. Попри це, селяни, як правило, не могли сплачувати кредитних внесків та відсотків. Ситуація загострилася під час економічної кризи. Переобтяжені боргами власники дрібних господарств, позбавлені державної опіки, здебільшого розорилися та постали перед загрозою ліцитації (примусового продажу ділянок). Підтверджує ці слова звіт Львівської землеробської палати за 1934–1935 рр., у якому йдеться про «посилення обороту землею серед дрібних селян, що переходить до рук їх кредиторів або заможних господарств» [389, s. 28]. Упродовж 1933–1934 рр. 89 117 селянських господарств Східної Галичини позбулися 59 376 га землі [56, арк. 28–29], яка стала об'єктом ліцитації і перейшла у власність багатих односельців.

Розорення новостворених під час парцеляції господарств набуло загрозливого масштабу. Санаційний уряд був змушений відреагувати на цю ситуацію. У 1937 р. було прийнято спеціальний закон, який позбавляв селян права продавати і здавати в оренду придбану землю. Через підняття цін на ринку землі внаслідок економічної кризи 1929–1933 рр., велику заборгованість селянських господарств і падіння цін на сільськогосподарську продукцію знизився попит сільської бідноти щодо надбання парцельованої землі. Земля для цієї категорії населення стала майже недоступною. Проте це не вплинуло на торговий обіг землі, великі землевласники не зазнали збитків, оскільки покупцями стали здебільшого заможні верстви села.

Ринкові ціни на землю залишалися завищеними й після виходу економіки з кризи. На цьому продовжували наживатися забезпечені землевласники, які проводили приватну (спекулятивну) парцеляцію своїх гірших земель. Цьому сприяв Державний сільськогосподарський банк, який провів конверсію заборгованості земельним магнатам, значну частину якої згодом було списано.

У 1934 р. Міністерство аграрних реформ ліквідовано, а його функції передано Міністерству сільського господарства й аграрних реформ, яке очолив Юліуш Понятовський. Саме за його ініціативи у квітні 1934 р. Економічний комітет Ради міністрів Польщі схвалив нову програму парцеляції, комасації і меліорації земель на 1934–1938 рр. Згідно з цією програмою, у Польщі було заплановано провести парцеляцію 625,2 тис. га, зокрема 400 тис. приватних земель, комасацію 410 тис. господарств на площі 3 320 тис. га і меліорацію на площі близько 500 тис. га [366, s. 48]. Автори програми мали намір провести у Галичині парцеляцію 84 788 га, із яких 29 588 га – у Львівському воєводстві; 10 700 га – у Станіславському а 44 500 га – у Тернопільському [231, арк. 25]. Хоча планові показники були перебільшені порівняно із реальними, але вони демонструють цілком очевидні висновки щодо державної аграрної політики в регіоні. Уряд не приховував її політично-пропагандистського характеру, зважаючи на гостроту аграрного перенаселення і зростання селянського руху в країні. Програма не відкидала сусідської парцеляції, хоча вона не виправдала

сподівань санації. Однак в основу її реалізації в подальшому було покладено створення самостійних господарств фермерського типу шляхом приватної парцеляції надлишку великої земельної власності, що визначали норми закону від 28 грудня 1925 р., а також посилення польської аграрної колонізації Східної Малопольщі. Державна влада, пропагуючи передусім інтереси латифундистів, повністю передала реалізацію земельної реформи до рук найбільших землевласників, які парцелювали понаднормову площу своїх маєтків на ділянки і самовільно встановлювали на них монопольну ціну, доступну тільки фінансово спроможним набувачам. Також виразно окреслено нерівномірність розподілу між воєводствами регіону площ, що підлягали парцеляції. У Галичині 52,5% площі, призначеної для продажу в 1934–1938 рр., припадала на родючі землі Тернопільщини, де було заплановано надати новий стимул для еміграції польських колоністів шляхом приватної парцеляції [231, арк. 25].

Упродовж 1919–1938 рр. внаслідок парцеляції понаднормової площі приватновласницьких маєтків у Галичині розпарцельовано 347 тис. га землі, де було створено 186,4 тис. нових господарств і додаткових ділянок землі, які придбали вже наявні господарства [414, s. 70]. Однак чимало земель надалі залишалася в руках великих землевласників, здебільшого поляків. Наприклад, у 1936 р. у Львівському воєводстві нараховували 176 маєтків із площею понад 1 тис. га, у Станіславському – 66, у Тернопільському – 137 [745, с. 135].

Зазначмо, що загалом аграрне законодавство в Польщі окреслило основні засади розвитку сільського господарства в державі, зокрема: обмеження та поступова ліквідація великого земельного володіння, формування земельного ринку, утворення різнотипних господарств, які базувалися б на приватній власності на землю та створювали об'єктивні передумови для капіталістичної еволюції села. Для фермерських господарств парцеляція була основним джерелом набуття прав власності на землю. Земельна реформа також дала змогу заможним та середньоземельним селянам покращити своє соціальне становище. За 20 років парцеляції дрібним і карликовим господарствам хоч і вдалося придбати невеликі ділянки, але вони, як правило, не стали

самодостатніми господарями, більшість із них мала борги і відмовляла собі в найнеобхіднішому, а під час кризи цілком розорилася. Потрібно зазначити, що реформа не ліквідувала земельного дефіциту у трьох воєводствах Галичини й суттєво не вплинула на піднесення добробуту біднішого селянства. Темпи парцеляції були низькими і відставали від темпів приросту сільського населення. Приватна парцеляція дала змогу великим землевласникам продати гіршу землю за монопольними цінами, щоб забезпечити раціоналізацію свого господарства, та пришвидшила перехід до капіталізації виробництва. Водночас із реалізацією земельної реформи зріс також і процес соціального розшарування селянства.

4.2. Зміни у структурі селянського землеволодіння

Одним із найважливіших соціально-економічних показників, що характеризує наслідки аграрної політики Другої Речі Посполитої у трьох воєводствах Східної Галичини, є зміни щодо розміру господарств, що відбулися у структурі землеволодіння. Аналіз цих перетворень засвідчує результати перерозподілу і міру задоволення потреби в землі безземельних і малоземельних господарств, ступінь обмеження великого землеволодіння. Попри це, дає змогу оцінити ефективність сільськогосподарського виробництва в різних категоріях господарств та ступінь проникнення капіталістичних відносин в економіку галицького села.

Проаналізуємо структуру селянського господарства краю за площею у 1921 та 1931 рр. На підставі регіонального зіставлення відомостей перепису 1921 р. [421, s. 109–111] та даних статистики за 1931 р. про землеволодіння одноосібних селянських господарств [431, s. 5]; [446, s. 1], які узагальнили працівники Інституту економіки східних земель Польщі (див.: таблицю 4.4), можна дійти висновку про відповідні соціальні зрушення серед селянства краю в досліджуваний період.

Таблиця 4.4.
Структура господарств за величиною земельного наділу

Розмір господарств, га	1921 р.				1931 р.			
	Кількість Господарств	%	Площа		Кількість господарств	%	Площа	
			Га	%			га	%
0–2	505 955	57,6	520 680	23,3	394 638	41,6	400 918	13,1
2–3	144 280	16,4	365 220	16,3	178 509	18,8	431 443	14,1
3–5	132 125	15,1	514 504	23,4	195 462	20,6	744 014	24,3
5–10	77 305	8,8	525 724	23,5	142 681	15,1	947 158	30,9
10–20	15 402	1,8	198 835	8,9	31 307	3,3	398 166	13,1
20–50	3 628	0,4	108 234	4,8	5 003	0,5	138 591	4,5
Усього	878 695	100	2 233 197	100	947 600	100	3 060 290	100

Таблиця 4.4 демонструє загальні й відмінні тенденції в динаміці різних щодо забезпечення землею груп селян Східної Галичини. За десятиріччя кількість селянських господарств всього краю зросла на 68 905 дворів, що відбулося в результаті подальшого здрібнення селянського землеволодіння та реалізації земельної реформи, яка викликала зміни фактично в усіх групах селянських господарств.

Отже, у Східній Галичині загальна кількість карликових господарств (0–2 га) зменшилася на 105 037 (16%). Характерно, що в соціально-економічному сенсі ці господарства репрезентують тип сільськогосподарських робітників із парцелюю або наділом, які здобували засоби для свого самозабезпечення здебільшого поза господарством. Саме вони були основним джерелом постачання працівників для великих земельних господарств і промислових підприємств. Це зумовлене тим, що сільськогосподарські робітники під час сусідської парцеляції земельних угідь їхніх роботодавців, як правило, придбали парцелю або прирізку в борг. Згідно із земельним законодавством, великі землевласники закріплювали за своїми маєтками робочу силу наймитів, вирішуючи важливу проблему «земельного голоду» селян регіону.

Щодо інших груп дворів східногалицького села виявляємо абсолютне й відносне зростання кількості селян-власників переважно завдяки реалізації земельної реформи і, зокрема, насадження тут господарств польських колоністів та зміцнення фермерських господарств.

Частка дрібних господарств (2–5 га) в 1931 р. зросла на 87 566 (а це 39,4% загальної кількості великоземельних господарств (20–50 га)), а середньоземельних (5–10 га) – на 6,3% (15,1% господарств до 50 га). Чимало дворів у цій групі переростали в господарства фермерського типу. Середній розмір такого господарства становив у 1921 р. – 6,8 га, а в 1931 р. – 6,6 га. Характеризуючи ці господарства, зазначмо, що вони існували за рахунок праці їхніх власників і майже без залучення додаткової робочої сили. Частина продукції, яку вирощували в господарстві, постачали на ринок, насамперед молоко, масло, рідше – збіжжя. Проте, попри збільшення кількості господарств, відбулося зменшення їх середнього розміру на 0,21 га. Частка групи фермерів із площею від 10 до 50 га за десятиріччя зросла на 1,6%. І цій групі господарств було властиве зменшення середнього розміру земельних площ: одне великоземельне господарство у 1921 р. пересічно володіло 29,8 га, у 1931 р. – 27,7 га (зменшилося на 2,1 га).

Якщо в середньоземельних господарствах (10–20 га) використовували працю власників та членів їхніх сімей, інколи залучаючи найманих робітників, то у великоземельних (20–50 га) переважно працювали наймані робітники, а вироблену продукцію реалізовували на ринку. Окрім цього, господарі були, зазвичай, добре обізнані в різних галузях сільського господарства та застосовували техніку. Завдяки земельній реформі і, зокрема, польській аграрній колонізації ці категорії господарств, за малим винятком, збільшилися.

Отже, у східногалицькому селі досить чисельну групу сформували малоземельні селянські господарства (2–5 га), яка разом із карликовими і парцельними господарствами до 2 га складала понад $\frac{3}{4}$ усіх селянських дворів краю.

Особливістю економіки Східної Галичини був слабкий розвиток промислового виробництва регіону, а відтак дуже обмежений вплив до міст зайвих робочих рук із села, аграрне перенаселення та гостра нестача землі в сільській бідноті. Суттєва перевага дрібних і найдрібніших селянських господарств в аграрному секторі була вигідна і для земельної олігархії, яка використовувала нужденне становище селян у своїх інтересах. Отже, з одного боку, власники фільваркових господарств, маючи виробничо-технічну і економічну перевагу над селянським, очолювали аграрний розвиток, а з іншого – були основним носієм залишків середньовіччя, гальмуючи виробничо-технічний і соціально-економічний прогрес у селянському господарстві.

Щодо кількості земельних площ у селянських господарствах, то дані переписів засвідчують, що частка землі дворів із ділянкою або наділом до 2 га у Східній Галичині не тільки не зросла, а й зменшилась на 119 762 га (23%) через неспроможність сільських наймитів придбати парцельні ділянки. У 1921 р. 12% селянських дворів краю мали до 0,5 га землі, чверть якої використовували під дрібні городи [421, s. 109–111]. Вирощеної на цих клаптиках продукції часто не вистачало для споживання сім'ї, тому селянські господарства з мізерною ділянкою і без неї були постійним джерелом найманої робочої сили для власників фільварків і фермерських господарств. Господарювання на невеликих клаптиках землі було для їхніх власників тільки допоміжним заняттям, а основним – наймання на роботу поза своїм господарством.

У групі дрібних господарств (2–5 га) земельна площа збільшилася на 295 733 га. Виділімо в цій групі сільськогосподарських робітників із парцелою до 3 га, які володіли 14% усіх земельних угідь господарств до 50 га, у середньому на одне господарство припадало 2,4 га. Отже, власники цих парцел основним джерелом свого існування вважали роботу за наймом, а власним господарством займалися тільки принагідно.

Категорію робітників із наділом або парцелою поповнювали розорені селяни і наймані сільськогосподарські робітники, які придбали дрібні земельні ділянки під час сусідської парцеляції. Вони, з одного боку, мусили продавати

свою робочу силу, чим були пов'язані з капіталістичним виробництвом, а з іншого – зі своїм натуральним господарством. Цей соціально-економічний прошарок українських селян представляли ординарії, столовники, халупники, сезонники та ін. Проте не можна вважати кожного сільського бідняка, який володів невеличким клаптиком землі, представником окремої верстви сільських робітників із наділом або парцелою. В умовах гострого аграрного перенаселення на західноукраїнських землях формування групи робітників із наділом відбувалося здебільшого в результаті розорення дрібного селянства. Земельна реформа лише на якийсь час сповільнила цей процес у Східній Галичині.

Водночас із утворенням нових господарств підприємницького типу, які не завжди мали великі земельні ділянки, прогресувало зубожіння бідних селян, яке виявилось у процесі здрібнення селянських господарств і перетворення їх власників на сільськогосподарських робітників. При цьому прикріплення сільських наймитів до парцел не тільки не поліпшувало їхнього становища, а, навпаки, посилювало залежність від власників маєтків і фермерів.

За умов збереження великого фільваркового землеволодіння, аграрного перенаселення й обмеженої можливості знайти постійну роботу поза власним господарством здрібнення сільськогосподарських виробників посилювалося і поглиблювалося із розвитком аграрного капіталізму. Характерним явищем цього часу була еміграції українського селянства до різних країн світу, чому активно сприяли урядові кола Варшави, створюючи розгалужений еміграційний апарат [657, с. 38].

Дані офіційної статистики свідчать про стійке зменшення середнього розміру площі селянських господарств в усіх групах дворів трьох воєводств Східної Галичини, але найбільше здрібнення властиве групі найменших господарств. Аграрне законодавство Польщі декларувало першочергове забезпечення фільварковою землею під час сусідської парцеляції найбідніших верств селян, насправді ж виконання законів земельної реформи обмежувалося фактично тільки наділенням тієї частини сільськогосподарських робітників, які

були необхідні для обслуговування фільварків, а сільська біднота залишалася поза участю в парцеляційному процесі і могла придбати землю практично лише на вільному ринку за спекулятивною ціною.

Аграрна реформа не розв'язала головної проблеми українського селянства міжвоєнного періоду – земельного дефіциту. У Східній Галичині процес зменшення в карликових господарствах із площею до 2 га, їх пересічного землеволодіння порівняно з іншими групами був найбільшим та складав на 1931 р. майже 42% загальної кількості селянських господарств регіону. Ця цифра характеризує масштаби здрібнення найчисельнішого і найбіднішого прошарку галицьких селян.

Низькі ціни на сільськогосподарську продукцію та конкуренція з боку великих самодостатніх господарств зумовили те, що інші господарства регіонів, зокрема дрібноселянські, також здрібнювалися головно через сімейні розділи, щоб таким чином вижити під егідою сімейної кооперації. Щодо зменшення середнього розміру землеволодіння більших за площею груп самостійних господарств, то це було своєрідним засобом раціоналізації господарювання в демографічно-економічних умовах Східної Галичини. Однією з причин штучного здрібнення земельної площі в заможних селян стало їхнє намагання послабити тягар прогресивного поземельного податку та інших поборів, які визначали на основі ставок поземельного податку.

Поземельний податок становив фіксований відсоток від земельного кадастру, який ще в 1869 р. окреслила влада Габсбурзької монархії, окремо для орних земель, луків, пасовищ та лісів, що за якістю придатної землі поділяли на вісім категорій. У міжвоєнний період в умовах політичного правління польської держави землі селян було записано в 1–5-й розряди, землевласників – у 6–8-й розряди, хоч історично їхня якість була набагато кращою.

Відомо, що на початку ХХ ст. селяни платили 1,43 крони податку з 1 га землі, а власники маєтків – 1,17 крони [451, s. 82]. Така ситуація зберігалася до грошової реформи 1924 р. Але незадовго до стабілізації злогого 15 червня 1923 р. сейм прийняв закон про введення дегресії для господарств, які сплачували

податки в межах до 35,2 злотих, тобто для більшості селян, які мали 5 га землі, і прогресії для тих, хто сплачував понад 106 злотих податку, земельна площа яких була більша як 15 га. Розмір прогресії залежно від величини та якості землі складав від 10 до 100% [1051, s. 107–108].

Уже в 1928 р. у сеймі вийшов новий закон, за яким поземельний податок зріс удвічі, нижню межу прогресії було встановлено на 212 злотих, а верхній рівень дегресії знижено до 18,7 злотих. Отже, поземельний податок був нарахований для малоземельного селянства і середніх господарств у розмірі 60 млн. злотих, а для багатого селянства і власників фільварків – 40 млн злотих [1051, s. 109]. Якщо для оплати податків з гектара землі перед Першою світовою війною галицькому селянинові потрібно було 45 кг жита, то в 1931 р. – 250 кг [484, с. 75]. У результаті такої податкової політики польської влади $\frac{2}{3}$ поземельного податку платили малоземельні і середньоземельні селяни, а великі землевласники і фермери тільки $\frac{1}{3}$.

Вихід із такої ситуації, на думку одного із польських дослідників історії села Є. Міхаловського, вбачали в поділі земельних володінь на частини і переписування їх на членів сім'ї, що стало загальним явищем, і завдяки чому багатоземельні селяни домоглися зниження сум поземельного податку на половину [1099, s. 35]. Внаслідок такого родинного розподілу у фермерських господарствах створювалася лише видимість зменшення землеволодіння, фактично це була сімейна кооперація, яка в офіційній польській статистиці одержала назву «землеробське об'єднання».

Свої думки з приводу причин здрібнення та розшарування селянських господарств висловлювали й інші польські дослідники. За словами В. Станевича, «ріст населення і злидні викликають поділ господарств і роздрібнення землі, а певний добробут, одруження (прийми) й еміграція, навпаки, гальмують здрібнення селянської власності» [1165, s. 31]. На думку Є. Міхаловського, незаможні господарства безперешкодно ділились і розпорошувались, а їхні власники поповнювали групу сільських робітників із наділом, натомість багате селянство, не надто чисельне з огляду на поширене в

Малопольщі роздрібнення земель, утримувало свої позиції через шлюбні союзи всередині групи й обмеження кількості нащадків, вони докупляли землю завдяки рентабельності виробництва [1099, s. 64]. Науковець доходить висновку, що межу між сільськими підприємцями і власниками карликових та дрібних господарств визначили «два методи господарювання: капіталістичний і натуральний» [1099, s. 64]. У той час, як багатий селян, «збільшуючи затрати капіталу і праці, прагнув будь-якою ціною максимально експлуатувати свою землю, збільшувати її площу, інтенсифікувати; переходив до виробництва найбільш рентабельних продуктів, то інша група (безземельні та малоземельні селяни В. В.), намагаючись задовольнити максимум своїх найпримітивніших потреб у власному господарстві, усі зусилля й експансію спрямовував на одержання праці поза ним. Процес пролетаризації більшості сільського населення, який осилювався на господарській основі, поглиблював суспільну різницю між цими групами, готуючи, окрім цього, ґрунт для радикалізації селянства» [1099, s. 65].

У здрібненні селянського землеволодіння як процесові демократизації аграрного устрою відомий економіст В. Грабський вбачав не тільки зв'язок поміщицького фільварку та дрібних і найдрібніших господарств селян, а доводив, що останні «мають у Польщі господарську життєвість значно більшу, аніж господарства в Радянській Росії чи навіть у Швейцарії» [1039, s. 39], що тип дрібного господарства у Польщі наближений до капіталістичного Заходу і докорінно відрізняється від Сходу [1039, s. 89–90]. Проте головною причиною здрібнення селянських господарств у міжвоєнний період було аграрне перенаселення в умовах промислово-економічної відсталості краю, що зумовлювало зубожіння селян та змушувало їх шукати засоби до існування поза власним господарством.

Вплив економічної кризи 1929–1933 рр. посилив майнове розшарування селянських господарств. Розорялися, як правило, дрібні землероби з ділянкою від 2 до 3 га, саме їх двори були збитковими, усі більші за площею господарства залишалися прибутковими. На гектар земельної площі чистий

середньорічний прибуток у 1931–1935 рр. дорівнював у групі 3–5 га – 18,5 злотих; 5–10 га – 26,25 злотих; 10–15 га – 28,83 злотих; 15–30 га – 22,13 злотих [96, арк. 63]; [201, арк. 8]. Ці дані дають підстави для висновку, що не тільки серед багатоземельних селян, а й з-поміж дрібних господарств були товаровиробники, які одержували прибутки зі свого господарства в умовах економічної кризи та наступної депресії. Скорочуючи витрати виробництва і насамперед різко зменшуючи оплату найманої праці, фермерські господарства зуміли зберегти свою прибутковість.

Наслідком економічної кризи було, з одного боку, банкрутство й ліcitaція, примусовий продаж землі та іншого майна неплатоспроможних землеробів, а з іншого – своєрідна «раціоналізація» селянських господарств. Із метою зменшити податки і борги, які збільшилися впродовж кризових років господарства, використовували сімейну кооперацію. На цьому тлі поглибився процес вимушеного здрібнення селянського землеволодіння. Порівнявши дані за 1931–1934 рр. про зміни землеволодіння селян сільськогосподарського Кам'яно-Струмилівського повіту Львівщини, виявляємо, що за три кризові роки чисельність господарств із площею до 2 га зросла на 35,5%, у групі 2–5 га – на 8,3%, 5–10 га – 4,7%, а площею 10–50 га зменшилась на 2,1% [446, с. 8]. Вражають швидкі темпи здрібнення селянських господарств, зокрема найменших. Таке ж явище характерне для приміського Львівського повіту та інших місцевостей із промисловими осередками і без них. Певна частка парцельних господарств виникла внаслідок сусідської парцеляції, коли сільськогосподарські робітники набували дрібні ділянки. Але головною причиною прискореного економічною кризою здрібнення селянських господарств, передусім незаможних, усе ж було прагнення їх власників захистити себе від податкового знищення, використовуючи сімейне кооперативне об'єднання як прикриття. Саме в такій господарській формі здрібнення господарств виявилася т.зв. кооперативна консолідація селянського землеволодіння в умовах кризи та наступної стагнації.

Зазначмо, що мета здрібнення господарств різних економічних типів була дещо відмінною: власники дрібних господарств прагнули шляхом удаваного розпорошення і формального об'єднання в сімейні кооперації захистити своє існування, а заможні верстви намагалися захистити свої прибутки від податкового чиновника у сімейній кооперації. Формально об'єднуючи господарство корінного власника і ділянки членів його родин, вони юридично ставали різними суб'єктами для пільгового оподаткування їхньої земельної власності.

Неабияке наукове зацікавлення для дослідження еволюції селянського землеволодіння викликають матеріали Інституту суспільного господарства Польщі, який методом вибіркового анкетування обстежив зміни в аграрній структурі 1286 селянських господарств Східної Галичини. Упродовж 1920–1934 рр. у землеволодінні господарств, у яких проводилося анкетування, відбулися такі зміни: земельна площа 42,8% селянських дворів не зазнали жодних змін, 38,5% – змінили свою площу, із яких 18,7% становили новостворені господарства. При цьому землеволодіння інших домогосподарств, окрім новостворених, переважно зменшилося. Щодо господарств, земельна площа яких протягом цих років зростає, то, за даними працівників Інституту, джерелами збільшення їхнього землеволодіння в південно-східних воєводствах були: одруження – 11,9% загальної площі приросту, парцеляція поміщицької землі – 25,8%, купівля землі на вільному ринку – 61,6%, ліквідація сервітутів – 0,7% [1171, с. 133]. Ці цифри свідчать про те, що концентрація землі в господарствах ринкової орієнтації відбувалася головним чином внаслідок земельної реформи і купівлі землі на вільному ринку, а шлюбні зв'язки були тільки другорядними. Однак приріст землеволодіння в обстежених господарствах, як і в усіх інших, був значно меншим за площу, роздроблену між селянами в результаті сімейних поділів та інших причин, пов'язаних із посиленням процесу пролетаризації та зубожіння бідніших верств. Отже, у процесі реалізації земельної реформи відбувався процес концентрації землі у фермерських господарствах, а також переходу її від неплатоспроможних

дрібних власників за борги до держави та лихварів. Темпи зростання площ фермерських господарств, хоч і були меншими за здрібнення землі у незаможних селян за абсолютними вимірами землеволодіння, проте мали важливі соціально-економічні наслідки для капіталістичної аграрної еволюції.

За даними Інституту суспільного господарства, новостворені господарства площею 0–0,5 га володіли 6,3% усіх новостворених господарств; 0,5–2 га – 47,9%; 2–5 га – 35,8%; 5–10 га – 7,9%; 10–20 га – 1,7%; 20–50 га – 0,4%. Упродовж 1920–1934 рр. 85,8% новостворених господарств виникли за допомогою родинних поділів, на відміну від центральних та західних воєводств Польщі, де 80% нових господарств з'явилися внаслідок аграрних реформ, купівлі землі на вільному ринку й оренді. Родині поділи стали особливо частими під впливом кризи і відображали прагнення господарів зменшити тиск податків та різних поборів шляхом створення сімейної кооперації [1171, s. 127]. Ці дані засвідчують, що більшість нових селянських господарств на кресах володіла правом приватної власності або оренди такими клаптиками землі, які не давали змоги їхнім власникам самостійно господарювати. Водночас з'явилося чимало нових дворів багатих селян, частка яких серед новостворених господарств складала не менше як 2,1%, де активно насаджували великі господарства ринкової орієнтації польських військових і цивільних колоністів.

Характер виникнення нового господарства визначав і величину його земельної площі. Зокрема найбільший розмір землеволодіння мали господарства, створені внаслідок реалізації земельної реформи: середня площа господарства, що виникло на основі сусідської парцеляції і колонізації у Східній Галичині, становила 8,5 га, і навпаки, найменша площа була в тих господарствах, які з'явилися в результаті сімейних розділів, і дорівнювала 1,9 га [1171, s. 126].

Отже, можемо підсумувати, що коливання розмірів земельного володіння господарств виражали дві тенденції в еволюції селянського землеволодіння: помітні ознаки концентрації землі в заможних господарствах та занепад і обезземелення господарств незаможних селян. Розшарування селянських

господарств за розмірами землеволодіння було зумовлене не тільки державною аграрної політикою міжвоєнного періоду, а й місцевими природно-географічними, демографічними й агрокультурними умовами різних землеробсько-економічних районів Східної Галичини. Польський історик Л. Гродзіцький дослідив 286 314 господарств восьми повітів Станіславського і семи західних повітів Львівського воєводств. За його твердженням, оброблювані орні землі гірських місцевостей середніх і східних Карпат займали 55% загальної площі, у них було 48% господарств площею до 3 га. Натомість у густонаселених низинних повітах Прикарпаття, Покуття, питома вага орних земель дорівнювала 76,6%, а частка селянських парцельних господарств такої ж величини – 67%. Групу господарств від 3 до 7 га становили, відповідно, – 32,2% і 27,1%. Щодо заможних господарств із площею від 7 до 50 га, то у гірських селах їхня частка дорівнювала 18,8%, а в низинних – лише 5,9% загальної кількості селянських дворів [1040, s. 8]. Якщо порівняти Галицьке Прикарпаття з густонаселеним Тернопільським воєводством, багатим на родючі подільські землі, то частка парцельних господарств у них з площею до 3 га становила, відповідно, 58,4% і 63,6%, а господарств із площею 7–50 га – 11,7% і 7,9% [1040, s. 5]. Саме тому селянське землеволодіння в густонаселених аграрних повітах Тернопільського воєводства було більш здрібнене, хоча частково зростала інтенсивність господарств ринкової орієнтації порівняно з рідконаселеними місцевостями, де було краще забезпечення селян землею (щоправда, гіршої якості) із великою перевагою екстенсивного спрямування загалу їхніх господарств.

За даними Інституту суспільного господарства, найвищий відсоток – 80,7% малоземельних селян із площею до 5 га – виявлено у Карпатському регіоні. В усіх інших повітах Східної Галичини кількість малоземельних селян дорівнювала 71,5%, середньоземельних (5–10 га) – 26% і багатоземельних – 2,5% [1171, s. 77]. Ці відомості свідчать про розвиток ринкових відносин у галицькому селі, якому було властиве аграрне перенаселення, де виникла велика група господарств сільськогосподарських робітників із парцелою та

дрібних господарів. Також виокремлено порівняно невелику верству заможних селян з господарствами фермерського типу, яким сприяла держава своєю фінансово-аграрною політикою та розвитком сільськогосподарської кооперації.

Якщо фермерські господарства організовували прибуткове багатогалузеве виробництво, то малоземельні господарі здебільшого були позбавлені можливості раціонально господарювати на своїх клаптиках землі, які у суті своїй виключали розвиток продуктивних сил праці, концентрації капіталу і не сприяли покращенню агрокультури. Дрібне землеволодіння неминуче призводило до роздрібнення засобів виробництва безмірного марнування людської праці, погіршення натурального виробництва і життя селян.

Здрібнення селянської земельної власності з усіма супровідними негативними явищами було закономірним процесом аграрної еволюції в ринково-економічних і демографічних умовах Східної Галичини. Посилювала їх не тільки криза аграрних відносин та велика земельна перенаселеність у краї, а й колонізаторська політика уряду Другої Речі Посполитої на західноукраїнських землях.

Ще одним критерієм соціально-економічних типів господарств та характеристики соціальних груп у селі, окрім розміру земельної площі, є розподіл робочої продуктивної худоби між різними типами господарств. Під час загального перепису 1921 р. зібрано детальні відомості про кількість худоби лише у господарствах великої власності. У маєтках на 100 га придатних земель у Тернопільському воєводстві припадало в середньому 2,7 робочих коней, у Станіславському – 3,6, у Львівському – 5,8 [450, с. XVI]. При цьому зменшення кількості робочої худоби на 100 га фільваркових угідь прогресувало зі зростанням величини маєтку, що зумовлене не тільки поширенням у них відробітків, а й раціональним використанням робочого інвентарю, вживанням сільськогосподарських машин та удосконалених знарядь і значно більшою часткою лісових площ у маєтках.

Щодо інших груп землеробських господарств, то дані перепису не дають змоги окреслити динаміку їх забезпеченості робочою худобою. Українське селянство вважало перепис 1921 р. незаконною дією польських властей і чинило опір його проведенню. Тому селяни неохоче повідомляли переписувачам дані про кількість у господарствах коней, ВРХ, свиней тощо, пам'ятаючи нещодавні реквізиції коней і худоби. Тому не було дивно, що селяни намагалися приховати від чиновників, які проводили перепис, справжню кількість худоби.

Найповніші відомості про розподіл коней і корів між різними групами господарств подає перепис 1927 р. Його дані цього перепису свідчать, що розподіл худоби між окремими групами господарств у соціальному й регіональному вимірах був цілком нерівномірним (див.: таблицю 4.5).

Таблиця 4.5.

Розподіл робочих коней між групами сільських господарств
(станом на 30.11. 1927 р.)
[409, s. 599–633, 650–651]; [1180, s. 78–79]

Воєводства	Безкінні, %	Господарства, що мали робочих коней (за кількістю коней), %				
		1	2	3	4	5 і більше
Львівське	45,3	31,5	21,3	1,1	0,4	0,4
Станіславське	57,5	27,5	14,0	0,5	0,3	0,2
Тернопільське	45,5	27,5	24,0	1,1	0,5	0,4
Пересічно	49,4	28,8	19,8	0,9	0,4	0,3

На підставі даних таблиці доходимо висновку про різке розшарування в селянському середовищі за ступенем забезпечення робочою худобою. У Східній Галичині порівняно з іншими регіонами Польщі був найвищим відсоток безкінних дворів, які за соціальним характером належали до сільських пролетарів, сільськогосподарських робітників з парцелями і почасти до дрібних землеробів. Господарств, які не мали у своїх дворах робочих коней, найбільше було у Станіславському воєводстві – 57,5% загальної кількості господарств, які

охоплював перепис, у Тернопільському – 46,5%, у Львівському – 45,3%. Окрім цього, 28,8% дворів мали лише по одному коневі. Загалом, за даними перепису, безкінних та однокінних бідняків було 78,2% загальної кількості господарств. Якщо на одне господарство сільських бідняків пересічно припадало по 0,4 коня, то заможні селяни у своїх дворах мали не менше як 2–3 голови робочої худоби, окрім молодняка. Найбільше розшарування відбулося в середній групі селян, які за заможністю посідали місце між дрібними і фермерськими господарствами. У східногалицькому селі дворів із двома робочими кіннями було лише 19,8%. Це були переважно самодостатні господарства середняків.

За даними Пулавського сільськогосподарського інституту, на одного коня у 1926–1927 р. в середньому припадало сільськогосподарських угідь в групі дрібних господарств (2–5 га) – 2,9 га, у групі середніх (5–10 га) – 4,9 га, а в багатоземельних (10–50 га) – 8,1 га [1009, s. 41]. Отже, порівнюючи умови використання робочої худоби у великих і дрібних селянських господарствах, зазначмо, що дрібноселянські господарства порівняно з фермерськими на утримання робочого коня мали майже втричі більше видатків, що свідчить про марнування праці через роздрібнення засобів виробництва у незаможних селян.

У 1935 р. Інститут суспільного господарства Польщі провів анкетне обстеження селянських господарств південних воєводств. За його даними, у групі господарств до 0,5 га частка дворів, що мали коней, становила 1,7%, у групі господарств площею 0,5–2 га – 12,0%; 2–5 га – 48,9%; 5–10 га – 82,2%; 10–20 га – 97,2% і 20–50 га – 100,0% [1011, s. 13]. Майже половина дрібних землеробів не мала у своїх дворах робочого коня, а парцельні господарства переважно були цілком позбавлені робочої худоби. Їх, очевидно, не можна вважати землеробськими господарствами та порівнювати із самостійними господарями, тим паче, що 88–98% господарств до 2 га у південно-східних воєводствах цілком не мали робочих коней. З огляду на те, що невеликі за розміром селянські поля були віддалені одні від одних, можемо припустити, що недостатня кількість тягової сили в селянських господарствах, що

зумовлювала поганий обробіток землі, несвоєчасне збирання врожаю та ін., негативно впливала на врожайність.

Власники безкінних господарств мусили орендувати робочих коней для обробітку своїх мізерних клаптиків землі в заможних господарів. Наприклад, за одну пару коней селянин платив 25 злотих на день, суму, якої він не міг внести відразу, а тому поступово входив в економічну залежність до своїх заможних односельців [1161, s. 128]. У 1928–1929 рр. в низці сіл південних воєводств безкінні власники наділів і парцел за 205 днів користування кіньми, окрім грошей, мусили також відробити 323 дні, а господарства із площею від 2 до 5 га за 1545 днів користування кіньми, окрім грошей, – 1424 дні [553, с. 8].

Не кращим було становище господарств, які мали одного коня. Адже утримувати цього коня було економічно не вигідно, бо він не мав достатнього навантаження і фактично селянин працював, щоб прогодувати коня. Через брак корму однокінні господарства здебільшого тримали напівголодного коня, від якого користь була мінімальна.

Власники господарства з одним конем, як і безкінних, змушені були шукати роботу за наймом – у власника маєтку, фермера, на лісових розробках, на вивозці лісу. Із цією метою селяни кооперувалися. Зазначмо, що візникуванням займалися не тільки селяни з одним конем, які потерпали від бідності через малоземелля і нестачу засобів для існування, а й заможні селяни. За свідченням міністра землеробства й аграрних реформ, господар, який мав 5 га добротної землі й тримав пару коней, знаходив добре оплачувані заробітки на вивозці лісу [1085, s. 7]. Майнове розшарування селян за наявністю худоби було більшим, ніж його демонструє офіційна статистика.

Багато селянських господарств не мали не лише коня, а й корів та дрібної худоби. Саме тому важливо диференціювати селянські господарства за продуктивною худобою (насамперед за поголів'ям корів). Наявність у господарстві корови була визначальною для характеристики конкретної соціальної верстви селянства, адже, з одного боку, відсутність корови була першим та істотним показником зубожіння селянина, а з іншого – наявність

великої кількості не тільки робочої, а й продуктивної худоби вказувала на господарства заможних селян.

Майновий стан різних груп селян та їх соціально-економічну неоднорідність демонструє таблиця 4.6.

Таблиця 4.6.

Розподіл продуктивних корів між різними групами господарств (станом на 30.11. 1927 р.) [409, s. 598]; [1180, s. 78–79]

Воєводства	Безкорівні, %	Господарства, які мали корів (за кількістю корів), %						
		Усього	1	2	3	4	5 і більше	1 (без коня)
Львівське	9,7	90,3	45,7	34,7	7,5	1,6	0,8	25,5
Станіславське	19,1	80,9	56,3	19,2	3,8	1,0	0,6	33,5
Тернопільське	19,9	81,7	63,4	15,5	1,9	0,4	0,5	28,4
Разом	16,2	83,8	55,1	23,1	4,4	1,0	0,6	29,1

Отже, забезпеченість селянських господарств ВРХ становила 83,8%; і тільки 16,2% дворів були безкорівними. Проте виявлено суттєві відмінності у забезпечені продуктивною худобою економічно різнотипних господарств, що відображає соціальну неоднорідність села. Зазначмо, що загалом майже в усіх групах господарств у Східній Галичині розподіл дійних корів наближався до середнього рівня по всій Польщі.

До карликових господарств зараховуємо господарства, які не мали ні корови, ні коня. До групи дрібних, а це 29,1% загальної кількості – господарства, що тримали у своїх дворах по одній корові віком 3 роки і більше, але не мали коня. Керівник Головного статистичного управління Польщі Е. Штурм де Штрем кваліфікував ці господарства як «цілком дрібні, у яких ні зернове господарство, ні тваринницьке виробництво не мають значення; все ж зберігається певний характер сільського господарства» [1180, s. 26].

Підсумовуючи все вище сказане, ми можемо прийти до наступного висновку, що господарства із площею від 0 до 2 га, безкінні і безкорівні (або з однією коровою), варто віднести до прошарку сільськогосподарських робітників із карликовим наділом або парцелою; їхня кількість на 1931 р. сягала 41% усіх господарств.

Безкінні господарства, які мали по дві корови, інколи використовували їх на польових роботах. Щоправда, це негативно впливало і на якість худоби, й на обробіток землі, бо корова не могла забезпечити глибокої оранки. Звідси – погіршення умов сільськогосподарського виробництва, а відтак і збільшення нужденності цієї категорії селян.

У середньозаможних господарствах було 1–2 коні і 2 корови. Значну частину тваринницьких продуктів збували молочарським кооперативам, нерідко селяни залишалися без молока, бо все йшло на продаж. Серед дворів, що мали по парі робочих коней і дійних корів, був певний відсоток заможних селян, які вели господарство підприємницького типу.

Господарства, які володіли 2–4 робочими кінсьми та трьома і більше дійними коровами (не беручи до уваги молодняк), були фермерськими.

Отже, якщо ступінь соціального розшарування селян визначати тільки за кількістю робочої та продуктивної худоби, то частка господарств фермерського типу становила не менше як 6%.

Щодо земельної площі, то на 100 га землі в 1931 р. припадало робочої худоби у Львівському воєводстві – 27,4 голів коней та волів, у Станіславському – 27, у Тернопільському – 25,9 [1161, s. 26]. Відносно високу концентрацію робочої худоби на одиницю площі можна пояснити не тільки відсутністю у дрібних селян машин й удосконалених сільськогосподарських знарядь, а й поширенням селянського візникування, відробітків із власним реманентом та ін. За кількістю ВРХ на одиницю сільськогосподарської площі Львівське воєводство було на третьому місці у Польщі: на кожні 100 га площі в 1932 р. припадало 51,2 голів корів, у Станіславському – 39,5, у Тернопільському – 37,6 [442, s. 91]. Їх утримували здебільшого фермерські господарства із площею

понад 10 га. У господарствах заможних селян поряд із відносно інтенсивним землеробством важливе значення у Львівському воєводстві мало молочне тваринництво, а на галицькому Поділлі – торговельне свинарство. У 1932 р. на кожні 100 га сільськогосподарських угідь у Тернопільському воєводстві припадало 23,3 голів свиней, у Станіславському та Львівському воєводствах, відповідно, – 17,1, і 17,0 [442, s. 91]. У гірських повітах Станіславщини багаті газди мали у своєму володінні луки й пасовища, які становили половину площі сільськогосподарських угідь їхніх господарств, на яких випасали великі отари овець.

Окрім різних галузей торговельного тваринництва, у селах поблизу великих міст розвивалося також городництво, найбільшу прибутковість від якого мали знову ж таки заможні селяни. У багатьох повітах Галичини вирощували льон, коноплі, цукровий буряк, хміль.

Зважаючи на те, що основна частка худоби перебувала у власності капіталістичних господарств поміщиків і фермерів, вони були основними продуцентами молочних та м'ясних продуктів, здобуваючи левову частку вигод із торговельного скотарства, а господарі карликових і почасти дрібних земельних володінь мали недостатню кількість худоби й інших засобів виробництва, мусили шукати побічні заробітки, найматися до багатих односельців і власників маєтків.

Зауважмо, що відмінність між фермерськими та дрібноселянськими господарствами була суттєва і щодо кількості худоби, і щодо якості. Наприклад, середній надій молока на рік на одну корову в Галичині дорівнював 1,2 тис. кг, або 3,3 л на добу [1161, s. 37], а в незаможних господарствах він був значно нижчим. Середня продуктивність молочної корови багатих селян, за даними Львівської землеробської палати, у 1934 р. була 2 973 кг жирністю 3,6%. Ще більш відчутною була різниця у продуктивності молочної худоби дрібноселянських і фільваркових господарств. За підрахунками землеробської палати, одна корова з поміщицьких ферм в 1934 р. пересічно давала 3 218 кг молока жирністю 3,5% [50, арк. 12]. Через брак кормів і примітивне

утримування худоби молочність корів у селянських господарствах була нижчою, аніж у великих землевласників. Отже, що більшими були розміри господарства, то вищою якість молочної худоби [62, арк. 6].

На продуктивність тваринництва впливала не тільки кормова база, а й умови збуту товарної продукції. Для розвитку молочного тваринництва найбільш сприятливими були умови біля великих міст та кооперативних молочарень, натомість у віддалених гірських повітах, де не було умов для збуту молока, селяни вирощували молодняк для продажу восени.

Дрібні господарства мали худобу гіршої якості, ніж великі, що ілюструють архівні матеріали. У звіті від 30 червня 1930 р. про стан худоби незаможних селян у Сколівському повіті земельний комісар повідомив, що селянські господарства досить забезпечені худобою, але худоба непородиста, коней багато, але вони погано відгодовані, вівчарство, що в гірській місцевості має всі умови для розвитку, і кількісно, і якісно є на дуже низькому рівні; вирощування свиней також дуже слабке [80, арк. 8]. Аналогічні дані і щодо інших гірських повітів, зокрема Стрийського, Турківського, Долинського, де тваринництво становило основну галузь виробництва [80, арк. 2, 13].

У дрібному господарстві були значно гіршими, ніж у великому, й умови утримання худоби, тобто навіть найкращий догляд за худобою у господарстві дрібного селянина був даремним марнуванням праці через нестачу корму, погану якість худоби та непридатні для утримання приміщення.

Економічна криза пришвидшила концентрацією продуктивної ВРХ в руках багатоземельних (15–50 га) господарств і зменшення кількості корів у дворах незаможних (2–5 га) селян, що означало їх зубожіння. Цей процес демонструють дані змін поголів'я ВРХ на одиницю площі в різних групах селянських господарств [1009, s. 41]; [992, s. 54], наведені в таблиці 4.7.

Таблиця 4.7
Кількість сільськогосподарських угідь,
які припадали на одну корову (1926/27 г.р. – 1934 р.)

Роки	Розмір господарств, га					
	2–3	3–5	5–10	10–15	15–30	30–50
1926/1927 г.р., к-сть угідь	1,75	2,08	3,40	3,86	5,86	6,26
1934 р., к-сть угідь	1,84	2,25	3,06	3,57	4,16	4,78
співвідношення к-сті угідь, %	105,0%	108,0%	90,0%	92,5%	71,0%	76,0%

Як бачимо, у групі господарств із площею від 2 до 5 га відбулося збільшення сільськогосподарських угідь на одну корову, зумовлене скороченням поголів'я худоби у бідніших селян унаслідок економічної кризи. Цілком протилежне явище фіксуємо в інших групах: поголів'я ВРХ на одиницю площі в середньому зросло у групі 5–10 га на 10%, у групі 10–15 га – на 7,5%, у двох інших групах фермерів – на 26,5%. Отже, криза посилила процес концентрації товарного тваринництва та витіснення великим виробництвом дрібних господарств.

Однією із вигідних і найбільш поширених галузей м'ясного тваринництва було свинарство. За даними перепису 1927 р., у трьох воєводствах Східної Галичини відсоток господарств, які вирощували свиней, був найнижчим у Польщі. Наприклад, у Станіславському воєводстві нараховувалося 39,5% господарств, які взагалі не тримали свиней, у Львівському – 33%, Тернопільському – 19,6% [1180, с. 90–91]. Заможні селянські господарства, які розводили свиней, мали вигоду інколи набагато більшу, ніж фільваркові господарства [1085, с. 75].

Щодо вівчарства, то, за даними перепису 1927 р., на західноукраїнських землях було тільки 8,5% господарств [1180, с. 78–79], що розводили овець. Пасовища і полонини належали переважно великим землевласникам, а отже, і тут перевагу мали сільські підприємці. На середину 1938 р. 5,6% загальної кількості поголів'я належали власникам маєтків, а решта була у власності селянських господарств [445, с. 46–47], здебільшого заможних, які розвивали

вівчарство у зв'язку з ростом попиту на його продукцію. Незаможні селяни, як правило, розводили овець, щоб забезпечити свої сім'ї домотканим одягом та м'ясними продуктами.

На західноукраїнських землях деякі господарства взагалі не мали худоби (5,2% загальної кількості господарств) [1180, s. 78–79]. Економічна криза 1929–1933 рр. зумовила збільшення кількості селянських господарств, які не мали худоби, і лише від другої половини 1930-х рр. відбулося помітне поживлення тваринницького виробництва.

Малоземельні господарства селян, не маючи змоги утримувати корів, дедалі частіше переходили до розведення кіз. Зокрема у трьох воєводствах Східної Галичини в 1931–1932 г.р. нараховували 29 тис. кіз, а в 1935–1936 р. їх кількість зросла до 57,5 тис. голів [47, арк. 130]. Збільшення поголів'я кіз та зменшення кількості коней, ВРХ та свиней свідчила про розорення і зубожіння дрібних власників худоби, кількість яких постійно зростала. Цей процес руйнації у галицькому селі проходив швидше, ніж у корінній Польщі [389, s. 11, 13].

Панівне значення у тваринництві краю мав селянський сектор, а саме фермери, як головний виробник товарної тваринницької продукції, яку реалізували на ринку, використовуючи послуги сільськогосподарської кооперації й урядові субвенції, що заохочували експорт продуктів тваринництва.

Розвиток капіталістичних відносин в аграрному секторі супроводжувала концентрація сільськогосподарської техніки в господарствах власників маєтків і фермерів, а основними знаряддями праці в незаможних селян були плуг із дерев'яними граділем, дерев'яні борони, лопата, коса та граблі. Про забезпечення селян удосконаленими знаряддями праці йшлося в польській пресі, яка зауважувала, що господарства виглядають дуже по-різному відповідно до оснащення сільськогосподарськими машинами. Є такі, яким не бракує найновітніших машин, які в жодному разі не поступаються зразковим німецьким господарствам. Проте є господарства, вигляд яких переносить нас в

ті стародавні часи, коли примітивний плуг чи соха були єдиним сільськогосподарським знаряддям [517, с. 87].

Купівля сільськогосподарської техніки і її застосування в господарстві сприяла удосконаленню агрокультури в рільництві, проте потребувала значних капіталовкладень, а тому була доступною лише заможним господарям. Польський уряд через Державний сільськогосподарський банк надавав кредити на раціоналізацію господарства та заохочував закупівлю сільськогосподарської техніки. Від 1925 р. і до початку 1932 р. на сільськогосподарські інвестиції та погашення обтяжливих боргів під іпотеку видано довгостроковий кредит на суму 16 969 тис. злотих (у чотирьох воєводствах Західної України) [44, арк. 6].

Зауважмо, що кредитна політика банку була спрямована на те, щоб зміцнити економічні позиції польських осадників як заможних землевласників, що мали у своєму володінні до 50 га землі. Саме вони одержали левову частку довготермінового кредиту на раціоналізацію виробництва, купівлю живого і мертвого реманенту, машин, штучних добрив і на сплату боргів. Сільські підприємці мали й інші переваги для придбання дорогих землеробських знарядь і машин. Заможним землеробам, які вели «передове господарство», Міністерство сільського господарства й аграрних реформ у 1930-ті рр. необмежено видавало 4-відсотковий кредит для придбання рядкових сівалок [65, арк. 9]. Варто додати, що відпускну ціну на них було знижено на 29% під час купівлі у кредит і на 31% – за готівку [65, арк. 1].

Незважаючи на допомогу з боку держави, використання сільськогосподарської техніки в галицькому селі дуже відставало від центральних та західних воєводств Польщі, де аграрний капіталізм сягнув помітного розвитку. Наприклад, між забезпеченістю господарств возами, плугами і січкарями в Галичині і в Західній Польщі різниця була тільки вдвічі меншою, натомість щодо оснащення багатих селян молотарками, кінними приводами, віялками і зерноочисними машинами – у десять разів, і ще більшою – у застосуванні жниварок, культиваторів та сівалок [1011, с. 55].

Анкетне обстеження селянських господарств, яке провів Інститут суспільного господарства у 1935 р., демонструє забезпеченість простим реманентом селянських дворів (див.: таблицю 4.8).

Таблиця 4.8.

Забезпечення різних груп господарств кіньми і простим сільськогосподарським інвентарем у південно-східних воєводствах [1011, s. 55]

Припадало на 1 господарство	Розмір господарств, га				
	0–2	2–5	5–10	10–20	20–50
Коней	0,1	0,6	1,2	1,6	4,6
Возів	0,1	0,6	0,9	1,4	2,0
Плугів	0,1	0,5	0,9	1,1	2,0
Борін	0,1	0,6	1,2	1,4	3,7

Як бачимо, карликові і парцельні господарства (від 0,5 до 2 га) були найгірше забезпечені кіньми та простими знаряддями праці: 12% дворів мали одного коня, плуг та борону, а 14,6% господарств – по одному возові. В інших господарів цієї групи лопата та граблі були єдиним знаряддям для обробітку власного клаптика землі. Проте й ті господарства, які мали найпростіший реманент, за словами польського економіста К. Чернівського, «не могли існувати з доходів власного господарства, бо плуг вимагає запряжки, а утримування коня навіть на 2 га рівнозначне нерентабельності господарства» [1011, s. 20].

У групі малоземельних селянських господарств (2–5 га) тільки половина була забезпечена простими знаряддями праці та робочої худоби. Середньоземельні селяни (5–10 га), зазвичай, були забезпечені реманентом, а в господарствах заможних селян було не менше як два вози та плуги, а наявність двох і більше коней свідчило, що це господарство зорієнтоване на ринок, тобто є фермерським. Отже, заможна верхівка села була краще забезпечена робочою худобою і простим реманентом, аніж дрібні і середні землероби; поступово

вона зосереджувала у своїх господарствах сільськогосподарську техніку (пор.: таблицю 4.9).

Таблиця 4.9

Використання удосконалених сільськогосподарських знарядь і машин у селянських господарствах південно-східних воєводств [1011, s. 10]

Розмір господарств, га	0–2	2–5	5–10	10–20	20–50
Припадало на 100 господарств, шт.	41,1	95,9	168,9	219,7	318,7

Дані таблиці демонструють: що більше господарство, то більша кількість удосконалених знарядь і машин. Технічний прогрес у селянському секторі проник переважно до дворів заможних господарів, а в дрібних господарствах, які займалися виробництвом продуктів тваринництва, коренеплодів, найбільш поширеними були січкари та підгортальники для обробітку картоплі.

У 1935 р., за офіційними даними Головного статистичного управління Польщі, сівалки застосовували 9% господарств у Львівському і Станіславському воєводствах та 14% – у Тернопільському [444, s. 120]. Водночас 54,7% господарств не мали не тільки жодних сільськогосподарських машин, а й звичайних плугів. Незаможні селяни не мали фінансової змоги придбати таких знарядь, як молотарки, кінні приводи, зерноочисні машини, сівалки й жатки. Заможні селяни, володіючи удосконаленими землеробськими знаряддями та робочою худобою, добре обробляли землю, своєчасно засівали поля, збирали врожай і обмолочували його, що зумовлювало високу продуктивність праці. Дрібні виробники мусили вкладати більше праці через брак якісних сільськогосподарських знарядь, які не змінювалися впродовж всього міжвоєнного періоду. Це було однією з причин низької продуктивності.

Купівля та застосування техніки в селянських господарствах зменшилися під час економічної кризи. Надлишок дешевої робочої сили, розходження цін між сільськогосподарськими продуктами і машинами на користь останніх, а також відробітки гальмували масове застосування машин та удосконалених знарядь праці. У багатьох господарствах великих землевласників перевагу надавали дешевій праці поденників над новими дорогими машинами. За

даними Сільськогосподарського товариства Східної Малополющі, ручне збирання врожаю на площі 80 моргів ще до кризи коштувало 1 тис. злотих; стільки ж потрібно було сплачувати протягом 5 років щорічно тільки за амортизацію кінної жнивarki, купленої під 15-відсотковий кредит, хоча за сезон нею можна було обробити не надто більшу площу, ніж наймані робітники [86, арк. 1]. Отже, дешева робоча сила сільськогосподарських робітників і стара технічна база забезпечували власникам маєтків та фермерам прибутковість власних господарств.

Постійно застосовуючи сільськогосподарську техніку, підприємці не обходилися без наймання постійних і строкових робітників. Визначаючи розмір використання найманої робочої сили в селянських господарствах, необхідно брати до уваги загальну кількість найманих постійних робітників та поденників, працю яких використовували у господарствах заможних селян частіше, ніж у великих фільварках. Проте польська статистика не відображала відробіткової системи за різні позички, борги, відсотки і т. д. На західноукраїнських землях переважало застосування сімейної робочої сили в більшості господарств фермерського типу, що можна пояснити, зокрема, тим, що умови для переходу селянських дітей у міста були обмежені загальною економічною відсталістю краю та господарською політикою Польщі.

Середньорічні дані за 1926–1936 рр. про співвідношення сімейної та найманої праці в селянських господарствах узагальнили працівники Пулавського сільськогосподарського інституту, де вони вели облік фінансово-господарської діяльності (див.: таблицю 4.10).

Таблиця 4.10
Сімейна і наймана праця в селянських господарствах [992, s. 92]

Розмір господарств, га	Робочих днів на 1 га землі		
	Усього днів (на рік)	для сімейних робітників, %	для найманих робітників, %
2–3	192,8	91,0	9,0

3–5	144,9	84,1	15,9
5–10	99,5	80,0	20,0
10–15	75,7	70,4	29,6
15–30	53,8	59,0	41,0
30–50	42,7	42,0	58,0

У дрібних селянських господарствах, які були найгірше забезпечені технічними засобами і робочою худобою порівняно з іншими більшими землеволодіннями, у 3–4,5 разів більше витрачали ручної праці на одиницю оброблюваної площі. Безвихідь змушувала їхніх власників важко працювати, щоб утриматися на клаптиках землі із примітивними знаряддями. Саме власники наділів із земельною площею до 2 га були основним джерелом пропозиції робочої сили на ринку праці. Таке господарство не могло задовольнити життєвих потреб сім'ї, що змушувало всіх працездатних членів шукати заробіток поза власним господарством, залишаючи його на жінку та дітей. Проте були невеликі за площею господарства, але з товарним виробництвом, які застосовували найману робочу силу на сезонних роботах.

Виявлено певну тенденцію, коли за умови збільшення величини земельних площ зростає й питома вага найманої праці. Значна частина господарів, які володіли 15–30 га земельних угідь, послуговувалися працею радше найманих робітників, ніж сімейних. У найвищій групі селянських господарств із площею 30–50 га беззаперечно домінує наймана робоча сила над працею членів сім'ї господаря.

У демографічно-економічних умовах галицького села господарства площею понад 10 га постійно застосовували найману робочу силу, а третина середньоземельних (5–10 га) селянських дворів не могла обійтися без наймання поденників на сезонні роботи. Застосування найманої праці в різних категоріях господарств пов'язане із площею наділів, тобто зі зростанням розміру господарств збільшується відсоток землевласників, які використовують працю сільськогосподарських робітників.

Отже, ці ознаки виразно свідчать про капіталізацію господарств. Власники великих землеволодінь завдяки найманій праці намагалися інтенсифікувати власне виробництво, переважно орієнтоване на ринок, що давало змогу отримувати більші прибутки, які своєю чергою вкладали у розширення виробництва.

Щодо національної структури землеволодіння селянських господарств у межах трьох південно-східних воєводств (окрім Колбушовського повіту Львівського воєводства) Східної Галичини, то вона була визначена за віросповіданням. На підставі таблиці наведеної в додатку Б можемо узагальнити, що селяни Східної Галичини мали у своєму володінні 3 060 тис. га земельної площі, із яких на частку українського селянського землеволодіння припадало 67,9%, польського – 29,4%, єврейського та іншого – 2,7%. А отже, майже третина селянського землеволодіння у Східній Галичині перебувала в руках польських колоністів та землевласників інших національних меншин краю.

Ступінь майнового розшарування українських і польських селян за землеволодінням у Східній Галичині був майже однаковий і мав найбільші в Польщі показники здрібнення. Більшість працездатного населення галицького села не могла обійтися без додаткового підробітку. Значно меншими за питомою вагою були групи багатоземельних і середньоземельних господарств, причому українці володіли тільки 1%. Проте істотної різниці у співвідношенні однотипних селянських господарств українців і поляків-автохтонів не було.

Щодо кількості господарств із площею понад 10 га, то більшість належала євреям, німцям, чехам та представникам інших національних меншин краю, які переважно були не професійними хліборобами, а службовцями чи торговцями. Землеволодіння українських селян в усіх групах поступалося колоністам. Якщо на одне пересічне селянське господарство Східної Галичини, як зазначено в таблиці, припадало 3,2 га, то польські колоністи, які оселилися тут упродовж 1920–1934 рр., придбали орієнтовано по 5,5 га землі на господарство [1089, s. 77]. Щоправда, майже 25% польських переселенців, які

прибули у Східну Галичину, через сільськогосподарську кризу та велику заборгованість збанкрутували і повернулися на історичну батьківщину, а їхню землю скупили українські селяни. Отже, незважаючи на проведення інтенсивної колонізаційної аграрної політики, польські уряди у Східній Галичині не змогли радикально змінити кількісних показників на користь польського фермерства шляхом пріоритетного наділення польських колоністів землею під час проведення земельної реформи.

У галицьких селах сформувався повноцінний соціальний прошарок українських фермерів (не менший, ніж у всій Польщі) завдяки сільськогосподарській кооперації, кооперативним і державним кредитам, найманій праці незаможних односельців для організації ринкового виробництва у рільництві і особливо у тваринництві.

Підсумовуючи, зазначмо, що відбулося розшарування селянства як стану на такі соціально-економічні пласти:

- заможні селяни з господарствами ринково-капіталістичного типу (8,8% усіх господарств із земельною площею до 50 га), які були головними виробниками збіжжя та тваринницької продукції краю;

- середньоземельні із самодостатніми господарствами (13,7%), які забезпечували членам сім'ї повну зайнятість у власному виробництві, а велику частину валового продукту реалізували на ринку;

- малоземельні дрібні виробники (29,9%), які вели господарство індивідуально або в сімейній кооперації, проте, зазвичай, не обходилися без побічних заробітків, а товарність їхнього виробництва мала штучний характер, пов'язаний не з виробничими, а зі споживацькими потребами або виплатою податкових і боргових зобов'язань;

- сільськогосподарські робітники з наділом, отриманим після скасування панщини, або придбаною під час сусідської парцеляції ділянкою, та сільські бідняки (ординарії, столовники, халупники, безробітні та інші категорії за межею бідності) (47,6%).

Отже, співіснування дідичівського фільварку, невеликої кількості фермерських господарств і маси дрібних та найдрібніших селянських господарств у більшості сіл краю – типова риса аграрних відносин міжвоєнного періоду. На цій соціально-економічній основі поглиблювалося головне соціальне протиріччя між селянством і власниками маєтків. Те, що великі землевласники були, як правило, польськими магнатами, пояснює, чому боротьба українських селян мала ознаки національно-визвольного руху. Визвольний характер селянської боротьби посилила польська аграрна колонізація, яку інтенсивно проводила влада впродовж всього міжвоєнного періоду, що тільки посилило аграрне перенаселення в краї.

4.3. Польське осадництво

Реформування аграрного устрою Польської держави, започатковане в 1919 р., було покликане потребою реорганізувати систему землеволодіння і землекористування, створення на цій основі умов для капіталістичного розвитку сільського господарства. Виконання закону про земельну реформу давало змогу польському урядові проводити планомірну осадницьку колонізацію українських земель. Власне, колонізаторський характер реформи визначив головну особливість її реалізації у Східній Галичині. Осадницька колонізація була частиною великодержавної політики польської влади, що декларувалась як здійснення історичного обов'язку культурної і цивілізаторської місії на Сході [866, с. 119]. Зауважмо, що вже в 1921 р. Львівське крайове управління підготувало доповідь про необхідність планомірного насадження господарств польських колоністів на західноукраїнських землях. Цей директивний документ звертав увагу польських чиновників на те, що земельна реформа на місцях дасть позитивний результат лише в тому разі, якщо новостворені осадницькі господарства будуть складатися суто з польського сільського населенням. Документ передбачав проведення сільськогосподарської колонізації таким чином, щоб осадники, не асимілюючись з українським населенням, могли паралізувати їхній

національно-визвольний рух. «Нові осадні, – наголошено в документі, – ми будемо засновувати тільки там, де є відповідне середовище і умови для їх створення та зміцнення, щоб мати повну гарантію в тому, що польські колонії, засновані на цих землях, існуватимуть і розвиватимуться впродовж багатьох століть, щоб ніколи не послабили їх національні почуття. Крім того, засновуючи колонії, ми одержимо якщо не кількісну перевагу, то, по меншій мірі, такий великий процент польського населення у цілих групах повітів, з'єднаних територіально між собою, що незрівнянно зросте їх протидія національній масі на просторах краю. Коротко кажучи, колонізація щодо підбору найбільш відповідних територій повинна бути проведена планово і з великим передбаченням» [514, с. 186–187].

Під час воєнної кампанії 1920 р. Ю. Пілсудський виступив із пропозицією, щоб «земля на Сході перейшла у власність тих, хто зробив її польською» [98, арк. 24–25]. Одним із завдань колонізації було також насадження вздовж польсько-радянського кордону господарств військових осадників. Під час парцеляції великих землевласницьких маєтків інтереси корінного українського селянства ігнорували, а перевагу надавали польським колоністам.

Для контролю над аграрною колонізацією був утворений Земельний національний суд, який пильнував за тим, аби під час парцеляційного процесу земля переходила до володінь польських власників. Відповідно до розпорядження Ради міністрів Польщі від 1 вересня 1919 р., заборонено вільний обіг землі, а дозвіл на її продаж та купівлю давала крайова комісія з обігу землі, що знаходилася у Львові. Бюрократична система управління земельною реформою давала змогу детально контролювати процес аграрного осадництва. На подання земельних комісій повітів та окружних земельних управлінь Головне земельне управління у Варшаві дозволило проводити парцеляцію приватним особам (землевласникам), парцеляційним товариствам і банкам. Ці фінансові установи через «вербувальні пункти» здійснювали колонізаційну

процедуру, поселяючи на розparcelьованих землях краю польських селян, які прибували сюди з різних регіонів країни.

Надаючи політичної ваги сільськогосподарській колонізації західноукраїнських земель, як одному з головних засобів колонізації та асиміляції українського населення, польські владні структури сприяли цивільному й військовому осадництву, заохочували, пропагували та фінансово підтримували його. Реалізуючи аграрну осадницьку політику, польський сейм ухвалив низку законів, а саме: про утворення колонізаційного фонду, якому уряд виділив 70 млн марок (19 грудня 1919 р.); про тарифні пільги колоністам на залізницях (4 січня 1920 р.); про тимчасові фонди для фінансування земельної реформи (16 липня 1920 р.), на що було виділено 0,5 млрд марок; про встановлення пільгових цін на переїзд колоністів, які прибули у Східну Галичину залізницею (січень 1920 р.) [316, арк. 27].

Окрім цього, у Східній Галичині уряд використав Крайову управу відбудови, яку створила ще австрійська влада з метою відродити зруйновані Першою світовою війною господарства та підтримати цивільних і військових осадників. Саме через цю установу колоністи одержали сільськогосподарські знаряддя праці, робочу худобу, насіння, добрива тощо [821, с. 10].

Планомірно здійснювана сільськогосподарська колонізація південно-східних і східних околиць Польщі набула великих масштабів. До 30 червня 1920 р. у 30 повітах Східної Галичини було розparcelьовано 69 тис. га землі 143 маєтків великих землевласників та поселено 11 937 сімей польських колоністів [142, арк. 19–20]. Цивільні колоністи придбали земельні ділянки у 145 населених пунктах Галичини.

Зокрема у Бродівському повіті Тернопільського воєводства колонізовано села Рожнів, Ясенів, Корсів, Ремнів, Шнирів, Королівка, Нижня Кадлубиска, Клекотів, Новачина, Бережанському – Августівка, Ценів, Конюхи, Вербівчик, Каплинці, Криве, Кальне, Юзефівка [870, с. 34]; у Борщівському та Бучацькому повітах виникають господарства польських осадників на розparcelьованих землях сіл Слов'ятин, Мельницю, Трибухівці, Рібчиці, Помірці, Озеряни,

Монастириська. Також у Тернопільському воєводстві осадники придбали земельні наділи в селах Гусятинського, Золочівського, Зборівського, Збаразького, Підгаєцького, Перемишлянського, Кам'яно-Струмилівського, Радехівського, Скалатського, Тернопільського і Чортківського повітів [870, с. 34–35].

У Львівському і Станіславському воєводствах кількість осадників була порівняно меншою, їхні господарства постали в Бібрському, Городоцькому, Жовківському, Калуському, Львівському, Радехівському і Рудківському повітах. У Коломийському повіті на користь колоністів було розparcelьовано 14 фільварків. Господарства осадники започаткували також у Станіславському, Тлумацькому, Чесанівському і Яворівському повітах [316, арк. 29–32]; [870, с. 34–35].

Після прийняття закону про проведення земельної реформи (липень 1920 р.) і до ліквідації Крайової управи відбудови (вересень 1921 р.) утворення польських колоній на землях 300 фільварків контролювали або фінансували львівське Товариство аграрно-осадницьке і Галицький поміщицький кредитний банк. Інші 170 фільварків, що проводили парцеляцію частини своїх земель, перебували під контролем Союзу поміщиків, Банку союзу поміщиків, Акціонерного товариства захисту землі, Поміщицького банку для кресів – Акціонерного товариства в Ланьцуті, Польського парцеляційного бюро у Львові, Подільського союзу поміщиків і Дисконтного банку у Львові [104]; [807, с. 16]. Ці акціонерні товариства та банки, як і землевласники, які здобули авторизацію (право на самостійну реалізацію земельної реформи), проводили колонізаційну парцеляцію, поселяючи на землях Східної Галичини польських селян.

Колонізаційний процес набув інтенсивності після радянсько-польської війни. Уже на 30 вересня 1921 р. у власність польських осадників, які прибули у Східну Галичину з етнічних польських земель, перейшло понад 160 тис. га земельних угідь, а кількість розparcelьованих маєтків – фільварків збільшилася із 143 до 470 [870, с. 17]. Колонізацію проводили у 36 східногалицьких повітах,

найактивніше – у Бережанському, Бродівському, Бучацькому, Збараському, Зборівському, Золочівському, Кам'янка-Бузькому, Підгаєцькому, Радехівському, Рогатинському, Скалатському, Сокальському та Тернопільському, де порівняно з іншими місцевостями землі були найкращими. Більшість цих повітів розташована вздовж польського-радянського кордону, тому швидке зростання чисельності польського населення в регіоні було пов'язане не тільки із наявністю земельних угідь найкращої якості та їх дешевизною, а й зі стратегічним значенням. Адже колонізаційна політика уряду, окрім економічних мотивів, мала на меті створити т.зв. «польський етнічний бар'єр проти радянської загрози», а також паралізувати розвиток визвольного руху українців.

Серед колоністів було чимало й таких, які ніколи не займалися землеробством і не мали наміру самостійно господарювати. Однак, одержуючи державну допомогу, вони використовували колонізацію як засіб легкої наживи на спекулятивних земельних операціях. У земельних спекулянтів українські селяни змогли придбати тоді не більше як 10 тис. га угідь розparcelьованої в 1919–1921 рр. землі фільварків [870, с. 18].

Поряд із цивільною колонізацією на принципово іншій фінансово-економічній основі створювалися господарства фермерського типу військових осадників. Для практичного здійснення військово-колонізаційної політики в північно-східних воєводствах 17 грудня 1920 р. польський сейм ухвалив т.зв. «кресові закони»: про перехід у державну власність землі в деяких повітах Польщі і про надання землі солдатам польського війська. За цими законами у власність держави переходили всі колишні державні землеволодіння царської Росії, Селянського банку, майоратські маєтки і громадські фундації. До державного фонду входили і т.зв. «безгосподарні» землі приватних власників, зокрема й селян, які під час Першої світової і громадянської воєн цілими селами і волостями були змушені залишити свій рідний край. Біженців, які не повернулися до квітня 1921 р. на місце свого попереднього проживання, позбавляли права на одержання колишнього наділу [643, с. 305].

Отже, у північно-східних воєводствах Польщі в державну власність перейшло 366 700 га землі. Ці землі, за винятком лісових масивів та угідь, виділених для громадського користування, були призначені для військових осадників та цивільних колоністів; невелику кількість землі передано для сусідської парцеляції, щоб забезпечити землю місцевих малоземельних селян і сільськогосподарських робітників. За «кресовими законами», інваліди та заслужені учасники радянсько-польської війни могли безкоштовно отримати з державного фонду до 45 га землі. Для створення фермерських господарств осадникам безкоштовно давали будівельний матеріал, робочу худобу і сільськогосподарський інвентар. Усі інші учасники війни могли придбати землю з цього ж фонду фактично за безцінь. Розмір оплати визначався вартістю 30–100 кг жита за 1 га в рік із внесенням її протягом 30 років, починаючи від п'ятого року після придбання. Зі 100 тис. охочих безкоштовно отримали земельні ділянки в північно-східних воєводствах Міністерство військових справ Польщі до початку 1923 р. відібрало 29 597 претендентів [98, арк. 25].

На кінець 1922 р. у східних воєводствах виділено 111,8 тис. га земельної площі для 8 732 військових осадників. На постійне проживання прибуло 5 557 осадницьких сімей, решта ж швидко покинула осадки або передала їх орендарям. Вони одержали ділянки найкращої землі здебільшого понад 20 га на господарство. Польська влада надавала їм великі суми державних субсидій і дешевих кредитів, звільняючи від будь-яких податків і поборів. Здійсненню сільськогосподарської колонізації західноукраїнських земель була підпорядкована і кредитна діяльність Державного сільськогосподарського банку Польщі, який надавав кредити колоністам на їхнє прохання. За даними Центрального союзу військових осадників, до початку 1923 р. вони отримали, окрім безкоштовних земельних ділянок та інвентарю, державну допомогу в розмірі 2 022 тис. доларів [98, арк. 25–26] для створення господарств фермерського типу.

Уряд, дбаючи про економічно-фінансове забезпечення сільськогосподарського цивільного й військового осадництва в чотирьох

воєводствах краю на державному рівні, а на місцях – воєводські та повітові органи, вживав практично всі можливі заходи, у яких були задіяні державні та приватні фінансові структури, а згодом – організації, створені осадниками.

За підрахунками львівського історика І. Василюти, упродовж 1919–1935 рр. з обігового фонду земельної реформи Державний сільськогосподарський банк надав 21 241 позик цивільному колоністові Львівського, Станіславського, Тернопільського і Волинського воєводств на суму 46 млн. 213 тис. злотих. Отже, на одне господарство осадника в середньому припадало 2 176 злотих [514, с. 197].

Упродовж усього міжвоєнного періоду, окрім військових осадників, господарства яких створювалися зі спеціального державного земельного фонду у східних воєводствах, систематично проводилася сільська цивільна колонізація. Цивільних колоністів вербували переважно з-поміж польських селян, і вони набували землю на загально правових підставах, що загострювало проблему аграрного перенаселення українських селян, зокрема в південно-східних воєводствах. За даними Малопольського сільськогосподарського товариства, уже до 1926 р. у 37 повітах Львівського, Тернопільського і Станіславського воєводств було створено 10 037 господарств польських цивільних колоністів. Осадники походили із Сілезії, із південних повітів Келецького, Люблінського воєводств, тобто прибули на західноукраїнські землі із Західної Галичини і центральних воєводств Польщі. Кожен із них придбав із парцеляційного фонду державних і приватновласницьких посіlostей приблизно по 7,6 га орної землі, луків, пасовищ і лісу [514, с. 191].

Польський уряд робив усе можливе, щоб зміцнити поселення колоністів і осадників та перетворити їх на опорні пункти для асиміляції місцевого українського населення. Станіславський воєвода в листі до окружного земського уряду від 19 квітня 1923 р. ініціював створення з поселень цивільних і військових осадників самостійні адміністративні гміни, вивівши їх з українських гмін, до складу яких вони входили раніше. Оскільки, на думку воєводи, польські осадники «губилися» в масі українського населення, була

загроза, що вони не тільки не зможуть виконувати асиміляторської ролі, але згодом і самі «можуть повністю рутенізуватися» [136, арк. 34, 37]. Воєвода наголошував, що, окрім надання постійної економічної допомоги, необхідно будувати в польських осадах культурно-освітні заклади: школи, народні доми, костели тощо.

Ініціативу станіславського воєводи щодо адміністративного згуртування колоністів підтримали й інші воєводи західноукраїнських земель. Відтак Міністерство внутрішніх справ Польщі у травні 1923 р. видало розпорядження про об'єднання польських поселень на південно-східних та північно-східних околицях держави в окремі адміністративні одиниці зі своїми школами, костелами [249, арк. 49].

19–20 жовтня 1925 р. при Раді міністрів Польщі відбувся з'їзд воєвод східних земель. Серед питань порядку денного важливе місце відведено аграрній політиці уряду і, зокрема, проблемі осадницьких поселень та їх впливу на асиміляцію українського населення та зміцнення на цих землях польської влади, адже «українське населення вдасться полонізувати тільки в тому разі, якщо воно буде вірити в могутність і тривалість існування польської держави», а на цей момент, – констатували учасники наради, – серед українців «такої віри немає» [139, арк. 11]; [866, с. 119]. Створення економічно й соціально стабільних поселень осадників, «вогнищ польської культури», мали, на думку влади, стати заохоченням для подальшої інтенсивнішої колонізації Західної України, а також засвідчити перед українським населенням краю переваги польської цивілізації та міцність, тривалість польського панування.

У грудні 1925 р. прийнято новий закон щодо земельної реформи. Уряд Ю. Пілсудського, ідучи на поступки українському селянству, надав більше можливостей для купівлі землі на парцеляційному ринку, проте не обмежував процесу насадження польського цивільного осадництва. Однак переселення колоністів із Польщі у Східну Галичину почало стихійно зменшуватися через зріст цін на землю після проведення грошової реформи 1924 р. Цим же законом «Про виконання земельної реформи» уряд мав намір урегулювати і фінансові

кредити. Було передбачено фінансову допомогу сільськогосподарським виробникам у вигляді довготермінових кредитів під низький відсоток, для малоземельних та безземельних господарств виплати за землю розтягувалися на 41 рік, а кредитна ставка не могла перевищувати 6% річних [395, s. 16]. Щодо осадницьких господарств, що були боржниками Державного сільськогосподарського банку, то ними мали опікуватися окружні земельні управління.

На відміну від військових колоністів, яких забезпечували землею, інвентарем і житлом коштом держави, цивільні купляли земельні ділянки за ринковими цінами під час проведення парцеляції. Зазначмо, що до середини 20-х рр., коли ціни на землю були набагато нижчими, ніж у наступні роки, польська аграрна колонізація на землях Західної України проводилася найактивніше. У цей час не тільки державна, а й приватна парцеляція була підпорядкована колонізації, а польське населення серед покупців землі становило 75–80%. Такому стану справ сприяла позиція польських землевласників, які вважали, що «польська земля повинна перейти в польські ж руки» [123, арк. 37].

Загалом упродовж 1919–1929 рр. у чотирьох воєводствах Західної України створено понад 77 тис. господарств польських селян, які заволоділи понад 600 тис. га землі [485, с. 148]. За умов «земельного голоду» в регіоні така політика могла призвести лише до погіршення становища корінного населення Східної Галичини, яка була головним осередком концентрації цивільних осадників, а також загострити національні відносини. Найбільше цивільних осадників, які прибули в Тернопільське воєводство, осіло у Підгаєцькому, Бережанському, Бучацькому, Бродівському та ін. повітах. Тут на початку 1920-х рр. ціна на землю була значно нижчою, ніж у Краківському чи західних повітах Львівського воєводства. Наприклад, у Підгаєцькому повіті у 1919–1926 роках було розпарцельовано близько 18 тис. моргів землі, а кількість колоністів, які купили землю з парцеляції, досягла 4 тис. У Бережанському повіті розпарцельовано 13 311 моргів землі, яку придбали 2 856 осадників. До

найбільш колонізованих також належали Золочівський, Перемишлянський та Тернопільський повіти. Осади здебільшого групувалися по 8–30 господарств кожна. Усього від 1919 р. до 1926 р. у Тернопільському воєводстві для цього виділено 165 881 морг (близько 90 тис. га); земельні наділи придбали 28 195 власників, із яких було понад 10 тис. осадників [211, арк. 6]; [214, арк. 1]; [215, арк. 14]; [216, арк. 28]; [222, арк. 16]. Зауважмо, що майже половина осадників, які прибули у Галичину, придбали землю саме в Тернопільському воєводстві, купивши найкращі земельні наділи. Поселялися колоністи переважно в селах з українським населенням, викликаючи невдоволення, а часом і ненависть у місцевих жителів. На території Чортківського повіту створено 9 поселень осадників, засновано 188 господарств, які мали у своїй власності 2 031 морга орної землі. Із 9 поселень тільки одне утворювало окрему гміну Барточівка, яка охоплювала 61 господарство, 12 із яких належало українським селянам. У цьому ж повіті було 22 господарства осадників в с. Косцюшківцях. У гміні Свидова було 17 осадницьких господарств. Відразу ж після оголошення земельної реформи на територію Перемишлянського повіту почали прибувати польські цивільні колоністи і вже на 1931 р. тут існувало 209 осадницьких господарств. У Підгаєцькому повіті на 1928 р. у с. Богатківці було 52 осадницькі господарства, у Глиноводах – 40, Юстинівці – 31. У Бережанському повіті в с. Глинне та Конюхи виникло 150 нових господарств польських колоністів. У гмінах Біла і Великий Глибочок Тернопільського повіту придбали земельні ділянки 30 сімей осадників, у гміні Прошова – 24. Протягом 1920-х рр. у Тернопільському повіті створено 3 осади, розташовані на віддалі 3–5 км одна від одної [193, арк. 42]; [199, арк. 2, 3, 4, 14]; [202, арк. 5, 9]; [230, арк. 55–64]; [869, с. 165].

Звіт Тернопільського воєводського управління за 1931 р. про стан землеробства у краї наводить дані про створення на території цього воєводства більшості господарств польських колоністів, що виникли з єдиною метою – задовольнити партійно-політичні інтереси уряду. Як зазначали воєводські чиновники, колоністи прибували переважно «без фінансів і вже на початку

свого господарювання навчилися просити різні позички та дотації на облаштування господарства» [210, арк. 73].

Вихідним пунктом польської аграрної колонізації у Львівському воєводстві став Львів. Цивільні осадники оселялися на найкращих землях поблизу міст, залізниць і шляхів комунікацій. Від Львова в західному і південно-західному напрямках розміщувалися осадницькі поселення, найактивніше по лінії Львів – Мостиська – Перемишль; від околиць Перемишля – до Добромиля, Хирова, Рудок Комарного. Ще один важливий напрямок – через Любачів, Рава-Руську, Белз, Сокаль до Синяви Ярославського повіту, а також по лінії Римарів – Балігруд – Більче [586, с. 287]. Аграрна колонізація зумовила швидкий приріст польського населення в Перемишлянському повіті, де до 1934 р. було створено 861 осадницьке господарство, у Сокальському – 798, Рава-Руському – 317, Ярославському – 297, Бібрському – 289 Яворівському – 306, Львівському – 269, Мостиському – 264, Рудківському – 224, Самбірському – 225 [224, арк. 2].

Зросла кількість польського населення у Станіславському воєводстві, чому сприяло виникнення нових поселень, зокрема в Городенківському повіті – 6, Коломийському, Надвірнянському – 8, Рогатинському – 10, Тлумацькому – 8 [746, с. 55]; [870, с. 38].

Проте польська аграрна колонізація не дала очікуваних результатів, багато польських незаможних селян, які продали свої наділи в Польщі і оселилися в Галичині у статусі цивільних осадників, мали чималі борги, а тому їхнє господарське становище було не кращим, аніж раніше в себе на батьківщині, а продуктивність їхнього виробництва була нижчою порівняно з однотипними групами місцевого селянства. Ці явища не могли залишитися поза увагою чиновників земельних управлінь та Господарського товариства Східної Малопольщі, які опікувалися осадниками. У 1927 р. земельні управління провели анкетування землеробських господарств, що виникли в результаті реалізації земельної реформи, метою якого було виявити вплив аграрної перебудови на стан сільськогосподарського виробництва. Матеріали

обстеження свідчать, що осадницькі господарства у землеробському і тваринницькому виробництві аж ніяк не досягали рівня фільваркових господарств. Осадники мали більше живого інвентарю на одиницю площі, ніж поміщицькі фільварки. Водночас заможні осадники, про що йшлося в документі, перевищували рівень малоземельних місцевих господарств, а дрібні господарства осадників «животіють в умовах гірших, як такі ж господарства місцевого населення» [85, арк. 5]. Отже, майнова диференціація була характерною і для польських осадників, які, попри старання уряду, не змогли створити єдиної соціальної опори польській владі в селі.

Основними критеріями економічної сили осадницьких господарств визначено такі: величина земельної площі господарства, забезпеченість їх худобою та реманентом, фінансове становище, а також різні умови збуту продукції. Наприклад, у Станіславському воєводстві домінував тип повноземельних осадників. У регіоні були сприятливі умови для збуту продукції колоністів в околицях Жидачева, Стрия, Станіслава, Коломиї, саме тому на цих землях «осадники за продуктивністю землеробського виробництва і результатами тваринницької продукції стоять на рівні місцевого селянського населення» [85, арк. 5–7]. Дані обстеження, яке провело Господарське товариство Східної Малопольщі, свідчать, що в Тернопільському воєводстві, де розміщувались найчисельніші осадницькі колонії, у південно-подільських повітах майже 50% осадників входило до числа «господарств здорових і здатних до економічної самостійності», іншим осадам загрозувало розорення. У Бережанському і Підгаєцькому повітах площа поселень загалом відповідала вимогам «раціонального господарства». Дрібні господарства осадників переважали в околицях Тернополя, у Львівському та Золочівському регіоні [85, арк. 7–8].

У 30 населених пунктах Бродівського, Збаразького і Золочівського повітів, де відбувалась парцеляція поміщицької землі, поселилося 864 сім'ї польських колоністів, кожен із яких придбав орієнтовно по 7,07 га земельних угідь [220, арк. 6]. Усі вони мали житлові будинки, причому 50% були з'єднані

зі стайнями, тоді як 30% заможніших господарів побудували окремі хліви для худоби. Близько половини поселенців спорудили стодоли, натомість інші колоністи не потребували спеціальних приміщень, бо збіжжя було небагато – для його зберігання вистачало горищ або збіжжя складали у стіжки. Ще більшу соціальну нерівність виявляємо щодо забезпечення осадницьких господарств сільськогосподарськими знаряддями і живим інвентарем. Зокрема прості й удосконалені знаряддя праці мали в достатній кількості 80% поселенців, чого не можна сказати про решту дворів; 90% новостворених господарств колоністів тримали у своїх дворах принаймні по 1 корові і 60% – по 1 коневі, а 40% карликових господарств не мали тягової робочої сили; про їхню господарську самостійність взагалі не йшлося. Таку соціально-економічну диференціацію автори документа пояснювали тим, що близько 50% власників осадницьких дворів, які придбали землю, не мали хліборобської кваліфікації і відповідних фінансових засобів для створення самостійних господарств [220, арк. 7]; [217, арк. 13].

Комісія, яка проводила обстеження, дійшла висновку, що претенденти на осадництво повинні мати початковий капітал для господарювання, аби придбати земельний наділ та облаштувати господарство. Окрім цього, потрібно врегулювати кредитну систему, що гарантуватиме розбудову осадницьких господарств переселенців [221, арк. 5 зв, 6 зв].

На часі було й питання правового статусу придбаних наділів. Цивільні колоністи, прибуваючи на західноукраїнські землі, намагалися придбати якомога більше землі. Цьому сприяли різні парцеляційні товариства, земельні управління та ін. Не маючи достатньої кількості коштів, переселенці позичали їх у фінансово-кредитних установах на умовах іпотеки – застави частини або всього майна, із надією в майбутньому розплатитися. Однак, як виявилось, здійснити це було непросто. Унаслідок цього значна частина колоністів, вчасно не сплативши боргів, так і не отримала документів на володіння землею. Наприклад, у Станіславському воєводстві 38% загальної кількості осадників не

мали права власності на володіння земельними наділами, у Тернопільському – 30%, у Львівському – 28% [123, арк. 51].

Для покращення фінансово-економічного становища осадників від 1928 р. уряд почав обмежувати видачу банківських позичок і весь фонд допомоги, а пільговий дешевий кредит перевів у розпорядження «привілейованих категорій покупців землі», до яких належали насамперед польські колоністи [517, с. 23]. 23 березня 1929 р. польський уряд прийняв закон, який звільняв від іпотеки осадників, які перебували під опікою земельного управління, з метою врегулювати іпотечний стан земельних наділів, придбаних із парцеляції [217, арк. 13].

Користаючи з постійної фінансової підтримки польського уряду, заможні цивільні колоністи та осадники могли самостійно вести господарство, орієнтоване на кон'юнктуру ринку. Осадники, маючи у своєму розпорядженні достатню кількість удосконалених сільськогосподарських знарядь праці та худоби, повністю спеціалізувалися на виробництві технічних культур. До прикладу, цукровий завод у Ходорові розпарцелював 224 га орної землі, що придбали колоністи з околиць Ярослава і Пшеворська, які поселилися в с. Кремерівці; вони спеціалізувалися тільки на вирощуванні цукрових буряків, одержуючи високі прибутки [517, с. 32–33]. Із числа заможних осадників призначали солтисів, вйтів та інших представників державної адміністрації на місцях.

Для українського населення осадник був символом ненависного окупаційного режиму, тому не дивно, що національно-визвольна боротьба українців, які, на думку польських властей, дуже вороже ставились і ставляться до осадників, активізувалася. Умови життя незаможних колоністів та їхніх сімей мало чим відрізнявся від місцевої української бідноти. Малоземельні селяни, сподіваючись на державну допомогу, переселялися із центральних воєводств Польщі на південно-східні та східні околиці держави в пошуках кращого життя. Прагнучи розбагатіти, вони часто брали землі більше, ніж дозволяли їм кошти, отримані від продажу свого майна на батьківщині, а потім

були змушені брати позики у приватних кредиторів під 12–24% річних [213, арк. 4]. За даними Інституту дослідження національних відносин Польщі, «майже в кожному поселенні зустрічаємо і таких осадників, господарства яких бажають далеко кращої участі. Після обмолоту врожаю вони зразу ж вивозять зерно на продаж до міста, а вже після Різдва в їх домівках відчувається нестаток» [213, арк. 1]. Заборгувавши кредиторам, осадники шукали заробітки поза своїм господарством у промисловості, займалися домашніми промислами або ж продавали свої господарства [213, арк. 5, 7, 9–11, 16].

Під тиском обставин зросла кількість зворотних переселенців, які були вимушені повертатися туди, звідки прибули – ще більш злиденні, ніж до прибуття. Передусім розорялися колоністи, які, не маючи засобів виробництва, брали позички, яких не змогли вчасно повернути. Ця категорія осадників продавала свої ділянки і поверталася до рідних місць. Упродовж 1920–1923 рр. із 2 тис. осадників, які прибули до Бродівського повіту Тернопільського воєводства, 250 продали свої земельні ділянки і повернулися на батьківщину. Подібні випадки виявлено й в інших повітах цього воєводства – Борщівського, Заліщицького, Підгаєцького, Радехівського, Тернопільського [219, арк. 21]; [226, арк. 73–106, 133–146, 175–189]; [198, 2–4, 6, 14]; [193, арк. 26, 26 зв]; [870, с. 38].

До кінця 1930 р. на території Самбірського повіту Львівського воєводства зникли не тільки окремі господарства, а й повністю осади, зокрема Поріччя, Задвірне, Дикий Горб, Баранчиці. Українські селяни, які прагнули розширити свої володіння, не могли не скористатися цим. Вони брали позички в українських фінансових установах і викупували осадницькі землі, часто за цінами, значно вищими за ринкові [251, арк. 58]. Упродовж 1919–1934 рр. у Галичині розparcelьовано 315 566 га, із яких 33,4% перейшло до польських селян, а 66,6% скупили українці [123, арк. 61–62].

Економічна криза 1929–1933 рр. пришвидшила процес зубожіння великої частини осадників, погіршивши їхній фінансово-економічний стан, позбавила прибутків та збільшила їхні заборгованості. До прикладу, у 1934 р. у

Тернопільському воєводстві під час обстеження восьми повітів – Радехівського, Бродівського, Бережанського, Скалатського, Збарзького, Золочівського, Заліщицького і Підгаєцького – виявлено 480 колоністів, які позбулися господарств із загальною площею угідь 5 182 га, із яких 166 осадників продали ділянки через заборгованість, 26 – придбали наділи в інших осадах; 93 – втратили ділянку через сімейні обставини; 99 – повернулися на захід, не змігши адаптуватися на сході, 13 – переїхали до міст, оскільки не вміли господарювати в селі; 12 – були не задоволені малими доходами, 31 – позбувся землі через борги, голод, відсутність інвентарю, 19 – опинилися без власності через не дотримання контракту [123, арк. 55–56].

Уряд спрямовував свої зусилля на підтримку осадницьких господарств. Із цією метою в листопаді 1930 р. у Львові, за розпорядженням Міністерства аграрних реформ, було створено спеціальну комісію, до складу якої ввійшли представники земельних управлінь трьох воєводств Східної Галичини, Державного сільськогосподарського банку (Львівського відділення), Сільськогосподарського товариства Східної Малопольщі. Завданням комісії було встановлення державного контролю за діяльністю осадницьких господарств. Земельні повітові інструктори здійснювали нагляд над осадницькими господарствами на місцях. Кожний інструктор мав у своєму підпорядкуванні 18 дворів, а також курував шістьома дворами польських переселенців.

Товариство розробило програму, яка передбачала реорганізацію спілки осадників у триступеневу організацію: осадницькі союзи (на рівні осад; найнижчий рівень), повітові (на рівні повітів), воєводські союзи осадників (на рівні воєводств). Основними напрямками діяльності товариства були: 1) організаційний (вивчення умов господарювання, координування і планування конкретних програм дій із метою поліпшити ситуацію в осадницькому середовищі); 2) фінансово-господарський та правовий (сприяння роботі земельних комісарів щодо розв'язання проблеми парцеляції, іпотеки, організації кредитів тощо); 3) культурно-освітній (організація фахових курсів

для осадників, культурно-освітніх заходів, опіка над молоддю, пошук коштів для відкриття і побудови шкіл, народних домів та ін.) [226, арк. 54, 54зв, 55, 55зв].

Малопольське аграрне товариство, опрацювавши статистичні матеріали, виявило, що осадники, поселені у Східній Малопольщі, здебільшого не мали змоги відвідувати костели, каплиці, народні будинки, а їхні діти – польські школи, адже їх попросту не було за місцем проживання. Наголошено на небезпеці духовного вакууму, на моральній та національній деградації, а також на негативному сприйнятті самої ідеї колонізації серед поляків [223, арк. 9].

Чимало польських колоністів, які мали статус осадників, не були землеробами і не збиралися самостійно господарювати. Однак, отримуючи фінансові кредити для придбання земельних наділів, вони використовували колонізацію для особистого збагачення. Це демонструють випадки в колонії Гаях Бережанського повіту, де за спекулятивними цінами протягом 1924–1933 рр. продали землю сім осадників, серед яких генерал, майор, суддя, два промисловики і лише один професійний землероб [123, арк. 56]. В осадах Богданівка і Футор Скалатського повіту Тернопільського воєводства на початку колонізації функціонувало, відповідно, 31 і 14 господарств колоністів. У 1934 р. в обох осадах нараховувалося тільки 5 осадницьких господарств, інші скупили головно українські селяни. У Чернихівцях Збарзького повіту з осад Федорівка 9 колоністів продали (переважно полякам) 40 моргів землі. У колонії Нове Село цього ж повіту позбутися земельних наділів мали намір усі 30 осадників, проте не було покупців. В осаді Воля Голіховська в Підгаєцькому повіті Тернопільського воєводства 25 осадників продали 273 морги, із яких до українських селян перейшло 120. Серед причин, що спонукали до цього поляків, – велика заборгованість, податки, які не влаштовували колоністів (від 12 до 15 злотих із морга), конфлікти з українськими селянами, які вороже ставилися до них, відсутність костелів і шкіл, поганий стан доріг тощо [123, арк. 55–56].

Колоністи розпродували земельні ділянки і в шести повітах Станіславського воєводства – Калуському, Надвірнянському, Рогатинському, Станіславському, Тлумацькому і Коломийському. Упродовж 1932–1936 рр. 124 осадники позбулися землі, переважно через заборгованість [123, арк. 58, 59].

Малопольське аграрне товариство, обстеживши 74 осад у восьми повітах Тернопільського воєводства – Радехівському, Бродівському, Бережанському, Скалатському, Збаразькому, Золочівському, Заліщицькому і Підгаєцькому, встановило, що 480 колоністів, які володіли земельними угіддями площею 5 185 га, продали свої господарства. Із-поміж причин продажу – заборгованість, злиденне існування, непосильні податки [123, арк. 60].

Детальну інформацію про кількість осадницьких господарств та їх розміщення по воєводствах Східної Галичини подано в таблиці 4.11 [123, арк. 47]; [870, с. 46].

Таблиця 4.11
Розподіл польських осадницьких господарств
по трьох воєводствах Східної Галичини на кінець 1934 р.

Воєводства	Створено Осад	Кількість господарств	Площа, га	Середня площа господарства, га
Львівське	285	4 661	24 671	5,3
Станіславське	119	2 520	13 546	5,4
Тернопільське	352	7 626	43 719	5,7
Східна Галичина	756	14 807	81 936	5,5

За даними українського науковця В. Кубійовича, до 1939 р. в села Галичини переїхало 73 200 польських колоністів [702, с. 293–294].

Економічна криза початку 1930-х рр. у Польщі набрала розмаху, відбулося різке падіння цін на сільськогосподарські продукти на 50–70%, що привело до зростання заборгованості селян. Відбувався процес загострення соціально-економічних і національно-політичних протиріч між українським

населенням та панівним польським режимом. Проте це не зупинило санаційного режиму, який продовжував політику насадження на південно-східних кресах цивільних та військових осадників, вважаючи їх основним чинником внутрішньої та зовнішньої безпеки держави. У 1931 р. частка поляків у Львівському та Тернопільському воєводствах становила 43% загальної кількості населення воєводства, а у Станіславському – 16,6% [123, арк. 46]. Темпи приросту польського населення не задовольняли державних чиновників, які контролювали процеси парцеляції і колонізації у трьох воєводствах Східної Галичини. За матеріалами обстеження господарського стану осадницьких садиб у 1934 р., регіональне відділення Державного сільськогосподарського банку у Львові і відділ сільськогосподарських й аграрних реформ Львівського воєводського управління для Міністерства сільського господарства й аграрних реформ підготували звіт про причини продажу господарств цивільними та військовими колоністами. У звіті, зокрема, зазначено, що на сучасному етапі приріст польського населення у краї недопустимо низький, і досягнути рівноваги з місцевим українським населенням за таких умов можна тільки через 25–30 років. Далі наголошено, що «політика держави і польські державні інтереси вимагають від нас, щоб у цих воєводствах не тільки досягнення рівноваги, а й переваги польського населення над українським наступило раніше, бо тільки з моменту одержання переваги римо-католицького населення над греко-католицьким зазнає принципових змін наше становище в цій частині держави» [123, арк. 46].

Для розв'язання цих завдань у директивному документі сформульовано такі основні рекомендації:

- 1) продовжувати колонізацію у Східній Малопольщі, створюючи нові колонії, залучати не тільки переселенців із західних воєводств країни, а й осадників із місцевого польського населення, зокрема землеробів та їхніх дітей, які належать до патріотичних організацій, а також колишніх добровольців польської армії;

2) головною метою сусідської парцеляції має бути поліпшення аграрного устрою місцевого польського землеробського населення;

3) проведення парцеляції та колонізації повинно сприяти економічному піднесенню малоземельних польських селян, що в разі війни матиме вагоме значення для держави;

4) новоутворені на місці фільварків колонії мають бути достатньо сильними, щоб не почувалися чужими; необхідно створити умови для організації їх у професійні, освітні і культурні інституції;

5) осадники, які прибувають із заходу, мають бути здоровими в морально-політичному й господарському аспектах; важливо, щоб осадники були професійними землеробами; 6) цивільне осадництво проводити планово з метою посилити польський елемент та якнайшвидше здобути перевагу польського володіння, не допустивши його подальшої втрати;

7) уздовж польсько-радянського кордону продовжити військове осадництво. До цієї групи осадників залучати місцевих, колишніх добровольців Війська Польського;

8) колонізаційну акцію на східних кресах повинен проводити і фінансувати спеціальний банк осадництва;

9) новоутвореним осадницьким господарствам південно-східних воєводств сприяти у наданні невідкладної допомоги в усіх необхідних питаннях [123, арк. 64–65].

Рекомендації, викладені в документі, розкривають справжні воєнно-політичні і господарські цілі державної політики щодо парцеляції і колонізації на найближчу перспективу. Польський уряд повністю підтримав і схвалив їх. Бюджетна комісія сейму на 1 січня 1936 р. визначила такий запас приватних посіlostей землі для парцеляції і колонізації: у Волинському воєводстві – 116 тис. га, Тернопільському – 104 тис., Львівському – 67 тис., Станіславському – 30 тис. га [98, арк. 27].

Від середини 1930-х рр. польський уряд припинив переселяти незаможних селян із центральних воєводств Польщі. Намагаючись зміцнити

осадництво як економічно, так і політично, уряд заохочував переселення на західноукраїнські землі заможних селян. Міністерство землеробства й аграрної реформи розробило спеціальну інструкцію про осадництво, згідно з якою польським безземельним селянам дозволяли переселятися на східні креси у виняткових випадках, зокрема за умови об'єднання дрібних спадкових господарств [125, арк. 53]. Від претендентів в осадники вимагали доброї господарської кваліфікації і наявності відповідних матеріальних засобів. Кожний кандидат у колоністи повинен мати не менше як 3 тис. злотих на придбання землі та будівництво житлових і господарських приміщень [125, арк. 53]. Однак охочих переселятися в Галичину виявилось небагато.

Із метою зміцнити і збільшити осадницький елемент у Галичині польський уряд у червні 1934 р. створив у Львові акціонерну спілку під назвою «Земельне парцеляційне товариство» із початковим фондом 800 тис. злотих [816, с. 1], який від 1937 р. збільшено до 1,4 млн. злотих [1210, с. 2–3]. Спілка займалася переселенням осадників із Західної Галичини у Східну. У результаті діяльності цього товариства від часу заснування і до середини 1936 р. було розпарцельовано 4,5 тис. га землі й створено на них 500 самостійних господарств. Більше як половина розпарцельованих земель потрапила до рук цивільних колоністів [223, арк. 12].

На 1936–1938 рр. «Земельне парцеляційне товариство» визначило запас землі для парцеляції, а саме 200 тис. га: 60 тис. га земельних угідь у Львівському воєводстві, 20 тис. га – у Станіславському, 120 тис. га. – у Тернопільському. Як і в попередні роки, так і в другій половині 1930-х рр. Тернопільське воєводство і далі залишалось основним регіоном польської сільськогосподарської колонізації [234, арк. 154]; [227, арк. 636]. За допомогою товариства за період з 1935р. і до середини 1938 р. у Галичину було переселено лише 201 сім'ю. Таке сповільнення темпів польської осадницької колонізації у другій половині 1930-х років можна пояснити посиленням спротиву українського селянства.

Намагаючись зміцнити осадницькі господарства, уряд Польщі постійно дбав і про їх фінансово-економічне «оздоровлення». Зокрема до 1936 р. уряд списав з осадників половину їхньої заборгованості за довго- і короткотерміновими кредитами Державному сільськогосподарському банкові. Тільки у Львівському, Станіславському й Тернопільському воєводствах до середини 1920-х рр. польські осадники мали 27,1 млн. злотих боргу, із яких 60,3% припадало на Державний сільськогосподарський банк. Сплату заборгованості було відтерміновано на 55 років, а відсоткову ставку знижено з 8% до 4,5% річних. До 1936 р. у Галичині в 11 962 випадках списано борг на суму 10 млн. 542,5 тис. злотих, або 50% позичок, які колоністи отримали на купівлю землі з обігового фонду земельної реформи. Окрім цього, банк конверсував 967 осадникам 6 млн. 555 тис. злотих кредитів в інших фінансових установах і перерахував на обіговий фонд земельної реформи, списавши одночасно 50% суми боргу [69, арк. 64].

Уряд, шукаючи нові форми для зміцнення польського осадництва в південно-східних воєводствах держави від другої половини 1930-х рр., почав заохочувати осадників до створення християнських кас безвідсоткового кредиту для фінансової підтримки осадницьким господарствам. Ці каси отримували допомогу і від державних, і від приватних фінансових установ [213, арк. 15].

Перші подібні християнські каси виникли в Тернопільському воєводстві (с. Поморяни, м. Зборів) [226, арк. 54]. Уже у червні 1938 р. у Бережанському і Золочівському повітах діяло по три християнські каси, у Збаразькому – дві, у Бродівському та Перемишлянському – по одній [226, арк. 54зв, 55, 55зв].

Державний сільськогосподарський банк у Тернопільському повіті створив «Фонд допомоги», у якому акумулював кошти для викупу польських осадницьких господарств, яким загрожував продаж. Також із цього фонду виділяли кошти місцевому польському населенню на допомогу під час купівлі землі [223, арк. 9].

Міністерство землеробства й аграрної реформи Польщі у квітні 1937 р. виділило Тернопільському воєводству 300 тис. злотих для надання кредитів осадникам. Господарським товариством у Львові дано рекомендації, відповідно до яких і видавали позички. Кредити надавали насамперед тим осадникам, які переселилися з центральних і західних воєводств Польщі, проте з огляду на такі моменти: колоністів, земельні наділи яких були 20 га і більше, обмежували у кредитуванні, а сума кредиту не могла перевищувати 1,5 тис. злотих. Цього ж року для колоністів Чортківського повіту виділили 8 тис. злотих допомоги, Заліщицького, Перемишлянського, Копичинського і Теребовлянського повітів – по 15 тис., Підгаєцького – 30 тис., Борщівського – 35 тис., Бережанського – 37 тис., Золочівського, Бродівського, Кам'яно-Струмилівського та Радехівського – по 60 тис. злотих [232, арк. 9, 9зв, 10, 12]; [225, арк. 14–15]; [870, с. 75].

5 травня 1937 р. на нараді земельних комісарів Тернопільського воєводства було обговорено проблеми осадницької колонізації та названо суму 600 тис. злотих, із яких 300 тис. виділив Державний сільськогосподарський банк із фонду обігових коштів. Також було визначено сумо кредиту на 1 га, який дорівнював 500 злотих, на спорудження житлового будинку – 600 злотих, а господарських будівель – 300 злотих. Контролював використання кредитів земельний комісар [225, арк. 11, 11зв].

Напередодні Другої світової війни уряд Польщі планував створити у Краківському та Келецькому воєводствах центральний промисловий комплекс з метою убезпечити себе від реальної загрози з боку Радянського Союзу. Галичина мала не тільки постачати нафту й газ для промислових і воєнних підприємств, а стати територією, куди планували пересилити польських селян із повітів воєнно-промислового будівництва. Уже в березні 1939 р. опубліковано постанову Ради міністрів Польщі, яка передбачала додаткове переселення на західноукраїнські землі значної кількості польських осадників. На виконання нової колонізаційної програми з парцеляційного фонду Західної України було виділено 80% земельної площі [1155, с. 311]; на Тернопільське воєводство – 100 тис. га приватновласницьких угідь для поселення 12 тис. сімей

польських колоністів, яких планували розмістити у стратегічно важливих місцях – уздовж радянсько-польського кордону [233, арк. 33]. Земельні ділянки продавали колоністам за цінами, утричі нижчими за ринкові. Окрім цього, варшавський уряд виділив на придбання землі колоністами та на будівництво житлових і господарських приміщень 3 млн. 600 тис. злотих, а Міністерство землеробства й аграрних реформ додатково надало через Державний сільськогосподарський банк ще 680 тис. злотих [866, с. 164–165]. Однак ця нова осадницька програма так і не була реалізована через початок Другої світової війни.

Земельна реформа і пов'язана з нею осадницька колонізація Польщі у Східній Галичині були підпорядковані основній меті – розв'язати проблему аграрного перенаселення на власне польській території й посилити економічний та політичний впливи на західноукраїнських землях. Одним із методів цієї політики слугувала саме колонізація. Осадники формували підґрунтя для денационалізації інкорпорованих територій, посилення оборони східного кордону Речі Посполитої. Політика осадницької колонізації спричинила загострення земельної проблеми серед населення, що своєю чергою викликало загострення міжнаціональних відносин.

4.4. Реорганізація землекористування

Одним із пунктів аграрної реформи була перебудова селянського землекористування, зокрема ліквідація черезсмужжя та вузькосмужжя, що сповільнювали розвиток інтенсивного землеробства.

За даними перепису 1921 р., встановлено, що у східних воєводствах 51% обстежених селянських господарств мали земельні ділянки довжиною приблизно від 1 до 2 км, а шириною до 2 м, до того ж землеволодіння більшості дворів охоплювало чотири (і більше) ділянки, натомість у всій Польщі таких господарств було 46,8% [421, с. 41]; [1192, с. 28–29]. Така роздрібненість селянських земель веде початок від ліквідації панщини, коли селянин одержував ділянку землі, а згодом докуповував смужку в іншому кінці.

«Земельний голод», приріст сільського населення, економічна відсталість краю і неможливість знайти роботу поза власним господарством призводили до того, що земельні наділи дрібних землеробів ділились і дробились із покоління в покоління – переважно вздовж ділянок, а часом і впоперек. Зокрема «дуже часто діти після смерті родичів самі ділилися «по справедливості» – кожен брав свій пас землі в кожній парцелі, і то вздовж, а враховуючи тільки звичаєве право, що найстарший бере свою частку все зі сходу, сьогодні, через півстоліття після такого господарювання, зустрічаємо парцелі півметра широкі, а три кілометри довгі. Тому нерідко п'ятигектарове поле складається часто-густо з 30–40 орних нивок, 4–12 в луках і 3–9 в лісі. Наприклад, у невеликому селі Н. 15-гектарове господарство розділене на 1020 парцель-стрічок у формі шахівниці» [720, с. 284].

Селянське вузькосмужжя і черезсмужжя було характерне для всієї Польщі, а в деяких громадах та повітах Східної Галичини вузькосмужжя охоплювало усе селянське землеволодіння. За даними Стрийського земельного управління, селянські ділянки 15 громад цього повіту мали довжину понад 2 км при середній ширині 8 м, а в 26 громадах кількість парцел, віддалених одна від одної більше ніж на півкілометра, була від 6 до 20, причому часто доступу до них не було [80, арк. 2]. У Сколівському повіті 80% селянських дворів мали орієнтовно по 6 ділянок, розкиданих на віддалі до півкілометра; у Жидачівському повіті в 9 громадах середня довжина селянських ділянок становила 2 км, а ширина – тільки 10 м [80, арк. 5]. У Львівському воєводстві 42% селянських господарств склалися із трьох і більше надмірно видовжених ділянок, що було «типовим явищем для гірських і підгірських повітів» [93, арк. 42]. У Станіславському повіті на одне господарство припадало приблизно 88 ділянок, співвідношення ширини і довжини яких – від 1 до 35, до більшості з них не було нормального доїзду; усе це створювало неможливі умови для будь-якого індивідуального господарювання на них [36, арк. 29].

Не могло бути й мови про раціональне землеробство з використанням правильних сівозмін, машин і добрив у селянських господарствах, розбитих на

кілька часто віддалених від двору земельних ділянок. Черезсмужжя і вузькосмужжя гальмували розвиток продуктивних сил у сільському господарстві. Роздробленість наділів, черезсмужжя і вузькосмужжя були типовими явищами, що утруднювали користування землею, вимагали додаткового часу і зусиль для її обробітку. Окрім цього, вузькі парцели постійно провокували судові розгляди справ за межу, адже було дуже важко під час орання кіньми або волами не врізати в сусіда 10 см від кількадеметрової ширини поля. А під час поділу спадщини було попросту неможливо на кадастровій карті окреслити спадкоємцям їхніх крихітних наділів. Тому назрівала нагальна потреба об'єднати роздрібнені земельні ділянки в один наділ і створити на ньому самостійне селянське господарство.

Відтак 31 липня 1923 р. сейм прийняв постанову «Про комасацію ґрунтів», щоб виправити жалюгідне становище селянства і створити можливості для прогресивних методів господарювання та перебудови земельного устрою в Польській державі, згідно з якою, комасацію можна було проводити тоді, коли ґрунти були роздроблені або коли їх довжина перевищувала ширину більше як у 15 разів, проте були й інші обставини, що давали підстави для комасації, які на місцях вивчали уповноважені повітові управи. У процесі комасації кожне господарство отримувало ґрунти тієї ж вартості, що мало в користуванні до того часу, якщо вартість була нижчою, то було передбачене відшкодування. За цим законом, деякі категорії ґрунтів не підлягали комасації, а саме: ліси, що входили до плану лісового господарства (промислова розробка деревини); ґрунти, на яких розташовані підприємства гірничого чи гутного промислу (промислова розробка каменю, вапняку, гіпсу, піску); ґрунти, на яких є історичні й архітектурні пам'ятки, родинні гробниці та ін. [1054, s. 403–404].

Комасація полягала в тому, що селянин замість розкиданих на величезній площі крихітних земельних парцел отримував одну велику ділянку. Величина отриманого наділу залежала від якості ґрунтів, які він мав до комасації. Наприклад, замість 2 га родючої орної землі господар міг отримати 5–6 га

грунту нижчої якості, і навпаки. Водночас власник міг позичити гроші під невеликий відсоток у Земельному банку і провести меліорацію на більшій ділянці гіршого ґрунту, підвищивши її якість.

Яким же був механізм проведення комасації? Для того, щоб почати процес об'єднання ділянок, селяни мали написати заяви до повітових управ із проханням комасувати їхні ділянки. Згідно з чинним законодавством, такі подання могли вносити селяни, які володіли не менше ніж 25 га землі в роздібнених ділянках у межах одного села. Комасацію починали тоді, коли «за» була третина господарів села або навіть і один господар, якщо він був власником не менше як 25 га землі. Якщо ж інші господарі голосували «проти» комасації ґрунтів одного господаря, мотивуючи своє рішення тим, що це суперечитиме їхнім інтересам, то проводити її забороняли [371, s. 1052].

Після подання заяви повітові управи мали відіслати на місце свого комісара і землеміра, які детально вивчали стан та розміщення ділянок, щоб укласти проект комасації. Для допомоги їм створювали ради учасників комасації, яких обирали із 3–7 уповноважених і стількох же заступників. Уповноважених та їхніх заступників вважали обраними, якщо вони одержали звичайну більшість голосів на зборах, у яких взяла участь половина учасників комасації [371, s. 1052]. У присутності вїйта та представників громади складали протокол із детальним описом ґрунтів осіб, які виявили бажання їх об'єднати. На підставі цього обстеження складали проект землевпорядкування який оголошували всім зацікавленим особам, і будь-який господар міг внести до нього свої пропозиції. Запропонований комісаром проект могли відхилити на підставі голосів $\frac{3}{4}$ зацікавлених осіб. Важливим пунктом комасації було право селян купувати у власників маєтку земельні ділянки, якщо вони заважали доступові до парцел.

Попри це, урядові постанови скеровували до того, щоб під час розробки загального комасаційного плану, якщо буде змога, брати до уваги потреби і побажання всіх учасників проекту. Цей план вносили на розгляд окружній земельній комісії, а після його затвердження для кожного села чи громади

призначали вибори до ради учасників комасації, що мала контролювати перебіг комасаційних робіт. Якщо окружна комісія відхиляла план комасації, можна було звернутися до Головної земельної комісії у Варшаві [371, s. 1052].

У процесі складання комасаційного плану, окрім виміру і планування земельних наділів господарств, передбачено планування місць під громадські споруди, об'єкти господарського призначення (кар'єри, копальні і т.п.), що сприяло би благоустрою сіл. Селяни, які брали участь у комасації, мали внести певну плату за проект і проведення всіх робіт, пов'язаних із проектом. Оскільки процес був досить тривалим, то на весь період – від першого приїзду земельного комісара і до завершення робіт – селяни мали надати для технічного й наглядового персоналу помешкання з опаленням та світлом, приміщення під канцелярію з опаленням та світлом, підводи й обслуговування [717, с. 72]. Усі пов'язані з цим витрати брали на себе учасники комасації пропорційно до розмірів земельних ділянок. Вони мушили оплачувати за експертизу, за оцінку земель, за комасаційний та в разі потреби меліораційний проекти, а також за контроль над комасаційними роботами. При цьому було встановлено грошову оплату в розрахунку на 1 га площі. До прикладу, за роботу землеміра потрібно було заплатити біля 20 злотих із гектара. Повітова земельна управа вирішувала збільшувати чи зменшувати оплату, яку розділяли на 3 частини: одну вносили відразу, а дві інші упродовж 2 років із терміном виплати в березні або в жовтні. Було передбачено, що учасник комасації може подати прохання про звільнення від оплати через неможливість. У разі нещасного випадку виплату частин могли відтермінувати до 2 років без нарахування відсотків. Учасники комасації, які не мали грошей, могли скористатися кредитом, який надавав Земельний банк під 4% річних [717, с. 72].

На підставі комасаційного закону, Податкової ординації від 15 березня 1934 р., декрету президента Речі Политої від 4 листопада 1936 р. комасовані ґрунти звільняли від державного земельного податку на 3 роки. Зауважмо, що податок за 3 роки міг бути більшим, ніж оплата за комасацію [717, с. 80].

Керівництво товариства «Сільський господар» погодилося підтримати урядову кампанію землевпорядкування, тим паче, що від неї отримали б користь й українські селяни, однак поставило умову, щоб включити до складу комісій, які проводитимуть комасацію, представників українських фахово-економічних інституцій, тобто агрономів, які працювали в мережі кооперативних установ та в товаристві. Уряд погодився із пропозиціями товариства і 26 квітня 1926 р. «Сільський господар» був офіційно «покликаний до співпраці з окружним земельним урядом у Львові в справі популяризації і проведенні комасації потрібних селянських ґрунтів» [400, с. 15]. Отже, під час проведення заходів, пов'язаних із комасацією, були присутні українські агрономи, що деякою мірою забезпечувало селян від несправедливого її проведення.

Селяни з великою недовірою ставилися до проведення комасації, бо навчені гірким досвідом не довіряти владі. Тому агрономам доводилося невтомно вести роз'яснювальну роботу. Основні аспекти комасації на конкретних фактах аргументував агроном І. Лапчук у статті «Чому Остап хоче комасації». За його словами, «без комасації багатий може обійтися, а бідному вона дає значне полегшення і прибуток. Так, бідний мусить коней наймати, якщо не має своїх, аби, наприклад, вивезти гній на поле. За один раз він не зробить усієї роботи. Треба йому їхати декілька разів. А на це ж треба не лише витратити час, а й знайти гроші за оренду коня. А мав би бідняк поле коло дому – тачками міг би на нього навозити гною. Та й коли поле далеко – не встигає селянин його добре обробити. При комасації ж обробив би поле, як город коло хати. Та ще треба пам'ятати: в результаті комасації багаті не дістануть нічого, а бідні виграють. Закон комасаційний зобов'язує кожному, хто має менше, як чотири-п'ять гектарів, – додати, щоби мав не менше як 4–5 га. Де ж взяти землю? Земельний закон передбачає, щоб двори мали не більше 180 гектарів землі. Решту ж мусять розпродати бідним. Звідки узяти гроші на цю землю? Справді, ніхто вигідної позички не дасть. А для комасації уряд її дає. Дрібні господарі, які хочуть набути землю при комасації, мусять

виплатити частини ціни як завдаток. А іншу сплатити за 30 років. Хто переносить будинки на скомасований ґрунт – дістає 2 400 злотих позички на 10–15 літ сплати» [721, с. 238].

Друга Річ Посполита дістала у спадок 11,8 млн. га земель, що потребували аграрної реорганізації. Майже $\frac{1}{4}$ цієї площі припадала на Східну Галичину, а саме 3 354 тис. га [274, арк. 4], оскільки саме південно-східні воєводства Польщі зберігали найбільше пережитків феодалізму в землекористуванні. У Східній Галичині до війни було комасовано тільки 4 села [73, арк.20].

У перші роки після прийняття закону про комасацію перебудова селянського землекористування проходила досить повільно. До 1927 р. у всій Польщі земле-впорядковано близько 1 500 сіл, проте здебільшого в центральних воєводствах. Натомість у Східній Галичині об'єднання парцель було проведено лише в одному селі зі 148 дворами [52, арк. 17]. Комасаційної реформи галицькі селяни не сприйняли, адже після всього пережитого в останні десятиріччя навіть не могли допустити, що держава прагне зробити для них щось корисне. Вони боялися втратити останній клаптик землі, успадкований від батька. Окрім цього, реформі землеустрою на західноукраїнських землях додавало непопулярності й те, що вона не вирішувала проблеми, найболючішої для дрібних і найдрібніших господарів, які потерпали від малоземелля, – проблеми забезпечення їх землею.

На початку 1927 р. у Львові відбулася нарада високопосадових урядовців Галичини, де представник Тернопільського воєводського управління відкрито поставив питання про те, що для комасації потрібно «щось мати», бо малоземельним господарствам бракує землі, а деякі з них мають тільки хати і подвір'я [73, арк. 164]. Звичайно ж, чиновники не задумувалися над тим, щоб повсюдно розпарцелювати сусідні приватновласницькі маєтки і провести землевпорядкування в інтересах українського селянства. Проте земельні органи на місцях створювали найсприятливіші умови для забезпечення землею польських селян і осадників.

Щоб зміцнити ринковий тип господарства, санаційний уряд пришвидшив процес касації, підпорядкувавши йому парцеляцію частини приватних земель. Уряд декларував, що метою комасації передусім є забезпечити землею малоземельні господарства, однак її проведення нерідко супроводжувалося відвертим шахрайством стосовно цієї категорії селян.

Водночас із ліквідацією черезсмужжя селянських земель в інтересах більшості селян ліквідовано застарілі форми гмінного (громадського) землеволодіння, які замінено на подвірні чи одноосібні.

Найрадикальнішою формою перебудови селянського землекористування було створення хутірських господарств. Очевидно, що на хутори переселялися переважно фермери, які мали власні кошти й одержували кредити від держави. Таку форму зміни землеустрою уряд застосовував, щоб у Західній Україні, зокрема в Галичині насадити польське цивільне та військове осадництво.

Під час звичайного землевпорядкування кожний селянський двір одержував об'єднану парцелу надільної і громадської землі на одному полі, у деяких випадках однією ділянкою виділяли орне поле, а окремо луки, ліс і непридатну для обробітку землю. З'єднана парцела, за землевпорядними правилами, умовно утворювала прямокутник, довжина якого мала бути не більшою в 10 разів за ширину [274, арк. 4]. Зазначмо, що цей вид землевпорядкування став найпоширенішим.

Рідше здійснювалося часткове землевпорядкування, яке ще називали консолідацією земель. Його проводили головно для того, щоб забезпечити деяким селянським господарствам вигідні доїзди до земель.

15 червня 1927 р. у Львові відбулося засідання воєводської ради на тему перебудови аграрного устрою, на якому виступив керівник Львівського окружного земельного управління, окресливши шляхи пришвидшення ліквідації черезсмужжя та роздрібнення земель. На його думку, «слід зробити можливим взаємний продаж і об'єднання малоземельних господарств у більші, а селян, які продають свої господарства, направляти туди, де в запасі землі є надлишок понад місцеві потреби, створюючи можливість для раціонального

осадництва» [93, арк. 38]; у такий спосіб «створювати господарства, здатні до належного розвитку та інтенсивного виробництва» [93, арк. 38]. В умовах малоземелля у Східній Галичині це означало – вилучити землю в корінних мешканців і передати її у володіння польських осадників.

Поряд із насадженням сільськогосподарської колонізації санаційний уряд провокував зовнішню еміграцію зубожілого населення насамперед до Америки, переслідуючи водночас і політичні цілі, адже таким чином намагався впливати на зміну національної структури Галичини на користь польського елемента [656, с. 80–81]. Міністр аграрних реформ В. Станевич вимагав від підлеглих, щоб «вербування емігрантів до Канади і Бразилії проводити лише в тих селах, які погодились або погодяться на комасацію» [93, арк. 7]. І справді, влада видавала візу на виїзд за кордон, як правило, тим селянам, які під час зміни землеустрою давали згоду на продаж своїх наділів.

Процес втілення законодавства про комасацію в реальних умовах не обходився без різних ускладнень. До прикладу, у с. Негівці Калуського повіту 719 га всіх земельних угідь перебували у власності Костянтина Чарковського та церкви, які були найбільшими землевласниками. Іншими 1 225 га володіли 276 селянських господарств [77, арк. 30–35]. Згідно з даними повітового земельного управління, у селі було 187 малоземельних господарств, яким першочергово треба було розширити земельну площу. Решту становили самостійні селянські господарства, які, як вважалося, були забезпечені землею. Окрім малоземелля основної маси селянських дворів, була також проблема черезсмужжя (кожне господарство мало в середньому від 5 до 7 клаптиків землі) та вузькосмужжя (наділи були дуже видовжені; ширина співвідносилася із довжиною як 1 до 70) [77, арк. 10]. З ініціативи 51 господаря цього села, які мали у своєму володінні 342 морги землі [77, арк. 10], було вирішено провести землевпорядкування. Малоземельні селяни с. Негівці, побоюючись втратити свої кращі землі, виступили проти цього. Із метою захистити свої права 90 селян подали скаргу до Львівської окружної земельної комісії, у якій зазначили: «Місцевий урядовий комісар і його прихильники, які вели і далі продовжують завзяту

агітацію за комасацію, думають скористатися нею для збільшення свого маєтку. З цієї причини село вже тепер розділилось на два вкрай ворожі табори» [77, арк. 8]. У проведенні комасації в цьому селі мали б бути зацікавлені передусім малоземельні селяни, яким, згідно із землевпорядними правилами, треба було прирізати землю, а виявилось навпаки, вони поставилися до цього вороже. Окружна земельна комісія підтримала ініціаторів комасації. Власник маєтку у с. Негівці К. Чарковський погодився на парцеляцію частини своїх угідь на користь карликових і малоземельних селянських господарств. Щоправда, для більшості незаможних селян ціна на землю була непомірно високою. Навесні 1929 р. ціна одного моргу землі становила приблизно 225 доларів [77, арк. 119–120, 151], що було доступно тільки заможним селянам, а бідняки залишалися з попереднім наділом, часто земля була навіть гіршої якості, ніж до землевпорядкування. Власники 46 селянських дворів, не маючи жодних перспектив на поліпшення своєї ситуації, мусили продати свої земельні ділянки [77, арк. 25] і шукати засобів до існування, наймаючись до власника фільварку чи емігрувати.

Подібні процеси відбувалися і під час землевпорядкування в с. Рудники Жидачівського повіту, викликавши незадоволення у 262 селян, які подали скарги окружному земельному управлінню і Міністерству аграрних реформ Польщі. Документи засвідчують, що замість обіцяної прирізки землі вони втратили свої найкращі орні поля, городи і луки, які відійшли власникові маєтку і заможним селянам. Близько 100 селянських господарств одержали менше землі, ніж мали до виділення об'єднаних парцел [79, арк. 94], а в деяких із них залишилося тільки власне подвір'я. Хоча городи й сади, відповідно до закону, не могли бути комасовані, однак більшість їх була поділена на орні поля. При цьому родючі ґрунти були відрізані від колишніх господарств і перейшли до дідичівського маєтку [79, арк. 93], а деякі селяни, які раніше мали город, у результаті землевпорядкування залишилися без нього. Щодо інших земель, то порівняно з попередніми наділами селяни під час комасації одержали орних полів на 40% гіршої якості, а луків – на 70% [79, арк. 93].

Погіршення умов життя селянських мас під час світової економічної кризи, тенденційна парцеляція великих маєтків, шахрайство чиновників під час проведення комасації викликало опір бідноти, спрямований насамперед проти аграрної політики польської влади. Про це свідчать повідомлення комісарів земельних управлінь. Зокрема комісар Самбірського повітового управління 30 вересня 1930 р. доповідав в Окружному земельному управлінні у Львові, що «населення тутешніх повітів постійно вороже виступає проти комасації» [251, арк. 58]; аналогічну інформацію подавали й комісари повітових земельних управлінь зі Львова, Ярослава [251, арк. 13, 36] та ін. У багатьох населених пунктах Східної Галичини становище селян було настільки нестерпним, що дедалі частіше вони вдавалися до підпалів фільварків та осадницьких садиб, проводили саботажницькі акції, використовували інші активні форми боротьби. Масові заворушення селян восени 1930 р. набули такого розмаху та сили, що уряд мусив вдатися до пацифікації.

Черезсмужжя і вузькосмужжя було настільки поширеним у більшості селянських господарств Галичини, що технічно позбутися його коштувало на половину дорожче, аніж на етнічних польських землях. Виступаючи на зборах осадників Станіславського воєводства 18 січня 1931 р., начальник окружного земельного управління зазначив, що «місцеве населення nerado дає згоду на комасацію своїх земель і, будучи при цьому вбогим, часто не може навіть з урядовою допомогою оплачувати вартість технічних робіт та інших витрат, пов'язаних з комасацією» [42, арк. 30]. За підрахунками Міністерства сільського господарства й аграрних реформ, землевпорядкування 1 га землі в Галичині в другій половині 30-х рр. ХХ ст. пересічно коштувало близько 60 злотих, або 16% ціни цієї землі [89, арк. 8].

Товариство «Сільський господар», активно пропагуючи комасаційну кампанію на шпальтах свого часопису, наводило позитивний приклад комасації: «Господар мав три гектари маловрожайної землі в шахівницях і був нуждарем. Під час комасації вибрав собі ще гіршу землю, але в одному кавалку, а за то, відповідно до оцінки, одержав вісім гектарів. Побудувався на хуторі,

окопав його ровами, запровадив доцільний плодозмін, а що молочарня близько – заложив пасовисько і запровадив управу паші на ріллі. Сьогодні має готівкою місячно лише за доставлене молоко 200–300 злотих» [716, с. 285].

Товариство створило спеціальне «технічне бюро», куди селяни зверталися із питань проведення комасації. Упродовж 1928 р. про надання допомоги у проведенні комасації до «Сільського господаря» звернулися селяни з більше як 10 повітів, а до 27 сіл виїздили референти бюро й агрономи для підготовки проведення комасації [401, с. 14]. Зокрема в 1935 р. комасацію було проведено у трьох селах і здійснено підготовчі роботи в семи селах [402, с. 32]; у 1936 р. завершено комасацію в чотирьох селах і подано грошовий аванс для її проведення у двох селах Перемишлянського повіту, трьох – Львівського і Бібрського повітів; в одному – Рогатинського повіту; тобто загалом заплановано здійснити комасацію в дев'ятьох селах чотирьох повітів [403, с. 36]. Зазначмо, що проводили її завжди за участю українських агрономів і представників товариства «Сільський господар».

Процес реорганізації у Галичині відбувалася дуже повільно. За даними Міністерства сільського господарства й аграрних реформ Польщі, у трьох воєводствах краю на 1936 р. земле-впорядковано 25 сіл із загальною кількістю господарств 7 263, що у своєму володінні мали 25 962 га землі. Тобто новими формами землекористування було охоплено тільки 1% тих селянських земель, що підлягали комасації [53, арк. 46].

Упродовж 1923–1938 рр. у Волинському, Львівському, Станіславському та Тернопільському воєводствах було землевпорядковано 844 700 га угідь: на хутори й об'єднані парцели перейшло 163,3 тис. господарств, із них тільки 9,4 тис. на Галичині [414, с. 65]; [415, с. 70]. Статистичні дані засвідчують, що лише невелика кількість селян оселилися на присілках. Заможні господарі мали достатньо коштів для перенесення, забудови житловими та господарськими будівлями нових місць проживання, натомість небагаті власники, не маючи фінансової змоги придбати землю на парцеляційному ринку, мушили звертатися за кредитами. До прикладу, у с. Підберезці Львівського повіту зі 194

селянських дворів після перебудови землеустрою близько 100 заможних власників мали в середньому від 6 до 12 га землі кожний. Під час комасації тільки 15 селянських господарств перейшли жити на присілки, інші ж, комасувавши свої ділянки, залишилися на попередніх місцях. Переходом на нові форми землекористування скористалися заможні господарі, які придбали частину площі від бідніших односельців і докупили ще 200 га землі у сусідніх громадах Винник і Миклашів [73, арк. 72, 74].

Кредитування забудов на присілках і об'єднаних ділянках безпосередньо залежало від заборгованості. Сільськогосподарський банк надавав кредити на будівництво лише тим господарствам, іпотечна заборгованість яких не перевищувала половини ціни їхніх земель. Селяни, які виділились на відруби, здебільшого потрапляли в боргову залежність до сільськогосподарського банку та лихварів, втрачаючи господарську самостійність. Землевпорядкування супроводжувало «вирівнюванням границі» села і будівництво польових доріг коштом усіх селян, через що знову ж таки найбільше потерпали малоземельні.

Польська влада була зацікавлена у якнайшвидшому проведенні комасації, під час якої проводили оцінку ґрунтів, вимірювали ділянки, що давало змогу упорядкувати систему оподаткування та страхування, а також урегулювати надходження коштів до бюджету. За проведення комасації селяни мали платити гроші, що було додатковим джерелом надходжень до державної казни. А також реорганізація земельного устрою мала сприяти загальному піднесенню сільського господарства, створити умови для розвитку товарно-грошових відносин.

За відносно короткий період перебудова землеустрою не була завершена і не змогла себе реалізувати вповні, хоча деякі результати свідчать, що вона мала значні потенційні можливості для вдосконалення системи господарювання та підвищення продуктивності сільськогосподарського виробництва. Перебудова землеустрою не покращила господарського стану малоземельних селян, натомість заможні господарі примножили виробничий потенціал своїх господарств.

Землевпорядкування супроводжувалося і ліквідацією сервітутів – прав селян на спільне з поміщиками користування пасовищами, сіножатями та лісами. За законом від 7 травня 1920 р., усі сервітути підлягали ліквідації або за добровільною угодою обох сторін, або шляхом примусу [369] на вимогу однієї із зацікавлених сторін, а також в час проведення нового землеустрою, парцеляції і колонізації.

Після скасування панщини в Галичині великі землевласники, як відомо, почали позбавляти селян цього права і перетворили сервітутні ліси та пасовища на власні, вважаючи, що це додаткова компенсація за втрату феодальних повинностей. Селяни мали право викупити свої сервітути або отримати компенсацію земельною ділянкою. Однак за ліквідацію права на користування сервітутами галицькі селяни одержали мізерне відшкодування. До початку 20-х роках ХХ ст. у 41 повіті на території Львівського окружного земельного управління залишилося лише 853 господарства, що мали право користуватися сервітутними угіддями великих землевласників [253, арк. 25–27]. Особливістю ліквідації сервітутних прав селян краю було те, що за сервітути вони одержали землю не в індивідуальне користування, а у власність сільських громад. Такі землі загального користування називали «гмінними», або «громадськими угіддями».

Громадське землекористування селян було поширеним майже в усій Польщі й особливо в Галичині. Згідно з переписом 1921 р., у Західній Україні нараховували 506 тис. га громадських земель, головно пасовищ і лісів, якими володіли 758 тис. господарств 261 (78% їх загальної кількості). Пасовища і ліси, що перебували у громадському користуванні, становили в Тернопільському воєводстві 5,2% площі селянського землеволодіння, у Львівському – 9%, Станіславському – 10,1% [1161, s. 19].

Зазначмо, що хоча площа громадських угідь і була чималою, проте в господарському житті селянства вона не мала особливої ваги. Наприклад, у Станіславському воєводстві було 85 тис. га громадських пасовищ, але вони були «цілком заболочені, покриті мурашниками і кротовинням, поросли

осокою і кислими травами, заросли ялівцем, ліщиною..., а тому не давали фактично жодного доходу», хіба були розсадниками різних хвороб для тварин [28, арк. 3]. Не в кращому стані були і громадські ліси, які, окрім назви, нічого спільного з лісом не мали [1192, s. 33]. Отже, громадські землі здебільшого були непридатними для господарського використання, із метою підвищення їх економічного значення польська влада намагалася поділити їх між селянами під час землевпорядкування. При цьому наголосімо, що і ліквідація сервітутів, і поділ громадських земель між селянами економічно вигідними були тільки заможним селянам, які одержували основну масу громадських земель.

Правовою основою для поділу громадських угідь були акти, у яких було окреслено частку кожного господарства в користуванні громадськими землями. Якщо такі акти не збереглися або в них не було подано часток кожного двору в громадському землекористуванні, то гмінні угіддя, як і сервітутути, ділили на дві частини – одну половину землі розподіляли рівними частками між всіма господарствами, що мали право користуватися громадськими угіддями, другу виділяли тим же господарствам пропорційно до їх надільної землі [274, арк. 30]. Отже, під час ліквідації громадських земель і сервітутів кожний сільський господар одержував диференційовану частку: що більшою була його площа надільної землі, то більше користі мав він і від поділу громадських угідь.

Ліквідація залишків т.зв. «гмінного» землекористування і заміна його подвірним і хутірським були одним із засобів пом'якшення «земельного голоду» селянства. Проте під час реорганізації землеустрою відзначено й негативні тенденції. За повідомленнями Міністерства сільського господарства й аграрних реформ, «при підготовці проектів землевпорядження зустрічаються випадки виділення основних орних ділянок із тих земель, які перед комасацією не були орними і стануть придатними для землеробства тільки після вкладення в них значних коштів» [51, арк. 3]. Унаслідок переходу до подвірного землекористування занедбаних громадських земель та сервітутів малоземельні селяни часто одержували менше землі (як правило, це були гірші ділянки). Зрозуміло, що незаможні селяни не мали коштів упорядкувати отримані

невжиткові угіддя, а тому вони приносили їм мало користі. Скасування сервітутних прав і громадського землекористування мало на меті зміцнити приватну власність у сільському господарстві для подальшого його розвитку на капіталістичних засадах.

Спроби санаційного уряду забрати в селян для господарського вжитку громадські землі, насадивши на них ліс, передача найкращих земель до рук заможних селян, переважно польських цивільних осадників, викликали незадоволення й активний опір селян проти поділу громадських угідь. До прикладу, земельний комісар із Жидачівського повіту у 1930 р. повідомив, що «пропаганда поділу гмінних пасовищ зустрічає великий опір населення» [80, арк. 6].

Земельні органи поряд із ліквідацією черезсмужжя в разі потреби проводили на місцях також меліорацію землевпоряджувальних земель. Ще закон від 31 липня 1923 р. «Про комасацію» передбачав, що «при комасації ґрунтів у разі потреби має бути в міру можливості рівночасно перепроваджене й проведення меліораційних робіт». Важливість проведення меліорації була актуальною передовсім тому, що в той час «на західноукраїнських землях було 1 641 100 га неужитків, з чого припадало на Львівське воєводство 128 500 га (4,7%); Станіславське – 90 300 га (4,9%); Тернопільське – 102 700 га (6,3%)» [491, с. 9]. Ці землі, як правило, були непридатними для проведення будь-яких господарських робіт через сильну заболоченість. Проте, «коли б вдалося осушити на теренах Східної Галичини лише 70–80% неужиткових земель і привести їх до культурного стану, то це дало б прибутку нашому сільському господарству більше як на 530 млн. злотих, не кажучи про те, як би допомогла меліорація усіх неужитків збагатитися нашим людям» [836, с. 273–274].

До Першої світової війни «в Галичині було змеліоровано всього 22 000 га земель. У такому темпі на завершення меліорації ґрунтів потрібно було би щонайменше 313 років» [719, с. 230]. На підставі низьких темпів меліоративних робіт у 1923 р. уряд видав указ, яким радив проводити меліорацію у двох формах – в інтересах громади та в приватних інтересах конкретного селянина. І

хоча держава зобов'язувалася надавати відповідну допомогу всім, але «у першому випадку зі своїх засобів покриває певну частину видатків, а в другім – приходить з допомогою у формі дешевого довгострокового кредиту з виплатою не більше як три-п'ять відсотків річних» [837, с. 35]. Під час «меліорацій з громадським інтересом» було заплановано провести великі за обсягом меліораційні роботи, які ініціювали органи самоврядування й відповідні громадсько-господарські товариства. Метою проведення таких робіт була охорона ґрунтів від обвалів чи виливів, від підвищення рільної продукції шляхом осушення чи наводнення. Однак проводили такі роботи лише за згодою усіх членів громади чи товариства.

Здебільшого об'ємні громадські меліоративні роботи фінансував уряд. Зокрема в 1936 р. на проведення меліоративних робіт у Галичині Міністерство земельних справ Польщі виділило майже 4,5 млн. злотих, із яких 510 тис. злотих – Львівському воєводству (на регуляцію рік Полтва, Тисмениця, Білка, на будову Яричівського каналу та ін.), 105 тис. злотих – Тернопільському, 150 тис. злотих – Станіславському [403, с. 22]. Меліораційні роботи, не пов'язані з громадським інтересом, мав підтримувати фонд «кредиту на меліорацію» (за посередництвом Державного сільськогосподарського банку). Розмір позички міг становити до 100% суми видатків на меліорацію, причому селянин починав за неї виплачувати лише через три роки після отримання кредиту, розтягуючи виплату на 12 років [770, с. 337].

26 березня 1935 р. уряд видав закон «Про чинитьби в натурі на деякі публічні цілі», згідно з яким, для проведення меліорації вже не потрібно було згоди всіх членів громади, а достатньо було ухвали повітової ради, затвердженої воєводством. Водночас на підставі цього закону зацікавлена у проведенні меліорації організація чи товариство були зобов'язані організувати робітників, забезпечити їх підводами, необхідним матеріалом тощо.

У 1935 р. товариство «Сільський господар» виступило з ініціативою провести «кампанію по проведенню меліорації пасовищ і лук» [718, с. 337], зумовлену тим, що збут рільничої продукції в цей час навіть не міг покрити

видатків, затрачених на її вирощування, натомість тваринництво давало прибутки: «коли бачиш коло села гарні лани пшениці і захирлявілі луки, на яких худоба не може розговітися, – можеш бути впевненим: у селі буде біда, навесні лютуватиме голод, бо люди хоч і зберуть багато хліба, та восени за безцінь його спродадуть, і будуть самі голодувати й худобу мучити» [741, с. 164]. Тому «Сільський господар» і «Маслосоюз» постановили провести кампанію за збільшення паші, адже якщо «буде багато паші, буде тварина сита, буде молоко. А як буде молоко, не буде голоду й будуть гроші» [741, с. 165].

Із метою розширити обсяги проведення меліораційних робіт члени централі «Сільського господаря» у 1935 р. спільно з керівниками української кооперації «здійснили більше як тритисячкілометрову поїздку по Галичині і відвідали 51 місцевість, в ході чого було намічено провести меліорацію в 19 селах дев'ятох повітів на площі 2 315 гектарів і спонукано до меліорації 21 село в семи повітах на площі 3 558 гектарів» [402, с. 22]. Цю акцію підтримали селяни, до неї активно долучилися і члени «Сільського господаря». Зокрема мешканці с. Кошелова Жовківського повіту просили товариство «Сільський господар» посприяти у проведенні меліоративних робіт, що збільшило б урожайність і, відповідно, прибутки, які значною мірою покрили б видатки на проведення меліорації.

Товариство «Сільський господар» не лише констатувало стан меліоративних робіт, а й шукало нові форми їх проведення. До прикладу, за порадою товариства громада с. Колодруби біля Рудок на Самбірщині, маючи 360 га землі, що потребувала осушення, не могла розраховувати на підтримку держави, оскільки довготермінові й дешеві позички надавали лише для осушення великих територій. «Сільський господар» запропонував провести меліорацію т.зв. «шарварковим способом» – зібравши по 34 злотих з одного моргу сіножатей; цю суму селяни могли відпрацювати, копаючи канали (викопаний 1 м³ землі коштував 30–40 злотих). Завдяки цьому методів було викопано ровів більше як на 14 км, при цьому переміщено 60 тис. м³ ґрунту [572, с. 249].

Ці питання були дуже актуальними. У 1937 р. 37 сіл вирішили провести меліорацію обсягом 2 475 га, серед яких: п'ять сіл Долинського повіту, по чотири села Перемишльського, Самбірського, Рогатинського повітів, по три – Радеківського, Жидачівського, Жовківського повітів тощо [404, с. 22–23].

Загалом же завдяки товариству «Сільський господар» від 1935 р. до 1938 р. у 51 селі проведено меліорацію понад 8,8 тис. га лук і пасовищ [794, с. 107]. І хоча порівняно зі всіма землями в краї, які потребували меліорації, ця цифра не була такою вже й великою, але, зважаючи на важкі економічні часи, технічну відсталість краю, меліорація проводилася здебільшого власними силами і коштами селян.

Отже, відзначмо основні аспекти перебудови землекористування у Галичині, серед яких: ліквідація черезсмужжя (комасація), скасування сервітутів та проведення меліоративних робіт, запровадження хутірського землекористування, розширення індивідуальної земельної власності шляхом ліквідації громадського землеволодіння селян. Запровадження нового землеустрою мало на меті пристосувати його до умов капіталістичного виробництва та збільшити продуктивність сільського господарства.

Одним із основних напрямів аграрної політики Польщі у Галичині було реформування системи землеволодіння, яка передбачала перерозподіл земельної власності шляхом обмеження максимуму землеволодіння і створення на цій основі земельного фонду для подальшого продажу дрібним власникам. Упродовж міжвоєнного періоду у трьох воєводствах Східної Малопольщі розparcelьовано 347 тис. га великої земельної власності. Землевласники, скориставшись парцеляцією, розпродали гіршу землю, а отримані кошти використали для погашення іпотечної заборгованості та для раціоналізації свого господарства. Земельні реформи не зменшили кількості малоземельних господарств. Деякі українські селяни придбали землю за ціною, яка в рази перевищувала ринкову. Малоземельні громадяни, не маючи коштів на купівлю землі та землепорядкування, брали кредити, потрапляючи в залежність до фінансових установ. Більшість parcelьованої землі опинилася в руках поляків.

У процесі аграрних перетворень для селян не були створені сприятливі економічні умови для ведення самостійного господарювання, під час сільськогосподарської кризи це призвело до розорення незаможних обійсть.

Водночас із парцеляцією польський уряд здійснював аграрну колонізацію «східних кресів». На східногалицьких землях осіло понад 73 тис. польських колоністів. У такий спосіб Бельведер намагався послабити аграрне перенаселення в центральних воєводствах Польщі та посилити економічний і політичний тиск на українське населення. Незважаючи на всебічну підтримку з боку влади, у господарсько-економічному житті краю вплив колоністів-осадників виявився меншим, ніж передбачала Варшава. Загалом політика влади підривала економічний потенціал непольських селянських господарств. Гострий дефіцит землі у Галичині, дискримінація українського населення під час набуття ґрунтів з парцеляції великих маєтків, інтенсивна польська аграрна колонізація краю сприяли міжнаціональному конфліктові, що вилився в селянський спротив.

РОЗДІЛ 5

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ РИНКОВИХ ВІДНОСИН В АГРАРНІЙ ГАЛУЗІ

5.1. Товарне землеробство і тваринництво

Великі економічні потрясіння в Польщі припадають на кінець 1929 р., коли сюди докотилася світова економічна криза. Першою її ознакою стало падіння цін на сільськогосподарську продукцію, а згодом труднощі зі збутом сировини та промислових виробів. Як наслідок – спад купівельної здатності населення, звільнення з роботи робітників, руйнування значної кількості селянських господарств. Сотні тисяч найманих працівників, малоземельних селян були приречені на злиденне існування [619, с. 474]. Криза в Польщі була більш тривалою, ніж в інших країнах світу, до того ж її перебіг мав свої особливості. Якщо за два-три роки після найбільшого спаду промисловості (1932) більшість провідних країн світу досягала свого докризового рівня, то Польщі для пожвавлення економіки й виходу з кризового стану потрібно було значно більше часу [522, с. 111]. За даними офіційної статистики, тільки в 1937 р. промислове виробництво країни наблизилося до рівня 1928 р. і перевищило його на 11% [415, с. 91].

Негативні наслідки для сільського господарства країни мала також і «митна війна» між Німеччиною та Польщею, що тривала від 1925 до 1935 р., адже в зовнішньому товарообігу Другої Речі Посполитої 43% експорту і 35% імпорту припадали саме на Німеччину [619, с. 468]. Відповідно, зменшилася і частка сільськогосподарського експорту. Якщо в 1925 р. вивіз продуктів із Польщі до Німеччини становив 80%, то в 1934 р. – близько 60% всього експорту Польщі. Ввіз сільськогосподарських продуктів із Польщі обмежили й інші держави. У результаті відбулося різке скорочення експорту продуктів сільського господарства і деревини на 68% в 1932–1933 рр. на противагу 1928–1929 рр., також скоротився вивіз масла до 6%, ВРХ і телят – до 7%, коней – до 28%, яєць – до 48% [45, арк. 105].

На початку 1930-х рр. економічна криза набрала розмаху, особливо в сільському господарстві Другої Речі Посполитої. Її тривалість і руйнівну силу відображає насамперед динаміка цін на сільськогосподарські продукти в Польщі (див.: таблицю 5.1).

Таблиця 5.1.

Гуртові ціни на сільськогосподарські продукти в 1928–1937 рр. [689, с. 42]

Роки	Гуртова ціна на сільськогосподарські продукти, Злоті					
	пшениця, за 100 кг	жито, за 100 кг	ВРХ (жива вага), за 100 кг	свині (жива вага), за 100 кг	м'ясо волове, за 100 кг	молоко, за 100 л
1928	47,4	40,9	139,3	212,3	247,4	41,7
1929	42,8	28,4	137,8	239,3	278,4	40,1
1932	24,6	20,7	72,2	108,8	115,9	22,4
1935	16,1	13,3	59,7	77,1	107,8	16,0
1936	21,6	15,1	63,7	89,7	107,5	15,7
1937	28,7	23,1	73,0	101,5	105,8	19,6

Як бачимо, найбільше падіння цін припадає на 1935 р., натомість у більшості провідних країн світу найнижчим рівень цін на сільськогосподарську продукцію був у 1932 р., після чого почав зростати [552, с. 247].

Ще нижчими були ціни на сільськогосподарські продукти, які безпосередньо збували на місці селяни: у 1932 р. вони впали на 50–70%, зумовивши зростання заборгованості селянських господарств [619, с. 478]. Зокрема впродовж 1928–1938 рр. в усій країні знизилися ціни на зерно на 55,9%, на яловичину – на 57,9% [552, с. 249]. В умовах економічної кризи, щоб покрити затрати на виробництво, сплатити податки, збільшити грошові надходження, селяни були змушені обмежити власне споживання, штучно створюючи «надлишки» сільськогосподарських продуктів для продажу на ринку. Своєю чергою це призвело до перевищення пропозиції над попитом і, врешті-решт, до падіння цін на селянську продукцію.

Особливо дошкуляли «ножиці цін», у результаті чого промислові вироби, необхідні для сільського господарства, були набагато дорожчими порівняно з продуктами, що продавали сільськогосподарські виробники. Якщо ціни на селянську продукцію стрімко падали, то на промислові товари вони знижувалися повільніше навіть у роки кризи (див.: таблицю 5.2).

Таблиця 5.2.
Співвідношення цін на деякі продукти, промислові товари та вироби у 1935 р. порівняно з 1928 р. [415, s. 257]

Продукти і промислові товари	Співвідношення цін, %
Сіль	105
Цукор	88
Коса	91
Борона	76
Суперфосфатне добриво	76

Дані таблиці засвідчують, що ціни на промислові вироби в 1928–1935 рр. пересічно впали на 21%, проте тільки ціна на сіль до 1935 р. зросла на 5%. Зазначмо, що валова вартість продукції рільництва і луків у всій Польщі в 1934 р. зменшилась на 63,1% рівня 1928 р. [444, s. 106]. Наслідком цього став різкий спад рентабельності сільськогосподарського виробництва та зростання заборгованості селянських господарств (див.: таблицю 5.3).

Таблиця 5.3.
Заборгованість селянських господарств у 1930–1933 рр. [412, s. 35]

Розмір господарств, га	Середня заборгованість на 1 га	
	Злоті	%
2–3	562	169,7
3–5	352	106,3
5–10	417	125,9
10–15	331	100

Найбільшу заборгованість мали господарства з наділом 2–3 га та 5–10 га. Бідняцькі господарства були змушені брати позики, щоб вижити та сплатити податки й кредити, натомість заборгованість заможних селян (10–15 га) була пов’язана переважно з придбанням землі чи реманенту.

Отже, економічна криза прискорила масове розорення та зубожіння селянства. Власники дрібних та значної кількості середніх господарств не мали змоги отримувати прибутків, а тому мусили добровільно чи примусово продавати інвентар, худобу і землі, скорочуючи власне споживання до мінімуму.

Криза негативно позначилася на товарних галузях сільського господарства. Таблиця 5.4 ілюструє, що посіви цукрових буряків на східногалицьких землях скоротилися із 23 700 га в 1928 р. до 8 457 га в 1933 р., або на 64,3%.

Таблиця 5.4.

Посівна площа і урожайність цукрового буряку у господарствах трьох воєводств Галичини в 1928–1933 рр. [423, s. 41]; [443, s. 41–47]

Воєводства	Площа під цукровим буряком, га		Співвідношення площ, %	Урожайність з 1 га цукрових буряків, ц		Співвідношення урожайності, %
	1928 р.	1933 р.		1928 р.	1933 р.	
Львівське	8 500	4 572	53,8	210	187	89,0
Станіславське	4 600	2 403	54,2	258	146	56,6
Тернопільське	10 600	1 482	14,0	203	146	71,9
Галичина	23 700	8 457	35,7	224	160	71,4

Найбільше зменшилися площі під цукровим буряком на Тернопільщині – на 86%, а на 28,6% в середньому знизилась урожайність з 1 га цієї культури в трьох південно-східних воєводствах. Це можна пояснити погіршенням обробітку просапних культур та зменшенням використання мінеральних добрив під час економічної кризи.

За даними офіційної статистики, нерівномірно скоротилася площа під посівом цукрових буряків у господарствах малої і великої власності: якщо в селянських господарствах посіви під цукровим буряком впродовж 1929–1933 рр. зменшилися на 18% у Львівському воєводстві, на 10% у Станіславському, на 11% у Тернопільському, то у фільварках великих землевласників вони зросли, відповідно, на 17%, 10%, 15% [45, арк. 103]. Завдяки урядовим субвенціям у Галичині в господарствах великої власності вирощування цукрових буряків було більш рентабельним, ніж інших товарних культур.

Зазначмо, що скорочення посівів цукрового буряку були спричиненні й зовнішніми чинниками. У травні 1931 р. міжнародний монополістичний союз цукрозаводчиків восьми країн (Куба, Голландія, Німеччина, Чехословаччина, Польща, Угорщина, Бельгія і Люксембург) визначив для Польщі контингент річного виробництва цукру в обсязі 308 812 т, а всі його понаднормові запаси впродовж п'яти років підлягали ліквідації. Наслідком такої політики стало зменшення виробництва цукру в Польщі у 1934 р. на 62,4% (за чотири роки), а експорт його впав на 74,4% [444, с. 131–133].

Проводячи колоніальну політику, Польський цукровий картель обмежив квоти для цукрових заводів Західної України, штучно підтримуючи завантаження виробничих потужностей цукрової промисловості західних воєводств. У результаті частка посівних площ під цукровими буряками у Галичині (порівняно з усією Польщею) зменшилася з 10,1% в 1928 р. до 7,9% в 1934 р., а в Познанському й Поморському воєводствах частка збільшилася, відповідно, із 45,5% до 51,4% [444, с. 131].

Урожайність хлібів на галицьких землях знижувалася через погіршення обробітку землі і скорочення вживання добрив, натомість у центральних та західних воєводствах Польщі врожаї чотирьох основних зернових культур та картоплі зросли. Згідно зі статистичними даними, середньорічний збір з 1 га жита й картоплі в 1930–1934 рр. в трьох воєводствах краю зменшився порівняно з 1903–1913 рр., відповідно, – на 15% і 14%, а в центральних

воєводствах Польщі, навпаки, збільшився на 13% і 30%. Якщо в Галичині валовий збір пшениці і жита в 1930–1934 рр. був на 123 489 т нижчим, аніж у 1914 р., то в центральних воєводствах – вищим на 207 839 т [514, 76].

Під час кризи відбулося різке скорочення застосування штучних добрив. До прикладу, на одного жителя країни в 1929 р. припадало 33,3 кг мінеральних добрив, то в 1932 р. – тільки 4,1 кг, тобто споживання зменшилося більше ніж у 8 разів [565, с. 252]. Високі ціни на добрива значно перевищували рівень цін на сільськогосподарські продукти, тому більшість селян не могла їх придбати. Окрім цього, вносити мінеральні добрива на дрібні селянські ділянки не було рентабельно.

Кризові явища мали місце і в тваринництві. Від 1930 р. у Галичині розпочалося значне скорочення поголів'я худоби, як правило, за рахунок простих селян [273, арк. 2]. Якщо впродовж 1930–1934 рр. у центральних воєводствах Польщі кількість ВРХ збільшилась на 17 тис. голів, а свиней – на 714 тис. [425, с. 50]; [390, с. 12], то в трьох південно-східних воєводствах поголів'я ВРХ у 1934 р. зменшилось порівняно з 1929 р. на 8,7 тис. голів, коней – на 84,4 тис., свиней – на 272,8 тис. [442, с. 100–101].

Виявлено тенденцію до зменшення кількості коней, ВРХ і свиней, з одного боку, а з іншого – зростання кількості поголів'я кіз у безземельних селян та в карликових господарствах. У 1931–1932 р. у Галичині нараховували 29 тис. кіз, а в 1935–1936 р. – 57,5 тис. [389, с. 11, 13]. На підставі цього можемо дійти висновку, що бідні селяни, не маючи змоги утримувати корови, тримали тільки козу, а під впливом кризи кількість кіз постійно зростала.

Загалом криза дуже погіршила умови виробництва, обміну і споживання в сільському господарстві, завдавши найбільшої шкоди насамперед дрібноселянським виробникам, які під її впливом почали розорятися. Упродовж кризових років відбувалося гальмування розвитку капіталістичного виробництва в селі. Власники маєтків замість того, щоб вкладати капітал для раціоналізації свого господарства (це знизило б витрати і водночас дало б змогу вистояти в конкурентній боротьбі), використовували дешеву працю залежних

від них селян. У сільському господарстві зростали відробітки, відбулося тимчасове відродження пережитків минулого, що в жодному разі не сприяло розвитку його продуктивних сил. Малоземельні та основна маса середньоземельних селян, щоб уникнути розорення, не втратити своїх ділянок землі, виконати свої податкові і боргові зобов'язання, збільшували інтенсивність власної праці, розширювали екстенсивне виробництво, виробляючи більше продукції, яка не мала значного попиту на ринку в умовах ні економічної кризи, ні подальшої депресії, яка настала після 1933 р.

Від середини 1930-х рр. у зерновому виробництві, у картопляній, лляній, тютюновій, молочній галузях, а також у конярстві та в розведенні свиней кризові явища в Польщі вдавалося поступово долати. Однак цей процес залежав від росту попиту їхньої продукції на ринку. Таблиця 5.5 демонструє динаміку зміни поголів'я живого інвентарю в сільському господарстві усієї Польщі та у Галичині.

Таблиця 5.5.

Динаміка поголів'я худоби впродовж 1929–1936 рр. [200, арк. 24, 26]

	Коні, тис. голів			ВРХ, тис. голів			Свині, тис. голів		
	1929	1936	1936 р. у % до 1929 р.	1929	1936	1936 р. у % до 1929 р.	1929	1936	1936 р. у % до 1929 р.
Польща	4047	3822	94	9057	10194	113	4829	7055	146
Галичина	828	726	88	1808	1908	106	759	745	98

Як бачимо, криза в галузі тваринництва Галичини була більш глибокою, аніж у всій Польщі. Поголів'я свиней у галицькому селі за 7 років після початку кризи впало майже на 50% порівняно із середньостатистичним показником для усієї країни. Менш значним, але досить відчутним було зменшення кількості коней. Проте через дороге утримання коня, їх поголів'я у 1936 р. не досягнуло межі докризового рівня. І тільки за кількістю ВРХ Галичина перевищила рівень

1929 р. на 6%, адже корова для селянина була головною годувальницею. Окрім цього, розвиток молочарської кооперації сприяв росту її поголів'я.

Щодо розвитку рослинництва, то дані таблиці 5.6 репрезентують загалом низькі показники врожаю головних сільськогосподарських культур у південно-східних воєводствах країни – середньостатистичний урожай чотирьох основних зернових культур у Галичині не сягнув передвоєнного рівня. І тільки урожай картоплі, яка була основним харчовим продуктом для селян, перевищив обсяг її довоєнного виробництва майже на 19% (за умови, що врожайність чотирьох зернових культур і картоплі у 1909–1913 рр. приймемо за 100%).

Таблиця 5.6.

Динаміка урожаю зернових культур у Галичині [200, арк. 39]

Регіон	Урожай жита, пшениці, вівса, ячменю, %		Урожай картоплі, %	
	1928–1930	1934–1936	1928–1930	1934–1936
Польща	109,0	107,7	121,4	134,8
Галичина	92,0	94,9	95,8	118,8

Негативно впливали на стан виробництва сільського господарства такі чинники, як: перенаселення галицького села, що зумовлювало практично необмежену пропозиція робочих рук; нестача капіталів (особливо для селян), що було характерним для Галичини; дуже низький рівень індустріалізації краю, яка могла б поглинути зайву робочу силу села. Усе це не сприяло інтенсивному розвитку сільського господарства навіть в умовах дещо покращеної ринкової кон'юнктури. Польським осадникам та власникам маєтків у трьох воєводствах Галичини держава надавала фінансово-економічні преференції, які мали б сприяти виходові з економічної кризи великих і малих (до 50 га) господарств.

У другій половині 1930-х рр. повільно й нерівномірно відбулося пожвавлення сільськогосподарського виробництва. Велика земельна власність відновлювала показники інтенсивного господарювання, натомість селянські господарства переважно вели екстенсивне виробництво.

Особливості економічних процесів у сільському господарстві Галичини подано в у додатку В.

Наведені дані таблиці фіксують певне пожвавлення основних галузей землеробства краю у другій половині 1930-х рр. Зокрема обсяг посівних площ під чотирма основними зерновими культурами в Галичині перевищив докризовий рівень на 18%, під картоплею – майже на 30%.

Розвиток картоплярства зумовлювали не тільки споживачі потреби селян, а й доволі розвинене в маєтках великих землевласників гуральництво. Завдяки поліпшенню обробітку землі та використанню добрив урожайність зернових культур з 1 га зросла на 4%, відповідно, і валові збори врожаю збільшилися на 13,8%. Урожайність картоплі у 1938 р. була на 5% менша порівняно з 1928 р., а її валовий збір збільшився суто за рахунок росту екстенсивного розвитку цієї галузі посівної площі під цією культурою. Змінилося співвідношення між посівами деяких зернових культур.

Якщо в 1928 р. з усієї площі посівів чотирьох зернових культур на території трьох воєводств Галичини 22,9% займала пшениця, 35,7% – жито, 16,1% – ячмінь, 25,3% – овес, то в 1938 р. частки цих культур становили, відповідно, – 28,4%, 34,5%, 12,5% і 22,4%. Із технічних культур швидко зростав попит на таку олійної культуру, як ріпак, – високоякісний корм для худоби, а також цінну сировину для фармацевтичної та інших галузей промисловості. Площа під посівом ріпаку в 1938 р. збільшилася порівняно з 1928 р. у 7,5 разів, а збір його врожаю зріс у 8,5 разів [424, s. 40–41]; [445, s. 13].

Площі під посівами льону збільшилися майже на 14%, а конопель – на 30%. У селянських господарствах вирощування цих трудомістких технічних культур було викликане необхідністю задовольнити власні потреби: виготовлення олії, одягу та виробів господарського вжитку [424, s. 40–41]; [445, s. 13].

Основними районами вирощування льону та коноплі на збут у Галичині були Мостиський, Рудківський, Яворівський, Городоцький, Любачівський, Ланьцутський, Турківський і Самбірський повіти. Посівна площа під цими

культурами займала $\frac{1}{4}$ сільськогосподарських угідь цих повітів. У деяких селах Сокальського, Жовківського, Львівського, Дрогобицького, Жидачівського, Стрийського, Долинського. Перемишлянського, Рогатинського і Кам'янка-Струмилівського повітів виробляли чесане волокно і клоччя. Волокно використовували для власних потреб селян, а клоччя – на продаж. Менш сприятливими були кліматичні і ґрунтові умови для вирощування цих культур у Кросненському, Бжозівському, Сяноцькому, Ліському, Калуському, Надвірнянському повітах, де продукцію волокнистих культур здебільшого вживали для власних потреб, а на ринку продавали незначну кількість клоччя, а також полотно, пряжку і готові вироби – серветки, рушники, скатертини та ін., оздоблені місцевою вишивкою [428, s. 96–97].

Проте відсутність відповідних галузей промисловості, що переробляли волокно льону і конопель, брак місцевих ринків для його реалізації та водночас високі залізничні тарифи, щоб доправити його на ринки в Польщі, – гальмували інтенсифікацію вирощування льону й конопель у краї. Тому динаміка їх розвитку була нестабільною, значні перебої були зумовлені не стільки зміною погодних умов, як екстенсивністю виробництва. Хоча площі посіву льону та конопель збільшувалися, але їх урожайність у 1938 р. порівняно з 1928 р. знизилася: волокна льону на 61%, волокна конопель – на 52,5%, а відтак їх урожаї скоротилися на 57% – льону, 38,5% – конопель [424, s. 40–41]; [445, s. 13–14].

Щодо вирощування цукрових буряків, то їх площа у трьох воєводствах Галичини обмежувалася квотою Брюссельської цукрової угоди від 1931 р., у 1938 р. вони скоротилися порівняно з 1928 р. на 37,5%, а валовий збір зменшився на 47,3%. Виробництво цукру не покривало навіть власного споживання [424, s. 39–40]; [445, s. 10–13].

Із розвитком ринково-капіталістичних відносин визначальною у структурі сільськогосподарського виробництва стала господарська політика держави, витісняючи територіальні ґрунтово-кліматичні умови на другий план. Саме польський уряд за допомогою економічних важелів утверджував

колоніальний характер аграрно-сировинної спеціалізації регіонів. Відсутність організованих локальних ринків і загалом слабкий розвиток переробної сільськогосподарської промисловості спричинилися до однобічного спрямування Галичини на зернове виробництво.

Згідно з даними офіційної польської статистики, у Східній Малополющі у виробничій спеціалізації господарств великих землевласників і селян були істотні відмінності. Якщо у маєтках дідичів із площею понад 50 га під зерновими культурами було зайнято 47,9% орних земель, а решту площі вони використовували для інтенсивного вирощування технічних і кормових культур, то в селянському секторі – 71,6% – переважно для екстенсивного обробітку зернових культур. Значну площу – 18,5% усіх земель у селянському господарстві – було відведено для посадки картоплі для власного споживання і лише 9,2% площі орних земель великої власності – під картоплю, яку переробляли на спирт у власних гуральнях [245, s. 12].

Площа технічних культур у фільварках становила: 95% ріпак, 83,3% хміль, 57,1% цукрові буряки; зазначмо, що невелика частка їх площі припадала на фермерські господарства [245, s. 12–15].

У господарствах великих землевласників після кризи й депресії виявлено певний прогрес, зокрема щодо покращення обробітку землі, удосконалення знарядь і сільськогосподарських машин, високоякісного насіння й удобрювання полів. Це сприяло підвищенню врожайності їхніх полів. Проте стан агротехнічної культури землеробства більшості селянських господарств залишалась низьким. Проте навіть за екстенсивної системи ведення рільництва урожаї на селянських полях були вищими, ніж на землях корінної Польщі в однотипних господарствах [245, s. 12–18]. Це можна пояснити родючістю українських ґрунтів.

Подібна ситуація склалася і в тваринництві. Якщо під час кризи та в роки депресії зменшилася кількість великої і дрібної продуктивної худоби, то у другій половині 30-х рр. відзначено поступове зростання кількості голів, щоправда, окрім коней (див.: таблицю 5.8). Це відобразилося, зокрема, на

обробітку землі в найбільшій господарствах, власники яких нерідко використовували на полі корову замість коня або ж силу своїх рук.

Таблиця 5.7.
Динаміка поголів'я худоби у Галичині в 1929–1938 рр.
[425, s. 50]; [415, s. 91]

Роки	Коні	ВРХ	Свині	Кози і вівці
1929 р.	828 000	1 808	759	286
1938 р.	747 000	2 069	879	459
співвідношення, %	90,2	114,4	115,8	160,5

Із припиненням «митної війни» у 1935 р. збільшилася частка експорту сільськогосподарської продукції Польщі до Німеччини, що позитивно позначилося на кількісному зростанні продуктивного тваринництва. Наприклад, поголів'я ВРХ у 1938 р. порівняно з 1929 р. у Галичині зросло на 14%, а свиней – майже на 16%. Про певне пожвавлення у розведенні продуктивної худоби свідчить і приріст кількості домашніх тварин на одиницю площі сільськогосподарських угідь: якщо на 100 га угідь у 1932 р. припадало 43 голови ВРХ та 19 свиней, то до 1938 р. їхня кількість збільшилась, відповідно, до 47 і 21 [415, s. 91, 93].

На відміну від інших галузей, розвиток вівчарства й козівництва за цей час зріс на 60%. Розведенню цих тварин сприяла їх невибагливість до корму, що не вимагало розширення кормової бази. Попри це, незаможне селянство могло забезпечити себе та свою сім'ю одягом домашнього виробництва, що було характерним для натурального господарства.

Щодо забезпечення різних соціальних груп власників продуктивною та робочою худобою, то в господарствах малої власності (до 50 га) на 1938 р. було зосереджено 87% поголів'я коней, 91% – ВРХ, 92% – свиней та 91% – кіз та овець, а у великих господарствах, відповідно, – 7%, 4%, 2% і 6% голів [445, s. 46–47]. Наведені відсотки свідчать про те, що основну масу худоби, як і раніше,

утримували власники селянських господарств, що може свідчити про велику перевагу екстенсивної системи тваринницького виробництва. У господарствах великої власності та фермерів переважало товарне тваринництво.

Майже не змінилася якість та продуктивність худоби, яка через недостатню кількість кормів і примітивне утримання була досить низькою в селянських господарствах. Зокрема староста Турківського повіту Львівського воєводського управління повідомив про невтішний стан тваринництва в господарствах малоземельних селян, які, «аби лише зберегти худобу живою, розбирають солом'яні покрівлі на корм тваринам» [689, с. 50]. Значною мірою це відобразилося на величині надою від корови: якщо у 1937–1938 г.р. середньорічний надій молока на одну дійну корову в Польщі сягав 3 166 л, то у Східній Галичині – 3 010 л; у селянських господарствах – 2 590 л, а у великих землевласників – 3 187 л [62, арк. 6].

На розвиток та продуктивність тваринництва впливали умови збуту його товарної продукції, які були найсприятливішими поблизу великих міст та кооперативних молочарень, стимулюючи розширення виробництва. Якщо таких умов не було, селяни через літо віддавали молодняк під ніж, а відтак – на продаж [64, арк. 164]. Оскільки дрібні власники не могли брати безпосередньої участі в експорті, вони мушили продавати худобу агентам експортних фірм практично за безцінь. Натомість фермери, користаючи зі сприятливої господарської кон'юнктури, збільшували поголів'я худоби у своїх господарствах.

Негативний вплив на розвиток товарного виробництва мав незадовільний стан промислової переробки сільськогосподарської сировини у трьох воєводствах Галичини. Із цього приводу на шпальтах офіційної польської преси тих часів ішлося, що «найболючішою проблемою при однобічному характерові економіки є відсутність сільськогосподарської промисловості. Три воєводства мають чотири цукрові заводи, недорозвинену жирову промисловість, лише чотири беконні заводи, нестачу великої борошномельної промисловості; молочарство на низькому рівні переробки...; брак овочевої переробки; майже

відсутня переробка картоплі, пивоваріння мізерне» [1129, s. 409–410]. Отже, харчова промисловість в регіоні не могла задовольнити потреб розвитку сільськогосподарського виробництва, а дрібні підприємства здебільшого залишалися на стадії мануфактурного розвитку.

Цей факт підтверджують статистичні дані. У трьох воєводствах так званої Східної Малополющі на 1937 р. діяло всього 1 743 підприємства з переробки сільськогосподарської продукції, на яких працювало 12 509 робітників [447, s. 60–69]. Здебільшого це були дрібні напівкустарні заклади – гуральні, пивоварні, млини, маслоробні олійниці тощо, на кожному з яких у середньому працювало по 7 робітників. Натомість у харчовій промисловості Галичини на 1910 р. було 1 253 підприємства із 15 412 робітниками, тобто на одному підприємстві працювало по 12 робітників [432, s. 36–51]. Попри незначне збільшення чисельності підприємств за майже 20 років польського панування кількість робітників на них була меншою, ніж до війни, що дає підстави припустити, що урядові кола Другої Речі Посполитої не робили жодного реального кроку, щоб подолати промислову відсталість регіону й посприяти розвитку харчової промисловості краю. У 1920–1930-і рр. Галичина була сировинним додатком Польщі, постачаючи сільськогосподарську продукцію в центральні воєводства країни для переробки та на експорт.

Проаналізувавши господарську діяльність селян, доходимо висновку, що в малоземельних та в деяких середньоземельних господарствах, які становили більшість в аграрній структурі краю, існувала штучна товарність, спричинена податковим тягарем і великою заборгованістю. Незаможний землероб докладав величезних зусиль, щоб прогодувати родину, позбутися боргової залежності від лихваря або власника фільварку й щоб утриматися на становищі номінального власника свого господарства. Через низьку або й нульову прибутковість господарств дрібні селяни мусили скорочувати споживання найнеобхіднішого; в умовах глибокої кризи аграрних відносин вони не завжди могли знайти додаткового заробітку, а тому часто займалися ремеслом або домашніми промислами.

Великі землевласники за сприяння держави володіли монополією на торгово-експортну діяльність не лише зернових культур і продуктів тваринництва, а також і на вирощування товарних технічних культур для обробної промисловості. Усе це створювало сприятливі умови для прибутковості їхнього виробництва і водночас стримувало виробничо-технічний та соціально-економічний поступ у селянському секторі сільського господарства. Окрім цього, використання надлишку дешевої робочої сили стримувала перехід великих землевласників до інтенсивної системи ведення господарства. У результаті екстенсивності виробництва частини власників фільварків, фермерів та малоземельних господарств продуктивність їх рільництва у трьох воєводствах Галичини була дещо меншою за пересічну загальнопольську [64, арк. 164]; [67, арк. 7]; [445, s. 12–14, 18].

Існувала суттєва відмінність способів господарювання різних за величиною землеволодіння господарств. Порівняно з незаможними селянами продуктивність виробництва великих землевласників і фермерів була більшою, оскільки виробничі витрати на одиницю площі оброблюваної землі були значно менші, помітно зростала прибутковість їхніх господарств. Пристосовуючись до кон'юнктурних вимог ринку, великі землевласники щораз активніше переходили від ручної праці до механічного обробітку землі, запроваджували правильні сівозміни, використовували найкращі сорти насіння, мінеральні добрива, покращували племінну худобу, кормову базу та інші засоби задля інтенсифікації свого господарства. Ці чинники надавали істотну перевагу великому сільськогосподарському виробництву над дрібними селянськими володіннями. У той же час більшість селянських господарств без фінансово-економічної підтримки не могла запроваджувати нових форм організації виробництва в землеробстві і тваринництві.

Отже, основними товаровиробниками в селі були дідичі, фермери та власники деяких середняцьких господарств. Дедалі більше втягуючись у ринкові відносини, великі землевласники та сільські підприємці були змушені вдаватися до інтенсифікації власного виробництва, що супроводжувалося

використанням прогресивної агротехнології, сучасної техніки та механізмів, розведенням високопородної худоби та застосуванням досягнень ветеринарії. Сукупність цих засобів зумовлювала удосконалення техніки землеробства і, відповідно, одержання високої врожайності полів і більших валових зборів рілних культур, а у тваринництві – ріст продуктивності. Якщо головним ринком збуту продукції в селян був місцевий ринок, то для власників фільварків і більшості фермерських господарств – загальнопольський.

Ще одна з характерних рис товарного сільськогосподарського виробництва фільваркових та фермерських господарств – промислова переробка їхньої продукції: гуральництво, млинарство, цукроваріння, молочарство, олійництво та ін., що перетворювало їх на багатогалузеві підприємства.

Проте були й негативні тенденції в розвитку землеробства в 30-х рр. ХХ ст. Більшість малоземельних селян вела екстенсивне господарювання, яке було, як правило, напівнатуральним або зі штучною товарністю, викликаною не виробничими потребами, а необхідністю оплати великих податків та боргів. Існували й феодальні пережитки у вигляді здольщини та селянських відробітків у господарствах великих землевласників і заможних односельчан. Послугуючись дешевою робочою силою, особливо під час економічної кризи та депресії, фермери та великі землевласники скорочували витрати на виробництво, підвищуючи рентабельність своїх господарств. Однак, незважаючи на архаїчні залишки в сільському господарстві, промислову відсталість і руйнівні наслідки кризи, галицьке село поступово при звичаювалося до потреб капіталістичного ринку.

5.2. Сільськогосподарська кооперація

Після Першої світової війни і поразки національно-визвольних змагань значними були матеріальні й людські втрати. Відтак планомірна польська колонізація краю та відверта політика асиміляції місцевого населення спричинили невтішні наслідки. Економічна політика Польщі, спрямована на пришвидшення монополізації, розвитку замкненого національного

господарства, відособленого від економіки інших країн, особливо згубно позначилася на господарському стані українських земель. Вплив урядової політики яскраво виявився у відсутності будь-яких зусиль із боку держави для ліквідації економічної відсталості Галичини. Уряд не вклав жодної значної інвестиції в індустріалізацію краю. У провідній галузі економіки – сільському господарстві – також нічого не було зроблено, щоб зменшити аграрне перенаселення в українських селах, насамперед дбали про інтереси польських дідичів, власників великих земельних латифундій. І навіть більше, продовжувалася планова аграрна колонізація найкращих земельних площ з боку польських осадників. Така економічна політика гальмувала не тільки виробничо-технічний, а й соціально-економічний поступ, зумовлюючи убогість і злиденність більшості населення краю, яке в гірських та підгірських місцевостях періодично голодувало.

Від такої господарської політики потерпали українські підприємці: їхні господарські заклади, відчувши великі перешкоди адміністративного порядку, у період кризи й після неї здебільшого не мали права брати кредитів у державних банках. Національно свідомі українці (і окремі провладно налаштовані елементи), які були позбавлені доступу до роботи в державних і місцевих установах, нерідко зазнавали політичного терору й репресій. Усе це породжувало ситуацію перманентної нетерпимості соціальних низів до влади, помірковану опозиційність із боку українських національно-ліберальних сил та виступи лівих і крайніх націоналістичних угруповань. Неабияке значення у зміцненні соціально-економічних позицій та консолідації політичних сил українського села мала сільськогосподарська кооперація, яку в політичному контексті варто розглядати як форму національного руху. Тому українське селянство (як, зрештою, німецьке чи чеське) через історичні обставини було змушене розв'язувати свої соціально-економічні й політичні проблеми на основі принципів самоорганізації і самозахисту. Виникла потреба відновити кооперативну систему господарської самодіяльності, що мала сприяти вирішенню соціальних проблем.

Витоки західноукраїнської сільськогосподарської кооперації сягають XIX ст., коли сільське господарство краю після скасування панщини повільно ставало на шлях ринково-товарних відносин, долаючи чималі перешкоди для свого розвитку. В аграрному секторі економіки панувало гостре аграрне перенаселення і «земельний голод», архаїчні залишки, непосильні податки, низька продуктивність праці селянських господарств, недостатня забезпеченість реманентом та удосконаленими знаряддями, заборгованість господарств перед лихварями й банками, що гальмувало розвиток господарства та призводило до зубожіння більшості селян.

Вихід із кризи могло зумовити реформування земельних відносин і використання кооперації для розв'язання соціальних проблем. Один із лідерів кооперативного руху, голова ради Ревізійного союзу українських кооперативів (РСУК) Юліан Павликовський переконував, що кооперація «загоїть рани нездорового аграрного устрою», залікувати які нездатний «навіть перехід усієї нетрудової земельної власності в трудові руки» [810, с. 54]. Позитивно вирішити аграрне питання українського селянства, на його думку, могла, «попри заспокоєння голоду землі,... доцільна кооперативна організація хліборобів» [810, с. 54]. Українські організатори кооперативного руху творчо використовували здобутки економічної думки й відповідно до суспільно-політичних умов доповнювали її новими положеннями.

Перше українське споживче кооперативне товариство «Народна торгівля» 1883 р. організував у Львові архітектор і будівельник Василь Нагірний, поставивши мету – постачати в село промислові товари і збувати його товарну продукцію без дорогих посередників. Він розпочав нелегку справу залучення галичан до комерційної діяльності. Закон 1903 р. про ревізійні союзи кооперативів дав поштовх для подальшої розбудови кооперативного руху. За цим законом, було введено обов'язковий нагляд і контроль за діяльністю первинних кооперативних товариств, а ревізійні союзи одержували самоврядування. У 1904 р. українські кооперативи створили Крайовий союз ревізійний (КСР), який об'єднав п'ять спеціалізованих господарських центрів:

Крайовий союз кредитовий у Львові, Союз споживчих спілок у Львові «Народна торгівля», Крайовий молочарський союз у Стрию, Крайовий союз господарсько-торговельних спілок у Львові та Крайовий союз для збуту худоби у Львові. На той час КСР нараховував 180 тис. членів, а товарообіг становив понад 200 млн крон [405, с. 131–132]. Окрім КСР, у 1909 р. створено ще одне об'єднання пайовиків – Руський ревізійний союз.

Під час воєн 1914–1920 рр. українська, єврейська та німецька кооперація в Галичині або майже цілком перетворилися на руїни, або ж припинили свою діяльність. Повоєнне відродження кооперативного руху ускладнювала як гіперінфляція польської марки, що тривала до середини 20-х рр. ХХ ст., так і правова невизначеність кооперативного руху. Ситуація дещо змінилася після прийняття польським сеймом досить ліберального закону про кооперацію від 29 жовтня 1920 р. [368]. Цей закон передбачав створення національних кооперативних об'єднань, вільне й відкрите членство, обмежені відсотки від внесених капіталів, спрощену процедуру заснування і реєстрації кооперативів. Новостворений кооператив міг розпочинати свою господарську діяльність уже в день реєстрації в суді. Щоб стати членом кооперативу, потрібно було заплатити один пай. Незалежно від розмірів пайових внесків, усі члени кооперативу мали рівні права. Цей закон також передбачав створення Державної кооперативної ради при Міністерстві фінансів, більшість у якій гарантували представникам національних і кооперативних ревізійних спілок. Кооперативна рада мала право законодавчої ініціативи та регулювання відносин із державними установами. У такий спосіб держава намагалася максимально контролювати імпорту сільськогосподарської продукції [368, с. 1953–1970].

Економічне відродження краю і як наслідок пожвавлення українського суспільно-політичного життя лідери кооперативного руху справедливо вбачали в кооперативній формі господарювання. На сторінках «Господарсько-кооперативного часопису» Ю. Павликовський зазначив, що «за допомогою кооперації народ зможе створити в нових умовах тривке економічне і

культурно-просвітнє життя, незалежно від державних субвенцій» [808, с. 3–4]. Намагаючись залучити до системи кооперації якомога більше українських селян, очільники руху наголошували, що сила кооперативних організацій у їх масовості. На шпальтах тогочасної преси звучали заклики до українського населення створювати різноманітні кооперативні організації. «Віднова і перебудова кооперативів – це кличі дня, – стверджував А. Гаврилко, – вони мають спонукати до діла, до творчості. Під цими кличами мають лучитись всі класи і стани, бо всіх є метою: гоєння повоенних ран і добробут країни, оснований не на ласці дужчих, а на власній самостійній організації. Від нічого так не залежить наше майбутнє – як від тієї ж економічної організації» [544, с. 7]. За словами головного редактора місячника «Кооперативна Республіка» К. Коберського, «кооперативи робить одне з двох: або зменшує видатки членів в їх трудових господарствах, або збільшує трудові доходи членів, або взагалі дає їм працю. Нетрудових (капіталістичних, спекулятивних) інтересів кооперативи не боронить ані сама їх не робить» [664, с. 55].

Для відбудови кооперативної мережі на українських землях, що перебували у складі Польщі, було створено крайову організаційну комісію, до складу якої ввійшли: від товариства «Сільський господар» – Ю. Павликовський, головного відділу «Просвіти» – С. Баран, Крайового ревізійного союзу – І. Филипович, Крайового союзу господарсько-торговельних спілок – С. Герасимович та Д. Коренець [535, с. 254–255]. Ця комісія ініціювала скликання у грудні 1920 р. у Львові наради за участі представників головних українських громадських організацій Галичини, на якій було прийнято програму-мінімум: «Створимо кооперативи на всіх полях нашого життя народнього: господарського, споживчого, продукційного. Не буде в нас ні одного села, ні одного присілка, де б не зорганізовано би кооперативи. Не буде в нас ні одного громадянина, який би не був членом місцевої кооперативи. Всі наші господарські діла, закупи і продажі будемо налагоджувати лише через кооперативи. Згуртуємо всіх споживачів і витворців в наших кооперативах. Згуртуємо кооперативи в повітові і центральні союзи» [980, с. 1–2].

На початку січня 1921 р. відбулися розширені збори представників «Просвіти», «Сільського господаря», Крайового ревізійного союзу, Крайового союзу господарсько-торговельних спілок, Крайового союзу для збуту худоби, «Народної Торгівлі», Крайового молочарського союзу та Крайового кредитного союзу. Було ухвалено рішення створити Крайовий комітет організації кооперативів (далі – ККОК), завданням якого було відбудувати кооперативи, які діяли перед війною та організувати нові універсальні спілки. Виконавчим органом став Крайовий союз ревізійний (далі – КСР) [531, с. 324].

9–10 червня 1921 р. у Львові проходив перший Крайовий з'їзд українських кооператорів, який підштовхнув українські кооперативні спілки до об'єднання в кооперативні союзи (територіальні й галузеві). Відбулося обговорення проекту програми відбудови української кооперативної організації, яку підготував з'їзд. Діяльність ККОК була припинена у 1922 р, усі функції комітету перебрав КСР, який отримав право ревізії з необмеженим терміном дій [522, с. 153], сприяв поширенню кооперативної ідеї серед народу, забезпечував створення розгалуженої кооперативної мережі та координував співпрацю деяких видів української кооперації.

На початку 20-х рр. ХХ ст. в умовах гіперінфляції польської марки відбудова національних кооперацій проходила повільно. У селах організовували господарсько-споживчі кооперативні крамниці, у яких зруйноване війною галицьке село відчувало найбільшу потребу. Складно було відновити діяльність колишніх сільських кредитних кооперативів, оскільки селяни не могли подолати психологічного бар'єру, викликаного інфляційними процесами й нестабільністю економічного життя [1237, с. 11]. Незважаючи на різні перешкоди, досить активно створювалися повітові (окружні) союзи універсальних кооперативів (ПСК або ОСК), які забезпечували сільські кооперативи товарами, заготовляли сільськогосподарські продукти, а також здійснювали інструкторського-освітні функції. Зокрема восени 1922 р. у с. Заболотів Станіславського воєводства створено перший повітовий союз кооперативів, а до кінця того ж року закладено ПСК у Стрию, Дрогобичі,

Рудках, Сокалі та Жовкві [543, с. 22]. У 1921–1924 рр. кількість кооперативів, підпорядкованих КСР, збільшилася від 579 до 840, створено 22 ПСК.

Протягом 1924–1925 рр. відновлено діяльність центральних фахових об'єднань «Народної торгівлі», «Центросоюзу», «Маслосоюзу», «Центробанку» і «Крайового союзу закупу та збуту худоби», останній із яких у 1927 р. припинив своє функціонування, не витримавши конкуренції з боку державної монополії – Синдикату польських експортерів свиней і худоби.

Попри досить лояльне законодавство Польської держави щодо організації українських кооперативів, організатори на місцях нерідко наштовхувалися на опір місцевих польських чиновників. Усвідомлюючи значення кооперації у становленні національного життя українців, польський уряд намагався тримати це під постійним контролем. Чинне законодавство забезпечувало насамперед розвиток польської кооперації, яка мала давню й безперервну традицію в корінній Польщі. Окрім цього, уряд за допомогою фінансово-економічних заходів активно сприяв розвитку суто польських або ж змішаних кооперативів. Польські кооперативні об'єднання швидко заповнили галицькі землі й мали вплив на українське населення. Із метою порушити економічну єдність народу вони надавали дешеві кредити українцям, заохочуючи вступати їх у свої організації. Польські кооперативні товариства Галичини були під опікою Патронату сільськогосподарських кооперативів у Львові, який разом із Ревізійним союзом сільськогосподарських кооперативів у Варшаві від 1929 р. на території чотирьох воєводств Західної України контролював 892 кредитні (ощадно-позикові) кооперативи, 204 молочарські і 49 торговельно-землеробських, які об'єднували 230 тис. членів [427, с. 27, 37, 45]. За сприяння урядових кіл через фінансово-торговельні центри польської кооперації зміцнювався її зв'язок із банками й аграрно-експортними синдикатами, які монополізували експорт свиней, птиці і яєць, продуктів рільництва.

Також поступово відновлювали свою діяльність кооперативні спілки, підконтрольні Руському ревізійному союзові. Зокрема в 1924 р. існувало 68

кооперативів, у 1925 р. – 95 і в 1930 р. – аж 183 спілки [847, с. 406]; [786, с. 332].

Подібні процеси спостерігалися і в кооперативному русі німецької меншини, який на початок 1925 р. нараховував 48 кооперативів і продовжував зростати до лютого 1931 р.. Так, на 1 січня 1935 р. у Львівському воєводстві німці мали 25 кооперативів, у Станіславському – 21, а в Тернопільському – 8. Всі вони входили до складу «Спілки німецьких кооператив Малополющі» з центром у Львові [863, с. 224]. За даними українського дослідника німецької національної меншини Галичини, П. Сіреджука, у 1935 р. німці мали один кредитний кооператив з державною гарантією, по одному торговому та будівельному, шість молочарських, сім збутових і п'ятдесят чотири кредитних рільничих кооперативних спілок. Більшість членів німецької кооперації були селяни (68%) [863, с. 226].

Найпоширенішими були кредитно-ощадні кооперативи системи Райффайзена, які надавали кредити для раціонального ведення сільського господарства лише німецьким селянам, а також забезпечували колоністів товарами першої необхідності. Успішно розвивались і німецькі молочарні кооперативи. Перша молочарня виникла у 1927 р. у колонії Махлинця на Жидачівщині [863, 226]. Слід зазначити, що в тих українських селах, де не було власних національних молочарень корінне населення збувало молоко німцям. З польською, українською та німецькою кооперацією постійно конкурували єврейські кооперативні структури, які об'єднувалися у Спілку кооперативів Польщі. У 1920-х роках було засноване Львівське відділення Спілки, яке поширювало свою діяльність на територію трьох воєводств Галичини [320, арк. 1].

З часом українська кооперація сформувала чітко налагоджену економічну систему й організувала життєздатні ланки виробництва. Помітним явищем для українського кооперативного руху стала стабілізація польського златого внаслідок грошової реформи 1924 р., а відтак – зміцнення фінансової основи всієї кооперативної організації країни. Ці чинники пришвидшили темпи

розвитку української кооперації, яка сприяла відбудові знищених війною господарств, економічній підтримці селянства, створенню нових робочих місць. Упродовж двох років (1924–1925 рр.) кількість кооперативів усіх типів на західноукраїнських землях збільшилась із 5 336 до 6 183, зокрема кількість молочарських, яєчних і рілньничих кооперативів зросла на 45, кредитних – на 193, споживчих – на 628 [420, s. 73]; [421, s. 203]. Оборотний капітал українських кооперативів збільшився з 2,2 млн. злотих в 1922 р. до 33,6 млн. злотих в 1928 р., або на 386% [133, арк. 47].

Отже, важлива робота, яку провели організатори кооперативного руху в перші повоєнні роки, дала потужний поштовх для розвитку української кооперації – до кінця 1925 р. її мережа була відроджена і вступила у фазу організаційного піднесення. У краї діяли різнопрофільні кооперативи, до роботи в яких залучено більше як половину всього українського населення регіону. За цей час побудовано централізовану організацію українських кооперативів різних типів, об'єднаних у повітові союзи, які своєю чергою підпорядковувалися «Центросоюзіві» (сільськогосподарсько-торгівельні кооперативи загального закупу і збуту); «Народній торгівлі» (міські споживчі кооперативи); «Маслосоюзу» (молочарські кооперативи) і «Центробанку» (кредитна кооперація). Очолював цю піраміду Крайовий союз ревізійний, який у 1929 р. завершив внутрішню перебудову і був перейменований на Ревізійний союз українських кооперативів (РСУК). Отже, РСУК був найбільшим ревізійним союзом у Польщі, який об'єднував понад 3 тис. кооперативів, що становили 23,3% загальної кількості кооперативів у країні [133, арк. 45]. Така структурна організація українських кооперативів проіснувала до 1939 р.

Основною базовою територією кооперативної організації РСУК була Галичина, де 1928 р. на 100 населених пунктів припадало 60 кооперативів, зокрема 74 – у Тернопільському воєводстві, 70 – у Станіславському і 44,4 – у Львівському. Понад 90 кооперативів на 100 населених пунктів було у Богородчанському, Городенківському, Печеніжинському, Снятинському, Стрийському і Чортківському повітах [133, арк. 46]. Організаційна розбудова

української кооперації, звісно, не захистила її від різкого спаду товарообігу, які в період кризи зменшилися удвічі (із 82,3 млн у 1929 р. до 44,8 млн злотих у 1933р.) [406, с. 188]. Лише 19,8% кооперативів, які були створені та діяли на території південно-східних воєводств, не входили до РСУК [1027, s. 216–217]. Кількість товариств РСУК у міжвоєнні роки зростає в 6 разів і в 1938 р. становила 3 455 одиниць [384, арк. 1]; кількість членів збільшилася із 541,5 тис. у 1935 р. до 642,7 тис. у 1937 р., а товарообіг за цей час зріс із 88 до 159 млн злотих, сягнувши докризового рівня [406, с. 64–67].

Українська кооперація виплекала функціонерів Українського національно-демократичного об'єднання (далі – УНДО), Української соціалістично-радикальної партії (далі – УСРП), Української партії національної роботи (далі – УПНР), Української соціал-демократичної партії (далі – УСДП), «Сельробу» та інших українських політичних партій. Ідеологи й керівники українського кооперативного руху вважали розвиток усіх її типів ефективним засобом вирішення й економічних, і соціально-політичних проблем усього селянства, об'єднувальним ядром економічних і політичних сил українства в його змаганнях за національне визволення та соборну державність. Важливе місце в діяльності українських політичних партій краю посідали питання господарської самоорганізації українського населення. Станом на 1930 р. спектр партійних впливів на кооперацію в Західній Україні був таким: 64,4% українських кооперативів перебували під впливом УНДО, 16,4% – УСРП, близько 15,8% – комуністичних політичних сил; невизначеними залишалися партійні впливи на 3,4% кооперативних організацій. Панівну позицію в Галичині посідали українські національно-демократичні партії (90%), а в північно-західних українських землях очевидною була перевага комуністичних політичних сил (66%) [1237, с. 12].

Саме УНДО стало організатором широкого кооперативного руху, брало участь у його діяльності, пропагувало кооперативні ідеї серед громадськості. Члени УНДО очолювали більшість економічних установ краю: РСУК – Юліан Павликовський (1922–1944 рр.), «Центросоюз» – Остап Луцький (1930–1939

рр.), «Центробанк» – Кость Левицький (1898–1939 рр.), «Сільський господар» – Євген Храпливий (1928–1939 рр.) [288, арк. 2–22]. Немало чільних представників польських, єврейських та німецьких кооперативів входило до регіональних осередків своїх національних партій.

Основними організаційними формами залучення українського населення до активного суспільного життя були народні віча, збори, кооперативні анкети, на яких, зокрема, ухвалювали резолюції із закликами розбудови кооперативних організацій. Зокрема в квітні 1933 р. з ініціативи ПНК УНДО в Тернополі відбулися багатолюдні збори за участю близько 350 осіб із метою популяризувати українські кооперативи. Із промовою виступив голова РСУК, сенатор Ю. Павликовський. Наголошуючи на важливому значенні кооперації в українському суспільстві, він закликав до створення нових кооперативних осередків у повіті та на території краю, щоб зміцнити український елемент у містах та зберегти його незалежність від польського кооперативного руху [183, арк. 34].

Одним із пріоритетних напрямів діяльності УНДО у сфері кооперації була оборона українських кооперативних організацій від зловживань із боку польських адміністративних чинників. У практичній роботі, спрямованій на захист української кооперації, УНДО вагомим значення надавало діяльності в польському парламенті, із трибуни якого націонал-демократи критикували репресивну політику уряду, вносили конкретні пропозиції та поправки до польських законопроектів у справах кооперації [1238, с. 12].

Незважаючи на перешкоди, викликані не тільки фінансово-економічною кризою, а й бюрократичними перепонами з боку польської влади із наміром «гарантувати громадську безпеку» під час створення кооперативних товариств, українське сільське населення не припиняло своїх дій щодо захисту кооперації в Галичині.

У міжвоєнний період ХХ ст. у Галичині найактивніше розвивалася господарсько-споживча кооперація, яка була вагомим чинником покращення матеріального становища селян. До прикладу, у 56 повітах трьох

східногалицьких воєводств у 1927 р. нараховували 1 486 українських господарсько-споживчих кооперативів [596, с. 5]. Найбільше кооперативів цього типу зареєстровано в Тернопільському воєводстві – 591, у Станіславському та Львівському, відповідно, – 432 і 404 [833, с. 49].

Щодо соціального складу господарсько-споживчої кооперації, то її основу становили селяни; зокрема в 1926 р. вони становили 89,9% [612, с. 8], а через рік – 91,0% [497, с. 8]. Ця тенденція зберігалася і у кредитних кооперативах, де частка селян складала 80%. Якщо диференціювати селян-пайовиків усіх типів кооперації за розміром їх землеволодіння, то виявимо, що частка безземельних – 7,7% пайовиків господарств площею від 0,1 до 2,8 га – 58,7%, господарств площею 2,8– 5 га – 21,1%, 5–10 га – 10% і понад 10 га – 2,5% [133, арк. 47]. За даними кооперативної статистики, майже 8% безземельних селян і 80% сільськогосподарських робітників із парцелями та малоземельних селян шукали соціального захисту в кооперації.

Допомогти селянам розв'язати найгострішу проблему дрібного виробника – збуту продукції – намагалися закупівельно-збутові кооперативи. Негативно на селянському господарстві позначилося невміння селян збувати плоди їхньої хліборобської праці, через що фактично більшість дрібних і середніх господарств перебувала в руках у лихварів: «усім відомі факти, що господар відразу після жнив вимолочене насіх збіжжя відвозить до дрібного гендляря і віддає за безмежно низькі ціни, дуже часто за позичені в час переднівки гроші або за набрані якісь залежані товари. У таких випадках грабований господар і слова не може сказати в обороні вигіднішої для себе ціни, бо, мовляв, так платиться. А ціни в штучний спосіб обнижуються по жнивах і дуже скачуть вгору в час переднівки, коли вже все збіжжя перейде до рук лихваря і вже господар купує в нього» [495, с. 6]. Закупівельно-збутові кооперативи виконували функції гуртівника, менш дорогого порівняно з приватними купцями, намагаючись звільнити селян від посередників і виступаючи проти монополізації збуту з боку загальнопольських союзів виробників. Держава захищала польські товариства, фірми та синдикати, які

активно працювали на українських землях: «Малопольське товариство сільського господарства», «Союз експортерів зерна», «Синдикат польських експортерів свиней і худоби», «Польський беконовий союз», «Малопольський союз експортерів яєць» [513, с. 77–78] та ін. Щоб вижити в умовах жорсткої конкуренції, українські аграрії мусили розвивати товарні галузі господарства, налагоджувати власну кооперативну торгівлю великими партіями сільськогосподарських товарів. Почала формуватися вертикальна інтеграція виробників і переробників.

Структура української закупівельно-збутової кооперації була трьохступеневою. Сільські кооперативи одного господарського округу входили до повітового (окружного) союзу кооперативів, що об'єднувалися в «Центросоюзи» – крайовому закупівельно-збутовому центрі, що знаходився у Львові. Частка українських кооперативних товариств цього типу становила 85% їх загальної кількості в Польщі, кредитних – 14%, молочарських – 11%, інших – 16% [513, с. 80–81]. Майже половина кооперативів РСУК входила до закупівельно-збутових товариств. Наприкінці 1938 р. РСУК контролювало 2 360 таких первинних товариств, що об'єднували понад 275 тис. землеробів [276, арк. 7].

Заготівельно-збутова кооперація працювала над конкурентоздатністю – збільшенням виробництва, якістю і стандартизацією селянської продукції, щоб уможливити збут; прагнула до розширення товарообігу на внутрішньому і зовнішньому ринках. Для закупівлі та збуту рослинної і тваринницької продукції «Центросоюз» мав 55 зернових і 9 яєчних фірмових магазинів [276, арк. 7].

Утім, ринок вимагав конкурентної продукції, тому для «Центросоюзу» питання якості було визначальним. Під час реалізації збіжжя виникали певні труднощі, пов'язані з неоднорідністю сортів, різною вологістю, класом засміченості, що знижувало якість продукту і, відповідно, ціну на нього. Тому кооператив намагався поширювати добірне насіння, купувати зерноочисні машини, прилади для контролю за вологістю зерна тощо. З цією метою 1935 р.

почали створювати «шпихліри» – хлібні склади, де збіжжя очищували й сортували для продажу. В 1938 р. у Галичині було 421 такі склади, де зберігалося 60,7 т збіжжя. «Центросоюз» і 14 ОСК у 1937 р. контролювали 15% обсягів торгівлі Львівської зернової біржі [404, с. 25]. Засвідчено таку динаміку росту продажу збіжжя: у 1934 р. «Центросоюз» реалізував 970 т, у 1935 р. – 2 475 т, у 1936 р. – 23 629 т, у 1937 р. – 53 400 т [903, с. 215]; [531, с. 390].

Вагомим стимулом для кооперації ставав розвиток товарного птахівництва. Це пов'язано зі збільшенням не тільки попиту на курячі яйця на внутрішньому ринку, а й питомої ваги в експорті сільськогосподарської продукції. Створений у 1922 р. Кооперативний яєчний союз у Львові експортував в 1923 р. 39 вагонів яєць, у 1924 р. – 14, у 1925 р. – 34, у 1926 р. – 66, у 1927 р. – понад 55. Завдяки активному вивозу яєць за кордон, яким займалися не тільки кооперативні товариства, а й некооперативні скупники, зростали закупівельні ціни на яйця. Ціна 1 440 яєць (1 ящик) піднялася зі 146 злотих у 1925 р. до 217 злотих у 1927 р. [39, арк. 26–27]. Намагаючись збільшити обсяги торгівлі, «Центросоюз» запровадив закупівлю на вагу. Відтак селяни почали постачати до кооперативів більші за вагою яйця, а дрібніші продавали приватним скупникам. Особливо зважали кооперативи на якість продукції. Селян переконали, що краще виробити продукції менше, але доброї якості, і при цьому одержати більший прибуток. Підтвердження цього знаходимо на сторінках кооперативної преси міжвоєнної доби: «Вивозимо сотні вагонів яєць за кордон. Але навіть між стільки вагонами жадають чужі купці передусім яєць з тих наших районів, які доставляють великі (тяжкі) яйця. За яйця платять не за штуки, а за тягар. І коли в господарстві є такі кури, які несуть великі яйця, важкі на вагу, то за них господиня дістає більше грошей. Виходить, що коли якість яєць краща, то й більше за них грошей» [943, с. 305–306]. Отже, саме кооперація позитивно вплинула на стан птахівництва. Селяни були зацікавлені, щоб розводити у своїх господарствах курей високопродуктивних порід. Зважаючи на високий попит на курей, почали

будувати інкубатори, які водночас забезпечували селян додатковими місцями праці [461, с. 8].

Від 1931 р., коли було укладено угоду з Львівською торговельно-промисловою палатою про подвоєння квоти заготівлі яєць в краї, «Центросоюз» монополізував їх експорт (частка Галичини в експорті яєць із Польщі збільшилися до $\frac{2}{3}$) [513, с. 79]. Тільки до Німеччини у 1938 р. «Центросоюз» вивіз майже 109 тис. кг яєць і свиней на загальну суму 4 675,8 тис. злотих [83, арк. 19]. Кооперативні товариства експортували також масло і сири, зерно й худобу, птахів і прядиво, садовину й гриби до Англії, Чехословаччини, Швейцарії та Італії.

Національні кооперація намагалася налагодити справу так, щоб вести сільськогосподарську роботу в комплексі – від виробництва до продажу продукції, що позитивно позначалося і на розвиткові кооперації, і на піднесенні життєвого рівня місцевого селянина. У 1937 р. у результаті збуту сільськогосподарських товарів українська сільська кооперація отримала 35 млн злотих доходів [606, с. 5].

Проте, за припущеннями українського історика І. Васюти, за посередництвом кооперативів «Центросоюзу» в середині 1930-х рр. в роздрібній торгівлі селянськими продуктами на ринку Львова вони привласнювали 23% вартості яєць, 28% – жита, 33% – молока, 57% – свинини, 70% – яловичини [513, с. 80–81]. Селянина оббирали не тільки як виробника, а як і споживача, зокрема сільськогосподарських знарядь, серпів, кіс тощо, які збували за високими цінами, коли ціни на сільськогосподарську і тваринницьку продукцію були низькими. Широко практикували також продаж промислових товарів у кредит під відповідні відсотки, які суттєво піднімали їхню ціну.

Відзначмо й такий позитивний момент: кооперація допомагала селянам інтенсифікувати виробництво їхніх господарств. За посередництвом закупівельно-збутових кооперативів до українських громад надійшло сотні сівалок, молотарок, культиваторів та інших удосконалених знарядь праці для механізованого проведення сільськогосподарських робіт, без яких було

неможливо домогтися збільшення виробництва. Від кінця 1920-х рр. «Центросоюз» разом із «Сільським господарем» розгорнули кампанію за створення «машиново-технічних парків», під час якої селянам роз'яснювали економічну ефективність використання нової сільськогосподарської техніки, наголошуючи, що вона виплачується за один-два роки, а потім 15–20 років працює на прибуток кооперативу [277, арк. 4]. Підкреслюючи ефективність використання нової техніки, наводили приклад використання сівалки, яка «є найвірнішим другом і приятелем хлібороба, бо ошаджує йому 30–50% насіння, коли рівняти зі старим способом ручного сіяння. Добра сівалка не ушкодить зерна, збіжжя, засіяне нею, є розділене рівномірно, усі зерна є уложені під верхом, отже ані птиця їх не вклює, ані мороз не ушкодить. Тому оплачується сівалка уже на 20-морговім господарстві, а можна купувати її до спілки» [277, арк. 4]. Заохочуючи до купівлі нової техніки, товариство «Сільський Господар» надавало привілеї та матеріально стимулювало тих, хто купував ці машини. Зокрема в серпні 1926 р. оголошено конкурс для трьох гуртків товариств або кооперативів, які першими придбають сівалку через повітовий кооперативний союз чи через «Центросоюз» у Львові для членів своїх товариств. Переможець отримував 100 злотих [576, с. 4]. Також ішлося про те, що зниження затрат селян на виробництво продукції відбувалося «через обмеження невігідної ручної праці та її змеханізуванням; через доцільне вживання новочасних, добрих рільничих машин і приладів; добір помічних погноїв, байців тощо» [579, с. 346].

У 1926 р. першу машинну станцію, як інформує «Господарсько-кооперативний часопис», було створено в с. Великий Говилів на Тернопільщині, де селяни купили сівалку для спільного користування [591, с. 2]. Проте інші дані наводить О. Вербова, зазначивши, що лише у 1928 р. «першу спільну сівалку купив кооператив «Надія» у Копичинцях Гусятинського повіту [522, с. 165]. Кількість сільськогосподарської техніки в українських кооперативах поступово зростала, адже механізоване сіяння цілком себе виправдало й дало позитивні результати. Уже у 1931 р. при кооперативах

для загальної закупівлі і збуту працювали 945 машинних відділів із 1 770 рілльничими машинами, що допомагали селянам вести господарство [363, с. 13].

Однак організація машино-технічних парків не набула значного поширення, до того ж переважала малопотужна техніка. Це можна пояснити загостренням господарсько-економічної кризи в державі й небажанням за цих умов надавати кредити кооперативам з огляду на швидке знецінення коштів: якщо, до прикладу, у 1928 р. плуг можна було купити за 1 ц жита або 20,8 кг живої ваги свинини, то у 1935 р. за такий плуг треба було віддати 2,7 ц жита чи 41,5 кг свинини, а ціна за молотарку, для порівняння, за ці три роки зросла із 3 вагонів жита до 8–9 [565, с. 19].

Отже, ініціатива товариства «Сільський господар» – купувати кооперативам сільськогосподарську техніку коштом виплати товарових зворотів – набула поширення в цілому краї. Про її ефективність свідчить і той факт, що в подібній формі вона донедавна існувала в Польщі, де був розроблений урядовий закон, згідно з яким, премії за обов'язкове постачання хліба державі виплачували т.зв. «рілльничій спілці» (*Kółko rolnicze*). Ці кошти використовували для придбання сільськогосподарської техніки. Можемо припустити, що польські урядовці скористалася довоєнним українським досвідом «Сільського господаря» із єдиною відмінністю – товариство «Сільський господар» було добровільним об'єднанням селян, а в Польщі до цієї рілльничої спілки, як і до колгоспів у СРСР, мав належати кожний хлібороб.

Товариство «Сільський господар», пропагуючи ефективність використання сільськогосподарських машин, створювали пункти очищення зерна при філіях та гуртках спільно зі зерновими магазинами ПСК (ОСК). Члени гуртка або низові кооперативи купували очисні машини (віялки, змійки, трієри), забезпечуючи покращення якості продукції. На кінець 1938 р. у трьох воеводствах Галичини працювало 209 пунктів очищення насіння [404, с. 13–22].

Чи не найбільше до господарського відродження галицького села спричинилася молочарська кооперація, яка була найпоширенішим видом кооперації повоєнного періоду. Її основу складали дрібні молочарні або

молочарські відділи при господарсько-споживчих кооперативах, які об'єднували переважно селян одного села. Членами кооперативу ставали селяни, які мали змогу утримувати корів, забезпечуючи їх необхідними кормами. Малоземельні селяни такої можливості були позбавлені. Молочарні, які не мали потужного технічного обладнання, щодня могли переробляти не більше ніж по 300–500 л молока, із якого виготовляли 10–20 кг масла [658, с. 194]. У 1921 р. таких молочарень було 21, а в 1925 р. – вже 107 [736, с. 55]; [973, с. 140].

Із кожним роком організаційна й торговельна діяльність «Маслосоюзу» і підпорядкованих йому сільських молочарень розширювалася. До кінця 1925 р. «Маслосоюз» суттєво зміцнив свої позиції, вперше вийшовши на світовий ринок, пропонуючи для продажу масло. Проте, щоб завоювати європейського споживача, необхідно було виробляти високоякісний товар, а українське масло було виготовлене здебільшого ручним способом, до того ж обсяги його були незначними – 200 кг [172, арк. 108]. Жорстка конкуренція з боку більш сучасних польських молочарських підприємств спонукала українські молочарські кооперативи модернізувати виробничий процес, щоб підвищити якість та збільшити кількість продукції. Це завдання було доволі складним, оскільки більшість сільських кооперативів щойно розпочали свою діяльність, а тому не мали достатніх коштів для закупівлі нового устаткування. Вихід із цієї ситуації полягав у нарощуванні обсягів виробництва, збільшення оборотних фондів для розширення молочарського промислу. Керівництво «Маслосоюзу», зокрема його директор Андрій Палій та керівник організаційного відділу Андрій Мудрик, почало створювати молочарські спілки районного типу. У 1926р. перша спілка такого типу виникла в с. Войнилові Калуського повіту Станіславського воєводства. Ця подія зумовила нову політику «Маслосоюзу», яка полягала у створенні однієї великої районної молочарні замість 10–20 сільських молочарень, яка б охоплювала декілька навколишніх сіл. Районна молочарська спілка забезпечувала щоденну доставку 5 тис. л молока від селянських господарств, що утримували близько 2 тис. корів [767, с. 52–54]. Від

1926 до кінця 1929 р. в селах Галичини вже існувало 35 таких кооперативних молочарень. Процес створення мережі великих районних молочарень завершився на початку 30-х рр. ХХ ст. [764, с. 2]; [1175, s. 29].

У Краєвому молочарському союзі провідні позиції посідали члени УНДО. Із метою допомогти «Маслосоюзові» в плановій реорганізації кооперативного молочарства, його районізації та координації при РСУК було створено окремий інспекторат кооперативного молочарства, який у 1929–1931 рр. очолював один із лідерів УНДО – Є. Храпливий, згодом О. Зибенко, а Ю. Павликовський упродовж 1926–1944 рр. був головою Надзірної ради «Маслосоюзу» [923, с. 344].

Шукаючи засоби фінансування технічної модернізації великих районних молочарень, «Маслосоюз» уклав угоду з «Центробанком», у рамках якої молочарні зобов'язувалися переводити всі вільні фінанси на кошті «Розбудови кооперативного молочарства», натомість вони отримували право на пільговий кредит [531, с. 407]. Зокрема в 1936 р. на модернізацію молочарень «Центробанк» виділив 220 тис. злотих кредиту [950, с. 218].

Для популяризації молочарської кооперації «Маслосоюз» та РСУК від 1926 до 1939 рр. видавали щомісячний журнал «Кооперативне молочарство». «Маслосоюз» за досить короткий час охопив мережею торгівельних закладів усю Східну Галичину. У 1926–1936 рр. кількість підконтрольних кооперативів збільшилася зі 116 до 148, які разом із приймальними пунктами молока становили 1 693 одиниці. Молоко на переробку в районні молочарні постачали 170 тис. членів молочних кооперативів, а це 20% українських селянських господарств регіону. Їх річний капітал зріс у 8 разів (із 10 млн. до 80 млн. злотих), а поставка молока кооперації збільшилася більше ніж у 8 разів (із 10,9 млн. до 90,6 млн. л). «Маслосоюз» мав 24 механізовані районні молочарні, які виробляли масло, сири і сметану [406, с. 218, 228].

У 1935 р. польський уряд подав на розгляд сейму й сенату новий молочарський закон про високі технічні та санітарні вимоги до молочарень. За цим законопроектом, створення районних молочарень цілком залежало від

рішення адміністративної влади (наприклад, де і яку молочарню можна засновувати або закрити за невиконання санітарно-технічних вимог), а молочарство на західноукраїнських землях було підпорядковане польським адміністративним чинникам. Сам закон мав позитивні моменти, однак на українській території міг бути спрямований радше на знищення української молочарської кооперації. Представники Української парламентської репрезентації (УПР) у сеймі й сенаті на чолі із сенаторами та послами-кооператорами Ю. Павликовським, О. Луцьким, З. Пеленським виступили проти урядового молочарського законопроекту, запропонувавши поступово впроваджувати закон – упродовж двох-трьох років. Також було висунуто вимогу, щоби місцеві самоуправни палати та ревізійні союзи наглядали за районізацією та виконанням вимог щодо заснування молочарських кооперативів. Проте поправки українських послів було прийнято лише частково [513, с. 79–80].

Завдяки наполегливій праці керівників західноукраїнська молочарська кооперація впевнено зміцнювалася на внутрішньому ринку. Про рівень господарської діяльності «Маслосоюзу» свідчать такі дані: у 1931 р. до централі входило 99 молочарських спілок, у 1938 р – 136, які об'єднували майже 2 тис. пунктів прийому молока. У середині 1930-х рр. «Маслосоюз» організаційно і торговельно охопив майже весь терен Галичини, українське масло експортували до Австрії, Англії, Данії, Німеччини, Палестини, Франції, Швейцарії, загальна кількість членів районних молочарень становила близько 155 тис. осіб. У 1936 р. торговельний товарообіг українських молочарських спілок майже вдвічі перевищував виторг такої ж кількості польських кооперативів і становив 8,36 млн польських злотих [1244, с. 11].

Розвиток молочарської кооперації, яка стрімко зростала з року в рік і успішно конкурувала на міжнародній арені, підтверджують дані таблиці 5.8. [531, с. 410].

Таблиця 5.8.
Розвиток молочарської кооперації в 1930–1938 рр.

Роки	Доставка масла, кг	Збут на внутрішньому ринку, кг	Експорт, Кг	Торговельний обіг, злоті
1930	2 169 178	1 356 305	812 873	16 210 000
1931	2 429 012	1 585 214	841 798	14 690 000
1932	2 140 401	2 043 705	96 696	8 110 000
1933	2 073 172	1 909 800	163 332	7 280 000
1934	2 452 525	2 197 168	252 357	7 730 000
1935	2 809 761	2 326 740	433 021	9 300 000
1936	2 389 503	2 773 015	616 488	11 140 000
1937	2 881 771	2 695 417	186 354	11 200 000
1938	2 947 551	2 835 912	111 639	12 118 000

Завоювавши монопольне становище на західноукраїнському ринку, «Маслосоюз» успішно конкурував із польською молочарською кооперацією, досягнувши значних успіхів у розвитку культури господарювання та в піднесенні добробуту українського селянства. За реалізацію молока селяни отримували сталий прибуток, що складав 20–30 злотих щомісяця. Щорічно в краї реалізовували не менше як на 16 млн злотих молока. Дохід від продажу масла розподілявся пропорційно до поставок молока членами кооперативу [941, с. 6].

Водночас частина селян не могла придбати корови, про що неодноразово йшлося на шпальтах кооперативної преси. «У кожному нашій селі є бодай 20 зарібників, що не мають своєї корови. Діти в хаті є, а молока ні ложки. Ще де є молочарня, то можна літом купити маслянки, а де нема, то бідна дівчора жие хлібом і картоплею. Звичайно з такої дитини не виросте дужий парубок чи дівчина. Лише щастя, що така дитина йде в найми пасти чужу худобу і там трохи легше їй буде. Але через це стає неграмотною і так доживає віку. Коли б батьки мали корову, то і діти найбільш бідних були б грамотні, бо до 14 років

замість наймів могли б ходити до школи. Та купити корову бідакові нелегко» [808, с. 3–5]; [902, с. 2–3].

Дбаючи про якість молочної продукції, «Маслосоюз» ще від 1925 р., заохочував селян здавати чисте молоко, за що нагороджував їх преміями чи подарунками [940, с. 33], а деякі молочарські кооперативи навіть доплачували по 0,2 гроша за літр [940, с. 16]. Для заохочення селян і розвитку молочарських кооперативів від 1930 р. «Маслосоюз» почав організовувати різні конкурси. Переможцем першого українського конкурсу на найкращу молочарську спілку, який було проведено в жовтні 1930 р., стала спілка «Свіча» із с. Сулятичі Жидачівського повіту Львівського воєводства [818, с. 4].

У 1929 р. «Маслосоюз», «Сільський господар» і РСУК розробили план організації контролю молочарства, який передбачав створення при гуртках «Сільського господаря» молочарських секцій «годівлі і плекання молочної рогатої худоби», які мали контролювати якість молочної продукції та правильність годівлі, утримання та доїння корів. Першу таку секцію створено в с. Балинці Станіславського воєводства, де експериментально підтверджено переваги правильної годівлі худоби: корови в середньому збільшили надої на 50% [939, с. 4]. Селяни, переконувались, що така годівля молочної худоби забезпечує їм більший прибуток, оскільки значно підвищувалась їхня продуктивність: якщо в 1920-х рр. щорічний надій молока від однієї корови не перевищував 1,2 тис. л, то в 1931–1934 рр. 34,1% корів давали 2,5 тис. л молока в рік, а 35,5% – від 2,5 тис. до 4,5 тис. л [697, с. 151].

Організація контролю за молочністю сприяла зростанню посівних площ під кормовими культурами в селянських господарствах. У 1933 р. в підконтрольних «Маслосоюзові» районах на 53% збільшилася площа земель, засіяних кормовими культурами, зокрема на 111,2% зросли посіви кормових буряків, на 85,2% – люцерни та на 185,1% – конюшини [939, с. 6].

Споживчо-молочарські кооперативи, безперечно, сприяли розвитку тваринництва. Зокрема вони заохочували українських селян розводити нові породи племінної худоби. На базі гуртків «Сільського господаря» створювали

расові розплідники, а також вели реєстраційні племінні книги [751, с. 271]. При районних молочарнях відкривали ветеринарні аптеки, активно популяризували вакцинацію тварин від інфекційних хвороб. Штат ветеринарів, які надавали дієву професійну допомогу селянам під час догляду за худобою, збільшувався: у 1935 р. при районних молочарнях працювало 7 ветлікарів, у 1936 р. – 13, а в 1938 р. – 18 [755, с. 11]; [765, с. 1].

«Маслосоюз» ініціював створення спеціального фонду, який компенсував селянам кошти у випадку загибелі худоби. При кожній районній молочарні існували такі фонди, кошти до якого передавали всі постачальники молока. Згідно із встановленим порядком, селянин, який втратив корову, із цього фонду отримував готівкою 80% її вартості для придбання нової [751, с. 271].

Отже, реклама та інформація про новітні досягнення ветеринарії, агротехніки, про детальний раціон годівлі тварин, яку публікували кооперативні часописи, а також різноманітні виставки, конкурси, звичайно ж, мали значний вплив на селянина, змушували його дослухатися порад фахівців і виконувати їхні рекомендації. Це відкривало нові перспективи розвитку тваринництва в краї.

Плідна співпраця «Маслосоюзу» із «Сільським господарем», «Просвітою», «Рідною школою», «Союзом українок» була важливим чинником ефективної діяльності української молочарської кооперації.

Із метою підвищити грамотність населення «Маслосоюз» фінансово підтримував роботу спеціальних секцій «Просвіти», «Рідної школи», «Союзу українок», створював гуртки з ліквідації неписьменності. У 1932 р. кооперативні секції при філіях і гуртках «Союзу українок» розпочали активну кампанію під гаслом «Скріпимо кооперацію масовим членством» [1244, с. 13], що дало змогу залучити до кооперативів, зокрема й молочарських, значну кількість українського жіноцтва. Громадсько-економічна співпраця української молочарської кооперації із цими організаціями сприяла економічному самозахистові галицького селянства і була важливим чинником внутрішньої консолідації українців під владою Польщі.

Орієнтуючись на розвиток товарно-грошових відносин в аграрному секторі, кооперативні лідери дбали про промислову переробку на місці сільськогосподарської та будівельної сировини. При споживчих кооперативах «Центросоюзу» в 1928 р. діяло 20 маслоробень, а в 1938 р. – 27; олійниць – відповідно, 13 і 27; млинів – 3 і 1; черепичних заводів – 13 і 17; цегельних – 19 і 26; каменоломень – 2 і 4; крупарок – 0 і 2 [133, арк. 45]; [276, арк. 2]. Окрім цього, 26 українських кооперативів стали розвинутими кооперативними підприємствами, із-поміж яких найбільш відомими у другій половині 30-х рр. були: фабрика мила «Центросоюз»; кооперативна фабрика «Будучність» у Тернополі, яка виготовляла цигарковий папір; кооператив «Суспільний промисел», який мав сучасно обладнану фабрику цикорію «Луна» і кавового замітника «Пражінь»; пекарня «Золотий колос» у Львові; фабрика мармеладу, овочевих і фруктових консервів «Продукція»; текстильний кооператив «Комета»; кравецькі майстерні «Труд» та ін. Кооперативні підприємства виробляли невеликі обсяги товарної продукції. Торговельний обіг промислових відділів у 1937 р. сягнув 2,8 млн. злотих, а самостійних виробничо-промислових кооперативів – 2,9 млн. злотих [531, с. 449]. Проте, очевидно, що можливості створювати промислові підприємства з переробки сировини мали далеко не всі, переважно це були заможні верстви селян, а не дрібні землероби.

Виникнення й розвиток різних форм сільськогосподарської кооперації зумовлювався потребами капіталізації фермерського господарства. У цьому процесі основні функції виконувала кредитна кооперація. Якщо порівняти частку кредитних спілок у 1912 та 1928 рр., то виявимо спад їх питомої ваги із 70,2% (1912 р.) до 6,4% (1928 р.) [133, арк. 45]. Різке зменшення кількості кредитних кооперативів можна пояснити післявоєнною гіперінфляцією польської марки, падінням фінансової здатності селян та різними обмеженнями щодо української кооперації з боку попередніх польських урядів. Це і призвело до скорочення чисельності кооперативних банків та кас.

Головною установою кредитної кооперації був «Центробанк», який діяв як фінансово-контрольний орган і як інститут для мобілізації вільних коштів

усієї кооперативної мережі, місцевих кредитних товариств – районних та сільських ощадно-позичкових кас («райфайзенок») і повітових банків («Українбанків»). Під контролем РСУК в 1938 р. перебувало 113 «Українбанків», 543 «райфайзенки» та 11 допоміжних кооперативів [276, арк. 4]. В умовах лихварства й обмеженості банківського кредиту для селян діяльність кредитної кооперації мала позитивне значення. Кількісний ріст українських кооперативних товариств супроводжувався й розширенням їх фінансової основи. Після грошової реформи в Польщі паї й резервні фонди кредитної кооперації, що перебували під контролем РСУК, у 1925 р. становили 700 тис. злотих, ощадні вклади – 1,5 млн злотих, а в 1937 р. її власні фонди зросли уже до 6,3 млн злотих, а вклади збільшились до 10,5 млн злотих [276, арк. 4]. Однак обмежене субсидування української кооперації державними банками Польщі, заборгованість селянства, що особливо зросла під впливом економічної кризи, гальмували кредитну діяльність українських кооперативів. Незважаючи на ці та інші перешкоди, у другій половині 30-х рр. ХХ ст. помітно збільшилося кредитування: якщо в 1935 р. кредитні кооперативи РСУК видали готівкових позичок на суму 10 млн злотих [771, с. 3], то в 1937 р. – 15 млн, а в 1938 р. – 28 млн злотих [83, арк. 22].

Відсотки за позиками, які видавали ощадно-позичкові каси, хоч і були вищими порівняно з банківськими відсотковими ставками, проте значно нижчими, аніж лихварські. У 1927 р. в Галичині відсоткова ставка за грошовим кредитом у лихварів коливалась від 48% до 84% річних [97, арк.1], тоді як в ощадно-позичкових касах – 12–24% [426, с. 17–40, 72–74]. Користувались кредитами здебільшого багатоземельні селяни або дрібні землероби, що вели інтенсивне господарство. Проте значна частина власників малоземельних господарств мали борги перед лихварями, що обмежувало їхні можливості для заощаджень в ощадно-позичкових касах.

Пайовики кредитної кооперації одержували прибутки з різниці у відсотках, які сплачували ощадно-позичковими касами по тріадах, і тих, які одержували за позиками. З огляду на те, що відсотки за ощадними вкладками в

касах Галичини в часи відносно сприятливої кон'юнктури коливалися від 8% до 19% річних [426, s. 17–40, 72–74], то ця різниця була досить суттєвою. Ця сума була призначена для зміцнення економічної сили підприємницьких елементів села. Мобілізуючи український капітал, «Центробанк» спрямовував його на розвиток сільського господарства та промисловості. До прикладу, відбувалося активне кредитування експортних операцій сільської закупівельно-збутової кооперації. У 1937 р. надані «Центробанком» кредити становили більше як 2 млн. 204 тис. злотих, із яких 963, 4 тис. злотих (43,7%) отримали споживчі кооперативи [711, с. 7]. На ці позики купували сільськогосподарську техніку, будували молочарні, олійні та інші кооперативні споруди. Кооперативна система кредитного обслуговування сільського господарства й кооперативного виробництва з року в рік зміцнювалася, що стало вагомим чинником посилення самодостатності та збереження етнонаціональної окремішності українського народу в межах Польської держави.

Левову частку кооперативних кредитів одержали фермери та різні сільські підприємці, яким позички давали під заставу нерухомого майна. Водночас незаможні селяни не мали змоги одержати дешевших, аніж лихварських, кооперативних кредитів через брак достатнього гарантійного забезпечення, а також через впливовість представників заможних прошарків у керівництві кредитної кооперації, які, звісно, захищали власні корпоративні інтереси. Тому дрібні сільські господарі мусили й надалі брати дорогі кредити в лихварів.

Ще одна із причин обмеженості доступу незаможних селян до кооперативних кредитів полягає в тому, що їхні позички були призначені для погашення боргів та для інших невиробничих цілей, а кооперативні банки видавали кредити здебільшого саме на виробничі потреби.

Таблиця 5.9 [1070, s. 165] демонструє, на які потреби селяни витрачали одержані кредити.

Таблиця 5.9
Витрати грошових кредитів

селянськими господарствами різної величини

Розмір господарства, га	Мета кредиту	%
1–5	Купівля живого інвентарю	18,6
	Виплати родичам	38,9
	Приватні цілі	14,6
5–10	Будівництво або купівля будинку	23,9
	Купівля землі	20,4
	Виплати родичам	12,6
	Приватні цілі	13,7
10–15	Будівництво або купівля будинку	11,4
	Оплата боргів	17,7
	Виплати родичам	35,9
	Приватні цілі	12,8
15–20	Будівництво або купівля будинку	50,5
	Виплати родичам	26,6
20–50	Купівля землі	68,8
	Інші господарські цілі	15,6

Зростання та зміцнення українського й польського кооперативного рухів негативно відобразилося на фінансово-економічній ситуації єврейської спільноти регіону. Українці, як і поляки, купували за принципом «Свій до свого – по своє!» [793, с. 5], оголосивши економічний бойкот єврейським крамарям, попри те, що товар у них міг бути якіснішим чи дешевшим, ніж у кооперативі. Так проявлявся господарський патріотизм, який полягав у тому «щоб українець купував в українця та домагався українського товару...» [793, с. 5]. Таким чином, вже з другої половини 30-х років ХХ століття єврейських кооперативів було менше, ніж українських, про що свідчать наступні цифри. У 1934 р. було зареєстровано 718 єврейських кооперативних спілок, а у 1936 р. їх кількість зменшилася до 616 одиниць. Тоді як чисельність українських кредитних кооперативів, за даний період, збільшилася на 57 установ і досягла

651 відділень [556, с. 52]. Отже, споживчо–кредитні кооперативи, завдавши удару по євреях-шинкарях, лихварях, загострили національні протиріччя, що спричинили антиєврейські інциденти в українських селах у всій Галичині [841, с. 83]. Єврейську монополію в селі було підірвано і поступово витіснено, адже суперечності між українцями, поляками та євреями часто спонукали останніх до еміграції.

Зі середовища української кооперації вийшли функціонери УНДО, УСРП, «Сельробу» та інших українських політичних партій, загалом близько 30 тис. громадських діячів – членів кооперативних управ і наглядових рад. Близько 12 тис. професійних працівників знайшли роботу в кооперації [810, с. 56]; [515, с. 243]. Фахівці для роботи в кооперації навчалися в 4-річній кооперативній гімназії в Кременці або в однорічних школах (дві із трьох були приватні). Від 1938 р. розпочалося навчання в державному та приватному кооперативних ліцеех Львова [529, с. 166]. Протягом 1931–1938 рр. у 27 містах організовано навчання на 250 курсах, де підготовлено 7 457 крамарів, книгознавців, ревізорів, референтів та інших кооперативних фахівців [521, с. 119].

Тісно співпрацюючи з українською кооперацією, покладаючись на її фінансову допомогу, діяло крайове хліборобське товариство «Сільський господар», яке в 1899 р. в містечку Олесько Золочівського повіту заснували священики Хома (1899–1908 рр. був головою товариства) і Юліан Дуткевичами. Діяльність товариства невдовзі поширилася на територію всієї Східної Галичини, а його центр у 1903 р. переміщено до Львова. У 1909 р. Галицьке намісництво затвердило статут «Сільського господаря» з трьохступеневою структурою його організації в межах Галичини: центральне керівництво, філії на території староств повітових судів і гуртки (первинні осередки) в селах [270].

У повоєнні роки діяльність «Сільського господаря» занепала. Кількість філій і членів у гуртках різко зменшилася, однак товариство не припинило своєї діяльності і стало головним ініціатором відновлення кооперації та відбудови краю власними силами [272, арк. 1–2]. Від середини 20-х рр. за допомогою

української кооперації робота товариства активізувалася на всіх рівнях його організації. «Сільський господар» ставив перед собою головну мету: гуртувати хліборобів для захисту їх станових інтересів, піднесення економіки, добробуту й культури селян, розвитку сільськогосподарської освіти та науки. Значно розширювалася царина господарської діяльності товариства, членами якого могли бути не тільки хлібороби, а й українські кооперативи. Тривав постійний пошук оптимальних форм взаємодії товариства «Сільський господар» й української кооперації за такими напрямками: створення організаційно-фінансових основ і системи координаційних органів, розробка організаційно-господарських заходів, які б сприяли піднесенню аграрної культури трудових приватних селянських господарств, їх залучення в ринкові відносини.

У зверненні до Ревізійного союзу українських кооперативів, «Центросоюзу» та «Маслосоюзу» від 27 листопада 1930 р. керівництво «Сільського господаря» наголошувало: «як неможлива є праця «Сільського господаря» без розвитку кооперації, так знову неможливим є розвиток кооперації без праці «Сільського господаря». З розвитком агрономічної праці серед населення з'являться й зростуть потреби в кооперації, а це поведе до поширення й розквіту нашої кооперації – основи буття агрономічної праці» [947, с. 13]. Про тісну співпрацю «Сільського господаря» з українською кооперативною організацією свідчить, зокрема, те, що членами товариства у 1938 р. були 2 254 кооперативи РСУК [275, арк. 6]. Відносини «Сільського господаря» з РСУК та підконтрольними структурами чітко визначено в угоді, укладеній 1 грудня 1930 р., за якою всю діяльність агрономів у повітах координував «Сільський господар», його філії та гуртки. Своєю чергою фінансували цю працю кооперативні організації. На цей час майже 100 агрономів та ветеринарних лікарів працювали в повітах краю [97, арк. 4]; [83, арк. 7]; [948, с. 10].

У структурі товариства діяли фахові секції: агротехнічна, садівничо-городня, зоотехнічна, пасічна, рибальська, секція відгодівлі свиней, овець, птиці, секція сільських господинь та ін. Основним їх завданням було фахове

теоретичне і практичне навчання селян, поширення сільськогосподарських знань та піднесення аграрної культури. Однак нечисельні сільськогосподарські школи не могли виконати цього завдання. Тому з ініціативи директора товариства Є. Храпливого у 1932 р. їх замінила курсова система Хліборобського вишколу молоді з 3–4-річним терміном навчання. У 1938 р. вишкіл охопив 1 180 гуртків, що діяли в 550 селах: 13 080 юнаків і 4 840 дівчат, які вивчали теорію і практику господарювання в селі під керівництвом інструкторів, підготовлених на спеціальних курсах. У 1936–1939 рр. секція сільських господинь у сотнях сіл краю проводила курси домашнього господарства, кравецтва, птахівництва тощо [276, арк. 3–7].

Багато хто з українських громадсько-політичних діячів одночасно працювали в установах РСУК і «Сільського господаря», очолювали відповідні фінансово-господарські структури. Зокрема голова товариства Євген Тит Войнаровський-Столобут був адміністратором митрополичих маєтків та головою Земельного іпотечного банку. Заступниками голови організації були Юліан Павликовський (голова управи РСУК і директор «Народної торгівлі») та Остап Луцький (генеральний директор РСУК). Генеральним директором «Сільського господаря» від 1925 р. працював Євген Храпливий, а головою товариства – Мирон Луцький; членами його ради в різний час були директори «Маслосоюзу» Андрій Палій та Андрій Мудрик, директор кооперативного банку «Дністер» Юліан Мудрак та ін. Загалом членами ради «Сільського господаря» було 23 особи, які були тісно пов'язані з кооперативною діяльністю. Чимало з них у різний час були обрані також і депутатами польського парламенту [97, арк. 1].

У 30-х рр. ХХ ст. «Сільський господар» із товариства агроветеринарної пропаганди й освіти перетворився на велике підприємство, став учасником низки монополістичних об'єднань й акціонерних компаній. У 1935 р. разом із польськими організаціями «Малопольське хліборобське товариство», «Союз землевласників» і «Львівська землеробська палата» став співзасновником акціонерної компанії цукрового заводу «Поділля», зведеного в с. Березовиця

Велика на Тернопільщині. Три представники товариства стали членами її управління й наглядової ради. У лютому 1938 р. завод розпочав переробку цукрових буряків. Частка «Сільського господаря» в акціонерній спілці «Поділля» становила близько 1 млн злотих [273, арк. 20–21]; [275, арк. 3]; [99, арк.11].

У довоєнні роки польський уряд збільшив квоти поставок цукрових буряків і тютюну членам «Сільського господаря», унаслідок чого в 1936 р. в селянських господарствах Галичини на 5% збільшилися посівні площі під цукровими буряками за рахунок скорочення цукрових плантацій панських фільварків. Члени товариства вирощували 23% усіх цукрових буряків для заводу «Поділля» в Тернопільському, Копичинському, Скалатському, Збаразькому, Зборівському і Бережанському повітах [273, арк. 20].

Значно зріс вплив «Сільського господаря» і в монополізації збуту продуктів сільського господарства. За його участю в 1935 р. у Львові створено новий торговельний синдикат – «Союз виробників для збуту худоби», який займався експортом молоді худоби та її продажем на місцевому ринку. «Сільському господареві» в цьому союзі належав один пай, а «Центросоюзові» – два [273, арк. 25]. Разом з українською кооперацією «Сільський господар» як залежний партнер був членом загальнопольських союзів з експорту сала, свиней, птиці, яєць, продуктів рільництва [275, арк. 5]. Спільна діяльність товариства й української сільськогосподарської кооперації в умовах чужої держави, сприяла розвитку економічної господарської культури галицького села.

Однією з особливостей економічного розвитку галицьких земель став розвиток українського кооперативного руху, який протистояв національній та економічній політиці Польської держави. Українська кооперація, як відомо, діяла окремо від польської і єврейської кооперації та її центрів і, на відміну від них, орієнтувалася на селянські господарства, власники яких і становили більшість її членів. Українські селяни шукали в кооперації захисту від економічного поневолення, сваволі лихварів та різних торгових посередників.

Захищаючи національно-економічні інтереси місцевого товаровиробника, кооперація сприяла збереженню національної самобутності українського населення. У часи політичних та економічних потрясінь, у складний міжвоєнний період основними здобутками кооперації стали: створення високо-централізованої організації українських кооперативів різних типів, об'єднаних у повітові союзи, які своєю чергою підпорядковувалися «Центросоюзу», «Народній торгівлі», «Маслосоюзу» і «Центробанку»;

- посередництво під час збуту продукції, купівлі землі, придбанні реманенту, добрив та інших товарів господарського вжитку;

- популяризація сільськогосподарських знань серед населення;

- надання дешевих грошових засобів для потреб селянства краю;

- інтенсифікація сільськогосподарського виробництва.

Кооперація втягувала селян у товарно-грошові відносини, зміцнювала їхню конкурентоздатність на ринку, долучала до новітніх технологій та передових європейських методів господарювання, вберегла багато селянських родин від розорення та еміграції за кордон. Усе це сприяло внутрішньому згуртуванню українського селянства, кристалізації національної свідомості та підвищенню рівня знань, господарської культури. Отже, українська кооперація в міжвоєнний період, безперечно, мала конструктивний вплив на всі сфери господарського, соціального, культурного розвитку галицького села, зумівши подолати перешкоди з боку польської влади та підняти рівень життя хліборобів.

РОЗДІЛ 6

АГРАРНЕ ПИТАННЯ В КОНТЕКСТІ ДІЯЛЬНОСТІ ПРОВІДНИХ УКРАЇНСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ ПАРТІЙ

6.1 Аграрне питання в програмних документах і діяльності українських партій

Одним із головних питань економічного й політичного розвитку Галичини міжвоєнного періоду було аграрне. З одного боку, селянське малоземелля, а з іншого – збереження великих латифундій: такою була картина земельних відносин у галицькому селі. Зазначмо, що аграрне питання було тісно пов'язане з національним, адже велике землеволодіння було зосереджене здебільшого в руках польської шляхти. Земля в усі часи була основою існування галицького селянина, а тому важливе значення мала справедлива аграрна реформа.

У міжвоєнний період у Західній Україні склалися надзвичайно складні національні та соціально-економічні умови, які ставали дедалі напруженішими в контексті постійної політичної боротьби населення з польською владою. На тлі гострих протиріч, в умовах іноземного панування українські політичні партії були змушені розробляти свої програмні засади з аграрного питання й боротися за їхню реалізацію. У політичному житті краю важливе місце посідало УНДО і щодо чисельності, і щодо впливу на українське населення.

Створення у середині 20-х років партії демократичного європейського типу змінило суспільно-політичну ситуацію не тільки в регіоні, а й в усій Польщі. Для польської панівної верхівки об'єднання українських демократичних центристських сил було дещо несподіваним. У відозві УНДО до українських громадян із нагоди формування організації від 12 липня 1925 р. було сказано, що УНДО є «організацією національною і демократичною, організацією понадклясовою, яка, беручи на увагу справедливі змагання поодиноких клас – підчинює їх найвищому ідеалові нації» [164, арк. 6]. Констатуючи наявність різних прошарків та станів в українському середовищі,

ідеологи УНДО твердили про «надкласовість партії», яка виражає інтереси найчисельнішої суспільної категорії населення краю – селянства, оскільки «ми не маємо ані сильної поміщицької верстви, ані великих промисловців-фабрикантів, ані великих капіталістів. Маємо селянську верству (середняки, малоземельні, безземельні) і вона є найчисельніша» [164, арк. 6]. УНДО, як захисник інтересів селянства, у відозві запропонувало й свою аграрну доктрину, що базувалася на недоторканості приватної власності на землю. Керівництво партії стверджувало, що «буде боротись за перехід землі в руки нашого селянства, особливо малоземельного і безземельного, без дальшого відшкодування – уважаючи, що селянські маси своєю майже безвідплатною працею на протязі століть вже давно заплатили за великовласницьку землю» [936, с. 1]. Щодо розв'язання аграрного питання, то платформа УНДО 1925 р. передбачала «культурне й економічне піднесення села», а перехід землі без викупу у власність українського селянства вважала «напрямними в організуванню українських мас на шляху до здійснення найвищого ідеалу нації» [287, арк. 5].

Під час обговорення проекту програми положення про передачу землі безземельним та малоземельним селянам без викупу викликало дискусії. Один із членів УНДО Теофіл Окуневський вважав, що гаслом «Земля без викупу» залучається молодь і селянство до більшовицького вирішення аграрних проблем, що заперечив лідер партії Дмитро Левицький, який вважав більшовиків ворогами, а тому ми мусили, щоби врятувати наші маси від їх ідей поставити максимальну програму, бо тільки така може в очах населення протистояти більшовизму [920, с. 1].

Наступним важливим етапом у розробці програми націонал-демократів стали схвалені тези лідера партії В. Целевича «УНДО та його завдання». Основне завдання партії автор вбачав у розв'язанні наболілого земельного питання: «УНДО бореться за вивласнення без викупу земельної посілості та за передачу їх безземельним і малоземельним селянам; за скасування всієї кольонізації української землі чужинцями і за творення в рільництві здорових

самовистачальних господарств; за господарську освіту і за державну допомогу в піднесенні рільництва» [920, с. 1]. При цьому зазначив, що кожний селянин має право на таку кількість землі, яку він зі своєю родиною може обробити. У програмі йшлося про підняття добробуту селян завдяки підвищенню врожайності полів за допомогою проведення меліорації землі та розвитку української кооперації. «Українське Національно-демократичне Об'єднання, – зазначено в програмі, – змагає до піднесення дрібного промислу і ремесла та до розвитку торгівлі. Особливу вагу кладе партія на поширення і поглиблення кооперативного руху в усіх ділянках господарського життя українського народу» [291, арк. 4–9]. Націонал-демократи передбачали створення Головної Економічної Ради, яка б координувала діяльність економічних установ краю: «Центросоюзу», «Маслосоюзу», «Сільського господаря» та ін.[920, с. 1].

Націонал-демократи не залишили поза увагою і питання культури, вони виступали за єдину трудову українську школу, національне виховання, безплатне навчання й державну допомогу малозабезпеченій молоді. Аналіз програмного документа УНДО переконує, що партія створила обґрунтовану і привабливу для різних прошарків українського населення програмну доктрину.

Щодо організаційної структури УНДО зазначмо, що основою партії були Центральний Комітет, парламентський клуб, повітові та районні комітети. Найнижча структурна одиниця УНДО – громадські (сільські) організацій, керівним органом яких вважали Сільські партійні збори, проведені за участю всіх членів партії громади. Поточну роботу в сільській громаді виконувала Громадська партійна управа [286, арк. 9]; [913, с. 2], від її функціонування залежала діяльність членів Об'єднання.

Окресливши свої програмні засади й організаційну структуру, УНДО розгорнуло агітаційно-пропагандистську діяльність. У листопаді 1926 р. ЦК УНДО видав наказ, яким зобов'язав повітові та сільські парторганізації «ширити всіма можливими засобами – зборами, викладами, поширенням партійної преси» програмної доктрини націонал-демократів. У наказі, зокрема, наголошено на посиленні проведення пояснювальної й агітаційної роботи серед

українського селянства, аргументуючи це так: «86% усього нашого народу це селяни-хлібороби, і що таким чином партія все і всюди боронить у першій мірі інтереси селян, а тому є політичною партією селянською, аграрною» [145, арк. 18–26].

Згідно з наказом ЦК УНДО, у листопаді-грудні низові організації скликали сільські збори в Рава-Руському, Бібрському, Яворівському, Львівському, Мостиському, Стрийському [145, 24–25, 30–32], Рогатинському, Коломийському, Калуському [14, арк. 57, 59–61], Бережанському, Підгаєцькому, Буцацькому та Бродівському повітах [207, арк. 2–6]; [206, арк. 21–27], на порядок денний яких було винесено такі питання: 1) яка головна відмінність між УНДО й українськими соціалістичними партіями; 2) чого домагається УНДО для українських хліборобів; 3) що таке польська колонізація і чим вона загрожує українським селянським господарствам.

Роз'яснюючи свої програмні положення, представники об'єднання зазначили, що радикалів, КПЗУ та «Сельроб» вони зараховують до українських соціалістичних партій та вважають такими, що «розбивають наш нарід на дрібні кусні, на кляси, щоб роздором і роз'єднанням національних сил зробити наш нарід погноєм для інтернаціональних жидівсько-польсько-московських інтересів» [238, арк. 8–9]. Натомість УНДО позиціонує себе як єдина українська організація, яка базується на «становищі національним», тобто захищає інтереси лише українських селян, не поділяючи їх на соціальні групи. Саме постулат «національний» мав переконати в тому, що єдиний правильний шлях вирішення земельного питання для українських хліборобів – це вилучення великої земельної власності без викупу та передання її безземельним та малоземельним селянським господарствам [920, с. 1].

Виступаючи на селянських зборах, найкращі оратори партії такі, як М. Луцький, Ю. Павликовський, С. Баран та ін., не приховували свого негативного ставлення до польської колонізаційної політики, але справедливо зауважували, що ні її припинення та скасування, ні розподіл конфіскованої великої земельної власності поміж безземельними та малоземельними селянами

не зможуть стати в майбутньому запорукою існування «здорових і самовистачальних» українських сільських господарств [145, арк. 30, 31]. У своїх промовах на зборах у селах Коломийського повіту, Ю. Павликовський наголошував, що лише піднесення господарської освіти українських хліборобів зможе піднести прибутковість та врожайність землі [10, арк. 112]. Зауважмо, що УНДО прагнуло збільшити чисельність за рахунок українських селян. Члени організації проводили селянські збори в повітах за допомогою своїх досвідчених кадрів, які допомагали простим землеробам зрозуміти, що таке УНДО і яка його мета [959, с. 1–2]. Проте збори мали суто пропагандистсько-агітаційний характер й не були чисельними.

Головні зусилля в освітній діяльності серед українського селянства націонал-демократи зосереджували на виданні й поширенні партійної преси. Порівняно з іншими українськими політичними партіями УНДО надавало цьому особливого значення. У міжвоєнний період на західноукраїнських землях партія видавала офіційний тижневик «Свобода», на шпальтах якого публікували статті членів УНДО, зокрема О. Черкавського, що висвітлювали аграрне питання, а також проблему ставлення націонал-демократів до проведення польської аграрної реформи та до колонізаційної політики. Від липня 1925 р. до травня 1926 р. в тижневику «Свобода» надруковано серію статей під рубрикою «Земельна реформа чи колонізація?», у яких наголошено на тому, що 1 млн га парцеляційної землі, яку виділено внаслідок польської аграрної реформи, не вистачить українським селянським господарствам, щоб забезпечити малоземельні та безземельні родини. До того ж польські військові та цивільні осадники розпочали колонізувати західноукраїнські землі. «Кольонізація наших земель має двояке значення, по-перше – мазури кольонізують нашу національну територію, а по-друге – забирають українському селянству варстат праці» [623, с. 2–3].

Один із керівників УНДО, референт справ господарських Ю. Павликовський на сторінках газети «Діло» називав національною справою оборону рідної землі від колонізаційної політики Польщі, від якої залежить

майбутнє українського селянства. Проаналізувавши реалії проведення аграрної реформи, він запропонував створювати на місцях селянські парцеляційні спілки. У своїх публікаціях Ю. Павликовський зазначив, що членами спілки могли бути лише селяни, які під час парцеляції змогли б придбати землю, а одним із завдань організації є наділяти селян землею з розпарцельованого поміщицького землеволодіння. Спілка мала проводити класифікацію ґрунтів і розробляти план поділу землі [621, с. 1]; [622, с. 1].

Також члени партії закликали ліквідувати польський закон про земельну реформу та припинити колонізацію західноукраїнських земель, що зумовило у вересні 1925 р. першу масову акцію націонал-демократів – вічеву кампанію проти колонізації й осадництва.

Селянські віча під керівництвом УНДО відбувалися протягом вересня-листопада 1925 р. у повітах Львівського, Станіславського, Тернопільського воєводств, у яких взяло участь: 11 листопада у Львові – до 1 тис. осіб, 19 жовтня у Добромилі – 300 осіб, 9 листопада у Дрогобичі – 250 осіб, 18 жовтня у Винниках – близько 100 осіб, 22 жовтня у Самборі – 130 осіб, 25 жовтня у Стрию – 90 осіб [290, арк. 1–2]. На вічах наголошували на парламентському шляхові боротьби, який є визначальним для реалізації програми партії: «признаючи важним тільки ті акти й рішення, які заістнували при співучасті умандатового представництва українського народу і які не розходяться з основним про самовизначення народів» [920, с. 1].

Українські послы, використовуючи польський сейм як офіційну трибуну, висловлювали владі опозиційні настрої, заперечували права Польщі на Східну Галичину, вносили пропозиції та поправки до польських законопроектів у справах освіти, церкви, земельної реформи. Зокрема Ю. Павликовський на засіданнях сенату у Варшаві протягом вересня–листопада 1925 р. неодноразово вказував на неможливі умови проведення аграрної реформи на західноукраїнських землях. Доводив, що реально в результаті її проведення українська селянська родина не здобуде навіть 1 га землі, що абсолютно не вирішить проблеми малоземелля в краї [163, арк. 12–17].

У промові на засіданні сенату в листопаді 1925 р. Ю. Павликовський наголосив, що земельна реформа не принесе користі українському селянству, оскільки більшість парцельованих земель відходять до новоприбулих цивільних та військових колоністів. Сенатор виділив два періоди колонізації Східної Галичини: перший – від 14 вересня 1919 р. до 30 червня 1921 р., під час якого, за його підрахунками, з етнографічної Польщі ввезено на українську територію 12 тис. родин колоністів, які одержали близько 69 тис. га землі, і другий – від 1 липня 1921 р. до 30 вересня 1923 р., за цей час до рук польських осадників перейшло близько 160 тис. га східногалицької землі [163, арк. 14–24]. Сенатор М. Черкавський підтримав позицію Ю. Павликовського, зазначаючи, що земельна реформа має бути проведена в інтересах місцевого, українського населення, згідно з волею цього населення.

Парламентські вибори 1928 р. – останні порівняно демократичні вибори міжвоєнної Польщі – були вдалими для українців. Їх результати продемонстрували негативне ставлення більшості населення Галичини до польської влади, ще раз підтвердили етнічно український характер краю. Українське населення взяло активну участь у цих виборах: у Львівському воєводстві проголосувало 75,7% населення, у Станіславському 76,2% та в Тернопільському – 77,9% [1238, с. 15]. Обране українське представництво було найчисельнішим в історії польського парламенту. Саме від 1928 р. парламентська діяльність УНДО стала основною формою політичної активності.

У листопаді 1928 р. остаточно сформувався Український сеймовий клуб, до якого ввійшло 26 послів – 23 від УНДО, два від Селянського союзу та один позапартійний. В Українському сенатському клубі так само більшість отримали націонал-демократи – 9 мандатів [609, с. 82–83]; [875, с. 63–64]. Своєрідним підсумком виборчої діяльності УНДО стала програмна заява голови Українського клубу Д. Левицького, яку він виголосив 29 березня 1928 р. на пленарному засіданні сейму. Проголосивши свій клуб «одиноким репрезентацією українського народу», Д. Левицький відзначив, що «найвищим,

святим і непорушним ідеалом нашим є: Незалежна, Суверенна і Соборна Українська Національна Держава на всій українській території» [802, с. 3].

Українські парламентарі від УНДО 1928–1930 рр. в сеймі та в сенаті вимагали від уряду Польщі конкретних рішень щодо розв'язання аграрного питання на західноукраїнських землях. Під час дебатів у сеймі з питань затвердження бюджету на 1928–1929 рр. посол С. Баран засудив рішення про виділення сум на подальше польське осадництво. Він наголошував, що уряд має намір захопити ще частину ґрунтів українських і білоруських селян, а також застерігав, що українці ніколи не визнають неправомірного виділення польським урядом парцель для осадників, завдаючи кривди українському селянству на українських землях [488, с. 18]; [634, с. 125]. Проти розширення польської колонізації виступив О. Луцький, який наголосив, що майже 400 тис. га землі розділено поміж польськими цивільними й військовими колоністами, що спричинило «цілковиту господарську руїну і хронічний голод» українських селянських господарств [709, с. 335–336].

Масові селянські віча та збори на початку 1930-х рр. замінила петиційна акція, яку ініціювало керівництво УНДО. Акція полягала в тому, що кожен партійний, повітовий комітет та члени сільської громади підписував у двох примірниках петицію проти військової колонізації й відсилав до маршалка сейму. Під час виступів у сеймі послы мали звітувати про невдоволення українських селян із приводу прийняття законопроекту [2, арк. 2, 4]. Керівники УНДО на засіданнях головам повітових комітетів наголошували, що «проведення масової петиційної акції є дуже важливою, а спосіб проведення цієї акції буде іспитом зрілості нашої партійної організації і українського села загалом» [2, арк. 4]. Відзначмо, що повітовим комітетам УНДО не вдалося широко розгорнути петиційної акції, адже на заклики націонал-демократів прореагувала здебільшого сільська інтелігенція Рівненського, Здолбунівського, Рава-Руського, Яворівського, Рогатинського, Коломийського й Підгаєцького повітів.

Неписьменні українські селяни більш активно долучалися до протестаційних зборів та віч, які в цей час проводила на місцях УСРП.

У 1930-х рр. УНДО активно співпрацювало з українськими економічними, господарськими та освітніми товариствами. Протягом 1933 р. під безпосереднім керівництвом послів і сенаторів від УНДО націонал-демократи скликали селянські віча, аби пропагувати вступ українських селян до осередків кооперативних організацій та «Просвіти». Зокрема 25 січня 1933 р. на віче в Галичі посли В. Целевич та П. Чукур зібрали селян із 28 повітових гмін. Організатори зібрання, змалювавши вкрай важке становище українського селянина, який «не є в стані навіть купити собі нафти для освітлення помешкання, солі, сірників», закликали учасників віча вступати в повітову організацію «Сільського господаря» [24, арк. 2, 5].

5 березня 1933 р. сенатор Ю. Павликовський разом зі Стрийською повітовою філією «Сільського господаря» скликали в Стрию селянське віче, у резолюціях якого вказано, що «хліборобство цього повіту попало внаслідок земельної, податкової, кредитової державної політики, а також через торічний 60–90% недорід – в голодні злидні» [12, арк. 49–53]. Також було висунуто низку вимог: до уряду – дозволити заснувати приватні хліборобські школи та курси в Милованю, Угерцях, Скнилові; до Центробанку – подбати про всі «оборотні кредити» для сільських кооператив; до сільських та повітових кооперативних організацій – налагоджувати найтісніші зв'язки з «Сільським господарем», щоб селяни мали змогу збувати через нього продукти [12, 49–53].

30 квітня 1933 р. сенатор Ю. Павликовський разом із послом С. Бараном скликали селянське віче в Тернополі, на яке прибуло 350 представників різних повітових кооперативних організацій. Сенатор, зокрема, наголосив, що у 1932 р. на території Галичини й Волині зареєстровано 4 тис. українських кооперативів та 700 магазинів, загальна вартість товарів в яких становила 15 млн злотих, «а 135 млн злотих капіталу українського пішло до загального гандлю і промислу; якби така квота залишалась в обороті української кооперації, можна було б розбудувати українські кооперативи в кожному

керунку» [24, арк. 13, 15]. В ухвалі віча запропоновано закласти в Тернополі олійну фабрику для переробки зерен сої [24, арк. 15–16].

4 грудня 1933 р. сенатор А. Горбачевський провів селянські збори в Старуні Надвірнянського повіту, на яких були присутні 70 осіб. У виступі він обґрунтував ідею створення в селах кредитних кас кооперативу «Селянська поміч». Після зібрання до каси «Селянської помічі» в Старуні записалося 62 особи [24, арк. 16, 17].

Отже, вирішення наболілих питань галицького селянства на початку 1930-х років лідери УНДО намагалося розв'язати за допомогою співпраці з українськими освітніми й господарсько-економічними товариствами, скликаючи селянські віча та збори. Зазначмо, що практично всю роботу в повітах виконували члени Української парламентської репрезентації. Повітові Народні Комітети, скинувши з себе відповідальність, поступово ставали малодіяльними, неспроможними до організації сільських громад, що привело до зменшення кількості повітових комітетів УНДО. Провал спроби порозуміння між націонал-демократами та польською владою викликав серед української громадськості розчарування в легітимних парламентських методах боротьби, що стало поштовхом до занепаду впливу усіх легальних українських партій, незважаючи на їхнє ставлення до політики «нормалізації».

Поряд із національним аграрне питання посідало чільне місце в діяльності українських партій «демократичного соціалізму», а саме: Української соціалістично-радикальної партії (далі – УСРП) та Української соціал-демократичної партії (далі – УСДП). Хоча початкова біографія цих партій різна, але економічна й політична платформи мають чимало спільного. Вони увійшли до складу Соціалістичного Інтернаціоналу, визнавши його методологічну основу й практично-політичну акцію. Тому аналіз аграрних програм і діяльності УСДП та УСРП дали змогу якнайкраще збагнути характер боротьби течій політичної думки на західноукраїнських землях, зрозуміти природу економічних концепцій, які перебували на озброєнні Соцінтерну.

У березні 1919 р. у Станіславі відбулась партконференція УСДП, де були представлені основні позиції в політичній та аграрній галузях діяльності. Г. Ярославич, відкриваючи конференцію, зазначив, що «наша задача є оснувати Українську державу на щиро демократичних формах влади і соціального ладу – для добра всього українського народу» [313, арк. 2, 3]. Земельного питання торкнувся О. Безпалко, який у доповіді висунув вимогу конфіскувати велику земельну власність без викупу: «ми ... стремимо до усупільнення всіх средств продукції. Земля має належати до тих, що обробляють її своїми руками» [620, б, 7]. Справу на обмеження приватної власності було передано до майбутнього сейму. УСДП виступала проти поділу «вивласненої землі», за спільне землекористування.

Отже, березнева конференція 1919 р. засвідчила, що УСДП вимагала проведення земельної реформи в «соціалістичному напрямку» на основі визнання незалежності Української держави. Хоча відновлена УСДП мала на меті зміцнити свої позиції й серед селянства, проте її вплив поширювався здебільшого на українських робітників [520, б, 7, 8].

Липнева партконференція 1920 р. окреслила нове становище УСДП. В. Сороневич у доповіді «Наша робота на селі і організація сільського пролетаріату» наголосив на посиленні агітації та роз'яснювальної роботи УСДП серед сільської бідноти, із наміром перетворити селян на «поважний політичний чинник» [696, с. 1]; [820, с. 1].

Відновивши свій ідейно-організаційний вплив на населення, наприкінці 1921 р. УСДП мала понад 3 тис. членів та 20 тис. осіб в організаціях, що підтримували соціал-демократів [1243, с. 12]. Помітний вплив партії демонструвала її видавнича діяльність. Поліція назвала газету «Вперед», тижневик для селян «Землю і волю» й орган УНТП «Громадський вісник» найпопулярнішими у краї [135, арк. 22].

Політика українізації в Радянській Україні, що стала привабливим контрастом до нищення українства в Польщі, поширювала радянофільські настрої. У січні 1922 р. УСДП на партійній нараді у Львові офіційно висунула

вимогу про возз'єднання всіх західноукраїнських земель з УСРР і утворення «об'єднаної суверенної робітничо-селянської України» [340, к. 12]. На початку 1923 р. УСДП перейшла до комуністичного табору і фактично перетворилася в легальну «прибудову» до КПЗУ. Перехід УСДП на націонал-комуністичні позиції підтвердив VI з'їзд партії, який відбувся 18 березня 1923 р. у Львові, де було затверджено Статут, Програму та прийнято відозву «До українських працюючих мас Східної Галичини, Волині, Холмщини, Підляшшя і Полісся» [6].

Партійна програма складалася з програми-максимум і програми-мінімум; у першій, зокрема, окреслено головну мету – «усунути капіталістичний лад та на його місце постройти соціалістичний суспільний лад» [6, арк. 1]. Партія вимагала націоналізації промислу, банків, усупільнення землі, оподаткування багатих верств населення, поступового «скасування грошей і введення суспільного розподілу виробленої продукції між містом і селом». Наголошено на тому, що партія буде виступати проти будь-якого «визиску та утиску працюючих мас та протидіятиме всіма можливими методами» польській адміністративній владі, а особливо політиці колонізації [6, арк. 1–2].

Член ЦК А. Чернецький наголосив на доцільності активізації діяльності партії серед сільськогосподарських робітників, попри складні політичні умови, перед УСДП «відкриваються світлі горизонти для роботи і на селі», бо «село пролетаризується на очах» [175, арк. 21]. Статут і партійна програма, прийняті на з'їзді в березні 1923 р., підтримали прокомуністичну концепцію УСДП. Партія обстоювала вирішення національного й соціального питань шляхом соціалістичних перетворень та злуки з УСРР [175, арк. 2].

Криза українського суспільно-політичного руху після визнання анексії Галичини сприяла посиленню ліворадикальних партій. Саме це дало змогу УСДП закладати нові низові організації в селі – селянські ради та гуртки, які особливо масово зростали селянські ради в Станіславському воєводстві. За даними поліції, УСДП діяла в Коломийському, Станіславському, Калуському, Рогатинському, Снятинському та Жидачівському повітах [348, с. 30], а

найактивніше – у Коломийському повіті під керівництвом В. Корбутяка, який ініціював утворення дев'яти селянських рад УСДП [7, арк. 102–102зв].

Значний вплив на пропаганду програмних положень партії в земельному питанні мала соціал-демократична преса, яка агітувала за возз'єднання з Радянською Україною та водночас критикувала аграрні доктрини інших українських партій. Необхідно визнати, що за допомогою агітації та пропаганди УСДП домоглася істотних результатів. Зокрема проурядова газета «Kurjer Lwowski» повідомляла, що позиції УСДП у селі, особливо серед безземельних та малоземельних селян, «зростають із дня на день, витісняючи впливи українських трудовиків і радикалів» [1195, s. 1].

Діяльність УСДП вплинула на еволюцію українського представництва в парламенті Польщі. У лютому 1924 р. було створено окремий клуб УСДП, у декларації з нагоди створення якого зазначено, що соціалістична фракція вважає неможливою подальшу співпрацю з Українським сеймовим клубом, як некласовим представником бідного селянства та робітництва. Водночас висунуто вимоги передати землю всім селянам без викупу, ліквідувати приватну власність на засоби продукції, перенести всі державні податки на «маєтні класи» і сформувати робітничо-селянський уряд [341, к. 14]; [708, с. 175]. Отже, головні вимоги Соцклубу УСДП переконують у послідовному впливі комуністичних ідей на українських соціал-демократів. Щодо аграрного питання депутати Клубу УСДП зазначили: «будемо домагатись знесення великої земельної власності, передачі землі малоземельним і безземельним селянам без викупу» [204, арк. 74, 74зв].

На початку 1924 р. УСДП було заборонено й розпущено. Через чотири роки, у грудні 1928 р., у Львові відбувся з'їзд, делегати якого вирішили відновити діяльність УСДП [838, с. 1–2.]. Протокол засідання й резолюції з'їзду свідчать, що хоча новостворена партія критично ставилася до комуністичного руху, суспільно-політичного устрою в УСРР, проте водночас зберігала радянофільські ілюзії. З'їзд вніс зміни до старої програми. Щодо економічних вимог, то в новій редакції програми йшлося про те, що «земля великої

земельної посілості, мертвої руки і церковна вивласнюється сейчас на річ трудового рільничого населення» [363, с. 56]. Ці поправки радикали вважали переходом від мінімальних вимог для прийняття максимальної соціалістичної програми.

Коли зменшився вплив забороненої польською владою УСДП, від 1924 р. масову роботу в селі розгорнула УРП. У 1925 р. аграрну програму УРП було доповнено гаслами «Вся земля – селянам» та «Без попа і пана на рідній землі» [203, арк.11]. У цьому ж році партія сформувала селянську профспілкову організацію «Союз селянських спілок», молодіжну організацію «Каменярі», жіночу «Громаду» та народний університет «Самоосвіта» [708, с. 175]. Від початку 1925 р. УРП через свої низові повітові осередки розпочала акції (масові віча і збори) проти проекту аграрної реформи уряду Польщі, які передбачали проведення роз'яснювальної роботи серед українських аграріїв. У Тернопільському, Львівському, Станіславському воєводствах протягом лютого-грудня 1925 р. партія провела масові селянські віча в кожному повіті, де селяни могли вільно висловити свої пропозиції з того чи іншого питання. Саме за допомогою віч та зборів у селі УРП могла пропагувати свої програмні засади, водночас заглиблюючись у щоденні проблеми українського селянства краю.

Селянські збори, які скликала УРП, проходили бурхливо й були чисельними. Зокрема у Тернопільському воєводстві селянські віча проведено 6 квітня в Збаражі (взяло участь 350 осіб) та Зборові (230 осіб), 12 квітня в Залужжі (180 осіб), 15 квітня в Тернополі (300 осіб). У Станіславському воєводстві 23 лютого відбулося віче в Коломиї (180 осіб), 13 березня в Турці (250 осіб), 13 травня в Косові (230 осіб), 18 червня в Богородчанах (160 осіб), 20 вересня в Сколе (100 осіб) і 27 вересня в Городенці (500 осіб) [12, арк. 40, 96, 256]; [15, арк. 46, 57]; [11, арк. 47]. На вічових мітингах та зібраннях зачитували заяву від Секретаріату партії, у якій було зазначено, що «в повітах організуються селяни в свої УРП, котра бореться для нашого народу за землю і волю», проводить освітню та культурну роботу. Відтак представник партії виголосив промову на тему економіки, зокрема пояснив деякі пункти проекту

аграрної реформи. Віча приймали аграрні резолюції, у яких вимагали припинити польську військову колонізацію й осадництво, протестували проти дебатованого законопроекту земельної реформи, домагалися «розпарцелювання землі великої власності між місцеве споконвічне населення без викупу», скасування податків для рільних селян, надання державного кредиту для українських кооперативних організацій та ін. [205, арк. 1]; [11, арк. 46]. Резолюції віч із підписами присутніх відсилали до сейму та сенату.

У 1925 р. УРП розпочала ще одну акцію допомоги селянам. У кожному повіті Східної Галичини створювали Повітові комітети допомоги малоземельним і безземельним селянам під час неврожаю чи стихійного лиха. Комітети збирали добровільні пожертви та виділяли кошти потерпілим. Кожний Повітовий комітет «допомоги голодному селу» складався з дев'яти осіб, діяв на базі створених комітетів на місцях та був підзвітний Головному комітетові у Львові [11, арк. 40].

Часто комітети співпрацювали з українськими просвітніми й кооперативними організаціями. Разом із товариством «Сільський господар» УРП скликала селянські збори в повітах із метою створити низові осередки на місцях, що вільно вести пропаганду. Про це свідчать резолюції селянських зібрань, які містили конкретні господарські вимоги, а саме: запросити агронома для успішного поширення новітніх знань в кожній галузі сільського господарства повіту, створити спеціальне інформаційне «бюро праці» для фахової підготовки сільської молоді, відкрити одно- або дворічну ремісничо-торгівельну школу в кожному повіті [15, арк. 27, 28]. На сторінках друкованого органу УРП «Громадський голос» опубліковано статті проти земельного закону 1925 р., наголошуючи, що закон про парцеляцію й осадництво «загрожує цілому українському, селянству голодом землі; мало – і безземельним рівняється засудом на голодну нужденну смерть» [772, с. 1]; [162, арк. 5–10]. УРП через пресу популяризувала свою земельну програму, засуджуючи при цьому аграрні постулати інших українських партій – УНДО, «Сельробу», КПЗУ, консерваторів. Радикали переважно орієнтувалися на незаможне та

збідоване українське селянство, закликаючи їх вступати лише «до єдиної національної партії працюючих – УРП» [938, с. 1].

Незважаючи на вкрай несприятливі умови польського окупаційного режиму, УРП міцніла й поширювала свій вплив за межами Східної Галичини. У лютому 1926 р. у Львові відбувся об'єднавчий з'їзд УРП та УПСР, що діяла на Волині. Новостворена партія одержала назву – Українська соціалістично-радикальна партія (далі – УСРП). На з'їзді були присутні 122 делегати із 22 адміністративних повітів Галичини і з трьох повітів Волині. З'їзд обрав Головну Управу партії: Л. Бачинський – голова, І. Макух та С. Жук – заступники, О. Навроцький – голова Секретаріату та М. Стахів – секретар Секретаріату [205, арк. 83]; [16, арк. 9].

У тому ж році УСРП видала програмну заяву під назвою «Чого хочуть українські соціалісти-радикали?», у якій було зазначено, що партія об'єднує тільки «трудове селянство та інших трудових людей... Це значить, що ми є партія тільки цієї частини нашої нації, яка дійсно працює, отже так званої кляси працюючих». Відтак пояснено, хто належить до цієї «кляси»: «кляса працюючих складається з трудового селянства, трудових ремісників, наймитів, слуг, робітників і дрібної працюючої інтелігенції». При цьому наголошено, що головною силою є селянство, проте політичні інтереси і селян однакові, бо «ми не кажемо, що селянин має мати більше прав, як робітник. Ми стоїмо за рівні права для всіх працюючих!» [166, арк. 10–11].

Отже, партія рішуче демонструвала свій національний характер, взявши під опіку тільки «працюючих українців», а на західноукраїнських землях це були переважно селяни. Щоб досягнути соціального й національного визволення трудівників через перебудову капіталістичного ладу на соціалістичний, у якому мав би зникнути визиск класів і націй, «організація має змагати до усунення всякого визиску кляс і націй через заведення нового, справедливого соціалістичного ладу» [882, с. 25]. При цьому ідеологи УСРП схвалювали класову боротьбу, але відкидали диктатуру пролетаріату:

«Програма відкидає марксівську «чисту» диктатуру пролетаріату, а також большевицьку диктатуру» [881, с. 128].

У програмі йшлося про те, що «держава мусить гостро поборювати монопольні тенденції капіталістичних об'єднань, банків та картелів, як закордонних, так і внутрішніх, коли б такі появилися. Важливу роль у боротьбі з ними має повести кооперація продуцентів і споживачів» [881, с. 130]. Лідери партії вірили і сподівалися саме за допомогою кооперації більшою чи меншою мірою вирішити соціальне питання: «Соціалісти-радикали вірять тільки в спілчанство (кооперацію) і солідарність» [166, арк. 18]; [627, с. 2]. Розглядаючи земельне питання, соціалісти-радикали твердили, що «соціальне поневолення зникне, коли український працюючий народ заволодіє землею». Тому партія домагалася того, щоб землю, яка перебувала в руках поміщиків, спекулянтів та великих власників, держави і церкви, було передано трудовим малоземельним та безземельним селянам без жодного викупу. Було заплановано створити народний земельний фонд для наділення малоземельних і безземельних селян, а розподіл землі мали б здійснювати ради трудового народу [166, арк. 8]; [205, арк. 84]; [16, арк. 10].

Лідери УСРП ставили перед собою далекосяжні завдання щодо розв'язання аграрного питання, зокрема після проведення в майбутньому обов'язкового розподілу поміщицької землі для малоземельних та безземельних селян. Вони акцентували на створенні «здорових господарств», які б давали високі врожаї. А для підвищення врожайності землі необхідно провести комасацію і меліорацію ґрунтів, ремонт доріг, електрифікацію сіл та створити сільськогосподарські школи, потрібно кооперативно купувати машини, вчитися та гуртуватися в кооперативи [166, арк. 17]. Отже, соціалісти-радикали особливі надії покладали на кооперацію, за допомогою якої намагалися розв'язати аграрні проблеми. Найкращою формою організації села, на думку членів УСРП, були «селянські спілки», членами яких можуть бути тільки селяни, бо це «фаховий союз, це є організація непартійна і неполітична, вона приймає до себе всіх порядних селян без різниці партій» [363, 236–240].

УСРП рішуче вимагала повернути українцям землю, забрану під час австрійської та польської колонізації, і стверджувала, що українське селянство буде продовжувати боротьбу за землю «доки вся державна земля, панська, костельна, церковна і колонізаційна» не перейде без викупу до рук українського трудового селянства, яке буде боротися проти колонізації й осадництва «доти, доки всієї землі не вистарчить, щоб наділити все працююче селянство» [15, арк. 127]. Окрім цього, лунали закликали вступати до лав УСРП, до чого агітували, зокрема, селян та рільних робітників, щоб свіжими силами протидіяти польській податковій системі, виступати за скасування ґрунтових, домових та споживчих податків і за впровадження єдиного прогресивного податку з населення [15, арк. 127].

Під впливом УСРП діяла селянська профспілкова організація «Союз селянських спілок», перед якою поставлено низку конкретних завдань («Що треба і можна робити в даний момент на західноукраїнських землях»), серед яких – боротьба за землю, за підвищення заробітної платні для робітників та малоземельних селян під час сезонних робіт за допомогою страйку та бойкоту; боротьба за зниження земельної орендної плати шляхом бойкоту й несплати орендного податку; прискорення розвитку всіх видів кооперації в селі [205, арк. 97].

«Головною формою політичної акції є господарська боротьба» [1, арк. 22] – під цим гаслом УСРП від літа 1928 р. скликала селянські віча, на яких звітувала про проведену парламентську роботу й ознайомлювала населення з новим бюджетом уряду [16, арк. 24–26, 61, 81]; [208, арк. 4–8]; [176, арк. 1–4]. Учасники селянських віч приймали резолюції, що стосувалася господарського життя краю, зокрема проти польської колонізації та проти нових ґрунтових податків. Висували вимогу про справедливе проведення земельної церковної реформи, щоб вся земля костелів та парафій перейшла без викупу до рук безземельних і малоземельних селян [208, арк. 24].

Одночасно з селянськими вічами, які скликали послы від УСРП, повітові управи партії проводили на місцях в жовтні-грудні 1928 р. акцію проти парцеляційної спекуляції церковних ґрунтів [683, с. 76].

Партія активно використовувала такі пропагандистські засоби, як видання й поширення серед селян листівок та звернень. Зокрема в жовтні перед виборами, що мали відбутися в листопаді 1930 р., УСРП опублікувала звернення до селян, у якому наголосила, що партія «стоїть на становищі справжньої демократії і повноти політичних прав, які належать українському народові на його землі», а також зазначила, що партія й надалі домагається рівного і справедливого парцеляційного закону та припинення «колонізаційної системи» [167, арк. 6].

Протягом 30-х рр. ХХ ст. для суспільно-політичного становища Галичини були характерними дві суперечливі тенденції, які проявилися, з одного боку, у подальшому розмежуванні українських національних сил, а з іншого – у періодичних спробах їх консолідації. Легальні українські політичні партії на виборах до парламенту утворили спільний блок у складі УСРП, УСДП та УНДО. До і під час виборів 1930 р. уряд Польщі розпочав наступ на опозицію. Політика «пацифікації» вплинула на перебіг передвиборчої боротьби. У результаті українці одержали половину мандатів порівняно з виборами 1928 р. УСРП здобула лише три місця у сеймі, а УСДП – жодного [826, с. 11].

Політичні репресії, постійний тиск польської влади на різні групи українського населення мали на меті залякати українців, спровокувати нестабільність та розгубленість, змінити настрої у вигідному для режиму напрямі. Проте «пацифікація» створила ґрунт для порозуміння УСРП, УСДП та УНДО. 28 жовтня 1930 р. після взаємних переговорів вони видали спільну заяву щодо подій у краї [167, арк. 20], виступивши проти «перекидання законом Польщі недопустимої збірної відповідальності і відплати за всі ті акти на невинне і безборонне сільське населення» і «проти безправних вчинків так званих пацифікаційних відділів та проти нищення українського майна й українських культурних і господарських інституцій» [840, с. 1].

УСРП, УСДП й УНДО висловили невдоволення щодо актів саботажу у вигляді підпалів особистого майна польських поміщиків та колоністів, мотивуючи це ускладненням пошуків конструктивних рішень з урядом Польщі [840, с. 1].

Загострення економічної кризи в Польщі, яка була особливо відчутною в селі, позначилось і на діяльності партії. Головна Управа УСРП 27 жовтня 1931 р. видала постанову, у якій наголосила, що партія повинна «поширити свідомість, скріпити організацію та збільшити політичну активність селянських мас» [209, арк. 1, 4]; [17, арк. 38].

Наприкінці 1931 р. відбувся окружний з'їзд УСРП у Коломиї, який у своїх резолюціях констатував, що партія обіцяє наділити землею кожного безземельного селянина, а від уряду вимагатиме відшкодувань за проведену «пацифікацію» [17, арк. 26зв–32]. Такими заявами лідери прагнули поширити та зміцнити свій вплив на українське селянство Галичини. Новий законопроект про подальшу військову колонізацію Західної України, який схвалив уряд Польщі в січні 1932 р., спонукав УСРП за допомогою Клубу українських соціалістів-радикалів скликати свої повітові конференції. Було прийняте рішення про подальше проведення масових селянських акцій на місцях, щоб продемонструвати непокору й рішуче заперечити подальшу колонізацію краю. Селянські віча та збори проти економічної політики Польщі відбулися в усіх воєводствах краю. Щоправда, в умовах посилення урядової реакції розгорнути масову агітаційно-протестаційну роботу в селі УСРП було дуже важко, тому ця акція не набула таких масштабів, як у 1920-х роках. Однак завдяки професійним кадрам УСРП активно працювали в українському селянському середовищі, про що свідчать чисельні селянські віча та збори. Зокрема 2 квітня 1932 р. у Снятині були присутні 600 осіб, 1 жовтня у Рогатині – 1 тис. осіб, а 1 листопада в Калуші – 336 осіб [18, арк. 120].

Аграрні резолюції, запропоновані УСРП на селянських вічах 1932 р. відрізнялись від попередніх. Зазначмо, що вони містили конкретні вимоги до уряду з кількох питань, а саме:

1) зміни в податковій системі – зниження ґрунтового податку на 4% річних; на десять років продовжити виплату селянами державного кредиту, одержаного під закупівлю землі та будову; державні та комунальні податки зменшити на 50%; боротися із спекуляцією, надаючи малоземельним (до 2,5 га) селянам через українські кредитні кооперативи довготривалі та низькі державні позики; знизити ціни на монопольні товари – сіль та сірники, а в селах, де панує загальне безробіття, видавати їх безкоштовно; знизити перевізні тарифи на сільськогосподарські продукти і на промислові вироби, необхідні для села;

2) подальша підтримка й розвиток українських кооперативних організацій; надання з державних фондів субсидій українським хліборобським товариствам та школам;

3) негайне припинення польської цивільної колонізації [23, арк. 121]; [20, арк. 40]; [138, арк. 18, 19]; [683, с. 78].

Селянська акція протесту завершилася скликанням у грудні 1932 р. Конгресу УСРП, який підтвердив попередні програмні домагання організації в аграрному питанні. Розв'язання наболілої соціальної проблеми в краї партія пов'язувала передусім із політичними чинниками. У 1931 р. УСРП увійшла до Робітничого Соціалістичного Інтернаціоналу. Саме в цей період соціалісти-радикали висунули ідею співпраці та єднання українського соціалістичного руху «в змаганні за національні та соціальні права працюючих мас» [385, с. 46]; [911, с. 2]. 13 липня 1933 р. відбулася спільна конференція УСРП та УСДП, де було домовлено про майбутню співпрацю під керівництвом Українського соціалістичного комітету. Метою створення комітету було проголошено міжнародну акцію «проти московського більшовицького насильства над Україною» [599, с. 2].

Спільний комітет УСРП та УСДП організував на місцях масові віча проти більшовицького режиму. Учасники зібрань закликали українське селянство та робітників до боротьби за «Соціалістичну, Вільну, Самостійну Україну».

У серпні 1933 р. Спільний комітет опублікував відозву УСДП та УСРП, у якій рішуче засудив політику більшовиків «супроти України». Зокрема

соціалісти заявили, що Україна стала місцем проведення «всяких експериментів радянської влади над селянством», які «з соціалізмом не мали і не мають нічого спільного» [512, с. 2]. Однак, незважаючи на подібні політичні заяви, реальна співпраця українських соціалістичних організацій набула поширення здебільшого серед молоді.

Зазначмо, що у 1930-х рр. УСРП, хоч і не мала таких стрімких злетів, як у другій половині 1920-х рр., але мала значно більший авторитет серед українського селянства, ніж УСДП. Наприкінці 1934 р. вона об'єднувала в своїх рядах понад 20 тис. членів, а також мала розгалужену мережу молодіжних організацій «Каменярі», які нараховували понад 10 тис. членів [549, с. 432, 448]. Продовжуючи свою діяльність в цей період, головну увагу партія зосередила на соціальному питанні за допомогою посилення впливу на українські культурно-просвітні та кооперативні організації.

За підрахунками поліції, поширення впливу УСДП порівняно з іншими українськими партіями (наприклад, у 1935 р. у Львівському воєводстві, де партія мала найміцнішу соціальну базу) становило лише по 10% у Дрогобицькому і Перемишльському повітах та по 5% у Львівському та Бібрському [339].

VII Конгрес УСДП, що відбувся в березні 1934 р. у Львові, не вніс жодних змін в аграрні питання, приділивши увагу головно політичним чинникам, а саме: визнав потребу співпраці з УСРП в керунку «створення одноцілого українського соціалістичного фронту для боротьби з зростаючою реакцією» та ухвалив рішення про вступ УСДП до Інтернаціоналу. УСДП продовжувала діяльність проти політики польського уряду в соціальному питанні. Зокрема Ширша управа на засіданні 10 листопада 1935 р. констатувала, що українські «трудові маси опинилися серед страшної нужди земельного безробіття, під обухом денаціоналізаторської політики». В. Темницький із обуренням писав про «ненависну та безпощадну екстермінаційну боротьбу» польської влади проти «українського корінного на цих землях елементу» [708, с. 188].

Виступаючи проти політики польської влади на західноукраїнських теренах, УСРП та УСДП на спільній нараді в листопаді 1935 р. прийняли резолюцію, у якій однозначно засудили «політику, яку проводить гурт унівсько-клерикальних послів» [776, с. 7]. Критикуючи політику «нормалізації» УНДО і партії українського соціалістичного напрямку, вони ініціювали бойкот виборів 1935 р. до сейму та сенату. Їх підтримала майже половина виборців краю. УСРП зосередила увагу на соціальному питанні, посиливши вплив на українські культурно-просвітні й кооперативні організації. Зауважмо, що така тактика УСРП у другій половині 1930-х рр. виправдовувала себе, оскільки українські селяни були розчаровані агітаційними прокламаціями різних політичних сил, які періодично звинувачували одна одну в зраді національним інтересам, тому найбільша довіра залишалася лише до економічних та просвітницьких товариств.

Однак завоювати вплив серед українських культурних та кооперативних господарських організацій було досить складно. Хоча УСРП вдалося перетягнути на свій бік частину колишніх прихильників УНДО, проте їй протидіяв дедалі більший вплив українських націоналістичних угруповань. До прикладу, у Бережанському повіті Тернопільського воєводства зі 100 членів «Просвіти» 40 осіб було під впливом УСРП; зі 160 членів читальні «Просвіти» – 62 осіб; із 28 членів «Союзу українок» – 10 осіб; із 90 членів «Соколу» – 28 осіб; із 300 членів «Союзу кооперативів» – 75 осіб [345, к. 8, 9].

Проблемам посилення роботи УСРП в українських товариствах було присвячено крайову конференцію в червні 1936 р., резолюції якої були спрямовані на вимогу до польського уряду збільшити позички й пільги українським кооперативним та культурно-освітнім організаціям [386, с. 23].

Отже, у програмах і тактиці, формах і методах роботи обох західноукраїнських партій «демократичного соціалізму» – УСРП та УСДП – було багато спільного. Їхні програми пронизувала концепція «солідаризму», базована на кооперації. Попри це, у програмах та діяльності УСДП та УСРП були помітні й відмінності. Зокрема аграрна частина програми соціалістів-

радикалів була розроблена більш чітко, і за суттю економічних вимог, і за засобами їх реалізації відображала корінні інтереси селянства краю. У зв'язку із цим партія мала беззаперечний вплив в українському селі. Декларативність і невизначеність програмних засад УСДП про марксистське доктринерство, відцентрові тенденції серед різних груп партії та особисті амбіції лідерів підривали її авторитет серед українського населення регіону.

Певний вплив на бідноту та радянофільську інтелігенцію мала Комуністична партія Західної України (далі – КПЗУ), яка 1924 р. нараховувала 1 800 членів, серед яких було 1 326 українців, 227 євреїв і 146 поляків. За соціальним складом вона була селянською: 55% становили селяни, 30% – промислові робітники і лише 15% – інтелігенція [516, с. 46].

Щодо найбільшочішого для більшості населення питання – земельного, то основним завданням аграрної програми партії було – конфіскувати поміщицькі, монастирські і церковні землі та безплатно передати їх тим, хто обробляє, тобто трудовому селянству. На II з'їзді КПЗУ в 1925 р. розкритиковано проект нового закону про виконання земельної реформи, що проводилася в інтересах великих землевласників та польських осадників. З'їзд висунув пропозицію організувати кампанію за прийняття польським сеймом такого закону про земельну реформу, «який всі нетрудові землі передав би без викупу селянам, при чім поділ землі (парцеляцію) мали б проводити вибрані селянами селянські комітети» [173, арк. 18–27]. У такому ж руслі було сформульовано аграрні вимоги на VII конференції КПЗУ 1927 р.: «Центральне питання села – це питання землі. Партія мусить з цілою силою популяризувати свій основний клич – «Земля селянам без викупу!» та змобілізувати біля нього якнайширші верстви визискуваного села» [239, арк. 35]. В основі стратегії і тактики КПЗУ була більшовицька ідея про вирішальне значення робітничо-селянського союзу, керівну роль робітничого класу і його революційної партії для перемоги пролетарської революції і переходу селян на соціалістичний шлях.

У квітні 1924 р. V конференція КПЗУ зобов'язала всі свої низові осередки посилити роботу серед трудівників села. Було рекомендовано якнайактивніше

пропагувати лозунг «Земля селянам без викупу!», проте наголошено, що тільки встановлення диктатури пролетаріату може звільнити західноукраїнське селянство з-під гніту поміщиків і капіталістів [173, арк. 28–30].

Учасники конференції, проаналізувавши аграрні відносини в західноукраїнських селах, дійшли висновку, що тут існують два види протиріч (між усіма селянами та поміщиками та між сільськими пролетарями і куркулями) і, відповідно, дві «соціальні війни», які комуністи підтримували, надаючи перевагу розвиткові класової боротьби між селянством і поміщиками. У резолюції про ставлення до селянства конференція обґрунтувала тактику партії щодо різних соціальних груп сільського населення. Тільки за підтримки пролетарських і напівпролетарських верств села, які могли сподіватися поліпшення лише від соціалістичного ладу, КПЗУ зможе «твердою ногою стати в селі», зміцнити свій вплив на селян, спрямувати їхню революційну енергію на боротьбу проти буржуазно-поміщицького устрою.

Комуністи підтримували часткові домагання бідняків та середняків, щоб поширити на них свій вплив. V конференція КПЗУ в резолюції сформулювала вимоги українського селянства, а саме: 1) звільнити від податків ґрунтових, подимних, маєткових, прибуткових, данин та інших тягарів усі господарства, які мають менше як шість моргів поля; 2) ліквідувати податки на предмети широкого вжитку; 3) постачати селян товарами за зниженими цінами; 4) відбудувати за кошт держави знищені війною господарства; 5) полегодити сервітутні справи на користь селян; 6) відмовитися від колонізаційної аграрної політики на Західній Україні [173, арк. 20–28].

Відзначмо, що КПЗУ вважала лозунг «За землю без викупу!», як і часткові вимоги щодо поліпшення становища селянства, лише необхідними проміжними завданнями на шляху до здійснення пролетарської революції. У резолюції V конференції КПЗУ із цього приводу зазначено: «Борючись за поліпшення своєї долі вже тепер, негайно, західноукраїнські селяни повинні пам'ятати, що тільки диктатура пролетаріату може визволити західноукраїнське селянство з-під гніту дідичів і капіталістів. Тільки цей шлях приведе

західноукраїнське селянство до поділу поміщицької землі, до з'єднання Західної України з Україною радянською, до господарського розвитку Західної України. Закріплюючись на менших позиціях, селянство разом з робітництвом повинно йти далі до здобуття дальших позицій, головних позицій буржуазно-шляхетського ладу» [173, арк. 25–27]. Що ж до заможної частини селянства, особливо польських колоністів, то їх КПЗУ кваліфікувало як «найгірше поріддя штучно викликаної польською державою сільської буржуазії, куркульства» [173, арк. 28–30].

Згідно з більшовицькою програмою, яку сповідувала КПЗУ щодо питання про характер аграрного ладу після перемоги соціалістичної революції, то партія вважала за доцільне його не афішувати, адже приватна власність на землю скасовувалася, одноосібні селянські господарства мали перетворитися на великі соціалістичні.

Навесні 1925 р. КПЗУ організувала в 20 селах Сокальського і Рудківського повітів страйки сільськогосподарських робітників, які вимагали збільшення платні [502, с. 1], а більше як в 10 пунктах Волині почалися селянські заворушення проти сплати податків і ліквідації сервітутів. Усього на Західній Україні в 1925 р. страйками робітників і селян було охоплено 127 сіл [652, с. 91].

Проте селянські страйки, хоча й набрали певного розмаху, не охопили більшості селян. Навіть у тих повітах, де селянські виступи були масовими, значна частина селян залишалася пасивною. На послаблення цієї боротьби впливала відсутність співпраці між КПЗУ й іншими українськими партіями, які підтримували економічні та політичні вимоги на ґрунті демократизації країни. КПЗУ висувала максимальні вимоги та пропагувала радикальні форми боротьби, зокрема закликала відмовитися від сплати податків, радила підтримувати й розширювати стихійні виступи на західноукраїнських землях, перетворюючи їх на масові повстання проти уряду. Окрім цього, агітаційні заклики ЦК КПЗУ були майже не підтвержені організаційною роботою. У партії існував інститут партійних функціонерів (платних, штатних працівників

апарату ЦК). У результаті назріла ситуація, коли партійний комітет перестав бути керівником організації, а лише додатком до функціонера, його підсобним органом [546, с. 128].

Червневий Пленум ЦК КПЗУ 1926 р. окреслив головне завдання партії – «на ґрунті боротьби за щоденні потреби міста і села мобілізувати маси навколо гасла робітничо-селянського уряду, протиставляючи його диктатурі поміщиків і буржуазії на чолі з Пілсудським» [239, арк. 10–16]. Для мобілізації мас пленум рекомендував використовувати профспілки, легальні масові організації в місті і в селі. «Необхідно прагнути, – вказано в резолюції пленуму, – до створення широкого робітничо-селянського блоку на Західній Україні на платформі боротьби за приєднання до УРСР шляхом боротьби за робітничо-селянський уряд у Польщі» [239, арк. 13]. Цей блок має бути скерований проти УНДО, яке в цих умовах стало керівником і виразником узгодженості з польським фашизмом.

КПЗУ й надалі застосовувала радикальні форми боротьби, прагнула перенести в село пролетарські форми протесту – страйки і демонстрації. Загалом 1926–1928 рр. властиве наростанням страйкової боротьби: страйки сільськогосподарських робітників відбулися в селах Борщівського і Бережанського повітів на Тернопільщині, Бібрського і Золочівського на Львівщині, усі вони мали економічний характер [143, арк. 23]; [144, арк. 1]. Однак січневий пленум ЦК КПЗУ 1927 р. дійшов іншого висновку, зазначивши, що виступи селян і міських робітників починають об'єднуватися, а лозунг робітничо-селянського союзу й уряду з агітаційного перетворився на заклик до щоденної боротьби проти окупаційного режиму, за самовизначення краю, за експропріацію поміщиків і поділ їхніх маєтків між селянами.

КПЗУ, переймаючи досвід більшовиків Росії, почала підпорядковувати своєму впливові опозиційно налаштовані проти польського уряду організації краю. Зокрема під її впливом на початку 1920-х рр. діяла УСДП. Уже від середини 20-х рр. ХХ ст. КПЗУ орієнтувала свій актив на проникнення й завоювання впливу профспілкових, культурно-освітніх, кооперативних та

інших масових організацій, із метою створити прокомуністичні легальні організації. Про це, зокрема, ішлося ще в ухвалі V конференції партії 1924 р., яка доручила ЦК вирішити справу створення нової легальної організації, яка об'єднала б робітників і селян (незалежно від національності) на терені Західної України і яка б змогла стати прикриттям для масової комуністичної роботи. Ця легальна організація повинна мати назву на кшталт робітничо-селянського союзу, яка б відповідала міжнародному характерові партії. Такою організацією згодом стало Українське селянсько-робітниче соціалістичне об'єднання («Сельроб»).

Створення цієї легальної організації розпочалося з того, що в 1924 р. соціалісти створили «Селянсько-соціалістичне об'єднання», до якого увійшли селянські комітети, що групувалися довкола газети «Наше життя» та діяли на Волині і Холмщині. Очолили «Сельсоюз» депутати сейму С. Маківка, А. Братунь та ін. [174, арк. 2]. Того ж 1924 р. на бік комуністів перейшла партія «Народна воля», що виникла в результаті розколу москвофільської «Галицько-руської організації»; вона поширювала свою діяльність на території Східної Галичини. Очолювали «Народну волю» К. Вальницький, П. Крайківський, М. Заяць, К. Пелехатий [598, с. 2].

Отже, 10 жовтня 1926 р. на з'їзді у Львові ці дві партії об'єдналися в «Сельроб», у програмі якого було зазначено, що це партія «українських бідних селян, робітників і трудової інтелігенції, яка стоїть на становищі боротьби за здійснення соціалістичного ладу. А для досягнення своєї мети партія «Сельроб» буде проводити класову боротьбу українських селян і робітників» [165, арк. 12].

Серед першочергових завдань у аграрній програмі партії – вилучення усіх поміщицьких, державних, монастирських і церковних земель без відшкодування та безвикупний розподіл землі поміж трудовим селянством та різними робітниками. Розподіл цих земель мали здійснити селянські земельні комісії. В окремий пункт виділено питання про боротьбу партії «за знесення колонізації, примітованої для 89 політичних цілей» [311, арк. 2–3].

«Сельроб» як легальна організація був своєрідним прикриттям для комуністів під час проведення зборів, мітингів, демонстрацій і страйків. З його допомогою КПЗУ популяризувала серед населення свої радикальні ідеї. Саме через законспіровані в сельробівських організаціях фракції комуністи проводили ідеологічну роботу серед сільського населення. У 1927 р. сельробівські осередки діяли у 25 повітах краю і нараховували до 10 тис. членів [312, арк. 1]. «Сельроб» став провідною українською партією на Волині, а в Галичині поступався тільки УНДО і успішно конкурував з УСРП [679, с. 52].

«Просвіта» – українське культурно-освітнє товариство, яке перебувало під впливом партій національно-державницького спрямування – стала одним з об'єктів посиленої уваги КПЗУ в селі. На загальних зборах місцевих товариств «Просвіти» комуністи і сельробівці виступали з різкою критикою діяльності керівництва читалень та центрального правління «Просвіти». Вони наголошували, що організаційна й видавнича діяльність «Просвіти» не відповідає інтересам трудового селянства і робітників, а має на меті поширити в масах націоналістичні і клерикальні погляди, що «Просвіта» є знаряддя у руках української буржуазії. КПЗУ і «Сельроб» закликали селян виганяти з читалень представників УНДО, боротися проти засмічення бібліотек «Просвіти» буржуазно-клерикальною літературою, викривали реакційність ундовської інтелігенції та куркулів у місцевих читальнях [862, с. 79]; [929, с. 153]. Отож ЦК КПЗУ вирішив перетворити «Просвіту» на класову організацію. Аналогічну деструктивну роботу комуністи проводили і в українському педагогічному товаристві «Рідна школа».

У 1930-х рр. аграрна частина програми КПЗУ не зазнала суттєвих змін, єдиним гаслом партії в аграрній програмі була «Земля селянам без викупу». Зокрема в рішенні IV з'їзду КПЗУ, який відбувся жовтні-листопаді 1934 р., наголошено: «Аграрна революція проти поміщиків буде становити головний соціальний зміст анти-окупаційної національно-визвольної боротьби» [84, арк. 9]. Саме в 1930-ті рр. КПЗУ почала гостро критикувати теорію і практику кооперативного руху. Незважаючи на успіхи кооперації, комуністи вважали, що

вона не може звільнити робітників і селян від експлуатації, адже охоплює переважно обіг, натомість експлуатація «трудящих» здійснюється передусім у сфері виробництва. Комуністи доводили, що буржуазні кооперативи – це опора фашистської теорії і практики. «Українські кооперативи, як то: Сільський Господар, кооперативні банки та каси, – ішлося в журналі «Наша правда», – це осередки виразно буржуазно-куркульської верхівки села, провідники фашистських господарських методів на селі» [929, с. 153–154]. Подібні твердження дублювали на своїх шпальтах видання «Сельробу» [928, с. 4].

Особливо активно критикував кооперацію журнал «Кооперативні вісті». На його сторінках опубліковано матеріали, які викривали «буржуазно-націоналістичний і соціал-угодовський характер кооперації», намагаючись довести, що «кооперація в капіталістичних країнах відтворює всі хиби капіталістичної системи» [239, арк. 123].

Поліцію непокоїла активізація діяльності КПЗУ та «Сельробу», і вона щораз частіше вдавалася до репресивних заходів. У зв'язку з цим КПЗУ розпочала роботу над створенням нової організації, яка б на випадок заборони «Сельробу» перебрала на себе функції. Зокрема в липні 1931 р. у Львові на конференції селянських депутатів сформовано Українське селянське об'єднання (далі – УСО), яке координувало свою роботу із «Сельробом». Через друковані органи – газети «Боротьба», «Праця», тижневик «Народна трибуна» – УСО також закликала населення до радикальних дій, проте значної популярності не здобула. Відтак у вересні 1932 р. Міністерство внутрішніх справ «Сельроб» розпустило.

Отже, КПЗУ впродовж свого існування виробила експансивну економічну й аграрну програму, розраховану на сільський пролетаріат. Партія зверталася до населення із популістськими, нереальними гаслами, які приховували велику небезпеку. Комуністи надавали перевагу соціальним вимогам над загальнонаціональними і відстоювали революційне насильство в визвольному русі. Сповідуючи соціально-класовий принцип, КПЗУ не змогла піднятися вище за свої вузькопартійні ідеологічні догми.

Помітним явищем у 1920-х рр. на західноукраїнських землях став якісно новий різновид українського націоналізму, який називали «чинним», або «інтегральним». Його ідеологи намагалися пояснити причини невдач Української революції 1917–1921 рр.: чому втрачено національну державність і як її відвоювати. Праворадикали були переконані в тому, що соціалістичні й ліберально-демократичні підходи сприяють міжпартійній ворожнечі, неефективному керівництву, розходженню в цілях, відсутності чіткої спрямованості, що, зрештою, призвело до поразки УНР і ЗУНР. Вони відкинули старі ідеологеми, натомість закликали до формування нового типу українця – безмежно відданого нації та справі незалежної державності [682, с. 58–59].

Найрішучіше висловлював ці погляди Дмитро Донцов – політемігрант зі Східної України й колишній соціаліст, який став головним ідеологом українського інтегрального націоналізму [893, с. 382]. Довкола нього сформувався гурток однодумців, які почала видавати тижневик «Заграва». У редакційній статті «Наші цілі», опублікованій 1 квітня 1923 р., наголошено, що «Заграва» є органом гурту людей, які не є і не хочуть входити до жодної з наявних партій, висунуто вимогу реформувати націоналізм, проголошено вищість національної ідеї над соціальною [788, с. 1]. Отже, «загравісти» розпочали організаційне оформлення націоналізму як окремої ідейно-політичної течії. Зазначмо, що напередодні, у березні 1923 р., Рада послів Ліги Націй санкціонувала анексію Східної Галичини Польщею, що розбило надії на допомогу західних держав. Після цього українські політичні сили обрали різні шляхи. Більшість партій під гаслом «реальної політики» перейшла до легальної роботи, адаптуючись до легальних умов, однак для радикального крила національного табору такий компроміс із дійсністю був неприйнятним. Вони почали шукати інший шлях.

Праворадикальна Українська партія національної роботи (далі – УПНР) – сформувалася в 1924 р. із середовища «Заграви». Її ідеологом став Д. Донцов, а фактичним керівником – член Начальної команди УВО Д. Паліїв [499, с. 363]. Соціальна програма партії була розрахована на «знесення того ненормального

стану», при якому українська нація «зітхнула до значення одної (хліборобської) соціальної верстви», залежної політично й економічно «від чужого міста і капіталу» [788, с. 1]. УПНР вважала селянство культурно відсталим, яке «має дуже багато опікунів (поміщиків, капітал, пролетаріат) і мусить стояти в них на службі та ділитися з ними своїми впливами» [788, с. 1]. Так партія мотивувала неможливість приходу до влади селян, які формували більшість населення Західної України.

УПНР значну увагу приділяла аграрній проблемі. В її програмі зазначалося, що «партія стремить до переходу до рук українських селян цілого земельного фонду України, що тепер знаходиться в чужім посіданню» [161, арк. 22]. Хоча УПНР не пояснювала, як здійснити цей перехід, однак саме на цій програмній засаді партія ставила особливий наголос. УПНР спокійно ставилася до майбутньої ліквідації великого землеволодіння у Східній Галичині.

Значно радикальнішою у своїх діях була Організація українських націоналістів (далі – ОУН). Політику в галузі аграрних відносин вона виклала в постанові, яку прийняв Великий Збір ОУН у 1929 р. Згідно з цієї постановою:

- державна влада має затвердити законом, який поширить на всі землі Української Держави вилучення поміщицьких земель без викупу (як на Сході України);

- державна влада проведе корективи в розподілі землі на Україні, необхідні з огляду на стихійний, неупорядкований характер розподілу вилучених земель у час революції;

- держава дбатиме про розвиток сільськогосподарського виробництва та про забезпечення добробуту селянства, підтримуючи середнє селянське господарство;

- селянське господарство буде ґрунтуватися на праві приватної земельної власності, обмеженому державною регуляцією вільного купівлі-продажу землі, щоб запобігти надмірному зменшенню чи збільшенню земельних наділів;

– державна влада всебічно сприятиме інтенсифікації селянських господарств та пристосуванню їх до ринків, буде підтримувати і розвивати сільськогосподарську кооперацію, виділятиме сільському господарству дешевий кредит і дбатиме про агрокультурну й агроосвітню справи;

– лісові площі будуть вилучені без викупу та передані державі або органам самоврядування. Тільки невеликі площі, непридатні до удержавлення і муніципалізації, будуть у руках приватних власників; аграрне перенаселення буде врегульоване відповідно до проведеної колонізації [356, с. 3–4].

У наступні роки теоретики ОУН деталізували доктрину нового українського націоналізму. Важливим доповненням стала розробка концепції національної революції. Один з ідеологів ОУН Микола Сціборський вважав, що революцію треба проводити «власними силами української нації» [598, с. 2], а рушійною силою революції є стати трудове селянство. Він запропонував «часткове відшкодування українським власникам за ці маєтки» [363, с. 90–92], щоб примирити селянство і великих землевласників. Компенсацію, проте тільки часткову, мали отримати лише українські землевласники. Підставою революції мали стати гасла приватної власності на землю, загальної солідарності всіх свідомих сил в Україні, що відобразилося в майбутньому гаслі ОУН – «Нація понад класи!» [899, с. 161].

Поряд із приватною власністю на землю держава мала допускати усуспільнену земельну власність, де цього побажає населення. При цьому влада зобов'язувалася сприяти створенню та якнайбільшому поширенню середнього трудового селянського господарства. «Щоб ця програма ОУН була як найскоріше переведена до життя у власній державі, конечною є така господарка і станово-політична організація селянства, через яку воно могло б не лише обороняти власні інтереси, але й брати участь у державному керуванні. Для цього ОУН вважає konieczним створення Всеукраїнського Селянського Союзу» [899, с. 166].

Земельного питання й проблем аграрної політики не оминули увагою на II Великому Зборі ОУН, що відбувся в Римі 26–27 серпня 1939 р., на якому

було переглянуто та доповнено низку положень програми. У преамбулі до програми наголошено, що «незалежною політично нація може бути тоді, коли вона незалежна економічно». Уперше ООН сформулювала важливу тезу про те, яким буде економічний лад у незалежній державі: «Український націоналізм вважає за необхідне побудувати економічний устрій держави на мішаних формах удержавленої, громадської й приватної господарської власності». Відтак було викладено принцип земельної політики: «аграрна політика, ведена в інтересах селянства – відповідатиме інтересам цілої нації; політика звернена проти інтересів селянства – буде шкідливою для цілої нації» [895, с. 335].

Виходячи цього принципу лідери партії окреслили основні засади проведення аграрної політики, а саме:

«1) Інтересам української держави та її економічної розбудови відповідає існування і розвиток системи власності й спадковості. Приватну земельну власність обмежуватиме державна регуляція вільної продажі й купна землі.

2) Большевицька колективізація, як примусова система використання праці українського селянина – буде знищена. Колгоспи і радгоспи будуть ліквідовані, а їх землі та майно розділені між трудовими селянськими господарствами. Нерухомі й рухомі об'єкти колгоспів і радгоспів, що не надаватимуться до розподілу, перейдуть у власність до сільськогосподарських кооперативів, сільських громад. Держава зарезервує відповідну частку земельного фонду та майна для зорганізування дослідних станцій, агрокультурних інституцій, агрономічних шкіл та інших корисних сільськогосподарських установ.

3) Український націоналізм відкидає реставрацію їх поміщицько-капіталістичних сільських господарств і переведення в користь селянства їх безвикупне вивласнення там, де вони ще існуватимуть. Бувші великі землевласники української національності, що бажатимуть працювати на землі, матимуть право лише на одержання земельного фонду в тому розмірі, який буде встановлений як типовий для трудових селянських господарств у

даному продукційному районі. Засаду безвикупного вивласнення держава поширить й на церковні землі.

4) Землі і майно колоністів, посаджених на наших землях окупантами — будуть skonфісковані, а самі колоністи підпадуть примусовому видаленню з меж української держави.

5) Аграрне перенаселення України унеможливило забезпечення землею всього селянства по однакових нормах. Такий розподіл привів би до надмірного роздроблення земельних наділів (до створення карлуватих господарств). Таке роздрібнення земельних наділів унеможливило би розвиток українського села. Тому заходи держави будуть спрямовані до створення здатних до розвитку та інтенсифікації середніх трудових селянських господарств як стрижня аграрного устрою. Аграрне перенаселення держава регулюватиме шляхом переміщення надлишків селянства в промисловість та інші галузі, і плановою колонізаційною акцією.

6) Держава підтримуватиме трудове селянське господарство шляхом розбудови всіх родів сільськогосподарської кооперації, широкої організації продукційного кредиту й агрокультурної допомоги.

7) Більші лісові комплекси будуть удержавлені без викупу. У приватній власності залишаться тільки дрібні лісові наділи. Всі надра (підземні багатства) землі належатимуть державі» [399–423].

У книзі «Земельне питання» М. Сціборський визначив конкретні кроки щодо практичного втілення в життя аграрної програми ОУН. Автор рекомендував регулювати земельні відносини в українській державі послідовно та поетапно.

Першим кроком влади в аграрній галузі мало б стати проголошення земельного закону, який задекларував би основні засади аграрної політики, встановив би нові правила землевпорядкування і дав би населенню відповідні практичні вказівки. Для проведення аграрної реформи держава мала б залучати сільські громади, які через своїх представників взаємодіяли б із відповідними урядовими органами [896, с. 81]. Перед проведенням реформи потрібно

дослідити: стан економіки (після дій окупаційних режимів); продуктивність та придатність до інтенсифікації земель; співвідношення сільського населення до земельних площ та ін. На думку М. Сціборського, «земельні норми трудового селянського землеволодіння доведеться індивідуалізувати відповідно до продукційних, ґрунтових, риночних, демографічних районів держави» [896, с. 81]. Обираючи конкретні форми землевпорядкування, у деяких районах доведеться «рахуватися з місцевими умовами. Бюрократична ломка виробничих і загальних умов, які створилися на селі, є недоцільною і шкідливою» [896, 82–83].

Наступний крок пов'язувався із комасацією, парцеляцією й корекцією розподілу земельних фондів. Ці завдання мали б виконувати спеціальні центральні й місцеві органи, що формувати представники влади, сільські громади і фахівці. Діяльність цих органів мала полягати в «творенні переважного типу середніх трудових селянських господарств, що найбільше відповідають умовам рентового виробництва та інтенсифікації» [896, 84–85].

За словами М. Сціборського, «державна скупить в своїх руках відповідний регуляційний земельний фонд, що матиметься з конфіскованих капіталістичних маєтків, частково з земельних комплексів бувших радгоспів, колгоспів та інших ліквідних джерел. З цього фонду будуть підсилюватись селянські господарства, щоб зробити їх найбільш життєздатними» [896, с. 86]. Отже, вказано шлях до вирішення питання і, відповідно, створення міцних середніх господарств фермерського типу. Підсумовуючи економічну програму ОУН, зауважмо, що її можна було реалізувати лише після відновлення самостійності України.

Протягом 1930-х рр. ОУН продовжувала боротьбу з польським режимом, організовуючи акції саботажу щодо державної власності й політичні вбивства. Першою масштабною акцією під керівництвом ОУН, що одержала назву «саботажна кампанія», були масові підпали фільварків польських землевласників влітку і восени 1930 р. Такий засіб боротьби не був випадковим. Підпали вважали найпридатнішим способом впливу, який до того ж не вимагав

значних матеріальних затрат і не був дуже небезпечним для учасників. Як стверджує М. Швагуляк, остаточне рішення у справі розгортання протестаційно-саботажної кампанії прийняв особисто Євген Коновалець [968, с. 14].

Від середини липня 1930 р. селами Галичини прокотилася хвиля пожеж у господарствах польських поміщиків, колоністів та осадників. До кінця місяця поліцейські органи зафіксували 11 підпалів та руйнувань ліній зв'язку [180, арк. 53зв, 54, 55], у серпні таких акцій зафіксовано понад 50, а у вересні – аж 101 [180, арк. 54, 55]; [1028, с. 113]. У жовтні кількість акцій протесту зменшилася до 22, а в листопаді підпали цілком припинилися. У жовтні 1930 р. Начальна команда УВО видала наказ про припинення саботажних акцій, про що повідомила українське населення спеціальною відозвою [839, с. 539, 540]. Загалом саботажна акція охопила 30 повітів краю і переросла в широкий, значною мірою стихійний національно-визвольний рух.

Українські політичні партії такі, як УНДО, УСРП і УСДП, виступили із заявою, в якій засудили селянські виступи і тактику їх підтримки. Із цього приводу газета «Діло» писала: «Саботажна акція як виступ революційного характеру є зле зрозуміла, недоцільна і навіть шкідлива для українських інтересів» [978, с. 2].

У вересні 1933 р. ОУН провела т.зв. «шкільну акцію», спрямовану проти полонізації українського шкільництва: поширено до 100 тис. листівок і 6 тис. брошур, у яких пояснено, що українська шкільна молодь повинна розмовляти тільки рідною мовою. Учнів закликали нищити в школах польські державні емблеми й портрети польських державних діячів [588, с. 100]. У визначений день по селах Галичини, а частково й Волині і Полісся, школярі народних шкіл протестували проти полонізації українських шкіл. Були випадки, коли із класів викидали державні символи та портрети польських президентів. У відповідь поліція проводила арешти. Проте, на думку оунівців, ця акція не надто допомогла активізувати населення в революційній боротьбі [759, с. 49].

У 1930-х рр. з ініціативи ОУН у багатьох галицьких селах насипали символічні могили невідомого героя, вивішували український національний прапор, ставили тризуб біля хреста та співали український національний гімн, що також зумовило зіткнення з польською поліцією й арешти. Наприклад, мешканці с. Магдалівка Скалатського повіту Тернопільського воєводства впорядкували стрілецьку могилу. 8 червня 1930 р. на могилі мали посвятити хрест, проте напередодні поліція могилу знесла. За це староство покарало трьох селян арештом на сім днів [758, с. 132]. У травні 1934 р. в с. Мокряни Мостиського повіту Львівського воєводства члени ОУН, зібравши молодь із навколишніх сіл, намагалися перешкодити поліції, яка мала намір зруйнувати стрілецьку могилу. При цьому одну особу вбито, а кілька поранено, серед яких двоє поліцейських. Наряд поліції, що терміново прибув на допомогу із Самбора, ув'язнив кілька десятків українських агітаторів [977, с. 1].

У суспільно-політичному житті Галичини важливе місце посідали й партії та організації, які представляли консервативний напрям. У Львові в 1925 р. засновано Українську християнську організацію (далі – УХО), мета якої – виховувати громадськість у християнському дусі й оберігати її від комуністичних впливів. Чіткої програми щодо аграрного питання УХО не мала, обмежившись постулатом «християнство домагається чесної і совісної праці» [1240, с. 24]. Організація виступила проти еміграції українців до США та Канади, наголошуючи на тому, що на їхнє місце прибуває прийшлий польський осадницький елемент, через що «наш край тратить поволі свій характер» [589, с. 7]. УХО не мала значної популярності й авторитету серед українського населення Галичини.

У 1930 р. станіславський єпископ ГКЦ Григорій Хомишин заснував політичну партію Українська народна обнова (далі – УНО). У програмній заяві Г. Хомишина, яка водночас була програмним документом партії, висунуто вимогу самовизначення українців в Польщі шляхом надання землям, де переважають українці, широкої територіальної автономії із власною законодавчою, виконавчою і судовою владою. Християнсько-католицьку

релігію визначено як основу людської культури й національного прогресу, адже тільки «обстоюванням здорових основ суспільности: католицької релігії, нерозривності подружжя і справедливої приватної власності, на котрій тяжать відповідні обов'язки», поступово консервативним шляхом можна досягнути соціальної і національної гармонії [949, с. 15–16].

Керівництво УНО засудило саботажну акцію та терор УВО як такий, що шкодить народові, однак було проти пацифікації польських властей. Зокрема було зазначено, що шлях до нормалізації українсько-польських відносин не веде через реванш і пацифікацію. «Шлях той веде через усунення причин, які викликають ненормальні відносини. А причини ці добре відомі польському громадянству взагалі і польським урядовим чинникам зокрема. Це дотеперішня політика супроти українського населення» [868, с. 1]. У 1934 р. УНО, щоб налагодити тісні контакти з селянством, почала засновувати по селах товариства і читальні «Скала», які очолили О. Назарук і ректор Станіславської духовної семінарії П. Бойчук. Діяльність сільських читалень «Скали» контролювали місцеві священики – члени УНО [843, с. 2].

Улітку 1934 р. Галичину охопила посуха, що призвела до пожеж по селах. УНО проводила роз'яснювальну роботу серед селян, заохочувала до страхування своїх осель та інвентарю в українському страховому товаристві «Дністер» [977, с. 1]. У серпні того ж року єпископ Г. Хомишин закликав членів УНО та всіх вірних церкви надати допомогу потерпілим від повені мешканцям прикарпатських сіл. Проте від другої половини 1930-х рр. вплив УНО значно впав, а її популярність здебільшого обмежувалася Станіславською єпархією [967, с. 217].

У жовтні 1930 р. з ініціативи митрополита Андрея Шептицького засновано Український католицький союз (далі – УКС), який ставив за мету «боронити католицьку віру та мораль в суспільному житті; стояти на захисті прав християнської родини, піклуватися про християнське виховання молоді в своїй школі; домагатися соціальної справедливості; дбати, щоб політичне життя відповідало католицьким засадам» [511, с. 4]. У 1932 р. УКС охоплював 80

повітових організацій, 416 організаційних комітетів, 261 гурток і 558 «мужів довіри» [828, с. 331]. Він об'єднав людей різних соціальних верств і політичних переконань не стільки своєю програмою, як великим авторитетом засновника Андрея Шептицького. Ідейно й політично УКС був тісно пов'язаний з УНДО. До керівного складу УКС входило два члени ЦК УНДО, а саме – В. Дацикевич і В. Целевич, а в пресі активно працював один із найпопулярніших політичних журналістів УНДО – І. Кедрин [779, с. 120].

Особливу увагу союз приділяв роботі з жінками та молоддю, намагаючись відвернути юнацтво від революційного радикалізму як лівого, так і правого. З ініціативи Шептицького засновано Католицьку асоціацію української молоді «Орли». У селах і містах діяло 450 гуртків, які об'єднували приблизно 30 тис. молоді. Члени УКС активно працювали в молодіжних національно-патріотичних організаціях «Сокіл», «Луг» і «Пласт» [779, с. 120–121].

Отже, консервативні сили Галичини, представлені УНО та УКС, об'єднувала лояльність до Польської держави, вороже ставлення до антиклерикалізму комуністів та радикалів і конструктивна співпраця з легальними українськими політичними організаціями. Вони пропагували збереження і розвитку приватної власності, проведення обмежених соціальних реформ, що мали запобігти зростанню напруженості в суспільстві. Організації українського консерватизму не розробили аграрних програм, обмежившись закликком до чесної та совісної праці.

Упродовж міжвоєнного періоду українські політичні партії прагнули розв'язати аграрне питання на користь місцевого галицького аграрія. Проте розбіжності у їх соціально-політичних програмах, відсутність єдності в їхньому середовищі, а насамперед антиукраїнська колонізаційна політика польських урядів не сприяли вирішенню складних суспільно-політичних проблем.

6.2. Вплив регіональних осередків польських партій на галицьке село

Серед політичних партій, які намагалися залучити на свій бік селян, вважаючи їх електоральним ресурсом, були й польські селянські партії, які представляли інтереси польського населення краю. Вони робили все для того, щоб залучити до своїх лав представників національних меншин, зокрема українців та євреїв.

У 1920–1930-х рр. кількість польських селян на західноукраїнських землях постійно зростала за рахунок осадницької політики. Уряд Польщі, за підтримки провідних політичних партій, зокрема й селянських, ставив собі за мету організувати здорові польські селянські господарства в українських селах, які б стали соціально-політичною опорою. Тому уряд сприяв переселенню військових та цивільних осадників із центральних польських воєводств на західноукраїнські землі, намагаючись пом'якшити гостроту аграрного перенаселення в центральних воєводствах Польщі.

У міжвоєнний період існували дві концепції національної політики польської держави: «інкорпоративна», яку сформувавши націонал-демократи (ендеки), та «федеративна» концепція Ю. Пілсудського, яка вважала українську проблему основною ланкою в реалізації своїх планів [870, с. 8–9]. Оскільки польські «людові» (селянські) політичні партії 1920-х рр., а саме: Польське стронніцтво людове «Пяст» (далі – ПСЛ «Пяст»), Польське стронніцтво людове «Визволенє» (далі – ПСЛ «Визволенє»), Союз хлопський (далі – СзХ) та Польське стронніцтво людове «Лівиця» (далі – ПСЛ «Лівиця»), не мали власної думки щодо національної політики, тому використовували обидві концепції. Зауважмо, що представники поміркованого селянського табору дотримувалися політики націонал-демократів, натомість радикали залишалися прихильниками «прометеївської» концепції пілсудчиків.

У перші повоєнні роки проблема земельної реформи потребувала негайного вирішення. Надання у власність селянам земельних володінь стало б важливою передумовою відродження села.

«Народові демократи» (ендеки) земельну реформу зводили до реорганізації системи землекористування та ліквідації сервітутів. Вони

виступили проти обмеження норми землеволодіння та примусового викупу і за збереження церковного землеволодіння. Для наділення безземельних чи малоземельних допускалася парцеляція лише державних земель. Вони вважали осадницьку колонізацію українських земель одним із способів ліквідації земельного дефіциту в Польщі [514, с. 159–160]. Відсутність чіткої позиції щодо вирішення аграрного питання в програмі партії перешкоджала ширшому залученню польських землеробів до її лав.

Селянські партії соціал-реформістського спрямування виступали за проведення рішучих аграрних перетворень. До прикладу, ПСЛ «Пяст» і СХ вважали приватну власність на землю наріжним каменем суспільного устрою Речі Посполитої, ПСЛ «Визволене» і ПСЛ «Лівиця» прагнули обмежити приватну власність на користь державної. Під час обговорення проекту аграрної реформи в сеймі виявилася невідповідність між задекларованими програмними постулатами селянських партій та реальними діями їхнього керівництва. Партії, які проголошували себе захисниками інтересів селянства (ПСЛ «Пяст»), відстоювали обмеження поміщицького землеволодіння до оптимальних розмірів, аби надлишок землі пустити у вільний торгівельний обіг для забезпечення безземельних та малоземельних господарств за ринковими цінами. ПСЛ «Визволене» вимагало примусової парцеляції надлишку земель поміщицьких маєтків за справедливою ціною, яку має встановити сейм. Обидві праві партії дбали про створення фермерських господарств, які могли купити земельні угіддя від 10 до 20 га (ПСЛ «Визволене») і до 40 га (ПСЛ «Пяст»). І лише ПСЛ «Лівиця» у 1919 р. першою заявила про примусове відчуження поміщицьких і церковно-монастирських земель без оплати [1008, s. 135–136].

Відстоюючи в сеймі інтереси фермерів, члени ПСЛ «Пяст» і ПСЛ «Визволене» виступили проти безкоштовної передачі землі малоземельним селянам й сільськогосподарським робітникам. Керівництво правих селянських партій боялося розгортання селянської війни, про що свідчать слова лідера ПСЛ «Визволене» С. Тугутта: «Сказати: земля для безземельних – це означає віддати

багатого селянина в руки духовенства і поміщиків, це означає розпалити не тільки громадянську війну, а й війну серед народу» [1186, s. 14].

Польська соціалістична партія, намагаючись завоювати прихильність селян, проголошувала програму, якої неможливо було виконати, – націоналізація великих земельних володінь та передача їх в індивідуальне приватне користування або в оренду [1087, s. 136]. Загострення невдоволення селян змусило польський уряд в червні 1919 р. внести на розгляд сейму проект земельної реформи.

Найпослідовнішу політику в економічному та національному питанні у Східній Галичині проводило ПСЛ «Пяст», основну увагу приділяючи питанню правової належності українських територій, що опинилися під владою польської адміністрації. Лідер партії В. Вітос заявив, що Східна Малопольща повинна становити нерозривну частину польської держави, відкидаючи будь-який тимчасовий статус українських земель у складі Польщі та вважаючи його таким, що «криє у собі велику небезпеку на майбутнє» [1196, s. 2]. Наприкінці листопада 1919 р. рішенням Паризької мирної конференції Галичину передано Польщі на 25 років з подальшим проведенням плебісциту. Це стало поштовхом до акцій протесту, організованих ПСЛ «Пяст». Найбільша з них відбулася 14 грудня 1919 р. у Львові, на якій один із керівників партії Я. Домбський, виступив із заявою про те, що поляки не можуть прийняти ухвалених мирною конференцією рішень, адже «без Східної Галичини Польща буде зведена до рівня маленької держави, позбавленої умов природного розвитку» [1084, s. 1]. Водночас із акціями протесту преса проводила широку інформаційну пропаганду, переконуючи українське населення в недоцільності ідеї відновлення української державності, аргументуючи це тим, що Польща ніколи не погодиться на відокремлення Галичини, а великі держави не зацікавлені у відновленні ЗУНР. Але оскільки 14 березня 1923 р. Рада послів Антанти прийняла рішення на користь Польщі, то це питання було знято з порядку денного місцевих осередків ПСЛ «Пяст».

Партія була популярною серед польського населення Галичини, оскільки її керівництво своїм головним завданням проголосило захист інтересів польського селянства [4, арк. 13]. Чимало економічних проблем у перші післявоєнні роки потребувало негайного вирішення, серед яких, зокрема: надання селянам державних кредитів на відбудову господарств, забезпечення будівельними й опалювальними матеріалами, зерном для посівів. Земельна реформа була однією з найважливіших. Надання у власність селянам земельних володінь вважали передумовою відродження села, тому представники партії в сеймі активно долучилися до роботи над проектом земельної реформи, яка мала б бути вигідною польським селянам.

Зазначмо, що 10 липня 1919 р. сейм ухвалив проект «Основ земельної реформи», запропонований ПСЛ «Пяст», у якому максимально взято до уваги інтереси польських землевласників «східних кресів», для яких під час парцеляції визначено найбільшу норму землеволодіння – 400 га [517, с. 13–14]. До речі, земельна реформа у Галичині, як і в інших регіонах Польщі, так і не була втілена у життя саме через небажання місцевої земельної аристократії та народових демократів, які репрезентували їхні політичні інтереси. Представники цих сил вважали неможливим реалізацію земельної реформи у Східній Малопольщі, мотивуючи це тим, що передача земельних володінь із рук польських латифундистів у руки селян, більшість яких у краї – українці, зведе до мінімуму значення польського етнічного чинника на «кресах» [244, арк. 5].

Представники місцевої організації ПСЛ «Пяст» таку позицію землевласників та ендеції вважали надуманою. Вони виступали проти такого розвитку подій, пояснюючи це тим, що за бажання можна легко знайти механізми, які би унеможливили такий переділ власності [1216, s.2]. У ситуації, яка склалася у Галичині протягом першої половини 1919 – другої половини 1920 рр., вимоги проведення земельної реформи не зникали з порядку денного зборів ПСЛ «Пяст». Прийняті на них резолюції закликали польський уряд негайно надати чинності законові від 10 липня 1919 р. [1206, s. 2]; [1209, s. 5].

Питання земельної реформи залишалось актуальним і після 15 липня 1920 р., коли було прийнято закон «Про виконання земельної реформи». З огляду на перешкоди з боку опозиції, резолюції партійних зборів ПСЛ «Пяст» вимагали запровадження земельних законів, а також засуджували проведення поширеної у трьох воєводствах Галичини приватної, або т.зв. «дикої», парцеляції, яка породжувала додаткові спекуляції навколо земельної власності [245, арк. 18зв].

Такі кардинальні розбіжності у ставленні ПСЛ «Пяст» та національних демократів щодо реалізації земельної реформи спричинили гострий конфлікт згаданих політичних сил у регіоні. У селянському середовищі національних демократів вважали «ворогами народу і прихильниками поміщиків» [1115, s. 1].

Оскільки більшість земельних володінь на західноукраїнських землях була в руках великих польських землевласників, то партія мала на меті за рахунок українського населення посилити позиції польського селянства та стимулювати колонізацію за допомогою цивільних та військових осадників із центральних воєводств Польщі. Регіональні представництва «Пяст» виступали за першочергове наділення землею польських селян. Яскраво демонструє цю позицію партії виступ у Самборі на початку жовтня 1919 р. одного з активних членів організації Яна Бриля, який заявив, що «парцеляція у Східній Галичині повинна базуватися на тому, щоб земля з польських рук перейшла в польську власність, а руська – у руську» [1216, s. 2].

Наступним кроком у вирішенні аграрного питання стало прийняття земельного закону від 28 грудня 1925 р. Незважаючи на свою поміркованість, він і надалі не мав суттєвого впливу на темпи реалізації земельної реформи. Парцеляція проводилася повільно, не задовольняючи потреб селянства. Це підтверджують цифри: наприклад, протягом наступних років велика земельна власність у Польщі зменшилася на 16%, а селянська зросла на 13% [619, с. 467]. Представники регіональних організацій ПСЛ «Пяст», які діяли на території Східної Малопольщі, проявляли стурбованість із цього приводу, вимагаючи негайного впровадження закону про земельну реформу [1208, s. 12].

ПСЛ «Пяст», як захисник інтересів польських селян, розв'язував інші наболілі економічні проблеми. Протягом перших років існування незалежної Польської держави більшість селянських господарств регіону перебувала в жалюгідному стані. Аграрний сектор не міг подолати всіх труднощів, пов'язаних із післявоєнною відбудовою господарства. За таких умов відновлення селянських господарств потребувало значних капіталовкладень. Місцеві організації ПСЛ «Пяст» регулярно піднімали питання необхідності надання селянам довготермінових кредитів [261, арк. 14]. Зокрема представники партії вимагали налагодити роботу відповідних фінансових установ – Державного рільничого банку [3, арк. 5] та «Кас Стефчика» [1120, s. 2], щоб пришвидшити механізм надання позик.

Місцеве керівництво ПСЛ «Пяст» також наполягало на необхідності зменшити податковий тиск на селянство. Партійні резолюції закликали уряд до ревізії податкової системи в керунку запровадження єдиного земельного податку для селян [1159, s. 11]. Львівська повітова організація партії від середини 1924 р. вимогала відмінити чинний у Львові податок на сільськогосподарську продукцію [1086, s. 13].

Керівництво ПСЛ «Пяст» планувало ввести низку протекціоністських заходів для покращення матеріального становища селянства. Із цією метою на партійних з'їздах було прийнято резолюції, у яких висунуто вимоги до уряду відмінити наявні обмеження на експорт сільськогосподарської продукції та знизити ціни на ввізні промислові товари, необхідні селянам [262, арк. 15]. Рентабельність селянських господарств, на думку представників партії, залежала від збалансованої внутрішньої цінової політики щодо промислових та сільськогосподарських товарів. У зв'язку із цим, регіональне представництво організації домагалось знизити ціни на промислові товари першої необхідності та підвищити — на сільськогосподарську продукцію [1116, s. 2].

ПСЛ «Пяст» вважало колонізаційну політику у Галичині важливим чинником зміцнення польської державності. Зокрема прем'єр-міністр Польщі В. Вітос у 1921 р. заявив, що: «наш спір з Росією про східні землі викликав 15

воєн і 3 повстання, він ще не вирішений і вирішити його можна лише... колонізацією східних земель польським елементом і асиміляцією» [1073, s. 14]. Основні положення національної політики партії на «східних кресах» передбачали такі постулати: ключові посади в державних установах мають займати польські урядовці, у діловодстві державних закладів запровадити польську мову; полонізація освіти, промисловості, торгівлі; підтримка римо-католицької церкви. Відтак, дбаючи про національні інтереси польського населення на західноукраїнських землях, парламентська фракція ПСЛ «Пяст» 31 липня 1924 р. підтримала внесені на розгляд сейму законопроекти про мову діловодства в державних установах і органах самоуправління та організацію шкільництва. Це зумовило усунення української мови з усіх державних та самоуправних установ, а також створення мережі польсько-мовних та утраквістичних (двомовних) шкіл, які раніше були україномовними [708, с. 168]. Діяльність партії було спрямовано на утвердження польського панування в краї, що зумовлювало вороже ставлення організації до українського національного руху. Вони намагалися підірвати довіру українського селянства до власного національного руху та довести, що більшість українського населення лояльна до польської держави. Відомі також факти співпраці ПСЛ «Пяст» з українською Партією хліборобів М. Ільківа, остання з яких пропагувала мирне співіснування поляків та українців у складі Другої Речі Посполитої [474, s. 26]. Для агітаційних акцій серед українського селянства партія використовували гасла, у яких наголошувала на мирному співіснуванні двох народів у межах польської держави. Послаблення українського національного руху в першій половині 1920-х рр. принесло ПСЛ «Пяст» дивіденди – незначна частина українців вступила до її місцевих осередків. Але ці заклики до порозуміння були суто декларативними, оскільки повністю відкидали право на державне самовизначення української нації. У своїх виступах керівники партії категорично заперечували можливість територіальної автономії краю [1135, s. 2].

Дещо іншу позицію в національному питанні займали представники радикального спрямування – ПСЛ «Визволене» і ПСЛ «Лівиця». Не сумніваючись у тому, що «східні креси» належать до польської держави, а також дбаючи про нормалізацію стосунків з українськими політичними силами, партії декларували необхідність широкої співпраці з ними. Створення осередків радикальних селянських організацій на західноукраїнських землях проходило під впливом погіршення економічного становища села, яке мало негативний вплив і на польських, і на українських селян. Зокрема представники ПСЛ «Визволене» гостро критикували позицію керівництва ПСЛ «Пяст», яке визнавало необхідність утримання тільки польського елемента в державному устрої та в самоврядуванні на галицьких землях. Вони характеризували нову програму В. Вітоса як націоналістичну, що розходиться з програмою польського селянського руху [1003, s. 8].

Представники партії наполягали на перегляді осадницької політики уряду на сході Польщі, бо це суперечило інтересам непольського населення й суттєво дестабілізувало міжнаціональні стосунки в регіоні [1149, s. 2]. ПСЛ «Визволене» пропонувало віддавати місцевим мешканцям землі, призначені на потреби військових колоністів. Окрім цього, необхідно було позбавити права користування землею осіб, які вже мали земельну ділянку; кадрових військовослужбовців армії та тих, хто мав інші джерела прибутків [1205, s. 5].

Керівництво ПСЛ «Визволене» в загостренні національних стосунків у краї звинувачувало органи державної поліції за жорстоку позицію стосовно українського населення, неспроможність місцевої адміністрації вирішувати національно-культурні проблеми [1220, s. 1]. Партія не поділяла позиції націонал-демократів про введення надзвичайного стану у «східних кресах». Вони вважали, що нормалізувати взаємини з українським населенням можливо тільки в разі дотримання та забезпечення місцевою адміністрацією їхніх економічних та культурно-освітніх потреб. Програма партії передбачала культурний розвиток національних меншин, який гарантував би широке використання рідної мови в судочинстві, державних та освітніх закладах [380, s.

161]. Зазначмо, що ПСЛ «Визволенє» у своїх заявах декларувало надання українцям територіальної автономії на противагу ПСЛ «Пяст». У травні 1922 р. депутати парламентської фракції партії в сеймі підтримали проект, який запропонували представники Польської соціалістичної партії, про надання автономії Східній Галичині, а також підтримали ідею відкрити у Львові український університет; проте це завершилося безрезультатно [388, s. 19–26].

Інша партія радикального спрямування, яка вважала, що необхідно співпрацювати з українським населенням, – Союз Хлопський. Гостро критикуючи політику польської уряду на «східних кресах», керівництво партії пропонувало владі більше уваги приділяти підвищенню життєвого рівня місцевого населення і припинити примусову колонізацію. СзХ проводив агітацію не тільки серед польського, а й серед українського населення. У національному питанні закликав державні органи влади виробити законодавчу базу, яка б створила сприятливі умови для польсько-українського порозуміння. У резолюціях і програмах партія виходила з того, що проблеми українських і польських селян тотожні, а тому і вирішення їх має бути спільним [1042, s. 12]. Така політика СзХ, а також те, що український національний рух у цей період перебував на стадії свого формування, сприяла зміцненню його впливу серед певної частини українського селянства. Зокрема відомі факти, що українці очолювали деякі громадські осередки партії [140, арк. 32]. Вступові українських селян до місцевих осередків партії сприяла цільова агітаційна діяльність керівництва. Співпраця українського населення з СзХ була радше локальною та тимчасовою. Однією з причин було те, що партія підтримувала політику уряду щодо осадництва на західноукраїнських землях. У грудні 1924 р. депутат сейму від партії СзХ А. Посацький підготував і вніс на розгляд сейму законопроект, який передбачав прискорення надання права власності осадникам на передані їм земельні ділянки [587, с. 24].

Радикальну позицію займала Комуністична робітничка партія Польщі (далі – КРПП), члени якої наполягали на відчуженні земель великих землевласників і безоплатній передачі їх збіднілому селянству. Зокрема в резолюції II з'їзду

КРПП, який відбувся у вересні-жовтні 1923 р., зазначено, що вся земля – поміщицька, церковна, монастирська повинна бути відчужена без викупу, разом із живим і мертвим інвентарем, і передана в розпорядження сільських рад, до складу яких входять усі селяни, окрім сільських багатіїв, фільварочних робітників і т.п.[516, с. 22].

Члени українських партій були занепокоєні тим, що польські селянські партії намагалися залучати українців. Зокрема УРП критикувала заяву очільників ПСЛ «Визволене» щодо необхідності обмежити осадницьку політику на західноукраїнських землях та закликала українське населення краю не реагувати на такі заяви [832, с. 2]. Українські радикали негативно сприйняли збір підписів із метою ініціювати розпуск парламенту. Цю акцію у 1925 р. організувало ПСЛ «Пяст», яке, на думку представників УРП, за допомогою голосів українських селян намагалося запровадити новий виборчий закон, що унеможлиблював вибори до вищого законодавчого органу депутатів, які представляють національні меншини. Звертаючись до українських мешканців краю, УРП рекомендувала не реагувати на заклики польських селянських організацій, а шукати захисту своїх прав та інтересів в українських політичних партіях [740, с. 3].

Не надто прихильно ставилося до польських селянських організацій краю і вище керівництво УНДО, намагаючись зірвати заходи своїх опонентів. Наприклад, у відповідь на проведення СХ зборів в українських громадах, лідери партії В. Целевич та О. Черкавський, які були присутніми на цих зібраннях, у своїх виступах критикували діяльність СХ. [342, к. 149–150, 205].

У другій половині 1920-х рр. активізувалися впливи українського національного руху в суспільно-політичному житті Східної Галичини. Посилення українського політичного й економічного чинника спонукало польські партії переглянути своє ставлення до українського населення краю. Найбільшу стурбованість у середовищі місцевих осередків ПСЛ «Пяст» викликали щораз більші впливи створеного у 1925 р. УНДО й УВО, а від 1929 р. – ОУН. Їхня діяльність мала безперечний вплив на розвиток

національної самосвідомості українців регіону. Зважаючи на це, В. Вітос у 1927 р. зазначав, що у Східній Малопольщі українське населення не лише становить більшість, українцям також притаманна висока національна свідомість і почуття «ненависті до всього польського, поглиблене ще недавніми битвами, що проводились під гаслом державної самостійності і звільнення від польського панування» [475, s. 237–238]. Але в цій боротьбі перемогу мають отримати поляки, оскільки вони мають власну державу, адміністративні важелі управління у своїх руках, значні міські осередки та матеріальні ресурси [475, s. 238]. Така заява лідера партії засвідчила, що ПСЛ «Пяст» виступало проти надання українцям і поляками однакових політичних прав.

Представники місцевих осередків ПСЛ «Пяст» напередодні виборів до органів місцевого самоврядування 1927 р. вимагали від уряду змінити закон про місцеве самоврядування із метою запобігти широкому представництву українських політичних партій у громадських радах. На окружному з'їзді запропоновано депутатам парламентської фракції в сеймі переглянути цей закон з урахуванням «особливих умов Східної Малопольщі» [1213, s. 3]. Резолюції з'їзду закликали польське політичне середовище краю до припинення партійної боротьби та створення єдиного польського фронту, що забезпечило б перемогу на виборах до місцевих органів влади. Для цього у Львові було утворено «Комітет оборони народової та господарчої Східної Малопольщі», але він не виправдав покладених на нього надій. Результати виборів на західноукраїнських землях викликали неоднозначну реакцію керівництва партії: у громадських радах ПСЛ «Пяст» здобуло найчисельніше представництво з-поміж інших польських політичних об'єднань.

Місцеві осередки ПСЛ «Пяст» підтримали пропозиції, які запропонував В. Вітос, а саме: обмежити парламентське представництво національних меншин, замінивши голосування за партійними списками на мажоритарне, а також створити на території Малопольщі двомандатну систему виборчих округів, аби збільшити представництво місцевого польського населення в законодавчих органах [1111, s. 627–628].

У другій половині 1920-х рр. найактуальнішим і далі було питання проведення земельної реформи. Необхідність її впровадження було предметом обговорення на селянських зборах, що проводили з ініціативи ПСЛ «Пяст» у Східній Галичині [260, арк. 9зв]. Особливої гостроти набули відносини між ПСЛ «Пяст» та СХ щодо напрямів проведення земельної реформи. З огляду на щораз більшу популярність у суспільстві радикальних гасел щодо вирішення земельного питання партія й надалі відкидала змогу проводити парцеляцію великих землеволодінь без відшкодування. Виступаючи перед селянами, представники ПСЛ «Пяст» критикували селянських радикалів, які підтримували ідею проведення земельної реформи без компенсації. На їхню думку, реалізація такої програми розходила з державними інтересами, оскільки наражала на небезпеку утвердження більшовизму на території Польщі [1178, s. 188]. Водночас лідери СХ звинувачували ПСЛ «Пяст» у зраді інтересів селянства та наполягали на відчуженні великих земельних володінь у їх власників без компенсації, ліквідацію сервітутів, одержавлення лісів [158, арк. 139, 139зв]; [129, арк. 32]; [263, арк. 2 зв]; [380, s. 285].

Провідне місце в діяльності ПСЛ «Пяст» займала проблема осадницького руху. На засіданні Головної управи у червні 1926 р. йшлося про те, що інтереси національних меншин під час парцеляції не можуть позбавляти польських селян з інших регіонів країни права володіти землею на території «східних кресів». Під егідою партії у Галичині та Західній Волині проводили повітові та воєводські з'їзди осадників, а члени ПСЛ «Пяст» очолювали регіональні осередки Союзу осадників [264, арк. 6]. На підтримку політики осадництва з ініціативи депутатів парламентської фракції партії прийнято закон про земельну реформу від 28 грудня 1925 р., однак, незважаючи на це, із другої половини 1920-х рр. становище осадників погіршилося, що було пов'язано з недостатнім фінансуванням, а також із нападами місцевого населення та бойовиків УВО на осадницькі господарства, що спричинило повернення певної частини осадників у центральні воєводства Польщі. Пожвавлення українського національного руху представники ПСЛ «Пяст» також пов'язували з

неефективним проведенням національної політики польського уряду на західноукраїнських землях. Усунення українського населення від впливу на суспільно-політичні процеси стримувало розвиток польсько-української співпраці.

Отже, протягом 20-х рр. ХХ ст. найвпливовішою польською політичною силою у середовищі селянства була ПСЛ «Пяст». Важливе значення для зміцнення позицій партії мало створення розвинутої мережі повітових і первинних організацій, проведення агітацій в сільських громадах. Досвід політичної боротьби і успішні методи політичної діяльності забезпечили їй широку підтримку польського населення Галичини. Попри розкол «Пясту» на ПСЛ «Єдність людова» та Польський союз людовців (далі – ПСЗЛ), це була провідна політична сила, що представляла інтереси польського селянства і водночас мала помітний вплив на західноукраїнське суспільство.

Порівняно з поміркованими селянськими партіями, дещо слабшою на західноукраїнських землях була позиція радикальних партій ПСЛ «Лівіця» та ПСЛ «Визволенє», оскільки вони не приділяли значної уваги створенню партійних осередків, зосередившись на агітаційній роботі серед селянства, мали незначні організаційні ресурси, а також недостатню кількість друкованих видань. Ситуація змінилася після травневого перевороту 1926 р. Саме в цей час посилювалися впливи СХ та ПСЛ «Визволенє» – організацій, що підтримували ідею повернення до влади Ю. Пілсудського, який був популярним у середовищі польських селян на західноукраїнських землях. Вдало використовуючи політичну ситуацію, радикальні селянські партії упродовж 1926–1927 рр. зуміли створити мережу своїх осередків, які масово поповнювалися за рахунок переходу членів ПСЛ «Пяст» на бік проурядового табору, оскільки «Пяст» була в опозиції до режиму санації. Однак поразка польських селянських партій на парламентських виборах 1928 р. призвела до занепаду їхніх організаційних структур у Галичині.

Незважаючи на те, що представники польських селянських партій були прихильниками різних концепцій щодо вирішення національного питання на

західноукраїнських землях, їх об'єднувало те, що основне своє завдання вони вбачали в забезпеченні територіальної цілісності польської держави. Головною відмінністю було те, що представники ПСЛ «Пяст» прагнули зміцнити позиції Польщі на «східних кресах», усунувши українців від важелів політичного впливу, при цьому дотримуючись курсу національної асиміляції. Селянські радикали ПСЛ «Лівиця» та ПСЛ «Визволене», на відміну від ПСЛ «Пяст», декларуючи співпрацю з українським населенням, насправді застосовували методи державної асиміляції.

Погіршення політичного й економічного становища в Польщі на початку 1930-х рр., наступ санації на демократичні свободи громадян та світова економічна криза негативно вплинули на становище польського та українського селянства Східної Галичини.

У березні 1931 р. відбулося об'єднання трьох польських селянських партій в єдину політичну організацію – «Стронніцтво людове» (далі – СЛ), яка у своїй програмі задекларувала загальні гасла рівноправності громадян різних національностей, зокрема свободу культурного й економічного розвитку, право надання національним меншинам повноти місцевого самоврядування, окресленого рамками польського законодавства [380, s. 302]. Разом із цим, у СЛ вважали, що українцям можна надати зазначені свободи, якщо вони визнають необхідність провести парцеляцію великої земельної власності у краї з огляду на інтереси польських селян. Відповідну заяву з цього приводу зробив В. Вітос у грудні 1932 р. у Львові під час конференції польських опозиційних політичних партій [21, арк. 95].

Наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. відбулося послаблення впливів польських селянських партій у суспільно-політичному житті Східної Галичини, тому створення єдиної селянської політичної організації СЛ не викликало занепокоєння в середовищі українського національного руху. Лідери УНДО вважали нереальним тривале існування організації, створеної на базі «наближеного до ендеції» ПСЛ «Пяст», радикального ПСЛ «Визволене» та «майже комуністичного» СХ [797, с. 7]. Зокрема у 1931 р. представники

провідної української партії, називаючи СЛ «строкатим зборищем різних елементів», відкидали можливість подальшого існування цієї партії [785, с. 1].

Зазначмо, що лідери польської селянської партії поширювали свій вплив, вдало використовуючи економічні гасла, які як ніколи були актуальними на тлі кризи і серед польського, й українського селянства. Зростання мережі СЛ на західноукраїнських землях викликало стурбованість в українських політиків. У червні 1933 р. друкований орган УНДО – тижневик «Свобода», вказував на необхідність посилити політичну діяльність серед селян.

В умовах загострення економічної кризи орієнтовані на українське селянство політичні партії краю висували співзвучні з СЛ вимоги. До прикладу, резолюції УСРП були ідентичними до подібних документів, прийнятих польською селянською партією. Вони вимагали ліквідації монопольних промислових об'єднань, збалансування цінової політики щодо сільськогосподарських та промислових товарів, т.зв. «ножиці цін», полегшення податкового тиску, проведення земельної реформи без відшкодування і т.д. [842, с. 2]; [604, с. 2]. Для захисту економічних інтересів селянства СЛ, на відміну від українських політичних організацій, застосовувало радикальні методи – страйки, що популяризувало польську партію серед українців. У червні 1936 р. в с. Острів Тулігловський Рудківського повіту відбувся селянський страйк, який підтримало СЛ, основною причиною якого була вимога підвищити заробітну плату працівникам місцевого фільварку. Активну участь у подіях взяли українці [477, с. 1–2].

Щораз більшу популярність «людовців» серед українського селянства відзначили представники УНДО. Проаналізувавши ситуацію, що склалася, вони визнали, що СЛ вдало використало прогалини в роботі українських організацій із селянством. На жаль, українських діячів не цікавили першочергові проблеми селян, серед яких, зокрема, оплата праці. УНДО, відзначивши реальність гасел і методів політичної діяльності СЛ, дійшли висновку про необхідність створити власні важелі контролю за умовами праці сільськогосподарських робітників перед економічним визиском польських поміщиків [477, с.1–2].

Зауважмо, що однією з причин участі українців в акціях СЛ була неоднорідність політичних орієнтацій українського селянства та його слабкий зв'язок із представниками українських політичних партій у деяких повітах краю, через що українські селяни вступали до СЛ.

У вересні 1935 р. відбувся тритижневий страйк, організований Калуською повітовою організацією СЛ, у якому взяло участь українське й польське селянство; це була перша спроба спільного політичного виступу проти прийняття нової конституції та виборчого закону [1107, s. 227]. Керівництво СЛ позитивно оцінило його перебіг й солідарну позицію селян [1212, s. 283]. Активізація діяльності СЛ на початку 1937 р. спричинила залучення до спільних політичних виступів українців, пов'язаних із приготуванням до страйку. На січневому Конгресі партії ухвалили спеціальну резолюцію, у якій підтримали вступ українських селян Галичини до організації. Розуміючи, наскільки важливою є підтримка цієї акції з боку українського населення, делегати висловили переконання, що співпраця польських і українських селян зумовлена насамперед спільними селянськими інтересами, а також визнанням того, що національні й культурні потреби обох сторін є найкращим способом налагодити співжиття обох народів у польській державі [1143, s. 3]; [954, с. 86].

Українське селянство в Калуському, Рогатинському, Підгаєцькому, Бучацькому, Чортківському та Копичинецькому повітах підтримало страйк СЛ [1065, s. 39–40]. До прикладу, під час пацифікації страйку в Підгаєцькому повіті серед заарештованих було 5% українців [383, s. 193].

Легальні українські політичні організації негативно сприйняли політичну акцію «людовців», виступивши проти залучення українських селян до страйкової боротьби. Незважаючи на спільність економічних і політичних вимог, українські політичні партії не підтримували методів СЛ щодо розв'язання низки ключових моментів проблеми, зокрема щодо врегулювання земельного питання між українським і польським населенням краю. Категорично проти участі українського селянства у страйковій виступили представники ОУН [1091, s. 157]. Єдиною, хто підтримав цю акцію, була КПЗУ.

У Галичині з польською селянською організацією солідаризувалися місцеві осередки КПЗУ у Стрию та Бурштині [265, арк. 91].

Актуальним для представників СЛ і надалі залишалося питання колонізації. Вони висували тези про необхідність посилення польського етнічного чинника на кресах, вважаючи безпідставними претензії українців на територію Галичини [266, арк. 5зв]. Найбільше обурення серед представників українського національного руху викликали заяви «людовців» щодо колонізації східних територій Польщі. На початку 1935 р., незадовго до укладення угоди про «нормалізацію», СЛ розпочало нову хвилю закликів до колонізації західноукраїнських земель. У лютому 1935 р. у тижневику «Piast» з'явилася стаття Павела Бобека, у якій наголошено, що наболіла аграрна проблема на етнографічних польських землях вимагає руху поляків на схід. Автор також вказував на необхідність забезпечити культурні потреби осадників, що передбачало збільшення польських шкіл, культурних організацій та посилення впливу католицької церкви на території Східної Галичини, із чим категорично не могли погодитися українці. П. Бобек підсумував, що велика власність на західноукраїнських землях не може бути основою суто української колонізації, оскільки ця проблема є для польського селянина й усього народу «питанням бути чи не бути» [994, с. 2]. Подібну заяву «людовці» зробили в той час, коли значна частина польських політиків переосмислювала доцільність проведення колонізації. На можливі негативні наслідки її проведення, зокрема, вказували такі відомі політики, як В. Грабський та С. Лось [485, с. 150]. Незважаючи на це, у середовищі прихильників польського селянського руху Східної Галичини ідея посилення осадницької акції і далі була популярною [650, с. 399–401].

Заяви «людовців» підтримали високі урядові чиновники. 1 жовтня 1936 р. уряд оголосив перелік маєтків у Східній Малопольщі, що підлягали примусовій парцеляції. Це викликало рішучий спротив представників українських політичних партій. 15 жовтня 1936 р. УНДО розпочало масштабну антиколонізаційну акцію. У Львові організовано масовий мітинг протесту, учасники якого схвалили низку резолюцій, вимагаючи: 1) парцеляції на користь

місцевого населення; 2) скасування інструкції про заборону продажу землі особам української національності; 3) припинення дотацій на військову та цивільну колонізацію [806, с. 4]. Лідери УНДО в сеймі неодноразово порушували питання нормалізації парцеляції в краї та припинення подальшого припливу колоністів [387, с. 46–47]. У процесі антиколонізаційної кампанії представники партії критикували діяльність «людовців», яка, на їхню думку, сприяла зростанню напруження щодо цього питання [834, с. 35–37]. Саме тому українські політичні партії не підтримали селянський страйк 1937 р. та виступили із закликом до українського населення не брати участі в ньому.

Отже, упродовж усього міжвоєнного часу на східногалицьких землях тривала боротьба між різними суспільно-політичними силами за вплив на селян. У своїх програмних документах політики приділяли значну увагу аграрному питанню та пропонували різні варіанти його розв'язання. Проте антиукраїнська політика офіційної Варшави не дала змоги вирішити аграрної проблеми на користь місцевого населення. Зауважмо, що брак єдності українських політичних партій, навіть близьких ідеологічно, та взаємне протистояння призвели до розпорошення соціуму.

Поширення впливу польських селянських партій серед українського населення мали певний успіх до середини 1920-х рр., що можна пояснити недостатнім рівнем розвитку організаційних структур українського національного руху. Проте наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. завдяки активній контрпропаганді представників українських політичних партій та високому рівню національної свідомості українського населення впливи польських селянських організацій у Галичині було зведено до мінімуму.

РОЗДІЛ 7

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ

7.1. Культурно-освітня сфера

Після поразки УНР і ЗУНР західні українці опинилися під загрозою насильницької асиміляції, чому сприяла культурно-освітня політика польської влади. У листопаді 1918 р. уряд оголосив про створення загальної безкоштовної і світської школи, доступної для всіх верств населення, а за кілька місяців – 9 лютого 1919 р. – з'явився декрет, який зобов'язував дітей віком від 7 до 14 років відвідувати школу та визначав покарання батькам, які не виконували цих положень. Уведення загальнообов'язкового шкільного навчання мало на меті підвищити рівень освіти та зменшити, а згодом і повністю ліквідувати неписьменність сільського населення [619, с. 499]. Щоправда оплата за навчання збільшилася: учні 1–4 класів платили по 300 марок щорічно, а 5–8 класів – 600 марок [541, с. 2].

Польська Конституція гарантувала громадянам країни, які належали до національних меншин рівні права та можливості [391, с. 75]. Попри гарантії надані основним законом Польща, як незалежна держава, активізувала процес денаціоналізації українського населення, реорганізовуючи освітню галузь. Міністерство віросповідань і публічної освіти ліквідувало Крайову шкільну раду, яка діяла з червня 1920 р. Натомість у лютому 1921 р. функції шкільної ради перебрав Кураторія Львівського шкільного округу (охоплювала територію Львівського, Тернопільського, Станіславського воєводств), яка наглядала за шкільництвом краю [254, арк. 1].

Кураторія поділялася на п'ять відділів [256, арк. 2]: 1) загальний відділ; 2) відділ загального шкільництва і вчительських семінарій; 3) відділ середнього загальноосвітнього шкільництва; 4) відділ професійного шкільництва; 5) початкової освіти.

Після рішення Ради послів держав Антанти про остаточне включення до Польщі території Галичини влада вирішила полонізувати українські навчальні

заклади. В обіжникові кураторії від 30.10. 1923 р. (ч. 3316) ішлося про те, що «всі школи як публічні, так і приватні на території Речі Посполитої Польської є в тіснім значенню слова польськими школами. Про інші школи, які не відповідають ідеї польської державності в польській державі, не може бути й мови» [549, с. 1]; [986, с. 35]. На цьому принципові ґрунтувалася освітня й культурна політика держави, що відобразилося у т.зв. «кресових законах» – «Законі про деякі положення організації шкільництва» та «Про держану мову адміністративних органах та місцевого самоврядування» від 31 липня 1924 р [372]; [373]; [374]. Ці закони мали забезпечити асиміляцію українців та інших національних меншин у Польщі. У першому із цих законів зазначено: основним типом державної школи є двомовна (утраквістична), яка насправді була польською, бо основні предмети викладали саме польською мовою, другий констатував, що на території Польщі державною мовою є польська [374, s. 1212–1213]. Існувала заборона на вживати слова «українець», «український», як шкідливі і небезпечні для Речі Посполитої. Також в українських школах заборонено викладати національну історію та співати українські пісні [137, арк. 2]. Під міністерську заборону потрапили праці українських авторів. Зокрема твори І. Вагилевича, Б. Грінченка, Я. Головацького, І. Котляровського, Г. Квітки-Основ'яненки, І. Нечуй-Левицького, С. Руданського, Ю. Федьковича, М. Шашкевича [255, арк. 4]. Отже, українська мова зазнала утисків у школах та у спілкуванні. Стрімко зростала кількість польських шкіл на східногалицьких землях: 537 шкіл у 1911–1912 н. р. і 1 872 у 1920–1921 н. р., натомість кількість початкових шкіл з українською мовою викладання за ці роки зменшилася із 2 612 до 1 930 [856, с. 29].

Українські громадські організації, духовенство й політичні партії, усвідомлювали небезпечні наслідки проурядової санаційної політики, єдиним фронтом чинили протидію полонізації навчальних закладів, як у сільській місцевості, так і в містах. Вони ініціювали акції супротиву та збору звернень на підтримку національної школи в сільських початкових школах; фінансово допомагали талановитій українській молоді отримати середню та професійну

освіту. Незважаючи на масові протести громадськості, уже в 1926–1927 н.р. в Західній Україні було 1 934 двомовних і 2 270 польських шкіл, а українських – лише 845 [141, арк. 4], а наступного навчального року – 771 [355, с. 105]. Про критичне становище української школи повідомляла газета «Діло», акцентуючи увагу читачів на знищенні української школи в результаті освітньої політики держави: у 1926 р. в Копичинецькому, Скалатському і Радехівському повітах не було жодної української школи, а в Чортківському, де українське населення, за даними офіційними польської статистики, становило 60%, залишилась одна українська школа [925, с. 2].

Катастрофічною залишалася ситуація у сфері освіти і в середині 30-х років ХХ ст. Згідно архівних даних на кінець березня 1935 р. у Львівському шкільному окрузі працювало 4 924 державні школи. З них 2 329 шкіл були польськими, 2 016 – утравістичними, 550 – українськими, 5 – німецькими та 4 – двомовними (з польською та німецькою мовами навчання) [257, арк. 28].

Часто для школи відводили непристосовані приміщення, що стояли пустою: малі, темні, сирі та холодні. Пересічна сільська школа складалася з довгого коридору, одного чи двох класних приміщень та житла вчителя. У сінях стояв вішак із кілками, де учні залишали верхній одяг та головні убори, у класній кімнаті – стіл для вчителя, чорна таблиця, шафа із шкільним приладдям, лавки для учнів [573, с. 218]. Характерними для того часу були переповнені класи, брак книжок і зошитів. Проблемним було й те, що батьки не завжди виконували свої обов'язки. Селяни більше уваги приділяли господарці, залучаючи дітей до хатньої роботи, і розглядали навчання з погляду практичності. Якщо навчання не виправдовувало їхніх очікувань, то вони швидко втрачали довіру і до школи, і до вчителя [919 с. 14]. Освітній закон 1924 р. покладав утримання національних шкіл на громади [619, с. 499], а тому для багатьох селян витрати на школу були додатковим тягарем, адже громада мала побудувати чи винайняти шкільне приміщення, закупити внутрішнє обладнання класів. Якщо при школі не було приміщення для вчителя, то селяни

компенсували йому витрати на житло [951, с. 11.]. Видатки на освіту склали близько 500 злотих, а у великих селах – і кілька тисяч [912 с.11].

У 1930–1931 н. р. у сільській місцевості на західноукраїнських землях у польських школах навчалося 56,7 тис. дітей української національності, в утравістичних – 250,8 тис., а в українських – 77,1 тис. Кількість селянських дітей-українців, які навчалися в українських школах, зменшилася на 36,5 тис. осіб у 1936–1937 н. р. порівняно із 1930–1931 н. р. [866, с. 174–177].

У результаті освітньої реформи 1932 р. у Польщі було змінено організаційну структуру системи освіти та запроваджено триступеневу систему початкових шкіл. Школа I ступеня – чотирикласна, II – шестикласна і III – семикласна. Ліквідовано восьмирічні гімназії, замість яких створювали чотирирічні гімназії, дворічні загальноосвітні й трирічні професійні ліцеї [619, с. 499]. У 1938–1939 н. р. із 5 тис. загальноосвітніх шкіл на території Львівського, Станіславського і Тернопільського воєводства 3,4 тис. були I ступеня, які давали дітям тільки елементарні знання, і в них навчалося 39% всіх дітей шкільного віку, у школах II ступеня – 23,4% дітей, а III ступеня – 37,6% [866, с. 175–177].

Репресивна політика польської влади була спрямована не тільки на ліквідацію українських шкіл, а й на зменшення чисельності вчителів-українців. Адже ефективним методом полонізації шкільної освіти було формування вчительського персоналу. Здійснювався ретельний добір кадрів «неблагонадійних» замінювали вчителі-поляки, метою яких було асимілювати молоде покоління, навчати дітей у «правильному» патріотичному дусі. При цьому вони застосовували до своїх учнів і силові методи [930, с. 7]; [891, с. 101]. Прикладом може слугувати поведінка вчительки М. Городецької зі с. Глуховець Львівського повіту, яка, за твердженням селян, перетворила школу на корчму, де продавала горілку; окрім цього тримала свиней та корів у приміщенні. Замість того, щоб вчитися, діти були змушені обробляти учительський город, рубати дрова, збирати траву та кропиву для худоби і свиней. Селяни скаржилися, що саме ця «типова піонерка сусідської

шляхетської культури» доклала зусиль, що в результаті сфальсифікованого плебісциту громада села отримала польську школу [581, с. 4].

Освіта сільських дітей непольської національності не мала виходити за рамки елементарних навичок читання і писання. Влада не схвалювала заохочень здобувати знання, а інколи й карала вчителів за старанне виконання своїх обов'язків.

Зазначмо, що можливості здобуття освіти в селах та містах були попросту контрастними. У сільських місцевостях існували початкові школи I–II ступеня, натомість школи III ступеня були переважно в містах. Зокрема на території трьох східногалицьких воєводств налічували 768 шкіл III ступеня (13% загальної кількості навчальних закладів такого типу), які давали можливість вступу до гімназій [777, с. 233]. Отож сільським дітям були недоступні гімназійні форми навчання, оскільки це вимагало закінчення щонайменше шести класів початкової школи.

Окрім перешкод із боку влади, зменшенню частки української сільської молоді серед учнів гімназій зумовлювало й погіршення матеріального становища селянства та висока оплата за навчання. За твердженням Я. Грицака, селянин до Першої світової війни міг забезпечити навчання в гімназії одного чи двох своїх синів, а в міжвоєнний період навчання дитини було доступним кожному третьому чи четвертому господареві [563, с. 188].

Про зменшення чисельності учнів гімназій, вихідців із селянських сімей, переконливо свідчить і ситуація у Львівській академічній гімназії, де у 1931–1932 н. р. лише 9 із 409 учнів були дітьми селян, тоді як напередодні Першої світової війни частка сільської молоді в цьому закладі складала 53,3% [722, с. 115]; [757, с. 200].

Важливе місце в підвищенні загальноосвітнього і культурного рівня селян Галичини посідали громадські товариства «Просвіта» та «Рідна школа», серед основних завдань яких – створення приватного шкільництва, що могло б зупинити катастрофічні наслідки асиміляторської політики польського уряду, а також утвердження національної свідомості та забезпечення патріотичного

виховання селянської молоді. Наприкінці 1930-х рр. на західноукраїнських землях функціонувало 20 приватних загальноосвітніх середніх навчальних закладів (гімназій та ліцеїв) і 7 фахових шкіл, де в 1936–1937 н. р. навчалося 37% дітей селян [905, с. 120]; [624, с.16].

Мета і «Просвіти», і «Рідної школи» – подолати неписьменність, яка, за даними І. Зуляка, на початку 1930-х рр. становила у Львівському воєводстві – 34,1%, у Тернопільському – 33,4% і у Станіславському – 42,2% селян [630, с. 649–654]. Із цього приводу член Головного відділу товариства «Просвіта» у Львові В. Мудрий зазначив, що освіта народу є фундаментом не лише матеріального добробуту, а й національної свідомості, на якій розвивається культура [659, с. 3]; [630, с. 186].

Постійні заклики «Просвіти» і «Рідної школи» боротися з неписьменністю передусім у селі підтримували всі національно-культурні товариства та духовенство на чолі з митрополитом Української Греко-католицької церкви Андреем Шептицьким. Особливе місце в реалізації програми ліквідації неписьменності відводили галицькій сільській інтелігенції, яка в міжвоєнний період із появою прошарку освіченого селянства організувала освітні курси, керуючись вказівками й інструкціями місцевих філій «Просвіти», адже масова неписьменність у сільській місцевості була національною проблемою.

«Просвіта» закликала українську громаду, усіх писемних українців до співпраці над навчанням неписемних, проголосивши такі гасла: «Кожний(-а) письменний(-а), навчи одного неписьменного читати й писати», «Навчімо неписьменного – книжку до рук» [538, с. 461]. Товариство планувало видати відповідні підручники, які містили б елементарну інформацію з читання, писання й математики [630, с. 190]. Було опубліковано десятки посібників і підручників.

Навчання переважно відбувалося в читальні, школі або в орендованому приміщенні, а розклад занять узгоджували з відділом просвітнього осередку. Заняття тривали не більше як 6 годин щоденно впродовж 10–12 тижнів. На

курси зараховували осіб, які зовсім не вміли читати й писати або здобули тільки початковий рівень. Навчання також передбачало вивчення чисел до 100, ознайомлення з мірами, церковний спів, а також слухачі курсів мали змогу відвідати лекції з теорії раціонального господарювання, історії, географії, природознавства й гігієни [235, арк.12].

Окрім цього, тільки в 1933–1938 рр. було організовано 700 курсів для понад 1,6 тис. сільської молоді. Проте серйозною перешкодою в організації курсів для неписьмених була відсутність приміщень, які в читальнях і філіях займали військові, поліція та інші польські організації. Для навчання неписьмених потрібно було отримати дозвіл місцевої влади, яка забороняла організацію не лише приватних шкіл, а й курсів для неписьмених селян. У таємному меморандумі кураторії Львівського шкільного округу органам адміністративної влади йшлося про виявлення та ліквідацію українських приватних навчальних закладів, освітніх курсів тощо [307, арк. 1–3].

Розуміючи значення освіти для народу, представники сільської інтелігенції підтримували педагогічне товариство «Рідна школа», створюючи його філії по селах. Бюджет товариства поповнювали головно з різдвяних і великодніх грошових збірок, добровільних пожертв, призначених на потреби українського шкільництва [496, с. 1–2].

Для ліквідації неписьменності особливо важливого значення надавали читанню вголос, що практикували в читальнях, даючи змогу широкому колові селян послухати різножанрові твори та взяти участь в обговоренні прочитаного. Для «голосного читання» призначали відповідні пори року, дні й години тижня [778, с. 18]. Активну участь у читанні вголос брали сільські вчителі та священики. Обговорюючи прочитане, селяни ставили запитання, які часто виходили за межі прочитаного, тому вчитель чи священик міг пояснити селянам незрозумілі закони, основні засади партійних програм, релігійні догми, історичні події, крок за кроком формуючи їхній світогляд. Саме під час такого спілкування сільська інтелігенція «здобувала безперечний авторитет у громади,

а відтак – розглядалася нею як неухильний поборниця освіти і культури» [584, с. 299–300].

Від 1930-х рр. у села активно проникла така технічна новинка, як лампове радіо, завдяки якому можна було спільно слухати здебільшого польсько-мовні радіопередачі зі Львова та дискутувати, обговорюючи почуте [742, с. 87].

Серед селян щораз більшої популярності набувала друкована періодика. Зі сторінок преси вони дізнавалися, «хто вони, чого їм хотіти і домагатися в житті як боротися за свої права та шанувати здобутки, які дісталися через довголітню вперту боротьбу» [506, с. 33]. Саме преса «розганяє темноту, а ширить свідомість» [827, с. 2–3]. Активно у цьому напрямі працювали сільські вчителі, які вели освітню, пошукову роботу, пропагували творчість українських письменників та вчених, передавали власні періодичні видання до читалень «Просвіти», організували курси швачок, домогосподарок тощо. Як зауважує О. Субтельний, в особі вчителя і юриста сформувався новий тип проводу, який намагався пристосувати українське селянство до вимог тогочасного суспільства [893, с. 284].

Товариства «Просвіта» і «Рідна школа» періодично організували курси підвищення професійного та культурно-освітнього рівня селян через постійні переслідування з боку польського уряду та безпідставне закриття приватних навчальних закладів. У 30-х рр. ХХ ст. на кожен читальню «Просвіти» припадало щорічно 10–14 викладів за участю 80–120 селян. Окрім курсів, найбільш поширеним заходом, спрямованим на піднесення рівня освіти селян, було виголошення рефератів. У гуртках «Рідної школи» упродовж 1936–1938 рр. прочитано 1 760 рефератів для 48,5 тис. селян. Зросла популярність курсів українознавства «Рідної школи» – 43 курси за 1933–1938 рр. для понад 1 тис. галицьких селян [849, с. 11, 12, 136].

Водночас товариства урізноманітнювали тематику та збільшували кількість видань науково-популярної літератури, газет і журналів, серед яких «Українська школа», місячник «Життя і знання», спеціальні календарі та ін. Популярними були видання «Історичної бібліотеки». У 1930-х рр. користувачів

книгозбірнями «Просвіти» збільшилося удвічі порівняно з довоєнним часом. У громадських бібліотеках «Рідної школи» було 17 тис. читачів, із яких 70% становила молодь [849, с. 42, 43, 51]. Проте, на жаль, подолати неписьменність на галицьких землях у міжвоєнний період серед українського населення не вдалося через суб'єктивні й об'єктивні причини, серед яких найвагоміша – освітня політика польської влади щодо національних меншин.

Місцеві священики, вчителі та члени товариства «Відродження» проводили роз'яснювальну роботу серед селян, зокрема серед молоді, про шкідливість алкоголю та тютюну [956]; [957]; [958]; [548]. Священики у багатьох парафіях Львівської архієпархії ГКЦ під час Першого причастя вимагали від хлопчиків обіцянку не вживати алкоголю і не курити до 21 року, а наречені обіцянку давали на Біблії [848, с. 218]; [559, с. 70]. Сільська інтелігенція разом із селянами організовувала антиалкогольні плебісцити, щоб обмежити доступність спиртових виробів для населення, особливо в селі. Протягом міжвоєнного періоду товариство «Відродження» ініціювало понад 400 плебісцитів [848, с. 242–243]; [864, с. 279], унаслідок яких, щоправда, лише у деяких селах позакривали корчми.

До антиалкогольної кампанії долучалися молодіжні товариства, осередки яких здебільшого були в сільській місцевості, а саме: «Сокіл», «Січ», «Луг», «Пласт», які також боролися за збереження в селі народних традицій і дбали про ліквідацію неграмотності. Вони щорічно влаштовували показові гімнастичні виступи, тренування із техніки гасіння пожеж, популяризували здоровий спосіб життя, долучалися до патріотичного виховання молоді [848, с. 242–243].

Значний вплив на господарське піднесення галицького села мала діяльність товариства «Сільський господар». Члени товариства навчали селян раціонально вести господарство, ознайомлювали із впровадженням новітніх агрономічних технологій, які давали змогу отримати більший врожай на невеличких клаптиках землі. Усе це впливало на зростання матеріального благополуччя селянської сім'ї. Товариство «Сільський господар» ініціювало

Хліборобський вишкіл молоді, щоб підготувати кваліфіковані кадри з агрономічною освітою, які б створювали б зразкові господарства.

Отже, незважаючи на несприятливі політичні, суспільні та господарські умови, зазнаючи переслідування й утисків з боку польської влади, українське населення міжвоєнної Галичини зберегло свою мовно-культурну ідентичність. Цьому сприяла діяльність культурно-освітніх організацій, зокрема «Просвіти» та Українського педагогічного товариства «Рідна школа». Поліпшити добробут народу, поширюючи спеціальні знання із ведення сільського господарства, ставило собі за мету товариство «Сільський господар». Незважаючи на певний консерватизм селянського соціуму, через мережу читалень, гуртків, курсів, поширення книг та періодичних видань, завдяки активній діяльності інтелігенції (передусім священників та вчителів), поступово змінюється й розширюється світогляд селян, формується почуття національної гідності й патріотизму. Аналогічну працю також проводили польські, єврейські та німецькі культурно-освітні організації.

7.2. Соціально-побутові умови

З господарською діяльністю тісно пов'язувався побут селянства Галичини, який у міжвоєнний період не зазнав корінних змін, залишаючись консервативним у суті своїй упродовж останніх століть. Доказом цього слугували взаємини в селянській родині, методи ведення господарства, традиції у спорудженні житлових і підсобних будівель.

Як відомо, сім'я об'єднувала людей, зв'язаних морально-правовою (шлюбною) чи родинною спільністю. Тому склад (кількість членів, поколінь, шлюбних пар, дітей) і структура сім'ї (спосіб та організація зв'язків між її членами – батьки, діти, чоловік, жінка, родичі) залежав передусім від характеру цих взаємин [590, с. 321].

В етнографії існує поділ сімей на два типи: малі і великі. Малою (простою, нуклеарною, індивідуальною та ін.) вважають сім'ю, в якій кровноспоріднені зв'язки між її членами та подружніми парами побудовані, як

правило, за родинною вертикаллю (за винятком зв'язків між неодруженими дітьми). Найбільш поширені малі сім'ї двопоколінні (подружня пара й неодружені діти) або однопоколінні сім'ї (бездітне подружжя або батьки, діти яких одружилися і живуть окремо). Різні за структурою малі сім'ї поділяються також на такі типи: нуклеарна (подружня пара й неодружені діти), неповна двопоколінна (один із батьків і діти), розширена трипоколінна (старша подружня пара, одна молода подружня пара і неодружені діти) [590, с. 329–330].

Найголовнішою ознакою великої сім'ї є наявність двох чи кількох подружніх пар родинної близькості за горизонталлю: одружені брати й сестри. Членів великої сім'ї об'єднує спільне господарство, спільна власність на засоби виробництва і спільне проживання. Із розвитком товарно-грошових відносин такі сім'ї відходять в минуле [590, с. 329–330].

У сім'ї верховенство традиційно належало чоловікові, батькові, йому мали підпорядковуватися інші члени родини. Батько (чоловік) виконував основну чоловічу господарську роботу, відповідав за благополуччя і внутрішній лад у сім'ї перед громадою.

Уклад малої сім'ї, зокрема повної двопоколінної, у якій усе господарство базувалося на праці подружньої пари, забезпечував жінці більшу самостійність і більші права. Велике значення мало й те, що, згідно з народним звичаєвим правом, придане, посаг, які приносила жінка в сім'ю чоловіка, залишались її особистим майном. До приданого входив і земельний наділ, т.зв. «материзна», яка ніколи не входила в спільне родинне майно, її не ділили між членами сім'ї, а передавали в спадщину по жіночій лінії [693, с. 31]. Жінка також мала право розпоряджатися і прибутками домашнього господарства (молоком, птицею, яйцями тощо) [590, с. 331].

У внутрішніх сімейних взаєминах традиційно надзвичайно важливими були стосунки батьків і дітей. Неповага дітей (незалежно від віку) до батьків була недопустимою; це було великим злом і гріхом із релігійного погляду, адже порушувало одну із Божих заповідей «Шануй отця і матір твою». Таку

поведінку осуджувала і громада. Під час конфлікту батьків і дітей звичай, як і громадська думка, часто надавали перевагу батькам, незважаючи на те, хто правий. Зовнішнім виявом поваги до батьків було обов'язкове звертання на «Ви» [590, с. 334].

Традиційно родинне виховання галицьких українців базувалося на християнських засадах та народній моралі, які вчили бути чесними, а брехню і крадіжку вважали великим гріхом. Селяни поділяли злодіїв на дві категорії за важкістю злочину. Значну групу складали злодійкуваті люди, які, за народним переконанням, народилися «під такою планетою – що побачать, те мусять украсти». За це карали зневагою цілої громади. Зазнавши неслави злодія, ці люди не могли її позбутися до кінця свого життя, а часом «дурна слава» супроводжувала і їхніх дітей. Відомі випадки, коли їхні діти та онуки не могли одружитися в своєму селі, бо «то із злодійського роду» [559, с. 65] Були також і карні злочинці, т.зв. «за заводіві злодії», яких передавали державному правосуддю.

Проте крадіжки в галицьких селах – явище не надто поширене, про що, зокрема, свідчить звичка не замикати дверей, коли господарі ненадовго відлучалися з хати, хоча дерев'яний засув був у кожній хаті. Коли вся сім'я виходила на сінокіс чи жнива, двері перекривали жердиною – на знак того, що нікого немає. І цього було достатньо, щоб у дім ніхто не заходив [559, с. 65].

Були властиві доброзичливі, дружні стосунки, почуття родинності між іншими членами сім'ї, зокрема між братами й сестрами. Традиційно існувала субординація не тільки у взаєминах між батьками і дітьми, а й між братами і сестрами. Першим за стіл сідав господар сім'ї, а за ним – усі інші. Старші брат і сестра мали перевагу перед молодшими. Наймолодші мали слухати старших. Коли помирав батько, обов'язком старшого брата було опікуватися молодшими братами й сестрами, дбати про їх одруження. Глава сім'ї відповідав не тільки перед родиною, а й перед сільською громадою за правильний поділ господарства і землі в разі розпаду великої сім'ї.

Як було зазначено в попередніх розділах, селянські господарства здебільшого були малоземельними. Однак їх все одно ділили, передаючи у спадок, і малоземелля щораз більше охоплювало галицьке село. Зважаючи на роздробленість селянських наділів та вузькосмужжя типовими були непорозуміння чи спори за межу – чи не в кожному селі по всіх повітах Галичини, передусім між батьком і сином чи між двома братами. В умовах гострої нестачі землі родичі готові були посваритися за клаптик ґрунту, а наживалися на цьому, звичайно, судді, адвокати, мірники. Найчастіше сварилися за т.зв. «межу», коли під час оранки кінь сусіда зрізував, наприклад, 10–20 см від півметрової парцели сусіда. Ображений сусід одразу кликав таксаторів, які визначали суму завданих збитків. Якщо «супротивник», яким міг бути навіть батько, не хотів платити, то справу передавали до суду. Джерела наводять розцінки, які треба було сплатити лише на першому етапі судового розгляду, а саме: подання – 30 злотих; комісія для розгляду справи – 12,5 злотих; перевезення комісії на місце – 15 злотих; адвокат – 80 злотих; інші видатки (наприклад, могорич свідкам) – 60 злотих [1153, s. 162].

Інша сторона на першому етапі платила лише 80 злотих адвокатові, однак у разі програшу мала відшкодувати офіційні судові витрати. Добре, якщо все вирішувалось на першому суді, але такі справи могли тривати 2–3 роки, і тоді господар, хоч і вигравав судовий процес, сплачував за таку «перемогу» суму, за яку можна було купити 2 морги поля [1153, s. 162].

Проте об'єктом поділу, спадкування була не тільки земля, ділянки поля, лук, ліс, угіддя, а й інші матеріальні цінності, насамперед житлові та господарські будівлі селянського двору, де утримували свійських тварин і птицю, зберігали корми, сільськогосподарський реманент і транспортні засоби.

Облаштованість селянських дворів у міжвоєнний період в різних регіонах Галичини, як і інші матеріальні особливості селянського господарства, залежала передусім від величини земельного наділу, матеріального достатку, а не від локальної етнографічної специфіки. У багатьох господарствах здебільшого зберігався більш-менш повний комплекс забудови селянської

садиби: хата, хлів, стодола, деякі господарства охоплювали також господарські будівлі (шопа, повітка). Рідко господарі мали і «промислові» будівлі: олійню, кухню, сукновальню та ін., які переважно були розташовані поза селянськими дворами, як і млин, вітряки чи колиби на пасовиськах, які завжди стояли у призначеному для цього місці. У бідних господарствах забудова двору, як правило, була неповною, наприклад, хата та 1–2 господарські будівлі (хлів, повітка чи клуня) [590, с. 202–204]; [922, с. 473, 474–475, 485].

На думку М. Литвиновича, оптимальний земельний наділ для успішного ведення селянського господарства мав би становити 15 га [731, с. 131]. На жаль, таких селянських наділів було дуже мало, а тому й мало було селянських дворів з оптимальною традиційною забудовою. Попри це, селянський житлово-виробничий комплекс продовжував зберігати локальну етнографічну специфіку.

Зокрема для народної архітектури (житла) галицької Гуцульщини, що горами простягається на північ від Карпатського хребта – від річки Бистриця Солотвинська на північному заході до річки Черемош на південному сході, характерна зрубна техніка. Поширені були замкнені двори, т.зв. «гражди». Бідняцька гражда мала площу 110–120 м², багата – 400–600 м² [744, с. 213–214].

На північ від Гуцульщини на рівнинній місцевості (від Черемошу на півдні та до Дністра на півночі) розташований галицький етнографічний район Покуття. Зрубна техніка будівництва хати поступалася техніці «в ставні» зі стінами «в дим» чи глиносолом'яними «у вальки». Переважали чотирисхилі дахи, криті соломою «в стінки» із «козлами» зверху. Планування хати загальноукраїнське «хата-сіни-хата» [744, с. 257–258]. Функцію комори виконувала окремо побудована стодола. Практично в усіх хатах були і зовні, і всередині побілені стіни. Інтер'єр прикрашала багато оздоблена «скриня», що стояла на покутті замість стола. На ліжках було багато подушок у вишитих пошивках. Двори, як правило, були вільної забудови із П-подібним (у бідніших господарствах із Г-подібним) розташуванням будівель. Садиби огорожені штахетником [922, с. 462, 463–467].

Територія сучасної Тернопільської області (окрім північних волинських – Кременецького, Шумського і Ланівецького районів), за етнографічним поділом, належала до Західного Поділля. Поселення тут переважно були вулично-безсистемними або вулично-прирічковими; мали радіальну форму. Двори вільної забудови. Техніка будівництва хат, їх зовнішній вигляд та інтер'єр мали свою специфіку. Житла найчастіше будували на підвищених щодо вулиці місцевостях, часто споруджували кам'яні підмурки, що відділяли від дороги дещо вище розташовані городи й обійстя. Каркас хати робили з дубових стояків. Простір між ними заповнювали знизу каменями, зверху – вальками, у деяких місцевостях – «дилями». Стіни білили. У деяких селах стіни в інтер'єрі прикрашали рослинним орнаментом, в інших – сюжетно-побутовим. Дахи на хатах високі, криті солом'яними сніпками. Планування традиційне – «хата-сіни-хата», при цьому одна хата слугувала за кухню, інша – за світлицю [744, с. 113, 117].

Найбільш західна частина сучасної Тернопільської області, північні лівобережні райони сучасної Івано-Франківської області, зокрема Галицький і Рогатинський, східні і центральні Львівської – Золочівський, Перемишлянський, Пустомитівський, північна частина Миколаївського та деякі інші території формують район Опілля, який у народній архітектурі значною мірою продовжує традиції Поділля [744, с. 118].

Західна частина рівнинної Львівщини – Городоцький, Яворівський, Мостиський райони – за багатьма рисами народної культури тяжіє до історичної Волині (за сучасним поділом, входять Сокальський, Буський, Бродівський, Радехівський райони та північні частини Жовківського і Кам'яно-Бузького). На цій території були поширені двори вільної П-подібної, Г-подібної чи іншої забудови, хоча були і замкнуті двори-забудови під одним дахом, здебільшого в бідних господарствах. Планування традиційно українське – «хата-сіни-комора», рідко «хата-сіни-хата». Відмінності у внутрішньому плануванні не надто позначалися на зовнішньому вигляді жител, які найчастіше мали двосхилий дах, побілені стіни. Двері і віконні рами малювали в темно-

червоні та цегляні кольори. Якщо головний вхід у житло був із середини двору, то на протилежному боці від дороги прибудовували ганок, який виконував радше декоративну функцію, аніж ужиткову. Штахетну огорожу фарбували вапном у білий колір [744, с. 267].

За даними тогочасної преси, яка покликається на офіційну польську статистику, «із 100 селян – 59 живе в однокімнатній хаті, в якій живе 5 осіб. Ця кімната служить за спальню, кухню, їдальню, дитячу, світлицю, комірну... У двокімнатних – 29% селян. Селянська загорода має два будинки: хату, сполучену з хлівом, і стодолу» [983, с. 6].

Звернімо увагу на внутрішній інтер'єр хати галицького селянина. Вікна були переважно маленькі — 30х20 см або 50х30 см. У середині хати була кімната й сіни, які слугували і кухнею, і складом різних господарських речей. Долівка в незаможних селян була помазана жовтою або білою глиною, у заможних була смерекова або й дубова підлога. На стінах у кожній сільській хаті висіли образи. У житловому приміщенні до стелі була підвішена колиска, у кутку стояла постіль із тесаних дощок, покладених на чотири бруски, забитих у землю. «Вся родина спить нараз на однім ліжку, неохайнім, з незмінюваною соломою, з не провітрюваним сінником» [983, с. 6]. Накривалися старою ковдрою, виготовленою з ганчір'я та лахміття. Подушок не було, спали, звичайно, вдягненими. Під ліжками зберігали картоплю.

У більш заможних селян були ліжка з обструганих і пофарбованих дощок, були подушки з пір'я або зі свинячої щетини, а в найбагатших селян – ліжка, виготовлені в майстерні, подушки з пір'я або соломи, вкриті домотканими простирадлами і вовняними покривалами. Над постіллю висіли рушники.

У всіх хатах були стіл і лави, які стояли попід стінами. Від одвірка до стіни була полиця для посуду – мисник. У бідняків посуд був небагатий: почорнілі дерев'яні (згодом й алюмінієві) ложки, кілька металевих або череп'яних мисок, збанків та 1–2 чавунні горщики. Заможніші селяни використовували шафу-буфет, де виставляли розмальовані глиняні й фарфорові

тарелі. Приміщення освітлювали за допомогою скіпки; заможні селяни – газовою лампою. Електричне освітлення було доступне тільки в містах [712, с. 87–88].

Коли наставав час ділити двір (між одруженими братами чи між батьком і одруженим сином), якщо була фінансова змога, то намагалися побудувати нову хату. Але якщо змоги не було, хату і будівлі двору також ділили між «новими» сім'ями. У місцевостях, де було поширене планування «хата-сіни-хата», «нові» сім'ї розходились по окремих «хатах». Сіни поперечно перегороджували і, якщо не було виходу на два боки, ставили ще одні двері. Відомі випадки, коли для нової сім'ї обладнували комору або й кут у клуні чи іншому господарському приміщенні. Іноді розподіляли будівлі двору, як і землю, при свідках, відповідно до заповіту. У деяких випадках розподіл оформляли письмово. Поділ у сім'ях, які поважали традиції і громадську думку, відбувався мирно, «новим» сім'ям у всьому допомагали. Проте часто були й судові процеси не тільки за землю, а й за будівлі [559, с. 67–69].

У Галичині батьки ще за життя передавали дітям до половини всієї земельної власності, рештою розпоряджались лише тоді, коли починали відчувати слабкість, хворобу та скору смерть. Господар передавав спадщину здебільшого між 50 і 80 роками життя (залежно від стану здоров'я). Дуже рідко землю отримували діти, не досягнувши 24 років. Вибір спадкодавця не регулював сталий порядок. Передавали землю переважно тим, хто міг готівкою заплатити іншим, не обов'язково молодшим дітям, щоб не роздрібнювати батьківського ґрунту. Син міг заробити кошти під час заробітчанської еміграції або одержати після вдалого (у матеріальному плані) одруження. Як правило, найшвидше одружувався старший син, який і мав більше можливостей заплатити молодшим братам і сестрам із віна дружини. Якщо старші діти жили окремо, не допомагали своїм батькам, а молодші, при яких батьки доживали віку, відповідно, успадковували й майно предків. На спадкодавця також мали вплив особисті якості нащадка – працелюбність, заощадливість, повага до батьків. Зрештою, визначальною була особиста симпатія. Величина оплат

дітям, які отримували готівкову виправу, також не мала сталого розміру, вона залежала від величини маєтку та кількості дітей у сім'ї, проте завжди меншою за вартість земельного посагу чи віна. Бідні батьки могли обмежитися символічними подарунками (наприклад, одяг, меблі, корова або кінь). Відомі випадки, коли батьки через неналежну поведінку, ледарство, неповагу до старших, алкоголізм та ін., незважаючи на громадську думку, позбавляли дитину спадщини методом виділення. У такому випадку дитина отримувала невелику грошову суму (5–10 злотих), вівцю або корову [1033, s. 43]. Це фактично прирікало її на голодну смерть. У краї, де промисловості майже не було, а грошей для заробітчанської еміграції тим паче, такі діти поповнювали ряди пролетаріату, перетворювалися на злодіїв, убивць або жебраків.

У ХІХ ст. відчутну перевагу в питанні успадкування батьківського майна мали сини, проте в першій третині ХХ ст. погляд на це частково змінився на користь доньок. Відомі також різні форми передачі спадщини. Зокрема найбільшій прошарок села через хронічне безгрошів'я і низький рівень освіти спадщину переважно передавав усно.

Під час виголошення заповіту за традицією мали бути присутні 2–3 свідки, а в місті – до 10. У селі під час виголошення тестаменту могли бути присутніми спадкоємці, у місті – ні. Зазначмо, що вже в міжвоєнний період за формою та змістом селянські тестаменти нічим не відрізнялись від міщанських завдяки освітнім проектам. Тестамент затверджували нотаріально при свідках, які забезпечували опосередкований вплив усієї громади. Відтак свідки пам'ятали й потайки контролювали виконання умов заповіту, особливо якщо це стосувалося власності вдови, дівочого посагу чи частки того, хто доживав при спадкоємцеві. У разі непорозумінь у сім'ї насамперед зверталися до в'їта, часом до священика, щоб той «поганьбив, пригрозив», а якщо це не допомагало – до суду, проте це траплялося вкрай рідко [559, с. 90–91].

На противагу українцям і незаможним полякам, німці, які проживали переважно в Сколівському, Стрийському, Щирецькому повітах, а також у містах Долина, Кам'янка-Струмилова, Коломия і Яворів, не ділили землі між

синами і дочками, а передавали все старшому синові. Іншим дітям оплачували освіту або просто виділяли готівку. Одержання освіти на той час потребувало значних капіталовкладень, а тому витрати батьків на навчання дітей часто були навіть більшими, ніж натуральний посаг дітей – у середньому рік навчання у вищій школі коштував 400–500 злотих. Молодші сини мали право на пожиттєве утримання при старшому братові, а дочкам належало грошове віно в разі одруження. Зі смертю одного з подружжя майно повністю переходило у власність вдовця або вдовиці, і заповіту в таких випадках переважно не складали. Дітям майно передавав той із батьків, хто жив довше [1002, s. 19].

Селянський хліборобський побут залежав від пори року; члени сім'ї працювали в полі, поралися біля худоби, займалась хатньою роботою, заготівлею ягід та прядива на продаж, ходили на заробітки на лісні промисли. Майже в усіх господарствах була домашня худоба і птиця. Більшість господарів тримала свиней та качок, дехто – волів. У полі на землі сіяли пшеницю, ячмінь, овес, кукурудзу, льон і коноплі. Майже 80% господарів мали городи, на яких переважно садили картоплю, капусту, цибулю, петрушку, моркву, зрідка – буряк, часник, редьку, мак, огірки, квасоллю, а дуже рідко – дині та соняшники [629, с. 4].

Здавна в сім'ї утвердився традиційний розподіл праці на «чоловіче діло», «жіноче діло» і «спільну працю» [590, с. 333]. Дослідники сімейного побуту України відзначають, що жінки не виконували фізично важкої роботи: не орали, не косили, не молотили. Це було легко влаштувати, якщо сім'я була велика, а якщо мала, то кликали на допомогу родичів чи сусідів. Якщо чоловік більшість робіт виконував поза домом, то жінка навпаки. Із-поміж хатніх обов'язків жінки: доглядати дітей, варити, пекти, обшивати сім'ю, вишивати, прости, прибирати й мазати хату, поратися біля свиней, корів, коней, курей, качок. Навесні, коли чоловіки орали, жінки садили городину. Коли сходила картопля й городина, вони пололи, підсапували. Це вважалося досить важкою роботою. Фактично жінка полола на городі до дня св. Петра (12 липня). Від посту й до жнив білили полотна. Від Петра починалися жнива – чоловіки

косили, а жінки в'язали снопи. Після жнив мочили коноплі. Улітку рвали бур'ян і кропиву, яку запарювали свиням. Після Спаса, свята Преображення Господнього (19 серпня) збирали городину. Спершу вибирали цибулю і зрізували соняшники, потім збирали квасолу, мак, копали картоплю, відтак викопували моркву й буряки. Найпізніше зрізали капусту, яку шаткували на зиму. Огірки солили до Успенського посту, спасівки (до 27 серпня включно). Далі мали справу з коноплями: били, терли, м'яти, опісля сідали прясти на цілу зиму. Серед жіночих інструментів: рогачі, кочерга, мотики, граблі, мотовило, веретено, прядка, голка, віник, голка і верстат [961, с. 121].

Чоловік і жінка разом працювали під час жнив і сінокоосу, молотили на току, якщо для цього використовували машину, а також копали город, садили овочі, сушили сіно. Чоловіки також допомагали м'яти льон, мочити коноплі або ввечері після роботи поратися біля хати. Про роботу говорили: «як з вірним другом, то не страшно й самотугом» [961, с. 117].

Одним із найбільш сталих компонентів етнічної культури, який залежить від природно-географічних умов проживання, закономірностей господарської діяльності та соціальної диференціації суспільства, – їжа. Для більшості галицьких селян основними продуктами харчування протягом року були картопля, молоко та каші [557, с. 129]. Пшеничний хліб їли двічі на рік – на Різдво та на Великдень. М'ясо, овочі, яйця, фрукти споживали тільки найзаможніші. Від пори року залежала й кількість прийомів їжі, і склад: селяни харчувалися взимку три рази на день, а влітку – чотири; восени готували більше страв з овочів, зелені, фруктів, а взимку – із круп, картоплі і борошна [557, с. 55–66]; [482, с. 73]. Тривалий час у раціоні селян переважала тушкована й варена їжа, що було зумовлене конструкцією традиційної української печі. Для пиття традиційно заварювали листя м'яти, суниці, гілок малини, смородини, вишні, а також готували настої цілющих трав м'яти, звіробою, чебрецю, цвіт липи тощо. Кава і чай були поширені серед заможної частини суспільства, а більшості селян були недоступні [712, с. 115].

Польський фізіолог А. Цибульський про харчування місцевого населення зазначав: «Основою годівлі галицького селянина не є м'ясо, ні яйця, ні хліб, а лише картопля і капуста. М'ясо їсть селянин у Великдень або великі свята. Корови дають дуже мало молока і воно вживається для дітей, хворих або на продаж. Яйця продають і купують сіль і світло. Галичанин постить по 240 днів, ще 125 днів їсть старе сало і масло «бо то ліпше чується в страві». Печений хліб з пшеничної муки є лише у німецьких колоністів, в основному він ячмінний, в гірських районах його печуть майже виключно з вівса, а в південно-східних районах – з кукурудзи. Хліб їдять через день. Бідніші люди їдять різні водянки, лободу, молоду кропиву, щавель, листя з буряків, грибами, зелениною з садів» [534, с. 29]. Ці слова підтверджують приклади з життя. Наприклад, господар Гасинець із с. Наресниця, маючи 0,5 га поля і 8 членів сім'ї, засівав орну землю кукурудзою, яка давала врожаю 6–7 ц на рік, та картоплі, якої вистачало тільки на 8 місяців. Господар того ж села Кричка, маючи таку ж родину, володів 1,5 га власної орної площі та ще 2–3 га орендував. Ділянки засівав кукурудзою та картоплею, а також житом і пшеницею. Урожай Кричка становив: 18–20 ц кукурудзи, 30–35 ц картоплі, 80–100 кг пшениці і жита, чим міг забезпечити свою родину на рік, проте мав віддати сільському лихварю половину врожаю з орендованих парцел. Оптимальний розмір господарки в Галичині мав становити щонайменше 15 десятин. При середній якості землі такий наділ давав можливість господареві утримувати коня і мати достатні засоби для прожитку. Якщо наділ був меншим, а сім'я великою, господар мусив посилати дітей на заробітки. Такі заробітчани майже ніколи не поверталися на свої карликові наділи і залишалися жити там, де працювали, а нагадували про себе лише під час поділу спадщини [961, с. 119].

У галицьких селах збереглася традиція взаємодопомоги. Зокрема в українців було прийнято по-сусідськи безкоштовно давати молоко (якщо сусідська корова не давала молока), свіжину (якщо сусіди не різали поросяти); допомагати на городі або на полі перед негодою чи у випадку хвороби; підтримувати в час родинних подій (весіль, хрестин, похоронів) тощо.

Погане оснащення частини селянських господарств сільськогосподарським реманентом і тяговою силою, невідкладність певної роботи, великий обсяг термінових робіт, можливість підзаробити спонукало селян до добровільного тимчасового кооперування праці.

Однією з найбільш поширених форм взаємодопомоги в господарській діяльності галицьких селян є супряга – тимчасова спілка двох господарів (переважно сусідів), які не мали достатньої кількості худоби, а тому були змушені її об'єднувати для вивезення гною, орання, лісорозробок та ін.

Ще одна форма взаємодопомоги під час виконання термінових або трудомістких робіт – толока. У такий спосіб переважно збирали хліб, сіно, будували хати та громадські будівлі (школу, церкву, «гміну»). Найчастіше сходилися на толоку після попереднього запрошення з боку господарів. Не піти на толоку означало образити господаря; це навіть могло стати причиною сварки [972, с. 87–95].

Найбільшими щодо кількості учасників були літні толоки, пов'язані із сінокосами, та осінні (копання картоплі, чищення кукурудзи, заготівля капусти), на які збиралося від 10 до 30 осіб. Залежно від виду робіт толоки були чоловічі, жіночі, мішані чи молодіжні. На будівельних роботах, сінокосах, вивозі гною працювали чоловіки, у згрібанні й скиртуванні сіна також брали участь жінки й дівчата. Суто жіночими були толоки, на яких терли льон, скубли й пряли вовну, дерли пір'я. Для чищення капусти й кукурудзи збиралася тільки молодь. Такі толоки, як правило, обов'язково завершувалися частуванням. Якщо роботи були важкі, то харчування було дворазовим – в обід та ввечері, проте було й таке, що селяни за 3–4 л молока, кошик картоплі чи мірку кукурудзяної муки з невеликою перекусною працювали цілий день у господарстві заможного односельця. А бо ж працювали, щоб розрахуватися за борг [559, с. 124–125].

Тривалість та час проведення толоки залежали від характеру, обсягу та трудомісткості запланованих робіт. Зокрема на сінокосі працювали лише зранку, «при росі», на будівельних роботах – від ранку і до вечора, дерли пір'я

від обіду і до пізньої ночі, а чистили кукурудзу й капусту тільки ввечері. Кожен учасник приходив зі своїм дрібним сільськогосподарським реманентом (косою, серпом, лопатою, сокирою тощо). Толоку ніколи не організували в свята чи в неділю.

Незважаючи на важку працю, на толоці панувала доброзичлива атмосфера, яку супроводжували жарти, витівки, спів. Особливо люб'язними і привітними були господарі, які ніколи й нікому не робили зауважень, навіть якщо чимось чи кимось були не задоволені.

Селяни були змушені працювати на меліоративних роботах, спорудженні громадських будинків, доріг. Польська влада обґрунтовувала це можливістю відробити місцеві та державні податки. Основною формою праці селян на громадських дорогах були шарварки. Селяни безоплатно ремонтували та будували сільські та польові дороги, копали рови, укріплювали береги рік. У 1920-х рр. господарі, які володіли 10–12 моргами поля, відробляли 12 днів шарварку, бідніші – 4–5 днів. Заможні селяни, окрім цього, відробляли т.зв. «дорогове»: вивозили приблизно по 3–4 м³ каменю на державні дороги. Обов'язки тяглових і піших селян розмежовувалися: перші возили гравій та камінь, другі – вручну дробили його, засипали ями, копали рови вздовж доріг [559, с. 111].

Селянські господарства, зокрема із мізерними клаптиками землі, мусили займатися підсобними промислами й ремеслами. Обробка лляного, конопляного волокна та вовни і виготовлення з них тканин — невід'ємна частина домашніх занять кожної селянської сім'ї. У народному ткацтві найчастіше використовували верстат із горизонтальним положенням основи. У Галичині осередками ткацтва стали Глиняни, Заліщики, Косів та інші [590, с. 271–273, 289].

Найбільш давнім і водночас одним із найважливіших занять селян була обробка дерева – не лише будівництво житлових, господарських споруд, а й виготовлення кухонного посуду, хатнього начиння, знарядь праці, засобів транспорту (возів, саней, човнів тощо) [812, с. 68].

Багаті лісові ресурси Галичини сприяли розвитку традиційних лісових промислів: збиранню ягід, грибів, горіхів, жолудів, лікарських рослин, заготівлі лози, лика, дубової кори. Проте найбільше значення мала лісозаготівля. Організація вирубки та транспортування лісу базувалося на використанні важкої ручної праці найманих робітників: одні рубали ліс і стягували його до дороги, інші взимку звозили до станції, а ще інші вантажили у вагони. На лісових розробках, транспортуванні дерева до тартаків чи залізниць спеціалізувалися цілі села. Робота в лісі і вивіз дерева було важливим джерелом доходів мешканців с. Майдан Калуського повіту, а транспортування дерева з підкарпатських лісів до тартаків у Самборі – с. Чуква Старосамбірського повіту [1173, с. 26]. Праця на лісорозробках та лісосплаві була важливим джерелом заробітку гуцулів [569, с. 119].

Селяни обирали роботу за своїми можливостями: хто мав тяглову силу, наймалися на зиму звозити дерево до залізниць і тартаків, бідніші працювали безпосередньо на лісопильнях, відриваючись від сім'ї на цілий тиждень і тільки на неділю поверталися до своїх домівок.

У 20–30-х рр. ХХ ст. селяни на лісорозробки наймалися гуртом. Із малоземельних або безземельних селян формували бригади, які у травні, по завершенні основних господарських робіт, разом вирушали до визначеного місця праці. Багатший із селян, переважно той, хто мав «підприємницьку жилку», керував робітниками, письмово чи усно укладав угоду з лісництвом або з певною іноземною фірмою. Відтак набирав потрібну кількість селян, вирішував усі організаційні питання, пояснював умови їхньої праці. Керівник обов'язково був письменним, вів облік роботи, здійснював розрахунки, розподіляв селян на групи відповідно до вмінь і нахилів. За день праці робітники отримували від 2 до 3,5 злотих [559, с. 134]. Заробіток виплачували двічі – на початку сезону, щоб сплатити податки та видатки, а решту в кінці сезону.

Селяни, які наймалися на лісорозробки, залишали свої домівки на кілька тижнів чи місяців, що не могло не відобразитися на стосунках у сім'ї. На жінку

та неповнолітніх дітей лягав весь тягар селянської праці. Водночас заробітчанство посилювало самостійність, давало певну економічну незалежність, розширювало світогляд.

Важливе місце серед селянських промислів посідало гончарство, яке ввібрало багатовікові технічні навички, виробило художні традиції, що сягають у глибину віків. Керамічні вироби поділялися на чотири основні групи: побутовий посуд, декоративний посуд (зокрема й дитячі іграшки: фігурки тварин, пташок тощо), оздоблювальні плитки-кахлі та будівельні матеріали (черепиця, плінфи, плоска цегла) [712, с. 71].

Також майже кожне галицьке село мало кузню, де ковалі виготовляли сільськогосподарський реманент (сошники, наральники, лемеші, зубаті мотики), підкови, цвяхи, працювали над оковуванням возів. Окрім цього, виконували чимало слюсарних робіт. Незважаючи на те, що від початку ХХ ст. швидкими темпами поширювалися фабричні знаряддя праці, майже повсюдно паралельно використовували ремісничі вироби місцевих ковалів [712, с. 73–74].

Попри важкі, сірі будні, важливе місце житті галицького села посідали народні свята й обряди, якими люди ознаменували пам'ятні події у своєму житті. Традиційно розрізняли «свята», коли селяни взагалі не працювали, і «присвятки», коли поєднували працю й обряди.

Одним із найважливіших галицькі селяни вважали Різдвяний цикл свят. Ще з осені розпочиналася підготовка до святкувань. Після збору врожаю бралися за впорядкування двору, лагодили та складали сільськогосподарський реманент, ремонтували та прибирали в оселі – білили стіни, мили вікна і двері. Напередодні свят всі члени сім'ї важко працювали – господар із синами вичищали стайні, заготовляли корм для худоби; господиня з доньками – прали білизну, одяг, постіль, прибирали в хатах. Селяни до цієї дати намагалися повернути всі борги, віддати позичені речі, щоб не позичати і в наступному році [922, с. 130].

Зранку 6 січня, напередодні Різдва, господиня (залежно від статків) готувала від 7 до 14 пісних страв, головною серед яких була кутя. Господар

наводив порядок у дворі, стайні, годував домашніх тварин святвечірніми стравами. Поширеним було повір'я, що худоба в цей вечір розмовляє і може поскаржитися Богові на свого господаря. У сім'ї панувала особлива атмосфера піднесеності й урочистості. Неприпустимі цього дня були не тільки сварки, а й гамірне поводження дітей, «щоб неспокій не ввійшов у хату на цілий рік» [922, с. 130].

Після появи на небі вечірньої зорі господар заносив до хати «дідуха» – останній обжинковий сніп із вівса, жита, пшениці та льону, який ставили на найпочеснішому в хаті місці – під образами. Також заносили в'язанку вівсяної соломи, яку розстеляли по підлозі. При цьому діти імітували голоси домашніх тварин: «мекали», «бекали», «кудкудакали», що мало забезпечити щедрий приплід худоби у прийдешньому році [922, с. 131].

Святковий стіл українці покривали обрусом, під який клали сіно, по кутах стола – монети, щоб «гроші велися», та по зубчикові часнику. Лише тоді ставили святковий хліб – «Василя». На столі запалювали свічку – пам'ять про душі предків, яка за традицією горіла упродовж всієї ночі. Святу вечерю розпочинали молитвою. Господар благословляв вечерю, промовляючи: «Дай, Боже, щастя. З тими святами, ті свята одпровадити, других дочекати, в щасті, здоров'ї, веселості, гаразді. І так рік від року і на многії благії літа». Першою споживали кутю – господар, а відтак й інші члени родини. Потім пробували інші страви, які господиня подавала до столу. Після вечері всі члени сім'ї починали колядувати [922, с. 132].

У різдвяний вечір діти, молодь невеликими групами ходили від хати до хати з колядою. Вони добре знали своїх односельців, де і як приймуть, яку коляду кому треба заколядувати, «аби вгодити», «аби не зганьбитися». Колядували насамперед найстаршим, потім господареві, господині і аж до найменшої дитини. Селяни першими вітали священика, вчителя, чим виявляли повагу з боку громади до місцевої інтелігенції. Розрізняли такі категорії колядників: «церковні», які збирали гроші на церкву, і «світські», які заколядоване віддавали просвітницьким організаціям [496, с. 4].

Вечір під Новий рік (13 січня) називали «щедрим». Українські господині готували і м'ясні страви, яких не вживали у Святвечір. Молодь у цей вечір ходила «маланкувати», попід вікнами щедрувальники вітали господарів із Новим роком, бажали їм усіляких гараздів. А вже зранку хлопці-підлітки ходили посівати зерном від хати до хати і приказували: «Сію, сію, посіваю, з Новим роком всіх вітаю!» [922, с. 134].

Йорданське водосвяття (19 січня) завершувало період свят зимового календарного циклу. Після ранкового урочистого богослужіння в церкві процесія вирушала до водойми. Основне дійство – освячення води – відбувалося на річці чи на озері, де в льоді прорубували хрест. Як тільки священик завершував водосвяття, присутні поспішали набрати свяченої води. Хто швидше із цією водою добіжить додому, той буде щасливим. Освячена вода, за віруваннями людей, мала цілющі властивості. Її зберігали упродовж всього наступного року, використовуючи для різних потреб: освячення хати, місця під будову нової споруди, кроплення корови під час першого вигону чи для лікування різних захворювань. Принісши свячену воду додому, члени сім'ї, помолившись і тричі перехрестившись, відпивали потрохи водиці. Після цього господар наливав у відро чистої води із криниці, додавав горнятко свяченої і кропилом окроплював членів своєї сім'ї, усі приміщення, подвір'я, господарські будівлі, домашніх тварин, господарський реманент та город. Обов'язково трішки свяченої води виливали і в криницю. Потім господар ішов освячувати своє поле.

Головне свято церковного календаря – Великдень, якому передувало сім тижнів Великого посту. Останній тиждень посту українці називали «чистим» або «страсним» [540, с. 252]. Так само називали і четвер цього тижня. До Страсного четверга дня господиня мала завершити всі основні підготовчі роботи до свята – побілити, прибрати і все помити в хаті, а господар мав засіяти поле. Вважали, що збіжжя і городина дадуть добрий урожай, і не буде бур'янів. Проте висівати льон, особливо в четвер, не годилося – щоб хтось із родини не помер [540, с. 252–256].

У Страсну суботу господині починали збирати пасхальні кошики, прикрашаючи їх вишиваними рушниками, барвінком і свічками. Пізно ввечері селянська родина збиралася на Великодню Божественну літургію, яка тривала всю ніч. Найурочистіший момент наставав опівночі, коли священик сповіщав «Христос воскрес!», а всі присутні відповідали – «Воістину воскрес!». Після богослужіння відбувався процес освячення обрядових пасхальних страв: пасок, крашанок, ковбас, сиру, хрону, солі та ін. Повернувшись із церкви, люди святкували до вечора в сімейному колі, де панувала атмосфера урочистості та злагоди.

Перед тим, як сісти за стіл, господар підходив з освяченим до худоби і сповіщав «Христос воскрес!», а хтось із присутніх відповідав: «Воістину воскрес!». Тоді господар тричі торкався свяченим кожної худобини, промовляючи: «Аби ся так не брало вівці (корови, коня), як ніщо не візьметься свяченої паски». Потім обходив зі освяченим сад, пасіку й город. Коли родина збиралася за Великоднім столом, господар (або найстарший член родини) ділився з усіма присутніми свяченим яйцем – символом нового життя у Христі – і кожному бажав різних Божих благословень [922, с. 144].

На другий день свято виходило за межі української родини, усе село збиралося під церквою, де дзвонили дзвони, дівчата співали і водили гаївки. Вважали, якщо постояти під великоднім дзвоном, то протягом року не будеш хворіти [540, с. 283]. Селяни в цей день ходили один до одного й обмінюватися писанками, а дівчата обдаровували писанками хлопців на вулиці.

Серед «молодіжних» свят відзначмо Андрія (13 грудня) та Івана Купала (7 липня). У ніч на Андрія «хлопці мають найбільші права — єдина ніч у році, коли парубкам за бешкети люди вибачають» [540, с. 25]. Дівчата ж у цю ніч ворожать, намагаючись дізнатися, чи вийдуть цього року заміж [540, с. 20–22].

У купальську ніч молодь зносила хмиз, дрова та розпалювала вогнище, де відбувалися традиційні розваги. Українці вірили у чудодійну силу зілля, води, ранньої роси, тому опівночі розходилися збирати трави й ворожити на смолі [559, с. 141].

Від Михайла (21 листопада) до Різдва молодь організувала вечорниці. Цим займалися дівчата, які й обирали місце їх проведення. Зазвичай, збиралися в тій самій хаті з року в рік, рідше почергово в тих оселях, де жили дівчата.

На вечорниці приходили дівчата й молоді жінки ввечері після щоденної домашньої роботи. Сходилися прясти, шити чи вишивати. Роботу супроводжував спів релігійних, повчальних пісень, оскільки вечорниці проводили в піст.

Робота поживалювалася із приходом хлопців, які сідали біля тих дівчат, які їм подобалися, і допомагали прясти. Влаштували змагання, яка пара швидше спряде куделю. Хлопці розважали дівчат розповідями. Оскільки частина молоді відвідувала аматорські гуртки, різні сходини та читальні «Просвіти», це ставало предметом обговорення й на вечорницях. Відтак розпочиналися забави.

Особливе місце в житті українських селян відводили Шевченківським дням (9–10 березня), які поступово стали одними з найважливіших національних свят. Попри це, у міжвоєнній Галичині українська громада широко відзначала День листопадового зриву (1 листопада), День злуки українських земель (22 січня), а також роковини бою під Крутами (29 січня) [584, с. 335].

Тривале проживання на спільній території українців, поляків, євреїв німців, вірмен виробили певні правила співжиття, яких усі намагалися дотримуватися. Наприклад, український селянин не міг собі дозволити працювати в полі чи виконувати будь-яку іншу роботу в господарстві на католицькій «Wielkanoc» чи «Boże Narodzenie». Чимало польських селян також шанували українські свята. Нерідко українці – греко-католики із спільних родин могли відвідувати костел, а поляки – римо-католики – церкву, особливо на великі релігійні свята; також були присутніми на похоронах померлих рідних чи близьких їм людей [965, с. 65].

Відомі випадки укладання міжнаціональних шлюбів. У тогочасних умовах наявність певної кількості землі було мірилом багатства чи бідності

селянської сім'ї. У Галичині одруження з безземельним вважали «шлюбом на вітер». Незважаючи на почуття між закоханими, батьки, вирішуючи питання щодо укладання шлюбу, обов'язково зважали на матеріальне становище майбутнього зятя чи невістки. Більше шансів отримати батьківське благословення на шлюб мали ті сини і дочки, батьки яких могли передати новоствореній сім'ї більшу частку землі. Ця обставина впливала і на створення польсько-української чи українсько-польської сім'ї. Попри те, що вони та їхні родини ставали родичами, що вимагало певної етичної поведінки з боку обох родин, усе-таки більш заможна родина, а це, як правило, була польська, часто демонструвала свою зверхність над українськими менш багатими родичами.

Дітям, які народжувались у спільних українсько-польських міжетнічних шлюбах, давали польські імена та хрестили в костелі, і вони, відповідно, ставали поляками. Здебільшого українські батьки не були проти такого шлюбу, адже це давало змогу їхній дитині долучитися до «панів» і, як вони сподівались, хоч трохи полегшити своє життя. Як правило, якщо батько був українцем, то син ставав українцем, а якщо поляком, а жінка українкою, то дітей хрестили за взаємною домовленістю [965, с. 65]. Мова спілкування в таких сім'ях залежала від того, у якій сім'ї жили молодята: якщо в польській, то в сім'ї спілкувалися тільки польською мовою, а якщо в українській – українською. Діти добре володіли і польською, і українською мовами.

У ставленні до євреїв серед українців побутував образ «жида гендляря та лихваря», який формувався упродовж багатьох століть. У селах при в'їзді чи деінде на видному місці обов'язково стояла корчма, якої неможливо було оминати тим, хто виїжджав до міста. Заправляв у ній шинкар-єврей. Для українців, які все життя трудилися на землі, у поті чола здобуваючи собі на хліб, лихварсько-посередницька діяльність євреїв викликала зневагу і вважалася недостойним заняття, на противагу землеробству, скотарству та ремеслу. Проте селяни в разі потреби (на весілля, господарські потреби та ін.) завжди могли позичити в євреїв гроші під відсоток. Зазначмо, що шлюби між українцями та євреями чи поляками і євреями були рідкісним явищем.

Отже, Галичина міжвоєнного періоду залишалася аграрним краєм, де більшість населення проживала в сільській місцевості й виживала, працюючи на землі. На загострення міжетнічних відносин впливав праворадикалізм частини політичної еліти Другої Речі Посполитої. Проводячи політику колонізації аграрно перенаселеної Галичини, центральна влада мало зважала на те, що реальними претендентами на землі, які підлягали парцеляції, були насамперед корінні українці. Бажаючи збільшити чисельність польського населення на цих землях, влада за допомогою осадників, як правило недавніх вояків із центральних регіонів, планувала отримати додатковий засіб тиску на галицьке село та нейтралізації антидержавних протестів. Асиміляторська політика Бельведеру формувала в більшості українців негативне ставлення до нової влади і неминуче призводила до конфронтації з нею. Проте взаємини на громадсько-побутовому рівні між місцевими поляками та українцями нерідко були толерантними.

Незважаючи на проникнення цивілізаційних процесів (залізничне та автобусне сполучення, впровадження радіо та кіно, розвиток туризму у гірських районах) у життєвий уклад галицького аграрія, він мало чим відрізнявся від традиційного, залежав передусім від складних природно-кліматичних умов місцевості. Загалом галицьке село зберігало свою національну самобутність, яка проявлялася у святкуванні українцями як церковних, традиційних свят (Великдень, Різдво, Івана Купала та ін.), так і нових (вшанування річниць Листопадового зриву, Акту злуки 1919 р., зеленосвяточні походи на стрілецькі могили на гори Маківка, Лисоня, Янівський цвинтар у Львові). Після приєднання Західної України до УРСР нова компартійна влада заборонила українцям, полякам та євреям офіційне відзначення їхніх національних та релігійних свят.

ВИСНОВКИ

1. Тракткування аграрних відносин у Галичині в міжвоєнний період є досить суперечливим, а іноді – діаметрально протилежним. Виходячи з опрацьованої історіографії, відзначено, що соціально-економічні та суспільно-політичні процеси в Галичині як наукова проблема комплексно не досліджувалися. В історико-економічній літературі деякі питання соціально-економічних відносин в галицькому селі подано фрагментарно, досить часто науковці відображали інтереси політичної доцільності в контексті тих чи інших історичних процесів, жертвуючи науковою об'єктивністю. Отже, аналіз української та зарубіжної історіографії підтверджує необхідність комплексного дослідження соціально-економічних процесів в краї, насамперед аграрних відносин у галицькому селі в міжвоєнне двадцятиліття.

При написання роботи опрацьовано різновидові групи джерел: законодавчі акти, ухвали центральних державних установ Польщі; документи місцевих виконавчих органів влади; матеріали політичних партій і громадських організацій; публіцистичні праці; періодику; спогади, щоденники; статистичні матеріали.

2. Господарська розруха, спричинена війнами, вражала: було зруйновано, переважно в сільській місцевості 200 тис. житлових будинків, 233 тис. господарських споруд Галичини; майже 50% орних земель лежали перелогом; поголів'я коней, основної тяглової сили в селі, зменшилося із 900 до 219 тис. голів; удвічі знизилась урожайність зернових і технічних культур. Розвиток аграрного сектору в післявоєнній Галичині відбувався нерівномірно. Хоча площа незораних земель у краї на весну 1922 р. скоротилася до 7%, проте валовий збір основних зернових культур залишався нижчим, аніж був до війни. Сільське господарство переживало кризу та потребувало не лише відновлення, а й докорінного реформування землеустрою, адже близько половини сільськогосподарських угідь належало незначній групі осіб, здебільшого польським дідичам; зберігалось майоратне землеволодіння, притому більшість

населення відчували «земельний голод». Ситуацію ускладнювала ще й великомасштабна польська аграрна колонізація, яка зумовила загострення етнонаціональних відносин. Упродовж 1919 – 1926 рр. в краї створили 10 037 господарств польських колоністів. Посівні площі довоєнного рівня було відновлено тільки в середині 1920-х рр., певні зрушення спостерігалися у власників фільварків, осадників та заможних селян, які впроваджували інтенсивний спосіб господарювання з метою розвитку товарного землеробства й тваринництва.

На підставі законодавчих актів про аграрну реформу 1920 і 1925 рр. було обмежено максимальне землеволодіння і продаж надлишків землі у процесі державної або приватної парцеляції. Щорічно підлягало парцеляції 200 тис. га землі, однак реформа так і не розв'язала проблеми малоземелля. Кількість малоземельних селянських господарств становила 77,5%, тоді як середньоземельних та заможних господарств відповідно – 13,7% і 8,8%. Характеристика структури різних типів і розмірів селянських господарств, які існували в міжвоєнний період ХХ ст., засвідчує, що вони змінювалися відповідно до соціальних потреб, орієнтуючись на ринок та адаптуючись до конкретних економічних умов розвитку регіону. Основним елементом реорганізації системи землекористування була ліквідація черезсмужжя шляхом комасації – об'єднання окремих земельних ділянок в один наділ і створення рентабельних самостійних господарств.

3. Національний склад населення Галичини в міжвоєнний період ХХ ст. згідно двох переписів (1921, 1931) переконливо засвідчив: незважаючи на масові фальсифікації їх результатів, українське населення переважало в краї. Якщо чисельність українців збільшувалася з об'єктивних причин, то високі темпи приросту поляків зумовлені осадницькою політикою уряду. Згідно з етнодемографічною структурою Галичини 88,7% українців займалися сільським господарством, відповідно, поляків – 68,9%, а євреїв – 9,6%.

Внутрішня політика держави була спрямована на «поглинання» земель із переважно непольським населенням (українцями, євреями, німцями та ін.) і

передбачала підпорядкування соціуму установам, обов'язкам і правилам, які існували в усій Польщі. Політиці денаціоналізації більшості населення прямо чи опосередковано протистояли не лише українські, але й єврейські та німецькі громадсько-політичні структури, що прагнули заручитися підтримкою міжнародної спільноти. Соціально-економічна політика польської влади була спрямована на перетворення Галичини в ринок збуту товарів, вироблених у центральних регіонах Польщі. Ситуацію також ускладнювали повільне відновлення аграрної галузі, нерозвинений внутрішній ринок, неплатоспроможність сільської бідноти та міщан, низькі ціни на продукти харчування і надто високі на промислові товари, зокрема й на сільськогосподарську техніку, численні обтяжливі податки, завищені спекулятивні ціни на купівлю-продаж землі. Отже, для економічного розвитку галицького села міжвоєнного періоду були характерними, з одного боку, велике майоратне землеволодіння, а з іншого – здрібнення селянських господарств і суттєва нестача землі.

4. У 1919–1922 рр. завершилося формування польської адміністративної системи, в ході якої край поділено на воєводства. При цьому мали місце централізаторські, унітарні тенденції щодо обмеження місцевого самоврядування, яке офіційна Варшава намагалася зберегти у незмінному вигляді, не поспішаючи з реформами. Такий стан речей зберігався у Галичині, де австрійські закони із незначними доповненнями діяли до початку 30-х років, лише закон 1933р. «Про часткову зміну устрою територіальної самоуправи» запровадив єдиний устрій самоврядування в межах всієї країни. В Галичині було запроваджено збірні громади – волості, при створенні яких головну роль відігравав національний чинник. На відміну від решти території Польщі, в Галичині діяла куріальна система виборів до органів самоврядування. Реформування устрою самоврядування відбувалось одночасно з виборами 1934 р. до самоврядних органів всіх рівнів. Загалом з 4 285 громад Галичини, в яких відбулись вибори, альтернативними були лише в 564 громадах. За їх результатами українці у Львівському воєводстві здобули 34,2 % мандатів

радних, Тернопільському – 42,4 %, а в Станіславському – 73,4%. Фактично влада не допустила альтернативних виборів, вдаючись до грубого тиску на українське населення. Цими діями уряд досягнув головної мети – підпорядкував органи місцевого самоврядування повітовій та воєводській державній адміністрації, позбавивши національні громади впливу на організацію власного самоврядного життя, послабивши норми звичаєвого права.

5. Українське селянство (як, зрештою, німецьке чи чеське) через історичні обставини було змушене розв'язувати свої соціально-економічні й політичні проблеми на основі принципів самоорганізації й самозахисту. Повоєнне відродження кооперативного руху розпочалося після прийняття польським сеймом досить ліберального закону про кооперацію.

У міжвоєнний період основними здобутками кооперації було відновлення та загальний розвиток сільськогосподарської кооперації шляхом створення широкої мережі українських спілок. «Центросоюз» об'єднав сільськогосподарсько-торгівельні кооперативи загального закупу й збуту, «Маслосоюз» – молочарські кооперативи, а «Центробанк» – кредитні кооперативи. Така організаційна структура української кооперації на чолі із Ревізійним союзом українських кооперативів проіснувала до початку Другої світової війни. Своєю діяльністю вони сприяли підвищенню соціальної активності селян, стимулювали розвиток ринково-капіталістичних відносин, організували різні повітові рільничі курси, представляли інтереси українських аграріїв на ринку послуг і товарів, опікувалися впровадженням нових методів господарювання (підвищення родючості ґрунтів, застосування технічних досягнень, створення спеціалізованих господарств). РСУК об'єднував понад 3 тис. кооперативів, що становили 23,3% від загальної кількості у країні. Основною базовою територією кооперативної організації була Галичина, де в 1928 р. на 100 населених пунктів припадало 60 кооперативів. Аналогічні товариства (Єврейське сільськогосподарське

товариство та «Deutsche Landwirtschaft») мали євреї та німці, які проживали на території південно-східних воєводств.

6. Основними сільськими товаровиробниками були дідичі, фермери та власники середньоземельних господарств. Втягуючись у ринкові відносини, вони були змушені вдаватися до інтенсифікації власного виробництва з використанням прогресивної агротехнології, сучасної техніки, з розведенням високопродуктивної худоби та застосуванням досягнень ветеринарії. Сукупність цих факторів привела до збільшення валових зборів у рільництві, росту продуктивності тваринництва. Більші товаровиробники займалися промисловою переробкою власної продукції, підтримуючи розвиток гуральництва, млинарства, молочарства, олійництва. Темпи розвитку спеціалізованих селянських господарств у регіоні були вищими, ніж у центральних воєводствах країни.

Переважну більшість худоби утримували власники селянських господарств, що може свідчити про велику перевагу екстенсивної системи тваринницького виробництва, тоді як у господарствах великої власності та фермерів переважало товарне тваринництво. На продуктивність тваринництва впливали умови збуту його товарної продукції, які були найсприятливішими поблизу великих міст та кооперативних молочарень, стимулюючи розширення виробництва. Проте спостерігалися негативні тенденції в розвитку землеробства: більшість малоземельних селян вела екстенсивне господарство, яке було напівнатуральним або із штучною товарністю, викликаною не виробничими потребами, а необхідністю оплати податків та боргів. Архаїчні пережитки існували також у вигляді здольщини та селянських відробітків у господарствах великих землевласників і заможних селян.

7. Аграрне питання посідало одне з центральних місць у програмних документах і діяльності українських та польських політичних партій Західної України й цілком закономірно стало об'єктом напруженої політичної боротьби. Протягом 20 – 30-х рр. ХХ ст. для суспільно-політичних процесів були характерними дві суперечливі тенденції, які проявилися, з одного боку, у

подальшому розмежуванні українських національних сил, а з іншого – у періодичних спробах консолідації легальних українських партій УНДО, УСРП, УСДП. Певний вплив на селянську бідноту мали аграрні програми КПЗУ та «Сельроб».

Націоналістичний табір представлено УПНР, ОУН, в програмах зазначалося: вилучення поміщицьких земель без викупу та їх перерозподіл; підтримка середнього селянського господарства; розвиток сільськогосподарської кооперації.

Консервативний напрям представляли УХО, УНО, УКС. Чіткої програми щодо аграрного питання жодна з цих партій не мала, обмежившись заклик до чесної та совісної праці.

Поширення впливу польських селянських партій ПСЛ «Пяст», ПСЛ «Визволенє», СзХ, ПСЛ «Лівиця» серед українського населення мали певний успіх до середини 1920-х рр., що можна пояснити недостатнім рівнем розвитку організаційних структур українських громадсько-політичних структур. Проте наприкінці 20-х рр. завдяки активній контрпропаганді представників українського політикуму впливи польських селянських організацій зведено до мінімуму. У 1931р. відбулося об'єднання трьох польських радикальних партій КРПП, ПСЛ «Визволенє», СзХ, дещо слабшою на землях Галичини була позиція ПСЛ «Лівиця», в єдину політичну організацію – «Стронніцтво людове», яка задекларувала загальні гасла рівноправності громадян різних національностей, зокрема свободу культурного й економічного розвитку. Аналіз аграрних відносин галицького села в міжвоєнний період дозволяє детальніше реконструювати складні суспільно-політичні та соціально-економічні підвалини аграрного реформування галицьких земель в першій третині ХХ століття.

8. Аналіз політики Польщі на галицьких землях у галузі культури й освіти засвідчує намагання уряду полонізувати місцеве населення, хоча дві польські Конституції 1921 р. і 1935 р. гарантували національним меншинам вільний розвиток їхньої мови, культури, громадсько-політичних та економічних

структур, але на практиці держава не дотримувалася цих зобов'язань. Влада використовувала школу для розширення польського мовно-культурного простору і нав'язування польських етнокультурних традицій. Розуміючи важливе значення освіти, місцева інтелігенція (передусім священики та вчителі) організовувала мережу читалень, гуртків, курсів, поширювала книгу та періодику, що сприяло вихованню національної самосвідомості та збереженню історичної пам'яті. Аналогічну працю також проводили польські, єврейські та німецькі культурно-освітні організації.

Важливе місце у спротиві асиміляції та підвищенні загальноосвітнього і культурного рівня галицького аграрія посідали українські громадські товариства «Просвіта», «Рідна школа», «Пласт», «Луг», «Січ», «Відродження», а також Греко-католицька церква, які прагнули подолати проблему неписьменності, виховували молодь на християнських засадах. Проте подолати безграмотність та малограмотність у міжвоєнний період не вдалося як через суб'єктивні, так й об'єктивні причини, серед яких найвагоміша – упереджена національно-освітня політика польської влади щодо національних меншин.

Побут селян був тісно пов'язаний із його господарською діяльністю, проте корінних змін не зазнав, залишаючись консервативним по своїй суті упродовж останніх століть. Галицьке село загалом зберегло свою національну самобутність, яка проявлялася у святкуванні церковно-релігійних, традиційних свят. Активна позиція сільської інтелігенції та діяльність культурно-освітніх товариств сприяли збереженню культурно-мистецьких надбань народу. Мультикультурний простір Галичини і Волині сприяв обміну досвідом у різних сферах життєдіяльності етнічних спільнот та впливав на їхній щоденний побут, матеріальну й духовну культуру. Українці та поляки переймали у німців способи ведення сільського господарства. А вони, своєю чергою, – методику обробітку ґрунту в українців. Під час спільного зведення житлових і господарських приміщень відбувався обмін досвідом між українськими та німецькими ремісниками-будівельниками. Українці нерідко переймали досвід євреїв у ремісництві та роздрібній торгівлі.

ДОДАТКИ

Додаток А

Величина господарств	Разом	Поляки	Українці	Євреї	Німці	Чехи	Інші
Львівське воєводство	937	816	15	80	22	3	1
50 — 100 га	102	75	7	18	2	-	-
100 — 500 га	485	411	5	54	13	2	-
500 — 1000 га	178	171	2	3	2	-	-
понад 1000 га	172	159	1	5	5	1	1
Станіславське	420	356	25	24	4	3	8
50 — 100 га	57	37	14	5	-	-	1
100 — 500 га	206	175	10	14	3	1	3
500 — 1000 га	92	86	-	4	-	1	1
понад 1000 га	65	58	1	1	1	1	3
Тернопільське	587	533	18	32	3	-	1
50 — 100 га	49	40	6	2	1	-	-
100 — 500 га	253	220	10	20	2	-	1
500 — 1000 га	150	145	1	4	-	-	-
понад 1000 га	135	128	1	6	-	-	-
Східна Галичина	1944	1705	58	136	29	6	10
50 — 100 га	208	152	27	25	3	-	1
100 — 500 га	944	806	25	88	18	3	4
500 — 1000 га	420	402	3	11	2	1	1
понад 1000 га	372	359	3	12	6	2	4

Національний склад великих землевласників Східної Галичини

Подається за: Statystyka Polski. Wielka własność rolna. – Warszawa: GUS, 1925. – Т. 5. –7–8.

Розмір господарств, га		0–2	2–5	5–10	10–50	Усього
Поляки	кількість господарств	119 432	116 887	41 248	9 131	286 698
	%	41,6	40,8	14,4	3,2	100
	площа, га	123 005	368 178	271 931	136 271	899 385
	%	13,7	40,9	30,2	15,2	100
Українці	кількість господарств	216 785	251 144	98 622	25 135	636 686
	%	41,1	39,4	15,5	4,0	100
	площа, га	268 989	788 889	655 986	364 381	2 078 245
	%	12,9	38	31,6	10,5	100
Євреї та ін.	кількість господарств	13 421	5 940	2 811	2 044	24 216
	%	55,4	24,5	11,6	8,5	100
	площа, га	8 924	18 390	19 241	36 105	82 600
	%	10,8	22,2	23,3	43,7	100
Разом	кількість господарств	394 638	373 971	142 681	36 310	947 600
	%	41,6	39,5	15,1	3,8	100
	площа, га	400 918	1 175 457	947 158	536 757	3 060 290
	%	13,1	38,5	30,9	17,5	100

Розшарування селянських господарств Східної Галичини за розміром землеволодінь

Подається за: Державний архів Івано-Франківської області. – Ф. 2. (Станіславське воєводське управління, м. Станіслав), оп. 9, спр.308. (Статистические сведения «Института хозяйства восточных земель» о количестве сельских хозяйств, о площади пахотной земли, лугов, пастбищ и лесов по поветам Станиславского воеводства по состоянию на 1931 г.), арк. 7–8; – Ф. 58. (Станиславская финансовая палата), оп.1, спр. 96 (Протокол производственного совещания начальников финансовых управлений Станиславского воеводства от 17 марта 1937 г.), арк. 44–46; Statystyka Polski. Seria C : Struktura posiadania mniejszej własności rolnej na Ziemiach Wschodnich. – Z. 8. – S. 1–3]

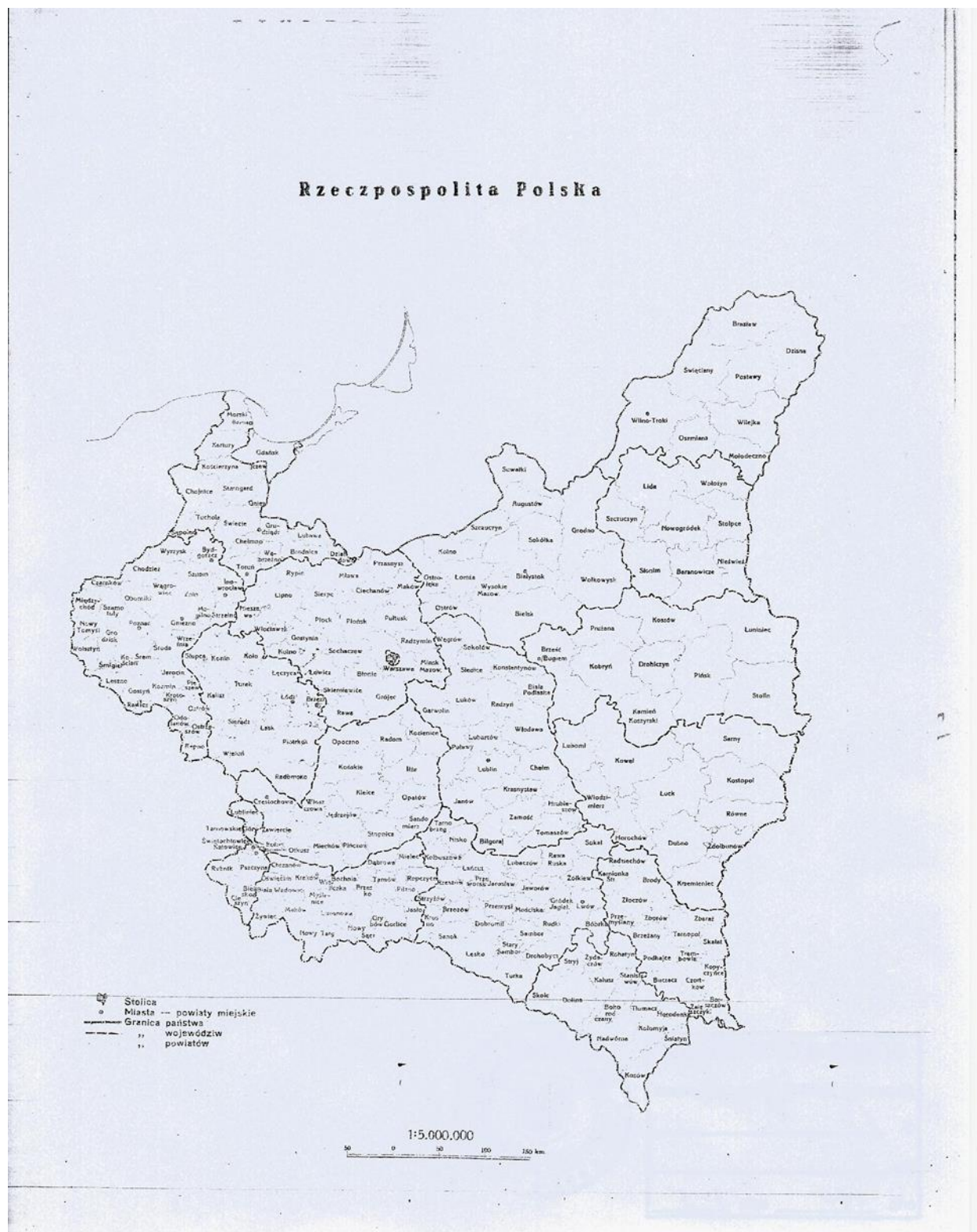
Культури	Площа під культурами, Га			Валовий збір врожаїв, Ц			Урожайність, ц/га		
	1928 р.	1938 р.	спів- відно- шення, %	1928 р.	1938 р.	спів- відно- шення, %	1928 р.	1938 р.	спів- відно- шення, %
Львівське воєводство									
Пшениця	156700	209569	192,8	1339000	2101090	157,0	8,5	10,0	117,6
Жито	287000	335870	117,0	2823200	3479616	123,3	9,8	10,4	106,1
Ячмінь	93800	91955	98,0	995000	824375	82,9	10,6	9,0	84,9
Овес	203300	240870	118,5	2015700	2362112	117,2	9,9	9,8	99,0
Картопля	182500	236099	129,4	19554500	24563684	125,6	107	104	97,2
Цукровий буряк	8500	6499	76,5	1792600	1233125	68,8	210	190	90,5
Станіславське воєводство									
Пшениця	62800	94214	150,0	554000	1060246	191,4	8,8	11,3	128,4
Жито	99500	116477	117,1	1012500	1322303	130,6	10,2	11,4	111,8
Ячмінь	32000	26388	82,5	308900	246238	79,7	9,6	10,0	104,2
Овес	107800	79018	73,3	887900	814366	91,7	8,2	10,3	125,6
Картопля	95300	115809	121,5	9621400	12490138	129,8	101	108	106,9
Цукровий буряк	4600	3806	82,7	1174100	688253	58,6	258	181	70,2
Тернопільське воєводство									
Пшениця	149800	234998	156,9	1491500	2749870	184,4	10,0	11,7	117,0
Жито	189500	203358	107,3	2045800	2374473	116,1	10,8	11,7	108,3
Ячмінь	133900	119649	89,4	1697800	1151079	67,8	12,7	9,6	75,6
Овес	96700	106634	110,3	1164900	1103964	94,8	12,1	10,4	86,0
Картопля	113900	157020	137,9	15062300	17758843	117,9	132	113	85,5
Цукровий буряк	10600	4516	42,6	2162100	781992	36,2	203	173	85,2
Галичина									
Зернові	1612880	1899000	117,7	16336200	18589732	113,8	10,1	10,5	104,0
Картопля	391700	508928	129,9	44238200	54812665	123,9	113,3	108,3	95,6
Цукровий буряк	23700	14821	62,5	5128800	2703370	52,7	223,6	181,3	81,1

Динаміка посівних площ, валового збору врожаїв та урожайності сільськогосподарських культур по воєводствах Галичини (1928–1938 рр.)
 Подається за: Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej, 1929. – R. VII. –S. 40–41; Statystyka Polski. Seria C : Statystyka Rolnicza, 1938. – S. 12–14.

Повіти	Сільське населення		Площа Га		Дрібні господарства			
	Всього	на км ²	Всього	%	до 2 га		2–5 га	
					Всього	%	всього	%
Бібірка	72 500	81	8 646	5,72	7 952	3,58	3 803	2,83
Цішанів	70 800	62	4 828	3,29	6 881	3,30	4 879	3,63
Городок	59 500	69	6 763	4,47	6 409	2,89	4 017	2,99
Яворів	69 500	69	2 488	1,64	6 930	3,12	5 089	3,78
Львів пов. ^{Львів місто}	141 400	109	10 619	7,03	12 975 ⁷⁵²	5,83 ^{0,34}	7 105 ⁴⁶	5,28
Рава Руська	89 000	63	8 213	5,54	12 656	5,69	3 704	2,75
Сокаль	83 500	62	10 366	6,86	7 804	3,50	5 241	3,90
Жовква	74 800	61	6 318	4,28	8 915	4,01	4 817	3,58
Бжозів	73 000	106	2 218	1,47	8 195	3,68	5 264	3,92
Добромилль	63 150	84	3 249	1,25	5 199	2,35	4 785	3,55
Дрогобич	104 800	72	6 688	4,43	13 189	5,94	5 018	3,73
Ярослав	113 000	83	11 241	7,54	12 328	5,55	6 906	5,12
Кольбушев	60 000	68	2 830	1,87	3 897	1,76	5 796	4,30
Кросно	71 400	97	2 148	1,52	6 967	3,14	5 630	4,18
Ліско	83 350	45	5 372	3,65	3 487	1,57	6 081	4,52
Ланьцуг	78 300	90	3 888	2,57	9 542	4,28	5 701	4,24
Мостиська	74 300	98	6 330	4,29	8 995	4,05	4 350	3,22
Ніско	50 400	51	3 569	2,36	4 284	1,93	4 287	3,18
Перемишль	95 100	94	8 686	5,75	12 108	5,46	4 512	3,36
Пшеворськ	51 600	100	4 263	2,82	6 117	2,76	2 918	2,17
Самбір Старий	45 300	58	900	0,60	4 649	2,10	3 337	2,48
Стрижів	53 500	100	2 216	1,46	4 411	2,01	4 635	3,44
Тарнобжег	63 400	66	8 344	5,62	8 039	3,62	4 079	3,02
Рудки	64 500	91	9 111	6,04	8 468	3,82	3 363	2,50
Ржешов	106 000	108	3 308	2,29	12 886	5,80	8 153	6,06
Самбір	84 400	89	4 628	3,06	11 042	4,98	4 640	3,45
Сянок	88 000	71	3 889	2,58	6 982	3,14	6 443	4,77
Львівське Воєводство	2 084 500		151 119	100		100	13 4599	100

Кількість, густина населення та дрібних селянських господарств по повітам Львівського воєводства

Подається за : Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф. 171 (Окружне земельне управління, м. Львів), оп. 2, спр. 3505 (Протокол засідання Совета Зе мельного переустройства), арк. 29

Адміністративна карта Польщі (1931р.)

Подається за: Державний архів Івано-Франківської області. – Ф. 6 (Станіславське повітове староство), оп.2., спр.400. (Статистические сведения гминных управ Станиславского повета о количестве населения по состоянию на 8–9 декабря 1931 г.), арк. 5

Strona 4. **Opis gospodarstwa rolnego, ogrodowego, leśnego.**
(Pouczenie § 32)

1) Imię i nazwisko gospodarującego (kierownika) Hausstam Karas

2) Jeżeli gospodarstwo rolne nie jest własnością gospodarującego, to podać nazwisko **właściciela** (Przy gospodarstwach ponad 25 hektarów podać nazwiska wszystkich współwłaścicieli)

3) Czy rolnictwo jest zawodem **głównym** gospodarującego, czy jego zawodem **pobocznym**? (pouczenie §§ 22, 28) głównym

4) Jaki jest **obszar gruntów** własnych i dobranych (wyzierzawionych, służbowych), na których gospodarujący **sam prowadzi** gospodarstwo z danego ośrodka gospodarczego? (pouczenie § 34) 7 morgów 800 1/2 m

Wypełnić tablicę poniższą i zaznaczyć przez podkreślenie odpowiednich wyrazów, czy obszar podany jest (poucz § 37) w hektarach i arach w morgach i przegach (lub morgach i szesnastkach w dziesiętynach i szesnastkach)

Umieszczenie gospodarstwa	Gospodarstwo rolne (ogrodowe, leśne) test prowadzone	Ogólny obszar gruntu	Z OGÓLNEGO OBSZARU PRZYPADAJĄCA:											Uwaga do rubr. 4		
			Grunt orny	Łąki	Pastwisko stałe, poloniny i wrzosiowiska	Sady owocowe	Ogrody warzywne	Grunt w użytkowaniu leśnym (sasy, zapleśki poręby i t. d.)	Stawy i jeziora	Terfońska eksploatowane	Pod zabudowaniami, parkanami i drogami	Nieuroyki (plaski, błota, skały i t. p.)	Z ziemi odrobnych części, grzebiących obszar gruntów, sędziw nie grunt orny? (zaznaczyć)			
A	Na ziemi własnej lub wdzierzawianej	<u>7</u>	<u>3 800</u>	<u>1 800</u>	<u>1 800</u>									<u>800</u>		<u>2 900 arów</u>
B	Na ziemi wdzierzawianej (niezależnie od rodzaju gruntu i t. p.)	<u>800</u>	<u>800</u>													<u>2 100 arów</u>
C	Na ziemi służbowej															
RAZEM		<u>7 800</u>	<u>4</u>	<u>1 800</u>	<u>1 800</u>									<u>800</u>		

5) a. Czy istnieją grunty **odstępione** innym dla użytkowania, t. j. grunty należące do gospodarstwa, na których jednak właściciel lub kierownik **sam nie** prowadzi gospodarstwa, lecz odstępuje je jako grunty-służbowe, wdzierzawia je za pieniądze, lub za określoną ilość produktów i t. p.? (tak lub nie) (pouczenie §§ 34, 35) nie

5) b. Jeżeli gospodarz grunty odstępuje, to podać ich **obszar** i zaznaczyć przez podkreślenie, czy obszar podany jest (pouczenie §§ 34, 35, 37) w hektarach i arach w morgach i przegach (lub morgach i szesnastkach) w dziesiętynach i szesnastkach

6) a. Czy gospodarstwo korzysta z istniejących we wsi **gruntów wspólnych** (gromadzkich, gminnych, spółkowych, należących do całej wsi, kilku wsi, całej gminy lub pewnej kategorii włościan?) (odpowiedź: tak lub nie) (pouczenie § 36) nie

6) b. Jeżeli gospodarstwo korzysta z gruntów wspólnych, to podać **rodzaj gruntów**, t. j. czy są to grunty orne, łąki, pastwiska, lasy, oraz wskazać w jaki **sposób** gospodarstwo z nich korzysta (pouczenie § 36) nie

7) Czy gospodarstwo rolne posiada: a) kieraty konne, b) silniki (motory) parowe (plugi parowe, lokomobile i t. p.), c) silniki naftowe, benzynowe, d) silniki elektryczne, e) wiatraki? (Podać ich ilość i rodzaj) (pouczenie § 38) nie

8) Czy gospodarstwo rolne używa **nasion hodowlanych** (selekcyjnych)? (pouczenie § 38) nie

9) Jakich używano **nawozów sztucznych** w roku gospodarczym 1920/21 i w jakiej **ilości**? (pouczenie § 38) nie

Stwierdzam prawdziwość i zupełność zeznań:
Podpis właściciela mieszkania (kierownika folwarku, zakładu) Karas Haus
Podpis komisarza spisowego J. W. Darczewski m. p.

II. Spis zwierząt domowych.
(Pouczenie §§ 39, 40)

i nazwisko właściciela zwierząt Hausstam Karas

1. Konie		Liczba sztuk
a. Żrebięta do 12 miesięcy włącznie		1
b. Wyżej 1-go r. aż do ukończenia 2-go r.		
c. Wyżej lat 2 aż do ukończenia 3-go r.		
d. Wyżej lat 3-cha aż do uk. 5-gor.	ogłery wałachy klacze	
e. Wyżej lat 5-ua aż do uk. 9-gor.	ogłery wałachy klacze	1
f. Wyżej lat 9-ciu	ogłery wałachy klacze	
Razem konie		1
g. Z liczby młodzieży w roku 2 i 3 (lit. b i c) używa się do robót		
2. Osły i muły		

3. Bydło rogate		Liczba sztuk
a. Cielęta do 3-ch miesięcy włącznie		
b. " od 3-ch do 12 mies.	bubałki woły jalozki	1
c. Wyżej 1-go r. aż do uk. 2-gor.	bubały woły jalozki	1
d. Wyżej lat 2	bubały woły krowy	2
Razem bydło rogate		3
e. Wśród ogółu wołów było wol. w Jr. życia	bubały	1
f. Wśród ogółu bydła rogatego było opasu wyżej 1/2 r.	woły krowy	1
4. Kozy		1
5. Króliki		2
9. Paszczyły. Ilość uli		4
a) ramowych		
b) zwykłych		

6. Owce		Liczba sztuk
a. Jagnięta do 12 miesięcy włącznie		
b. Wyżej 1-go roku	tryki (barany) skopy . . . maczorki (matki)	
Razem owce		
7. Trzoda chlewna		
a. Prosięta do 2-ch miesięcy włącznie		
b. " od 2-ch do 6 miesięcy		1
c. Prosięta wyżej 1-r. douk 1-r.	lany (kieroszy) wioprze maczory	1
d. Trzoda chlewna wyżej 1-go r.	lany (kieroszy) wioprze maczory	1
Razem trzoda chlewna		1
8. Drób		6
a) kury		
b) gęsi		
c) kaczki		
d) indyki		
e) perlice (pantarki)		
Razem drób		6

s ludn. Formul. A.

Анкета перепису селянських господарств Польщі від 30.09.1921 р. Львівська наукова бібліотека НАН України імені В. Стефаника (відділ рукописів). – Ф. 18. (Буяк Францішек (1892–1943)), спр.4. (Анкети першого сільськогосподарського перепису і перепису населення в 1921 р. в Польщі), арк. 28–29.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

I Неопубліковані джерела

Державний архів Волинської області

Ф. 46. Волинське воєводське управління Міністерства внутрішніх справ, м. Луцьк Волинського воєводства (1921–1939).

оп. 9.

1. спр. 1019. Інформація повітових староств про діяльність Української соціал-радикальної партії, 5 вересня 1928 – 5 грудня 1928 рр., 44 арк.
2. спр. 2014. Повідомлення Рівненського повітового староства про конференцію УНДО в селі Алексеевка і копія наказу УНДО про внесення масових петицій проти законопроектів, які розглядаються в Сенаті, 14 травня 1932 – 20 липня 1932 рр., 32 арк.
оп. 9а.
3. спр. 158. Інформація воєводської команди державної поліції про діяльність ПСЛ, «Стронніцтва хлопського», сіоністів-ревізіоністів, про фашистський мітинг в Рівному, 13 лютого 1926 – 1 грудня 1926 рр., 65 арк.

Державний архів Івано-Франківської області

Ф. 2. Станіславське воєводське управління, м. Станіслав (1915–1939)

оп. 1.

4. спр. 13. Месячные и квартальные отчёты поветовых староств и воеводского управления полиции о политической обстановке в поветах Станиславского воеводства, 18 арк.
5. спр. 17. Отчёты Львовского воеводского управления о деятельности политических партий и состоянии безопасности на территории Львовского воеводства за ноябрь месяц 1921, 3 арк.
6. спр. 164. Донесения Львовского окружного управления государственной полиции о конференции Украинской социал-демократической партии «УСДП» состоявшейся 8 марта 1923 года во Львове, 24 арк.

7. спр. 174. Переписка с Министерством Внутренних Дел и поветовыми староствами о ликвидации украинских социал-демократических партий, 141 арк.
8. спр. 239. Переписка с поветовыми староствами о расходовании денежных средств на содержание конфиденентов и провокаторов, 214 арк.
9. спр. 260. Месячные отчёты поветовых староств о политической обстановке в поветах за апрель–май 1925 г., 178 арк.
- 10.спр. 261. Месячные отчёты поветовых староств о политической обстановке в поветах за июнь, июль 1925 г., 112 арк.
11. спр. 289. Донесения поветовых староств и органов полиции о состоявшихся собраниях профессиональных союзов и проведении украинскими кооперативами «Праздника украинской кооперации» в поветах Станиславского воеводства, 83 арк.
12. спр. 294. Докладные записки поветовых староств о ходе митингов, собраний, проведенных отдельными партиями, профсоюзами и депутатами сейма и сената в поветах воеводства, 258 арк.
13. спр. 357. Сведения Министерства внутренних дел о наличии украинских буржуазно-националистических партий на территории Польши, 32 арк.
14. спр. 358. Сведения поветовых староств о деятельности украинской народно-демократической организации (УНДО) в Станиславском воеводстве, 332 арк.
15. спр. 359. Сведения поветовых староств о деятельности «украинской радикальной партии» (УРП) в поветах Станиславского воеводства, 132 арк.
16. спр. 558. Переписка поветовых староств о деятельности «украинской Социалистично-Радикальной партии» (УСРП) на территории Станиславского воеводства, 209 арк.
17. спр. 793. Донесения поветовых староств о деятельности украинской крестьянской партии (УСРП) на территории воеводства, 54 арк.

18. спр. 875. Донесения поветовых староств о протестах украинских обществ и организаций против законопроектов и колонизации Западной Украины и реорганизации школ, 124 арк.
19. спр. 877. Донесения поветовых староств о деятельности украинской националистической организации (УНО) на территории воеводства, 200 арк.
20. спр. 886. Донесения поветовых староств о митингах и собраниях украинской социалистической радикальной партии (УСРП) на территории Станиславского воеводства, 52 арк.
21. спр. 906. Переписка с Министерством внутренних дел и поветовыми староствами о деятельности крестьянской мелко-буржуазной партии «Стронництво людове» на территории Станиславского воеводства, 96 арк.
22. спр. 907. Переписка с Министерством Внутренних дел, воеводскими управлениями о деятельности мелкобуржуазной соглашательской крестьянской партии «Хліборобський селянський союз» на территории Станиславского воеводства, 138 арк.
- 23.спр. 968. Информация поветовых староств о состоявшихся собраниях членов украинской контрреволюционной партии «украинская селянская радикальная партии» (УСРП), 86 арк.
24. спр. 969. Донесения поветовых староств о состоявшихся митингах и собраниях, проведённых отдельными партиями и депутатами сейма и сената в поветах воеводства, 64 арк.
оп. 2.
25. спр. 483. Годовой отчёт о работе Тернопольского воеводского управления за 1931–1932 года, 61 арк.
оп.6.
26. спр. 21. Списки кооперативов в Станиславском воеводстве, 50 арк.
27. спр. 22. Списки кооперативов в Станиславском воеводстве, 19 арк.
28. спр. 265. Краткая экономическая монография Станиславского воеводства, 10 арк.

29. спр. 563. Годовые отчёты поветовых староств о ходе строительных работ по восстановлению городов и сёл в поветах Станиславского воеводства, 42 арк. оп. 7.
30. спр. 21. Переписка с поветовыми староствами о подготовке выборов в гминные советы Станиславского воеводства, 69 арк.
31. спр. 117. Циркуляры Министерства Внутренних дел о порядке составления бюджетов органами самоуправления, 39 арк.
32. спр. 796. Материалы совещания руководителей государственных органов самоуправления Станиславского воеводства, 333 арк.
33. спр. 862. Инструкция о работе солтыса, 6 арк.
34. спр. 864. Отчёт о ходе выборов в гминные управы на территории Станиславского воеводства, 3 арк.
35. спр. 866. Положение о работе органов самоуправления Станиславского воеводства, 41 арк. оп. 9.
36. спр. 9. Информация Министерства земледелия и земельных реформ о состоянии сельского хозяйства на территории Польши по состоянию на июль месяц 1922 года, 11 арк.
37. спр. 22. Переписка с поветовым староством о предоставлении ссуд польским колонистам и помещикам на покупку земли, 233 арк.
38. спр. 55. Переписка с поветовыми староствами и другими учреждениями о применении в сельском хозяйстве искусственных удобрений, 114 арк.
39. спр. 72. Периодические отчёты «Львовского Малопольского сельскохозяйственного товарищества» о состоянии сельского хозяйства на территории Западной Украины, 75 арк.
40. спр. 230. Сводные статистические отчёты отдела земледелия и земельных реформ о количестве посевных площадей по поветам Станиславского воеводства, 17 арк.
41. спр. 241. Списки молочарень и их владельцев по поветам Станиславского воеводства, 22 арк.

42. спр. 301. Копия протокола съезда осадников Станиславского воеводства, 45 арк.
43. спр .308. Статистические сведения «Института хозяйства восточных земель» о количестве сельских хозяйств, о площади пахотной земли, лугов, пастбищ и лесов по поветам Станиславского воеводства по состоянию на 1931 г., 45 арк.
44. спр. 480. Балансы центрального государственного сельскохозяйственного банка по состоянию от 1 января и 1 февраля 1932 г., 21 арк.
45. спр. 610. Копии протоколов заседаний бюджетной, животноводческой, сельскохозяйственной и других комиссий Львовской земельной палаты, 152 арк.
46. спр. 628. Протоколы заседаний правления Львовской земельной палаты 1935–1937 гг., 66 арк.
- 47.спр. 629. Протоколы заседаний правления Львовской земельной палаты 1935–1937 гг., 1620 арк.
48. спр. 654. Месячные балансы центрального государственного сельскохозяйственного банка Польши за 1935 год, 10 арк.
49. спр. 658. Отчёты поветовых отделов самоуправления о работе агрономов за 1935–1936 года, 105 арк.
50. спр. 750. Отчёты о работе Львовской земельной палаты по разведению крупного рогатого скота за 1934 год, 43 арк.
51. спр. 811. Циркуляр Министерства земледелия и земельных реформ о порядке проведения буржуазной земельной реформы, 64 арк.
52. спр. 816. Статистические сведения Министерства земледелия и земельных реформ и отдела земледелия и земельных реформ об объединении крестьянских земельных участков на территории Польши и воеводства, 25 арк.
53. спр. 825. Статистические сведения Министерства земледелия и земельных реформ и воеводского управления о ходе работы по проведению буржуазной земельной реформы на территории Польши и воеводства, 53 арк.

54. спр. 847. Переписка с Министерством земледелия и земельных реформ с поветовыми старостами о наличии лиц, желающих выкупить арендованные ими земельные участки, 31 арк.
55. спр. 848. Сведения поветовых отделов самоуправления о наличии пахотной земли, лугов, пастбищ, принадлежащих гминам, 40 арк.
56. спр. 1209. Статистические сведения Министерства земледелия и земельных реформ о наличии пахотной земли, количестве сельского населения и проведенной парцелляции земли на территории Львовского, Станиславского и Тернопольского воеводств за 1919–1935 гг., 38 арк.
57. спр. 2220. Статистические сведения о количества населения по переписи 1921 г., о количестве пахотной земли, лесов и поголовья скота в поветах воеводства, 24 арк.

Ф. 6. Станіславське повітове староство, м. Станіслав (1918–1939)

оп. 2.

58. спр. 400. Статистические сведения гминных управ Станиславского повета о количестве населения по состоянию на 8–9 декабря 1931 г., 93 арк.

Ф. 8. Коломыйское поветовое староство, м. Коломия (1918–1939)

оп. 1.

59. спр. 465. Информация органов полиции о предвыборной кампании, проводимой украинскими политическими партиями на территории повета, 34 арк.
60. спр. 537. Переписка с органами полиции о проведении собраний различных обществ на территории повета, 143 арк.
61. спр. 578. Статистические сведения постерунков полиции о количестве и составе организации союзов и обществ на территории повета, 48 арк.

Ф. 41. Станиславский окружной сельскохозяйственный инспекторат Львовской Земельной палаты (1933–1939)

- оп. 1.
62. спр. 57. Экономическое описание Долинского повета, 17 арк.
63. спр. 79. Протокол заседания Станиславской поветовой комиссии по делам сельской молодежи, 10 арк.
64. спр. 97. Переписка со Львовской земельной палатой и поветовыми отделами (самоуправления) о развитии свиноводства, 169 арк.
65. спр. 160. Переписка со Львовской земельной палатой о приобретении сеялок, 41 арк.
66. спр. 165. Доклады по вопросам сельского хозяйства, 33 арк.
67. спр. 166. Доклады о подготовке к весенне-полевым работам, 20 арк.
68. спр. 191. Инструкция о работе сельскохозяйственных курсов, 8 арк.

Ф. 43. Станіславське окружне земельне управління, м. Станіслав(1894–1939)

- оп. 1.
69. спр. 12. Сообщения Львовского отделения государственного земельного банка об открытии кредитов на выдачу ссуд осадникам, 17 арк.
70. спр. 27. Циркуляр Министерства земледелия и земельных реформ, 233 арк.
71. спр. 51. Переписка с Министерством земледелия и земельных реформ по финансовым вопросам, 191 арк.
72. спр. 73. Отчёт о деятельности Станиславского земельного управления за 1930 г., 79 арк.
73. спр. 206. Материалы совещания, состоявшегося во Львовском окружном земельном управлении по вопросу проведения земельной реформы, 242 арк.
74. спр. 216. Директивные указания Министерства земледелия и земельных реформ об установлении цен на продажу земельных участков, 221 арк.
75. спр. 217. Циркуляры указания Министерства земледелия и земельных реформ по вопросу парцелляции земельных участков, 32 арк.
76. спр. 226. Сведения поветовых земельным управлением о количестве земель принадлежащих гминам, 33 арк.

77. спр. 243. Переписка со Станиславским поветовым земельным управлением об объединении крестьянских участков с. Неговце Калушского повета, 222 арк.
- 78.спр. 358. Отчёты инженера Старчевского о работе совещания представителей окружных земельных управлений по вопросу оценки земель состоявшейся 19 июня 1930 г. В Варшаве, 9 арк.
79. спр. 387. Жалобы крестьян с. Рудники Жидачевского повета на неправильное объединение земельных участков и переписка с Министерством земледелия и земельных реформ о рассмотрении жалоб, 96 арк.
80. спр. 388. Сведение о состоянии сельского хозяйства в Стрыйском и Сколевском поветах, 13 арк.
81. спр. 389. Список владельцев образцовых сельских хозяйств в сёлах Станиславского воеводства, 9 арк.

Ф. 58. Станиславская финансовая палата (1913–1939)

оп. 1.

82. спр. 96. Протокол производственного совещания начальников финансовых управлений Станиславского воеводства от 17 марта 1937 г., 64 арк.
83. спр. 619. Переписка с Министерством финансов о порядке обложения налогов с оборота кооперативов, 31 арк.

Ф. 68. Станіславське воєводське управління державної поліції, м. Станіслав (1921–1939).

оп. 2.

84. спр. 256. Решение 4-го съезда Коммунистической партии Западной Украины, 11 арк.

Ф. 415. Станиславское окружное сельскохозяйственное общество, г. Станіслав (1922–1939)

- оп. 1.
85. спр. 3. Информация сельскохозяйственного общества «Восточной Малопольши» во Львове о положении сельского хозяйства, после проведения буржуазной земельной реформы в Западной Украине, 8 арк.
86. спр. 4. Периодический отчёт сельскохозяйственного общества «Восточной Малопольши» во Львове об экономическом положении сельского хозяйства за время с 15 мая по 15 июля 1927 г., 28 арк.
87. спр. 16. Инструкция по выращиванию сельскохозяйственных культур, 75 арк.
88. спр. 93. Списки сельскохозяйственных кружков находящихся в Станиславском повете, 14 арк.

Державний архів Львівської області

Ф. 1. Львовское воеводское управление, г. Львов (1920-1939)

- оп. 10.
- 89.спр. 23. Инструкция Министерства сельского хозяйства о перестройке сельского хозяйства в Польши, 14 арк.
90. спр. 25. Характеристика состояния сельского хозяйства Львовского воеводства, 65 арк.
91. спр. 77. Характеристика владений графов Дидушицких в Ярославском повете, 10 арк.
92. спр. 79. Характеристика поместий княгини Любомирской, которые находятся в Перемышлянском повете, 7 арк.
93. спр. 232. Реферат по поднятию сельского хозяйства с приложением протоколов заседаний воеводской Рады по этому вопросу, 60 арк.
94. спр. 621. Статистические сводки Ланцутского поветового староства об урожае в гминах зерновых культур и сена в хозяйствах до и свыше 50 га по состоянию на 1930, 18 арк.

95. спр. 761. Смета отчетов воеводских управлений, отчёт Львовского воеводского управления о состоянии и развитии сельского хозяйства за 1931, 34 арк.
96. спр. 901. Работы хозяйственного института восточных земель о структуре крестьянских хозяйств Любачевского и Тернопольского воеводств, согласно статистическим данным сельскохозяйственной продукции за 1931, 99 арк.
97. спр. 978. Списки руководителей и сотрудников центрального Львовского управления украинско-национального товарищества краевого хозяйственного общества «Сильський Господар» и список филиалов, этого товарищества на территории Львовского, Станиславского, Тернопольского воеводств, 16 арк.
98. спр. 1412. Реферат Павликовского Юлиана по вопросу аграрной политики, 31 арк.
99. спр. 1624. Годовой отчет о деятельности краевого украинско-националистического товарищества «Сильський Господар» – за 1936 год, 125 арк.
оп. 11.
100. спр. 2598. Распоряжения Президента Польши об организации и объёме деятельности общих административных властей, 31 арк.
101. спр. 2643. Переписка с Министерством внутренних дел и поветовыми старостом в Рудках по вопросу интерpellации депутата Сейма Тершаковца о злоупотреблениях начальника гмины в Тертакове и полицейских органов в Рудковском и Городоцком поветах во время избирательной кампании, 9 арк.
оп. 13.
102. спр. 1. Историческая справка о земельной реформе 1921-1927 гг., 15 арк.
103. спр. 3. Статистические данные о количестве поместий розпарцельованных имений. 1921-1922, 7 арк.
104. спр. 5. Списки учреждений, имеющих право на проведение парцелляцію с местонахождением парцелляційных имений, 9 арк.

105. спр. 17. Характеристика состояния сельского хозяйства в имениях графа Потоцкого в Ланцуте, 27 арк.
106. спр. 18. Списки крупных и средних землевладельцев Львовского воеводства, 27 арк.
107. спр. 20. Списки владельцев земельных участков, подлежащих parcelляции, 119 арк.
108. спр. 30. Устав от 31 июля 1923 о ликвидации чересполосицы, 13 арк.
109. спр. 43. Инструкция о parcelляции, выдана Министерством аграрных реформ, 162 арк.
110. спр. 50. Книга регистрации запаса земли, которая предназначалась для parcelляции с перечнем фамилий землевладельцев, 31 арк.
111. спр. 52. Распоряжение президента Польши по вопросу внедрения земельной реформы в хозяйствах Польши, 9 арк.
112. спр. 58. Дело об обследовании помещичьих имений для освобождения от parcelляции, 187 арк.
113. спр. 65. Протокол заседаний комиссий об освобождении от проведения parcelляции в поветах, 197 арк.
114. спр. 64. Дело о продаже земельных участков в связи с parcelляцией в поветах Львовского воеводства, 134 арк.
115. спр. 73. Списки осадников Сокольского уезда, которые получили землю в результате parcelляции, 17 арк.
116. спр. 74. Информация о состоянии земельного налога в Львовском, Станиславском, Тернопольском воеводствах, 13 арк.
117. спр. 225. Дело о состоянии работ по проведению parcelляции земель в поветах Львовского воеводства, 60 арк.
118. спр. 226. Дело о проведении parcelляции в поветах Львовского воеводства, 146 арк.
119. спр. 367. Дело о ликвидации чересполосицы в гминах поветов, 700 арк.
120. спр. 854. Отчет о положении работ земельного parcelляционного общества, 5 арк.

121. спр. 857. Годовые отчеты поветовых старост о количестве запаса земли, предназначенной для парцелляции, 35 арк.
122. спр. 858. Месячные и квартальные отчеты поветовых старост о проведении парцелляции в гминах, 109 арк.
123. спр. 859. Дело о состоянии сельского хозяйства в связи с парцелляцией земель, 67 арк.
124. спр. 869. Отчеты (по поветам) о разделённых и проданных землях, принадлежащих религиозным заведениям за период 1919–1930 годы и переписка с Министерством земледелия и поветовыми старостами о предоставлении статистических данных из объёма деятельности и переустройства земледельческих хозяйств, 162 арк.
125. спр. 1085. Переписка с Министерством сельского хозяйства и земельных реформ с поветовыми старостами о проведении парцелляции земель на территории Тернопольского воеводства, 258 арк.
оп. 51.
126. спр. 5. Списки членов поветовых и гминных рад во Львовском воеводстве, 111 арк.
127. спр. 7. Пацификация, 54 арк.
128. спр. 42. Поджоги поместий, сена, 67 арк.
129. спр. 57. Отчёты о политическом положении на территории воеводства, 60 арк.
130. спр. 176. Дело о протестах украинского населения против польской власти в 1931 г., 81 арк.
131. спр. 178. Донесение поветовых полицейских участков о поджоге поместий; скирд пшеницы и сена украинскими крестьянами, 22 арк.
132. спр. 187. Отчеты следственного отдела Львовской воеводской полиции о карательных действиях против украинских крестьян (сентябрь-декабрь 1930), 56 арк.

133. спр. 596. Переписка следственного отделения воеводской полиции во Львове с поветовыми старостами о деятельности украинских хозяйственных организаций, 126 арк.
134. спр. 1049. Дело о забастовке сельскохозяйственных работников на территории Львовского воеводства, 128 арк.
оп. 52.
135. спр. 58. Циркуляры Львовского воеводского управления (ноябрь 1921 – январь 1923 гг.), 32 арк.
136. спр. 193. Донесения окружных и поветовых земских управлений об оказании помощи польскому осадничеству, 71 арк.
137. спр. 250. Циркуляры Львовского воеводского управления и Куратории Львовского школьного округа, 12 арк.
138. спр. 367. Донесения поветовых старост о росте количества безработных и настроениях среди них, 45 арк.
139. спр. 381. Протоколы совещания съезда воевод западных земель в 1925 году, 32 арк.
140. спр. 651. Донесения поветовых старост о деятельности членов польской буржуазной партии «Польское стронництво людове «Пяст»», 51 арк.
141. спр. 749. Статистические сводки учеников-украинцев на территории Львовского, Волынского, Полесского воеводства, 4 арк.
142. спр. 2856. Доклады военного атташе при польском посольстве в Берне Лиге народов о системе польской оккупации Восточной Галиции, 27 арк.
оп.56.
143. спр. 1603. Переписка с поветовыми старостами по вопросу жалобы «Инструктора стражи цельной» на действия постерунку полиции в Команьча, 131 арк.
144. спр. 2110. Донесение и телефонограммы поветовых старост о возникновении забастовок сельскохозяйственных работников, 5 арк.
оп. 58.

145. спр. 307. Дело о ликвидации шайки грабителей в Сокольском повете, 32 арк.

Ф. 7. Львовское поветовое староство, г.Львов (1919–1939)

оп. 1.

146. спр. 788. Распоряжение Львовского воеводского управления и донесения полицейских управлений о проведении выборов в гминные рады на территории повета, 84 арк.

147. спр. 1389. Дело о расследовании злоупотреблений гминного руководства в Солонке, 121 арк.

148. спр. 1550. Дело о введении в практику деятельности органов самоуправления новых законов и распоряжений, 55 арк.

149. спр. 1562. Дело о парцелляции помещичьего имения владельцев Якубовичей в гмине Чижках, 183 арк.

150. спр. 1863. Дело о проведении выборов в раду громады с. Семеновка, 164 арк.

151. спр. 1869. Дело о проведении выборов в раду громады сс. Чернушовичи, Щирец, Ярычив Новый и Старый, Ястребков, 103 арк.

152. спр. 2029. Дело о проведении выборов в правлении гмины Давыдов, 51 арк.

153. спр. 2286. Дело о проведении выборов солтыса и подсолтыса в громадах повета, 79 арк.

154. спр. 2433. Дело об утверждении результатов выборов солтыса и подсолтыса в громадах гмины Навария. – Т. I., 113 арк.

155. спр. 2434. Дело об утверждении результатов выборов солтыса и подсолтыса в громадах гмины Навария. – Т. II и последний, 109 арк.

156. спр. 2435. Дело об утверждении результатов выборов солтыса и подсолтыса в громадах гмины Остров, 84 арк.

оп. 4.

157. спр. 5. Списки политических организаций на территории повета, 38 арк.

158. спр. 139. Циркуляры министерства внутренних дел и Львовского воеводского управления. Ситуационные отчёты воеводского управления и переписка с постерунками полиции о деятельности политических партий и общественных организаций (в 1927 г.), 21 арк.
159. спр. 141. Циркуляры и ситуационные отчёты Львовского воеводского управления о деятельности политических партий и общественных организаций на территории воеводства (сентябрь 1927 январь 1928), 213 арк.
160. спр. 308. Годовые отчёты о деятельности читален «Просвиты» в селах Чертковского уезда Тернопольского воеводства (1936-1939 гг.), 175 арк.

Ф. 11. Львовский окружной суд, г. Львов (1919–1939)

оп. 29.

161. спр. 3890. Дело о конфискации украинской брошюры «Коментарі до програми «Української Партії Національної Роботи» с приложением конфискованной брошюры, 21 арк.
162. спр. 3958. Газеты «Громадський голос», статьи «Без линии и программы», «За землю» и др. (1925 г.), 10 арк.
163. спр. 4074. Текст проектированной речи сенатора украинца Павликовского Ю. на пленарном заседании польского сената в Варшаве, касающегося аграрного вопроса на западноукраинских землях, 24 арк.
164. спр. 4263. Дело о конфискации украинской газеты «Свобода» за опубликованные статьи «Господарська програма», «Чого хоче українське національно-демократичне об'єднання» и «Під чужою займанщиною» с приложением конфискованного номера, 8 арк.
165. спр. 4345. Дело о конфискации украинской газеты «Воля Народа» за опубликованные статьи «Програма українського селянсько-робітничого соціалістичного об'єднання «Сель-Роб»» с приложением конфискованного номера, 12 арк.
166. спр. 4688. Дело о конфискации украинской брошюры «Вставай народ», 28 арк.

167. спр. 5091. Дело о конфискации украинской газеты «Громадський Голос», за опубликование статей «Пацифікація», «Образи з пацифікації» и других, с приложением конфискованного номера, 31 арк.
168. спр. 5105. Дело о конфискации украинской газеты «Діло» за опубликование статьи: «Приготування до погрому», 6 арк.
169. спр. 5166. Конфискованный номер газеты «Праця» за опубликование статьи «Старі цілі – нові способи», 10 арк.

Ф. 110. Львовское городское староство, г. Львов (1920-1939 гг.)

оп. 1.

170. спр. 185. Дело о регистрации Украинско-националистического краевого хозяйственного товарищества «Сильский господар» во Львове, 205 арк.
171. спр. 835. Наблюдательные дела за прогрессивным антифашистским Украинским крестьянско-рабочим объединением (Сельроб) во Львове, 131 арк.
172. спр. 1114. Наблюдательные дела за молочным кооперативом «Маслосоюз» во Львове, 109 арк.

Ф. 121. Львовское воеводское управления государственной полиции, г. Львов (1920–1939)

оп. 2.

173. спр. 9. Наблюдательное дело за деятельностью КПЗУ с приложениями листовок, резолюций IV пленума на V конференции КПЗУ и схемы организации КПЗУ, 90 арк.
174. спр. 112. Наблюдательное дело за проходившим во Львове съезде партии «Народна воля» и «Украинского селянского союза» по вопросу объединения их в «Украинске селянско-рабитниче об'єднання» и список делегатов съезда, 28 арк.
175. спр. 187. Материалы съезда Украинской социал-демократической партии в Станиславове со списком делегатов, 30 арк.

176. спр. 189. Донесение Львовского городского управления государственной полиции о деятельности Украинской социал-демократической партии, 4 арк.
177. спр. 191. Наблюдательное дело за деятельностью «Украинской социалистической радикальной партией» (УСРП), 17 арк.
178. спр. 197. Обращение украинской национальной Рады Восточной Галиции к правительствам Антанты, 23 арк.
оп. 3.
179. спр. 586. Информация поветовых отделов полиции о деятельности крестьянской организации «Сельроб Единство» и об её членах на территории Львовского воеводства в 1930-1931 гг., 39 арк.
180. спр. 600. Статистические отчеты поветовых управ полиции о политических выступлениях на территории Львовского воеводства за период с июля по сентябрь 1930, 110 арк.

Державний архів Тернопільської області.

Ф. 3. Тернопільське повітове староство, м. Тернопіль (1919–1939)

оп. 1.

181. спр. 216. Дозволи повітового староства на організацію гуртків українського товариства «Сільський господар» і донесення керівників про новообраний склад цього товариства, 42 арк.
182. спр. 218. Дозволи повітового староства на організацію українських товариств і повідомлення цих товариств про їх діяльність, 76 арк.
183. спр. 219. Листування повітового староства з воєводським управлінням і судовими органами про діяльність українських кооперативів, 75 арк.

Ф. 4. Збаразьке повітове староство Тернопільського воєводства, м. Збараж (1923 -1939)

оп. 1.

184. спр. 257. Інформація Тернопільського воєводського управління про з'їзд товариства «Рідна школа» в м. Львові з питань діяльності цього товариства, 182 арк.
185. спр. 319. Відомості органів поліції та регламент діяльності «Польської соціалістичної партії», 15 арк.
186. спр. 257. Листування з органами поліції про діяльність партії «Строніцтво людове», 78 арк.

Ф. 11. Підгаєцьке повітове староство Тернопільського воєводства, м.Підгайці (1915–1939)

оп. 2.

187. спр. 4. Статистичні відомості повітового староств про кількість населених пунктів у повіті, їх національний склад та чисельність у них господарств, 3 арк.
188. спр. 20. Виборчі протоколи, протести гмінних управ та окремих жителів проти порушників порядку виборів у гмінні ради та листування з виборчими комісіями з цього питання, 172 арк.
189. спр. 21. Протести населення, виборчі протести, донесення постерунків поліції та листування з Тернопільським воєводським управлінням про проведення виборів до повітової ради у Підгайцях, 92 арк.

Ф. 14. Чортківське повітове староство Тернопільського воєводства, (1919–1939)

оп. 2.

190. спр. 1. Розпорядження Міністерства внутрішніх справ Намісництва, воєводського управління про надання відомостей про революційний рух в Західній Україні, 11 арк.
191. спр. 135. Позивні заяви окремих осіб про неправильний запис їх в списки виборців і листування з гмінними управами з цього питання, 57 арк.

Ф. 34. Тернопільське окружне земельне управління, м. Тернопіль (1919–1939)

оп. 1.

192. спр. 7. Списки польських колоністів (осадників) Тернопільського воєводства, які отримали грошову допомогу, 8 арк.
193. спр. 420. Відомості повітових земельних управлінь про кількість землі, яка продана польським колоністам (осадникам), 41 арк.
194. спр. 423. Рішення і листування з повітовими земельними управліннями про надання земельних ділянок польським колоністам (осадникам), 50 арк.
195. спр. 429. Циркуляри Міністерства земельних реформ про поділ парцеляцій, продаж земельних ділянок та встановлення цін, 64 арк.
196. спр. 435. Листування Міністерства земельних реформ і повітовими земельними управліннями про поділ (парцеляцію) господарств, 129 арк.

Ф. 137. Тернопольский поветовый отдел самоуправления (1919–1939)

оп. 1.

197. спр. 106. Заявления жителей гмины о злоупотреблениях служащих гминных управ, отчёты инспекторов о проверке работы и переписка с Покропивнецкой и Небровской гминными управлениями о изменении руководящего состава, 93 арк.
198. спр. 353. Протоколы копии и выписки из протоколов собраний членов гминных управ и сельских громад Тернопольского повета, 120 арк.
199. спр. 453. Анкетные сведения гминных управ о хозяйствах осадников Тернопольского повета, 21 арк.

Ф. 144. Тернопольское воеводское бюро по финансово-земельным делам (1932 -1939)

оп. 1.

200. спр. 121. Статистические сведения Министерства земледелия и земельных реформ о производстве сельскохозяйственной продукции за 1928–1937 гг., 40 арк.

201. спр. 1369. Отчёты о количестве сельских хозяйств имеющих менее 100 га земли на территории Тернопольского воеводства, 24 арк.

Ф. 231. Тернопольское воеводское управление, г. Тернополь (1919–1939)

оп. 1.

202. спр. 1. Информация окружного и поветовых управлений полиции Тернопольского воеводства о политической агитации коммунистов среди населения, о конфискации коммунистической литературы у населения, протоколы допросов коммунистов, 44 арк.

203. спр. 134. Сведение Министерства Внутренних дел о коммунистической партии Западной Украины и украинских националистических партиях существовавших на территории Польши, 11 арк.

204. спр. 327. Информация Министерства внутренних дел воеводского управления о деятельности Украинской социал-демократической партии (УСДП) в Польше, 76 арк.

205. спр. 574. Донесения органов полиции и поветовых староств о деятельности Украинской Социал-радикальной партии на территории воеводства (УСРП), 105 арк.

206. спр. 753. Донесения поветовых староств управления полиции о собраниях и съездах украинских националистов членрв партий УНДО, ОУН и других, 74 арк.

207. спр. 758. Донесения Чортковского поветового управления полиции о поветовом собрании партии УНДО состоявшемся в г. Чорткове, Тернопольского воеводства, 6 арк.

208. спр. 1154. Донесения поветовых староств о митингах и собраниях проводимых «Украинской Социал-радикальной партией» (УСРП), 8 арк.

209. спр. 1535. Резолюції земледіляя головного управління Української Соціал-радикальної партії во Львові, 5 арк.
210. спр. 1567. Донесення повітових старостів об організації «Союзів осадників польських» на території воєводства і катка політична характеристика їх членів, 25 арк.
211. спр. 1595. Отчѣт Тернопільського воєводського управління о стані земледіляя в воєводстві за 1931 рік і статистичні дані о кількості господарств і землі, 24 арк.
212. спр. 3034. Монографія Волинського воєводського управління, Стані польських володінь і сільському господарстві на Волині, 18 арк.
213. спр. 3501. Інформації повітових старостів об оказанні фінансової допомоги для християнських касс безпроцентного кредиту, 28 арк.
- оп. 4.
214. спр. 349. Відомості повітових старостів Тернопільського воєводства про парцеляцію, 42 арк.
215. спр. 412. Програма і протокол з'їзду повітових старостів Тернопільського воєводства, 18 арк.
216. спр. 434. Статистичні відомості про територію повітів Тернопільського воєводства, про кількість населення і лікарень, про транспорт та з ін. питань за 1927 рік, 32 арк.
217. спр. 968. Протокол з'їзду повітових старостів Тернопільського воєводства від 19 травня 1932 року, 33 арк.
218. спр. 1129. Статистичні відомості про кількість населення, землі, господарства, про ціни на землю та ін. у Тернопільському воєводстві за 1934 рік, 29 арк.
- оп. 5.
219. спр. 1173. Характеристика о господарственому розвитку Бродського повіта, 57 арк.

220. спр. 2130. Списки осаднических имень Тернопольского воеводства и переписка с Львовским окружным земельным управлением о выделении кредитов на покупку земли и продаже земли с парцеляции, 19 арк.
оп. 6.
221. спр. 744. Відповідь Львівського господарського товариства з питань впливу земельної реформи на сільське господарство Тернопільського воєводства, 56 арк.
222. спр. 1338. Звіт начальника сільськогосподарського відділу про стан економіки Тернопільського воєводства за 1931 рік, 31 арк.
223. спр. 2082. Статут спілки польських осадників на території Тернопільського воєводства, відомості про результати проведення парцеляції і стан господарства осадників на території східних воєводств Польщі, 14 арк.
224. спр. 2098. Статистичні відомості Львівського земельного банку про стан майна, кількість землі у колоністів, які проживають на території Львівського воєводства, 10 арк.
225. спр. 2708. Протокол з'їзду земельних комісарів від 5 травня 1937 р., 12 арк.
226. спр. 2711. Звіти інспекторів сільськогосподарського відділу про перевірку роботи повітових відділів і вказівки про усунення виявлених недоліків, 68 арк.
227. спр. 2739. Проект з додатками фінансово-господарського плану обігового фонду земельної реформи за 1939–1940 рр., 131 арк.
228. спр. 2746. Статистичні відомості Міністерства сільського господарства про кількість земельних маєтків на території воєводств Польщі і кількість землі в них; про парцеляцію маєтків на території Тернопільського, Львівського і Станіславського воєводств, 13 арк.
229. спр. 2747. Статистичні відомості про парцеляцію землі на території Тернопільського і Станіславського воєводств за період з 1919 по 1938 рр., 6 арк.

230. спр. 2776. Листування з Міністерством сільського господарства і повітовими староствами щодо заяв великих землевласників про встановлення розмірів земельних ділянок, які не підлягають парцеляції, 120 арк.
231. спр. 2845. Плани і списки великих землевласників, землі яких підлягають парцеляції в 1937–1938 рр., 65 арк.
232. спр. 2853. Повідомлення повітовим староством про виділення кредитів Міністерством сільського господарства для видачі позик осадникам, 8 арк.
233. спр. 2860. Відомості повітових староств про виконання пунктів земельної реформи, парцеляції земельних ділянок і списки землевласників, 79 арк.
234. спр. 2861. Справа про парцеляцію маєтку «Личківці – Трибухівці» Копичинського повіту, 348 арк.

Ф. 317. Філія українського товариства «Просвіта» в Тереховлі (1903–1939)

оп. 1.

235. спр. 26. Циркуляри та інструкції Львівського товариства «Просвіта» про проведення ювілейного свята «Дня організації товариства «Просвіта»», 8 арк.
236. спр. 42. Періодичні відомості про стан сільських читалень «Просвіти», 14 арк.
237. спр. 45. Списки членів сільськогосподарських курсів і відомості про їх успішність, 42 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ
Ф. 6. Центральний комітет Комуністичної партії Західної України. (1917–1936)

оп. 1.

238. спр. 168. Протоколи засідань ЦК УНДО (Українського національно-демократичного об'єднання), циркуляри та матеріали про діяльність УНДО. 20 квітня 1925 р. - 14 лютого 1926 р. – 305 арк.
239. спр. 249. Постанови секретаріату ЦК КПЗУ, доповідні записки про стан і роботу кооперативних організацій в Західній Україні. Лютий 1926 р. – 8 травня 1933 р. – 244 арк.
240. спр. 334. Брошура К. Коберського «Економіка українських земель під Польщею» (економічно-географічний очерк). 1926 р. – 21 арк.
241. спр. 638. Стаття про земельні відносини і сільське господарство Західної України. 1931 р. – 100 арк.

Центральний державний історичний архів України, м. Львів

Ф. 146. Галицьке намісництво м. Львів (1772 – 1921)

оп. 8.

242. спр. 3809. Донесення староств поліції та листування про страйки селян, 117 арк.
243. спр. 3811. Донесення староств про становище у повітах у зв'язку із страйками, 125 арк.
оп. 8а.
244. спр. 151. Відомості староств м. Калуш і Кульбашова, 13 арк.
245. спр. 162. Відомості староства м. Станіславів про політичне та економічне становище, 21 арк.
246. спр. 178. Донесення староств про наявність типографії в округах, 56 арк.
оп. 33.
247. спр. 2027. Листування з староствами про внесення змін у земельні книги громад у зв'язку з переділом земельних ділянок, 15 арк.
248. спр. 2030. Листування з староствами про розпуск та реорганізацію громадських рад та правлінь на території Галичини, 10 арк.

Ф. 171. Окружне земельне управління, м. Львів (1920–1934)

оп.1.

249. спр. 390. Листування з повітовими земельними управліннями про поселення осадників на території Західної України, 117 арк.

250. спр.459. Матеріали про діяльність Галицького земельного товариства, 98 арк.

251. спр. 583. Звіти про матеріальне становище селян, 63 арк.

оп. 2.

252. спр. 3501. План проведення робіт із землевпорядкування на території Львівського воєводства, 37 арк.

253. спр. 3674. Списки та опис маєтків великих землеволодінь на території Західної України, 154 арк.

Ф. 179. Кураторія Львівського шкільного округу, м. Львів (1921–1939)

оп. 1.

254. спр. 1. Обіжник Міністерства віросповідань і освіти про ліквідацію Крайової шкільної ради і створення Кураторії Львівського шкільного округу, 13 арк.

255. спр. 264. Справа про рецензування шкільних підручників для шкіл з українською мовою навчання, 4 арк.

256. спр. 313. Проект положення про функції Кураторії Львівського шкільного округу, 14 арк.

257. спр. 509. Статистичні дані про кількість населення на території Львівського, Станіславського і Тернопільського воєводств, 31 арк.

Ф. 197. Римо-католицька капітула, м. Львів (XV ст. – 1946 р.)

оп. 1.

258. спр. 1757. Відомості про нерухоме майно, фонди, пожертви на користь капітули, 65 арк.

Ф. 205. Прокуратура апеляційного суду, м. Львів (1919–1939).

оп. 1.

259. спр. 434. Звіти Станіславського воєводського управління про політичне становище за лютий-березень 1924 р., 87 арк.
260. спр. 435. Звіти Тернопільського воєводського управління про політичне становище за лютий-березень 1924 р., 66 арк.
261. спр. 437. Звіт командування державної поліції в Тернополі про політичне становище за серпень 1924 р., 31 арк.
262. спр. 438. Оперативні донесення окружного командування державної поліції в Тернополі, про політичне становище з 22 вересня по 3 жовтня 1924 р., 45 арк.
263. спр. 444. Тижневі звіти відділу громадської безпеки Львівського воєводського управління про політичне становище за III квартал 1927 р., 100 арк.
264. спр. 451. Звіт відділу громадської безпеки Тернопільського воєводського управління про політичне становища за I квартал 1927 р., 48 арк.
265. спр. 495. Тернопільське та Станіславське воєводських управлінь про політичні настрої мас за квітень 1938 р. після конгресу партії «Стронніцтво Людове», 104 арк.
266. спр. 502. Тернопільське воєводське управління про діяльність членів партії «Стронніцтво Людове» за січень–травень 1939 р., 25 арк.

Ф. 206. Українське педагогічне товариство «Рідна школа», м. Львів (1881–1939).

оп.1.

267. спр. 108. Статут кооперативу «Рідна школа», 45 арк.
268. спр. 129. Інструкція з питань діяльності сільських гуртків товариства, 14 арк.

269. спр. 138. Донесення гуртків про результати проведення шкільного плебісциту за введення української мови навчання в місцевостях з 1925; 1937; 1938 р., арк.

Ф. 302. Крайове господарське товариство «Сільський господар», м. Львів (1898–1944).

оп.1.

270. спр. 2. Устав товариства «Крайове рільниче товариство «Сільський господар»» у Львові, затверджений Галицьким намісництвом 24 липня 1909 р., 12 арк.

271. спр. 61. Обіжник товариства за 1934 рік, 50 арк.

272. спр. 91. Матеріали проектування заходів по здійсненню відбудови знищеного війною сільського господарства в Галичині (доповіді, статистичні зведення, листування та ін.), 76 арк.

273. спр. 231. Обіжник повітовим агрономом від 4 грудня 1933 року в справі участі в районних з'їздах організованих Львівською земельною палатою в Заліщиках, Золочові, Стрию та інформації філіалів про їх проведення, 36 арк.

274. спр. 328. Анкетні відомості, складені філіалами по питанню діяльності гуртків «Сільський господар» в районі міст Мостиська, Перемишль, Перемишляни, 51 арк.

275. спр. 331. Анкетні відомості філіалів товариства в містах на літери «А – Т» про сільськогосподарські курси організовані в 1934–1935 роках, 16 арк.

276. спр. 384. Відомості про організаційний стан і роботу секції «хліборобського вишколу молоді» при гуртках в місцевостях на літери «Б – Ч» Львівського повіту, 15 арк.

277. спр. 668. Доповідь Холевчука «Методи зоотехнічної праці товариства» виголошеної на I-му конкурсі українських інженерів у Львові, 14 арк.

278. спр. 669. Статті М. Холевчука про кооперативне молочарство і контроль за молочністю, 24 арк.

Ф. 309. Наукове товариство ім. Шевченка, м. Львів (1873–1939, 1941–1944)

оп.1.

279. спр. 514. Звіт контрольної комісії товариства про результат перевірки балансів від 1 липня 1925 р. по 31 грудня 1931 р., 109 арк.
280. спр. 1182. Статті Воцнаровського Т. «Земельна реформа і українське селянство» та ін., 71 арк.
281. спр. 1186. Статті Воробець В., Вовка, Веселки А. і Веселої М. «Значення кооперації для малоземельного хлібороба», 23 арк.
282. спр. 1949. Реферат Целевича В. «Перебудова самоуправи в Польщі» (1934р.), 5 арк.
283. спр. 2071. Праця невстановленого автора про територіальний поділ і населення Галичини, 165 арк.
284. спр. 2073. Статті невстановленого автора про національний склад населення на території Західної України (1925р.), 27 арк.
285. спр. 2082. Статті невстановлених авторів про селянські спілки, кооперацію та суспільно-політичні реформи на селі, 56 арк.

Ф. 344. Українське національно-демократичним об'єднання (УНДО), м. Львів (1925–1939, 1941)

оп.1.

286. спр. 1. Організаційний статут, 13 арк.
287. спр. 29. Проект програми та резолюції Народного з'їзду 1925 р., 13 арк.
288. спр. 34. Протокол засідання Народного з'їзду, 104 арк.
289. спр. 37. Повідомлення про засідання Виконавчого і Центрального Комітету в справі порозуміння з польськими властями відносно відшкодування українському населенню втрат від пацифікації в 1930р., 2 арк.

290. спр. 46. Статистичні дані про віча з питань земельної реформи у Львівському, Станіславському та Тернопільському воєводствах, 9 арк.
291. спр. 77. Роботи Целевича В. «Народ, нація, держава», «Чому йде до виборів», «Виборчий регламін до сільських громадських рад у Галичині», 182 арк.
292. спр. 93. Стаття Парфанович С. «Алкоголь і тютюн – вороги людини», 10 арк.
293. спр. 141. Вирізки з українських газет «Діло», «Новий час», «Громадський голос» та інші, 46 арк.
294. спр. 167. Статут товариства «Сільський господар» у Львові, 5 арк.
295. спр. 195. Повідомлення про наради, вибори в селах Богородчанського повіту, проведені повітовим комітетом у Богородчанах, 2 арк.
296. спр. 488. Вирізки статей з газет і зведення про вибори до сейму і сенату та міських, повітових і громадських рад на території Львівського воєводства, 53 арк.
297. спр. 505. Звіт і статистичні зведення про результати виборів до міської ради Львова, 4 арк.
298. спр. 506. Звіти комітетів в містах Зборів, Золочів, Жидачів про хід виборів до міських і громадських рад, 13 арк.
299. спр. 514. Список сільських рад Львівського повіту, 1 арк.
300. спр. 537. Тексти промов депутатів Барана С. та Тершаківця Г. у сеймі по обговоренню законопроекту про вибори до громадських, волосних та повітових рад, 80 арк.
301. спр. 560. Протест жителів с. Страдч проти полонізації українських дітей, 11 арк.
302. спр. 563. Інтерпеляції депутатів сейму Барана С. і Великановича Д. до Міністерства внутрішніх справ про зловживання під час виборів до міських і сільських рад, 21 арк.
303. спр. 567. Повідомлення про антиколонізаційні віча на території Галичини, 75 арк.

304. спр. 571. Листування з товариством «Сільський господар» і його філією в с. Борщів про парцеляцію земельних ділянок у селах повіту, 75 арк.

305. спр. 581. Інтерпеляція депутата Кузьмовича В. до Міністерства внутрішніх справ у зв'язку з ліквідацією громадської ради в с. Якимів, 7 арк.

Ф. 348 Товариство «Просвіта», м. Львів (1868-1939)

оп.1.

306. спр. 165. Матеріали про проведення зборів (просвітянських анкет) духовенства Львівського та Бібрського повітів по питанню « Роль духовенства у суспільному житті українського народу» (1938 р.), 20 арк.

307. спр. 243. Меморандум кураторів Львівського шкільного округу Собінського державним органом влади на Західній Україні з закликом виявляти й ліквідувати приватні (українські) навчальні заклади, 3 арк.

308. спр. 819. Звіти про результати обстежень філіалів та читалень «Просвіти», 21 арк.

309. спр. 1426 Розпорядження державних органів про заборону заснування читальні в с. Великополе (1934), 1арк.

310. спр. 7185 Проект навчальної програми садівничо-господарської школи в с. Миловане, 3 арк.

Ф. 351. Українське селянсько-робітничє соціалістичне об'єднання («Сель-Роб»), м. Львів (1926–1932)

оп.1.

311. спр. 1. Статут і програма організації, 27 арк.

312. спр. 10. Списки повітових комітетів та їх керівників на території Західної України, 3 арк.

Ф. 360. Старосольський Володимир-Степан, адвокат, правник, соціолог, громадський і політичний діяч, дійсний член НТШ, професор (1878-1942рр.)

оп.1.

313. спр. 55. Протоколи, листи, запрошення та інші документи про діяльність Старосольського В. в Українській Соціал-демократичній партії і Сельробі, 18 арк.

Ф. 392. Українська парламентська репрезентація в польському сеймі і сенаті, м. Варшава (1922–1938)

оп.1.

314. спр. 2. Рішення парламентської спілки польських соціалістів в справі автономії земель з українським населенням та промови українських послів з цього питання, 25 арк.

315. спр. 711. Інформації, листи, вирізки з газет та інші документи про пацифікацію українського населення, 180 арк.

Ф. 408. Греко-католицький митрополичий ординаріат, м. Львів (1863–1945)

оп.1.

316. спр. 174 Листи монахинь василіанських монастирів у Болехові про опіку над сиротами і надання допомоги, 12 арк.

Ф. 429. Сільськогосподарська палата, м. Львів (1921–1944)

оп.1.

317. спр. 16. Статистичні дані про кількість і продуктивність рогатої худоби, 15 арк.

оп. 2.

318. спр. 1. Статистичні дані про кількість орної землі, селянські господарства, церковні маєтки і мешканців у повітах, 23 арк.

оп. 3.

319. спр. 9. Місячні звіти про перевірку сільськогосподарських кооперативів на території воєводств Львівського, Станіславського і Тернопільського, 324 арк.

Ф. 478. Союз Єврейських кооперативів у Польщі. Львівське відділення (1926–1939)

оп.1.

320. спр. 1. Циркуляри Центрального управління у Варшаві, 11 арк.

321. спр. 36. Книга протоколів загальних зборів «Патронату сільськогосподарських кооперативів» у Львові, 46 арк.

322. спр. 37. Звітні відомості про діяльність Головного управління єврейського сільськогосподарського товариства у Львові, 12 арк.

Ф. 770. Тимчасовий комітет самоврядування, м. Львів (1920–1939)

оп. 1.

323. спр. 1. Переписка с Министерством внутренних дел о повышении в должности служащих Временного комитета самоуправления во Львове, 126 арк.

324. спр. 1467. Отчет о деятельности Временного отдела самоуправления во Львове за 1920–1922 гг., 234 арк.

Львівська наукова бібліотека Національної академії наук України імені В. Стефаника (відділ рукописів)

Ф. 18. Буяк Францішек (1892–1943).

325. спр. 2. Матеріали (головним чином кореспонденція), пов'язані з діяльністю на посаді керівника відділу економіки дрібних господарств Науково-дослідного інституту сільського господарства в Пулавах, 465 арк.

326. спр. 3. Матеріали до праці про стан заробітчанської еміграції в Галичині, 398 арк.

327. спр. 4. Анкети першого сільськогосподарського перепису і перепису населення в 1921 р. в Польщі, 472 арк.

Ф. 44. Діаманд Герман (1860–1931)

328. спр. 37/3. Г. Діаманд про урядову кризу, 87 арк.
329. спр. 38/3. Відомості про бюджетну політику, 118 арк.

Ф. 45. Дідушицькі (1527–1943)

оп. 3.

330. спр. 627. Земельне кредитне товариство у Львові, 300 арк.
331. спр. 779. Матеріали зв'язані з участю ординації Дідушицьких в поміщицьких господарських об'єднаннях і спілках, 39 арк.
332. спр. 1544. Рільництво в Галичині. Частина звіту про розвиток рільництва в Галичині без початку і кінця, 12 арк.
333. спр. 1545. Сільське господарство на території Галичини, 26 арк

Ф. 84. Потоцькі з Ланьцута (1853–1939)

334. спр. 315. Звіт про діяльність рільничого господарства Підльвівських та Поморецьких (Поморанських) маєтків, 1922, 368 арк.
335. спр. 319. Погмінні списки селян пайщиків спілки «Malopolskie zakłady melioracyjne» з даними про розміри їх ділянок, призначених до меліорації, та кадастральні прибутки від них, 350 арк.
336. спр. 320. Листування з адміністрацією Ходорівського цукрового заводу в справі вирощування та постачання цьому заводу цукрових буряків (з додатком плантаційних умов), 1919–1936, 304 арк.
337. спр. 450. Листування з об'єднанням землевласників і Związek Ziemiан Wschodnich Województw Malopolski в справі проведення земельної реформи та парцеляції маєтків гр. А. Потоцького, 1920–1938, 59 арк.

Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Kolekcja opracowań i odpisów dokumentów dotyczących stosunków Polski z Łotwą, Litwą, Rosją Radziecką, Gdańskiem, Ukrainą, 1917–1922.

338. Sygn. 45/59. Sygn. Raporty, korespondencja i referaty dotyczące stosunków Polski z Ukrainą, 1922, 359 s.

Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w Warszawie

339. Sygn. 9/1042. Referat naczelnika Wydziału Społeczno-Politycznego Urzędu Wojewódzkiego Lwowskiego pt. «Sprawy ukraińskie», 19.VI.1935, 19 s.

Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy, 1919-1938

340. Sygn.1294/ VI 147. Wydziały Komitetu Centralnego: sprawozdania, odezwy, 265s.

Ukraińska Socjaldemokratyczna Partia, 1924

341. Sygn. 1370/255/1. Klub Poselski USP: interpelacje i przemówienia posłów, 124s.

Urząd Wojewódzki we Lwowie, 1919-1939

342. Sygn. 1185/4. Sprawozdanie sytuacyjne za miesiąc luty 1926 r., 284 s.

343. Sygn. 1185/23. Sprawozdanie sytuacyjne za lipiec 1936 r., 238 s.

Urząd Wojewódzki w Tarnopolu, 1923-1938

344. Sygn. 1180/20. Sprawozdanie sytuacyjne z ruchu polityczno-społecznego oraz narodowościowego za czas od 1 do 28 lutego 1933 r., 158 s.

345. Sygn. 1180/29. Sprawozdania sytuacyjne miesięczne z ruchu zawodowego, społeczno-politycznego, mniejszości narodowych i bezpieczeństwa, 1936 r., 234 s.

II. Опубліковані документи та статистичні матеріали

а) Збірники документів

346. Акты Польской республики за 1918–1921 гг. – Варшава, 1921. – 128 с.

347. Боротьба за возз'єднання Західної України з Українською РСР. 1917–1939 : Збірник документів та матеріалів. – К. : Наук. думка, 1979. – 558 с.
348. Боротьба трудящих Прикарпаття за своє визволення і возз'єднання з Радянською Україною (1921–1939) : Документи і матеріали. – Станіслав, 1957. – 319 с.
349. Двадцять років під ярмом польських панів : Збірник Львівського обласного історичного архіву. – К., 1940. – 204 с.
350. З історії революційного руху у Львові. 1917–1939 : Документи і матеріали. – Львів, 1957. – 765 с.
351. Західно-Українська народна республіка 1918–1923 : Документи і матеріали. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2005. – Т. 3. – Кн. 1. – 644 с.
352. Кравченко В. Україна. 1920–1939 роки. Документи свідчать / В. Кравченко, П. Добров, П. Панченко та ін. – Донецьк, 2004. – 260 с.
353. Кривава книга. – Відень : Видання Уряду Західно-Української Народної Республіки, 1919. – Ч. 1 : Матеріали до польської інвазії на українські землі Східної Галичини, 1918/1919 року. – 1919. – 90 с.
354. Кривава книга. – Відень : Видання Уряду Західно-Української Народної Республіки, 1921. – Ч. 2 : Українська Галичина під окупацією Польщі в рр. 1919–1920. – 1921. – 242 с.
355. На вічну ганьбу Польщі, твердині варварства в Європі : Документи і матеріали. – Нью-Йорк : Вид-во «Говерля», 1978. – Ч. 2. – 150 с.
356. ОУН в світлі постанов Великих зборів, конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 рр. – Мюнхен : Бібліотека українського підпільника, 1955. – 370 с.
357. Польские крестьяне о своей жизни : Письма крестьян, изданные институтом социальной экономики в Варшаве / [под. ред. Я. Михальчука]. – М. : Международный аграрный институт, 1936. – 255 с.
358. Польський терор. Свідчення жертв кривавих пацифікацій 1930 р. Судові документи, сеймові інтерпеляції та звіти петиції зарубіжної громадськості. – [б. м.], 1931–1932. – 151 с.

359. Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів : [пер. з пол. Є. Петренка] / М. Сивіцький. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. – 344 с.
360. Соціалістична культура Львівщини : Збірник архівних матеріалів (1939–1962). – Львів : Каменяр, 1964. – 199 с.
361. Становище трудящих Львова. 1917–1939 : Документи і матеріали. – Львів, 1961. – 450 с.
362. Україна в ХХ ст. (1900–2000) : Збірник документів і матеріалів / [упор. А. Слюсаренко, В. Гусєв, В. Король та ін.]. – К. : Вища школа, 2000. – 351 с.
363. Українська суспільно-політична думка у 20 столітті. Документи і матеріали : у 3 т. – Сучасність, 1983. – Т. 1. – 510 с.; – Т. 2. – 429 с.
364. Borkowski J. Sprawa strajku chłopskiego w 1938 roku / J. Borkowski // Roczniki dziejów ruchu ludowego. – Warszawa, 1963. – №5. – S. 278–331.
365. Borkowski J. Protokoły posiedzeń Naczelnego Komitetu Wykonawczego Stronnictwa Ludowego / J. Borkowski, S. Lato // Roczniki dziejów ruchu ludowego. – Warszawa, 1965. – №7. – S. 332–386.
366. Ciepielewski J. Wieś Polska w latach wielkiego kryzysu 1929–1935. Materiały i dokumenty / [oprac. Jerzy Ciepielewski]. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1965. – 257 s.
367. Dziennik Ustaw i Rozporządzeń Krajowych dla Królestwa Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem. – Lwów : [s.n], 1866. – Cz. XI. – №. 19. – S. 59–87.
368. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1920. – № 111. – Poz. 733. – S. 1951–1974.
369. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1920. – № 42. – Poz. 249. – S. 684–689.
370. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1922. – № 90. – Poz. 829. – S. 1553–1555.
371. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1923. – № 92. – Poz. 718. – S. 1050–1056.

372. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1924. – №73. –
Poz. 724. – S. 1094–1095.
373. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1924. – №78. –
Poz. 757. – S. 1206–1207.
374. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1924. – №79. –
Poz. 766. – S. 1212–1214.
375. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1928. – № 7. –
Poz. 40. – S. 84–85.
376. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1932. – № 25. –
Poz. 221. – S. 404–405.
377. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1936. – №1. –
Poz. 2. – S. 3–4.
378. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1937. – №9. –
Poz. 70. – S. 92–102.
379. Giza S. Władze naczelne stronnictw ludowych / S. Giza // Roczniki dziejów
ruchu ludowego. – Warszawa, 1965. – №7. – S. 387–448.
380. Lato S. W. Programy stronnictw ludowych. Zbiór dokumentów / S. Lato,
W. Stankiewicz. – Warszawa : PAN, 1969. – 685 s.
381. Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego / [zebr. i oprac.
J. Borkowski, J. Kowal]. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1966.
– T. 3. – 448 s.
382. O niepodległość i granicę. / [red.: M. Jabłonowski, W. Janowski]. – Warszawa
– Pułtusk, 2004. – T. 5 : Protokoły Komitetu politycznego Rady ministrów 1921–
1926. – 535 s.
383. Przeciw sanacji : wybór dokumentów ze strajków chłopskich z lat 1936–1937 /
[opr. A. Miączyński]. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1956. – 312 s.
384. Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za październik, listopad i
grudzień 1929 r. – Warszawa : Wydział narodowościowy, 1930. – 140 s
385. Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za I kwartał 1931 r. –
Warszawa : Wydział narodowościowy, 1931. – 182 s.

386. Sprawozdanie z życia mniejszości narodowych za II kwartał 1936 r. – Warszawa: Wydział narodowościowy, 1936. – 140 s.
387. Sprawozdanie stenograficzne z 30 posiedzenia Sejmu Ustawodawczego w dniu 2 grudnia 1936 r. – S. 1–127.
388. Sprawozdanie stenograficzne z 314 posiedzenia Sejmu Ustawodawczego z dnia 30 maja 1922 r. – T. 1. – S. 1–44.
389. Sprawozdanie z działalności Lwowskiej Izby Rolniczej : rok budżetowy 1934/35. – Lwów, 1935. – 197 s
390. Sprawozdanie z działalności Lwowskiej Izby Rolniczej : rok budżetowy 1937/38. – Lwów, 1938. – 200 s.
391. Ustawa Konstytucyjna Rzeczypospolitej Polskiej uchwalona dnia 17 marca 1921 roku / Konstytucja Państwa Polskiego. – Lwów : Nak. towarzystwa naukowego, 1921. – 80 s.
392. Ustawa o wykonaniu reformy rolnej. Jednoglosnie przyjęta przez Sejm Ustawodawczy w dniu 15 lipca roku 1920-go. // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej.– Warszawa, 1920. – №70. – Poz. 462. – S. 1229–1237.
393. Ustawa z dnia 3 grudnia 1920 r. o tymczasowej organizacji władz administracyjnych II instancji (województw) na obszarze b. Królestwa Galicji i Lodomerji z W. Ks. Krakowskiem oraz na wchodzących w skład Rzeczypospolitej Polskiej obszarach Spisza i Orawy // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1920. – №117. – Poz. 768. – S. 2064–2066.
394. Ustawa z dnia 17 grudnia 1920 r. o nadaniu ziemi żołnierzom Wojska Polskiego // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1921. – №4. – Poz. 18. – S. 40–41.
395. Ustawa z dnia 28 grudnia 1925 r. o wykonaniu reformy rolnej // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1926. – №1. – Poz. 1. – S. 2–19.
396. Ustawa z dnia 23 marca 1933 r. o częściowej zmianie ustroju samorządu terytorjalnego. – S. 693–723.

397. Ustawa z dnia 4 lutego 1921 r. o unormowaniu stanu prawno-politycznego na ziemiach, przyłączonych do obszaru Rzeczypospolitej na podstawie umowy o preliminaryjnym pokoju i rozejmie, podpisanej w Rydze dnia 12 października 1920 r. // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – Warszawa, 1921. – №16. – Poz. 93. – S. 216–217.
398. W dwudziestolecie wielkiego strajku chłopskiego / [pod. red. J. Kowal]. – Warszawa : LSW, 1957. – 320 s.
399. Zaremba W. Powiat Podhajce / W. Zaremba // Przeciw sanacji : wybór dokumentów ze strajków chłopskich z lat 1936–1937 / [opr. A. Miączyński]. – Kraków, 1956. – S. 191–199.

б) Статистичні матеріали

400. Звідомлення з діяльності Краєвого Товариства Господарського «Сільський господар» у Львові за час від 24 листопада 1924 до 30 листопада 1927 р. – Львів, 1927. – 92 с.
401. Звідомлення з праці Краєвого Товариства Господарського «Сільський господар» у Львові за 1928 р. – Львів, 1929. – 40 с.
402. Звідомлення з праці Краєвого Товариства Господарського «Сільський господар» у Львові за 1935 р. – Львів, 1936. – 39 с.
403. Звідомлення з праці Краєвого Товариства Господарського «Сільський господар» у Львові за 1936 р. – Львів, 1937. – 106 с.
404. Звідомлення з праці Краєвого Товариства Господарського «Сільський господар» за 1938 р. – Львів, 1939. – 79 с.
405. III Український статистичний річник, 1935. – Варшава – Краків – Львів, 1935. – 267с.
406. IV Український статистичний річник, 1936–1937. – Варшава – Львів: Видання українського економічного бюро, 1938. – 305с.
407. Kwartalnik statystyczny. – Warszawa, 1927. – T. IV. – Z. 1. – S. 1–256.
408. Kwartalnik statystyczny. – Warszawa, 1927. – T. IV. – Z. 3. – S. 547–894.
409. Kwartalnik statystyczny. – Warszawa, 1928. – T. V. – Z. 2. – S. 345–906.

410. Mały rocznik statystyczny. – R. II. – Warszawa : GUS, 1931. – 168 s.
411. Mały rocznik statystyczny. – R. V. – Warszawa : GUS, 1934. – 232 s.
412. Mały rocznik statystyczny. – R. VI. – Warszawa: GUS, 1935. – 278 s.
413. Mały rocznik statystyczny. – R. VII. – Warszawa : GUS, 1936. – 311 s.
414. Mały rocznik statystyczny. – R. IX. – Warszawa : GUS, 1938. – 406 s.
415. Mały rocznik statystyczny. – R. X. – Warszawa : GUS, 1939. – 424 s.
416. Podręcznik statystyki Galicji. – Lwów, 1900. – T. VI. – Cz. 1. – 192 s.
417. Podręcznik statystyki Galicji. – Lwów, 1913. – T. IX. – Cz. I – II. – 210 s.
418. Rocznik Polski : tablice statystyczne / [Wydali E. Romer i I. Weinfeld]. – Kraków : Nakładem Księgarni G. Gebethnera i Spółki, 1917. – 104 s.
419. Rocznik Polski : tablice statystyczne. [2-e wyd.] / [oprac. I. Weinfeld]. – Warszawa – Lwów : Książnica Polska, 1922. – 138 s.
420. Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej, 1924. – R. III. – Warszawa : GUS, 1925. – 289 s.
421. Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej, 1925/26. – R. IV. – Warszawa : GUS, 1927. – 551 s.
422. Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej, 1927. – R. V. – Warszawa : GUS, 1927. – 612 s.
423. Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej, 1928. – R. VI. – Warszawa : GUS, 1928. – 606 s.
424. Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej, 1929. – R. VII. – Warszawa : GUS, 1929. – 663 s.
425. Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej, 1930. – R. VIII. – Warszawa : GUS, 1931. – 637 s.
426. Rocznik Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej Spółdzielni Rolniczych za 1927 rok. – Lwów : ZSR Rz P, 1928. – 269 s.
427. Rocznik Statystyczny Zjednoczenia Związków Spółdzielni Rolniczych Rzeczypospolitej Polskiej za 1929 rok. – Lwów : ZSR Rz P, 1930. – 399 s.
428. Rocznik ziem wschodnich 1939. – R. V. – Warszawa, 1939. – 257 s.

429. Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dnia 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych. Województwo Lwowskie. – Warszawa, 1924. – T. 13. – 64 s.
430. Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dnia 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych. Województwo Stanisławowskie. – Warszawa, 1923. – T. 14. – 30 s.
431. Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego powszechnego spisu ludności z dnia 30 września 1921 r. i innych źródeł urzędowych. Województwo Tarnopolskie. – Warszawa, 1923. – T. 15. – 35 s.
432. Stan wytwórczości przemysłowej i górniczej Galicyi w roku 1910. / [oprac. dr. A. Szczepański]. – Lwów : Nakł. Wydziału krajowego, 1912. – 113 s.
433. Statystyka Polski. Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 r. Gospodarstwa wiejskie : Województwa południowe. – Warszawa, 1927. – T. 11. – Z. 5. – 102 s.
434. Statystyka Polski. Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 r. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe : Województwo Lwowskie. – Warszawa, 1927. – T. 27. – 373 s.
435. Statystyka Polski. Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 r. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe : Województwo Stanisławowskie. – Warszawa, 1927. – T. 28. – 275 s.
436. Statystyka Polski. Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 r. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe : Województwo Tarnopolskie. – Warszawa, 1927. – T. 29. – 278 s.
437. Statystyka Polski. Seria B : Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej. Ludność i budynki na podstawie tymczasowych wyników drugiego powszechnego spisu ludności z dnia 9. XII. 1931 r. oraz powierzchnia ogólna i użytki rolne. – Warszawa, 1933. – Cz. 3. – 121 s.

438. Statystyka Polski. Seria C : Drugi powszechny spis ludności z dnia 9.XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Lwowskie. – Warszawa, 1938. – Z. 68. – 450 s.
439. Statystyka Polski. Seria C : Drugi powszechny spis ludności z dnia 9.XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Stanisławowskie. – Warszawa, 1938. – Z. 65. – 332 s.
440. Statystyka Polski. Seria C : Drugi powszechny spis ludności z dnia 9.XII. 1931 r. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Tarnopolskie. – Warszawa, 1938. – Z. 78. – 300 s.
441. Statystyka Polski. Seria A : Statystyka Rolna. – Warszawa : GUS, 1924. – 104 s.
442. Statystyka Polski. Seria B : Statystyka Rolnicza, 1931/32. – Warszawa : GUS, 1933. – Z. 10. – 143 s.
443. Statystyka Polski. Seria C : Statystyka Rolnicza, 1933. – Warszawa : GUS, 1934. – Z. 8. – 113 s.
444. Statystyka Polski. Seria C : Statystyka Rolnicza, 1935. – Warszawa : GUS, 1936. – Cz. III. – 153 s.
445. Statystyka Polski. Seria C : Statystyka Rolnicza, 1938. – Warszawa : GUS, 1939. – Z. 104. – 74 s.
446. Statystyka Polski. Seria C : Struktura posiadania mniejszej własności rolnej na Ziemiach Wschodnich (według danych Statystyki Produkcji Rolnej z 1931). – Z. 8 : Województwo Lwowskie. – Lwów, 1938. – 167 s.
447. Statystyka Przemysłowa 1937: Produkcja i zatrudnienie w zakładach I-VII kategorii. – Warszawa : GUS, 1938. – 203 s.
448. Statystyka Polski. Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu odbytych w dniu 5 i 12 listopada 1922 r. – Warszawa, 1926. – T. 8. – 121 s.
449. Statystyka Polski. Statystyka wyborów do Sejmu i Senatu odbytych w dniu 4 i 11 marca 1928 r. – Warszawa, 1930. – T. 10. – 141 s.
450. Statystyka Polski. Wielka własność rolna. – Warszawa: GUS, 1925. – T. 5. – 122 s.

451. Wiadomości Statystyczne o Stosunkach Krajowych : wydane przez Krajowe Bióro. – Lwów, 1905. – Т. 20. – З. 3. – 117 s.

в) мемуари

452. Андрій Палій – будівничий і керманіч «Маслосоюзу». Статті, спогади, листи / [укл. Р. Матейко]. – Тернопіль : «Економічна думка», 2001. – 293 с.

453. Барвінський О. Спомини з мого життя / О. Барвінський / [упор. А. Шацька, О. Федорук; ред. Л. Винар, І. Гирич]. – К. : Смолоскип, 2004. – 528 с.

454. Бережанська земля. Історично-мемуарний збірник – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто : Вид-во НТШ, 1970. – 877 с.

455. Дрогобиччина — земля Івана Франка. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто : Вид-во НТШ, 1973. – 836 с.

456. Жовківщина. Історико-мемуарний збірник. – Жовква – Львів – Балтимор : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, земляцьке об'єднання «Жовківщина», 1995. – Т. 2. – 346 с.

457. Збаражчина : 36. статей, матеріалів і споминів. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто : Вид-во НТШ, 1980. – Т. 1. – 740 с.

458. Мазурок О. Юрій Кузьмович Говорун. Життя та праця для української суспільности і споживчої кооперації на рідних землях і скитальщині / О. Мазурок. – Едмонтон – Алберта, 1979. – 11 с.

459. Макух І. На народній службі. Спогади / І. Макух. – Дітройт, 1958. – 482 с.

460. Мартинець В. Українське підпілля. Від УВО до ОУН. Спогади й матеріали до передісторії українського організованого націоналізму (1920–1929) / В. Мартинець. – Вінніпег, 1949 – 349 с.

461. Мартюк І. Центросоюз: союз кооперативних союзів у Львові в роках 1924–1944. Спогади співучасника праці й змагань українського кооперативного руху / І. Мартюк. – Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коць, 1973. – 126 с.

462. Підволочиська земля в спогадах емігрантів. – Тернопіль : Вид-во Тернопіль, 1993. – 176 с.
463. Пристай О. З Трускавця у світ хмародерів. Спомини з минулого і сучасного : у 4 т. / О. Пристай. – Львів – Нью-Йорк, 1935. – Т. II. – 366 с.
464. Прокопів М. З Городиславич – у світ широкий / М. Прокопів. – Нью-Йорк : Накладом автора, 1972. – 124 с.
465. Рогатинська земля : Зб. історично-мемуарних, етнографічних і побутових матеріалів. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто : Центральний комітет «Рогатинщина», 1996. – Т. II. – 845 с.
466. Стрийщина : Зб. статей і матеріалів. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто : Вид-во НТШ, 1990. – Т. 2. – 657 с.
467. Тернопіль : погляд крізь століття. Історія міста очима емігрантів. – Тернопіль : РВВ управління по пресі, 1992. – 214 с.
468. Шляхами Золотого Поділля : Тернопільщина і Скалатщина. Регіональний історично-мемуарний збірник. – Т. 3. – Філядельфія : Вид-во НТШ, 1983. – 305 с.
469. Dzendzel H. U boku premiera Witosa / H. Dzendzel // Wspomnienia weteranów ruchu ludowego / [pod red. M. Grada]. – Kraków : LWS, 1968. – S. 93–139.
470. Lasocki Z. Wspomnienia szefa administracji Polskiej Komisji Likwidacyjnej i Komisji Rzeczowej / Z. Lasocki. – Kraków, 1931. – 154 s.
471. Lutyk L. Nowosielce / L. Lutyk // Wspomnienia weteranów ruchu ludowego / [pod red. M. Grada]. – Kraków : LWS, 1968. – S. 267–279.
472. Witos W. Czasy i ludzie / W. Witos. – Tarnów, 1926. – 15 s.
473. Witos W. Moje spostrzeżenia w Malopolsce Wschodniej / W. Witos // Wola Ludu – 1927. – 19 czerwca. – S. 318
474. Witos W. Moje wspomnienia / W. Witos. – Paryz : In-t Literacki, 1964. – Т. 1. – 375 s.; Т. 2. – 439 s.
475. Witos W. Wybór pism i mów / W. Witos. – Lwów: Wies, 1939. – 324 s.

III. Статті і монографії

476. Айненкель А. Політика Польщі відносно українців у міжвоєнний період. Вибрані проблеми / А. Айненкель // Україна – Польща : важкі питання : Матеріали II міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках» (Варшава, 22–24 травня 1997). – Світовий союз воїнів Армії Крайової. Об'єднання українців у Польщі, 1998. – С. 29–47.
477. Акція людовців серед українського селянства // Діло. – 1936. – 9 липня. – С. 1–2.
478. Алексієвець Л. Реформа шкільної освіти і розбудова вищої школи Польщі у міжвоєнний період (1918–1939 рр.) / Л. Алексієвець // Наукові записки Тернопільського державного педуніверситету ім. В. Гнатюка. Серія : Історія. – 2003. – Вип. 1. – С. 207–211.
479. Алексієвець Л. Новітня історія Польщі (1918–1939) / Л. Алексієвець. – К. – Тернопіль : Астон, 2002. – 320 с.
480. Алексієвець Л. Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Л. Алексієвець. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 448 с.
481. Алексієвець Л. Польща: шляхом відродження державної незалежності. 1918–1939 / Л. Алексієвець. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 272 с.
482. Артюх Л. Українська народна кулінарія : Історико-етнографічне дослідження / Л. Артюх. – К. : Наук. думка, 1977. – 156 с.
483. Бажановський М. Створення та діяльність товариства «Просвіта» / М. Бажановський // Думка. – 1938. – Ч. 121. – С. 2–3.
484. Бараба Г. Податки й кари на Західній Україні та їх колоніальний характер експлуатації / Г. Бараба // Західня Україна. – 1931. – №10. – С. 74–76.
485. Баран З. До питання про аграрну політику урядів міжвоєнної Польщі стосовно Західної України / З. Баран // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів : Львівський державний університет ім. І. Франка, 1998. – Вип. 33. – С. 146–153.

486. Баран С. Галицьке шкільництво в цифровім освітленю (звіт Ради шк. кр. за рік 1910) / С. Баран // Діло. – 1912. – Ч. 62. – С. 2–3.
487. Баран С. Галицький закон громадський з 1866 р. зі всіма пізнішими змінами / С. Баран. – Львів : Громадська самоуправа, 1927. – 72 с.
488. Баран С. Земельні справи в Галичині / С. Баран. – Авсбург : Вид-во Об'єднання Українських кооперативів на еміграції, 1948. – 20 с.
489. Баран С. Трагедія нашої молоді / С. Баран // Діло. – 1938. – 2 жовтня. – С. 1–2.
490. Барвінський О. Вплив школи на туберкульозу/ О. Барвінський // Українська школа. – 1925. – Ч. 1–3. – С. 33–35.
491. Баричко В. Меліорація. Що вона дає та як її проводити / В. Баричко. – Львів, 1927. – 42 с.
492. Бачинський Л. Що діється з нашою самоуправою / Л. Бачинський // Громадський голос. – 1926. – 1 травня. – С. 5–6.
493. Бібліографія української преси в Польщі (1918–1939) і Західньо-Українській Народній республіці (1918-19) / [укл. Є. Місило]. – Едмонтон : Канадський інститут українських студій, 1991. – 250 с.
494. Білавич Г. Товариство «Рідна Школа» / Г. Білавич, Б. Савчук. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1999. – 208 с.
495. Білоус Т. Будуймо шпихлірі на збіжжя, не даймо визискувати села / Т. Білоус // Сільський господар. – 1934. – №1. – С. 6–7.
496. Блажкевич І. Вертеп: Різдвяна картинка для сільських гуртків / І. Блажкевич. – Львів, 1931. – 14 с.
497. Богдан С. Кооператива для села / С. Богдан // Господарсько-кооперативний часопис. – 1928. – №1–2. – С. 8.
498. Боднар О. Українська радикальна партія в період визвольних змагань (1918–1923) / О. Боднар // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2010. – Вип. 18. – С. 229–235.

499. Бойдуник О. Як дійшло до створення ОУН / О. Бойдуник // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен : Видання фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 359–379.
500. Бойківщина: Історико – етнографічне дослідження. / [ред. М. Максименко, Н. Рожкова]. – К. : Наук. думка, 1983. – 304 с.
501. Бондаренко Г. Теорія та методологія історії : програма й тестові завдання, основи курсу, словник понять і категорій : навч. посіб. / Г. Бондаренко. – Луцьк : ВНУ імені Лесі Українки, 2011. – 196 с.
502. Борба селян проти дідичівського визиску // Воля народу. – 1925. – 2 серпня. – С.1.
503. Бородаєвський С. Історія кооперації / С. Бородаєвський. – Прага : Український громадський видавничий фонд, 1925. – 278 с.
504. Бончковський В. Ми не є українофілами / В. Бончковський // Ми не є українофілами. Польська політична думку про Україну і українців : антологія текстів / [за ред. П. Ковалю, Я. Олдаховського, М. Зухняк]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – С. 145–151.
505. Братківський Ю. Рільні страйки на Західній Україні / Ю. Братківський // Наша правда. – 1929. – № 4–6. – С. 32–56.
506. Брик І. «Зоря» відродження / І. Брик // Життя і знання. – 1935. – Ч. 2. – С.33–34.
507. Бриль Г. Обличчя угоди і зради / Бриль Г. // Наша правда. – 1929. – № 4–6. – С. 24–31.
508. Бромлей Ю. Очерки теории этноса / Ю. Бромлей. – М. : Наука, 1983. – 412 с.
509. Бромлей Ю. Человечество – это народы / Ю. Бромлей, Р. Подольский. – М. : Мысль, 1990. – 391 с.
510. Будзиновський В. Латинка / В. Будзиновський // Нові шляхи. – 1931. – Кн. III. – С. 314–323.
511. Буць О. Новий тип громадянина / О. Буць // Мета. – 6 грудня 1936. – С. 4.

512. В допомогу братам на Великій Україні // Громадський голос. – 1933. – 5 серпня. – С. 2.
513. Васюта І. Західноукраїнська кооперація: досвід господарської діяльності (1883–1939 рр.) / І. Васюта // Економіка України. – 1991. – № 3. – С. 76–82.
514. Васюта І. Галицько-волинське село між світовими війнами / І. Васюта. – Львів : Каменяр, 2010. – 507 с.
515. Васюта І. К. Політична історія Західної України (1919–1939 рр.) / І. Васюта. – Львів : Каменяр, 2006. 335 с.
516. Васюта І. Селянський рух на Західній Україні в 1919–1939 рр. / І. Васюта. – Львів : Вища школа, Вид-во Львівського ун-ту, 1971. – 222 с.
517. Васюта І. Соціально-економічні відносини на селі Західної України до возз'єднання (1918–1939) / І. Васюта. – Львів : Вища школа, 1978. – 191 с.
518. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна : у 2 кн. – Кн. 1 : Історичні нариси / [упор. О. Реєнт]. – К. : ТОВ «Видавництво “КЛІО”», 2014. – 784 с.
519. Великанович Д. Українське вчителство у Польщі у світлі статистики / Д. Великанович // Рідна школа. – 1938. – Ч. 19. – С. 193–195.
520. Венгер А. Реалізація національної політики в східних воєводствах Другої Речі Посполитої в галузі шкільництва на поч. 20-х рр. ХХ ст. / А. Венгер // Гуманітарний журнал. – 2011. – №3–4. – С. 211–215.
521. Вербицька Е. Навчальна діяльність Окружних кооперативних Осередків в продовж рр. 1931–1938 / Е. Вербицька // Кооперативна Республіка. – 1939. – Ч. 4. – С. 113–120.
522. Вербова О. Національний господарський рух на західноукраїнських землях впродовж 1848–1944 років / О. Вербова. – Львів : ПАІС, 2009. – 368с.
523. Вибори війтів у Львівському повіті // Свобода. – 1935. – 28 травня. – С. 15.
524. Виборчий регулямін до повітових виділів у Галичині // Свобода. – 1935. – 12 травня. – С. 5–6.
525. Виборчі висліди // Діло. – 1927. – 3 липня. – С.3.
526. Виборчі висліди // Діло. – 1929. – 7 квітня. – С.3.

527. Виборчі надужиття // Діло. – 1927. – 29 червня. – С.3.
528. Височанський І. Коротка історія кооперативного руху на Україні / І. Височанський. – Харків : Книгоспілка, 1925. – 32 с.
529. Виступ голови Ради РСУК сенатора на святковій академії 30–ліття організованої праці Р.С.У.К. // Кооперативна Республіка. – 1939. – Ч. 2. – С. 166–167.
530. Витанович І. Андрій Жук (Ільченко). Кооператор-громадянин / І. Витанович. – Львів, 1938. – 16 с.
531. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк : Вид-во ТУК, 1964. – 624 с.
532. Витанович І. Українське селянство на шляху до перемоги. Історія українського селянства / І. Витанович. – Львів : Самоосвіта, 1936. – Ч. III. – 40 с.
533. Витвицький С. Українські землі під Польщею / С. Витвицький, С. Баран // Енциклопедія українознавства. – Т. II. – Мюнхен, 1949. – С. 555–556.
534. Від редакції // Наша земля. – 1930. – 30 серпня. – С. 29.
535. Відбудова нашої кооперації по війні // Кооперативна Республіка. – 1936. – Ч. 9. – С. 252–260.
536. Відкладають // Діло. – 1927. – 26 березня. – С. 1.
537. Відкликання громадських виборів? // Діло. – 1923. – 13 жовтня. – С. 2.
538. Вісті з «Просвіти». Краєва освітня анкета // Життя і знання. – 1932. – Ч. 15 (63). – С. 461.
539. Вічевий рух // Діло. – 1927. – 13 травня. – С. 5.
540. Воропай О. Звичаї нашого народу. Етнографічні нариси : в 2-х т. / О. Воропай. – Мюнхен : Українське видавництво, 1958. – Т. 1. – 309 с.
541. Всячина // Український дзвін : одноднівка. – 1920. – 17 жовтня. – С. 2.
542. Гаврилко А. В сільських споживчих кооперативах / А. Гаврилко. – Львів, 1932. – 20 с.
543. Гаврилко А. З чим бореться у нас кооперація / А. Гаврилко. – Львів, 1924. – 23 с.

544. Гаврилко А. Як відновлювати старі і організувати нові кооперативи / А. Гаврилко // Господарсько-кооперативний часопис. – 1921. – Ч. 1. – С. 7–9.
545. Гайдукевич О. Болюче питання / О. Гайдукевич // Нива. – 1936. – Ч. 4. – С. 135–140.
546. Галушко Є. Нариси історії ідеологічної та організаційної діяльності КПЗУ в 1919–1928 рр. / Є. Галушко. – Львів : Вид-во Львівського університету, 1965. – 262 с.
547. Герасименко М. Боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з Радянською Україною (1921–1939) / М. Герасименко, Б. Дудикевич. – К. : Державне вид-во політ. літер. УРСР, 1955. – 240 с.
548. Герасимович І. Геть з алкоголем і корчмами / І. Герасимович. – Львів, 1930. – 113 с.
549. Герасимович І. На тривогу! Основи української нації в загроженні / І. Герасимович. – Львів : Нак. «Рідної Школи», 1929. – 152 с.
550. Гнип І. Греко-католицька церква на сторінках галицької міжвоєнної преси / І. Гнип. – Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2014. – 208с.
551. Голувко Т. Методи й шляхи оздоровлення взаємовідносин у Східній Галичині і східних воєводствах / Т. Голувко // Ми не є українофілами. Польська політична думку про Україну і українців : антологія текстів / [за ред. П. Коваля, Я. Олдаховського, М. Зухняк]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – С. 108–120.
552. Гольдштейн И. Аграрные отношения в бывшей Польше, Западной Украине и Западной Белоруссии / И. Гольдштейн. – М., 1940. – 296 с.
553. Гольдштейн И. Как польские пань угнетали крестьян / И. Гольдштейн. – Москва, 1939. – 63 с.
554. Гон М. Етнополітична структура західноукраїнського політикуму (1921–1939) / М. Гон // Історико-політичні проблеми сучасного світу : зб. наук. ст. – Чернівці : [б. в.], 2005. – Т. 10–11. – С. 215–223.

555. Гон М. Етнополітичні протиріччя й конфлікти на західноукраїнських землях (1926–1939 рр.) / М. Гон // Українська національна ідея : реалії та перспективи розвитку. – 2006. – Вип. 18. – С. 64–69.
556. Гон М. Із кривою на самоті. Українсько-єврейські відносини на західноукраїнських землях у складі Польщі (1935–1939 рр.) / М. Гон. – Рівне : Волинські обереги, 2006. – 231 с.
557. Гонтар Т. Народне харчування українців Карпат / Т. Гонтар. – К. : Наук. думка, 1979. – 140 с.
558. Горелов М. Цивілізаційна історія України / М. Горелов, О. Моця, О. Рафальський. – К. : ТОВ УВПК «ЕксОб», 2005. – 632 с.
559. Горинь Г. Громадський побут сільського населення Українських Карпат (XIX – 30-ті роки XX ст.) / Г. Горинь. – К. : Наук. думка, 1993. – 199 с.
560. Горинь Г. Роль сільського духовенства в культурі Бойківщини // Бойківщина. Історія та сучасність. – Львів : Фіра-люкс, 1996. – Ч. 2. – С. 52–53.
561. Гошко Ю. Громадський побут робітників Західної України (1920–1939 рр.) / Ю. Гошко. – К., 1967. – 262 с.
562. Гривнак А. Ще про нове самоврядування / А. Гривнак // Громадський голос. – 1936. – 21 березня. – С. 2.
563. Грицак Я. Нарис історії України : формування модерної української нації XIX – XX ст. / Я. Грицак. – К. : Генеза, 2000. – 360 с.
564. Громадські вибори // Діло. – 1927. 29 квітня. – С. 2.
565. Гросфельд Л. Экономический кризис 1929–1933 гг. в Польше / Л. Гросфельд. – М. : Иностранная литература, 1954. – 312 с.
566. Гудь Б. Українсько-польські конфлікти новітньої доби : етносоціальний аспект / Б. Гудь. – Харків : Акта, 2011. – 472 с.
567. Гунчак Т. Україна : перша половина XX ст. Нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.

568. Гусак Р. Міжвоєнне село Західної України : соціум, господарство, духовність / Р. Гусак, Н. Коростіль, О. Малярчук. – Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2014. – 308 с.
569. Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження / [відп. ред. Ю. Г. Гошко]. – К. : Наук. думка, 1987. – 471 с.
570. Гоцький Р. Протиалкогольний плебісцит / Р. Гоцький. – Львів, 1930. – 15 с.
571. Громадські вибори // Право народу. – 1923. – 4 листопада. – С. 2.
572. Давид Я. Як громада села Колодруби осушила свої сіножаті / Я. Давид // Сільський господар. – 1937. – №16. – С. 249.
573. Данилюк А. Давня архітектура українського села : Етнографічний нарис / А. Данилюк. – К. : Техніка, 2008. – 256 с.
574. Дашкевич Я. Східна Галичина : етнічні відносини, національні міфи та менталітети / Я. Дашкевич // Україна в минулому. – К. – Львів, 1994. – Вип. VI. – С. 78–93.
575. Діячі кооперативного руху Галичини (1873–1939 рр.): Бібліогр. покажч. / [уклад. Л. А. Пинда]. – Л., 1995. – 77 с.
576. До відома кооператорів // Сільський господар. – 1931. – Ч.2. – С. 4.
577. Довкруги громадських справ // Громадський голос. – 1927. – 19 лютого. – С. 2–3.
578. Доманицький В. Кооперація в Східній і Західній Україні / В. Доманицький // Наукові записки Українського технічно-господарського інституту. – Т. IV (VII). – Мюнхен, 1963. – С. 101–113.
579. Доманицький В. Сільськогосподарська криза на західних українських землях і як з нею боротися / В. Доманицький // Сільський господар. – 1930. – №15. – С. 345–347.
580. Допильнувати виборів! // Діло. – 1934. – 5 жовтня. – С.1.
581. Дописи. Глуховець, пов. Львів // Діло. 1926. – 2 вересня. – С. 4
582. Дописи. Новоставці, пов. Бучач (Нечувані звірства польського вчителя) // Діло. – 1925. – 10 квітня. – С. 5.

583. Дробот І. Українські політичні партії Галичини в міжвоєнний період (1920–1939 рр.) : загальний огляд / І. Дробот // Галичина. – 1999. – №3. – С. 137–143.
584. Дрогобицька О. Традиція і модерн : Побут української сільської інтелігенції Галичини (кінець ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.) / О. Дрогобицька. – Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2014. – 540с.
585. Дрогомирецька Л. Греко-католицьке духовенство Галичини в українському кооперативному русі (1920–1939 рр.) / Л. Дрогомирецька // Вісник Прикарпатського університету : Історія. – Івано-Франківськ : Плай, 2003. – Вип. VII. – С. 77–89.
586. Дудяк О. Динаміка чисельності польського населення Східної Галичини у першій третині ХХ ст. (за матеріалами переписів 1910, 1921 і 1931 рр.) / О. Дудяк // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – Вип. 36. – С. 286–296.
587. Дудяк О. Українське питання в програмах та діяльності польських селянських (людових) партій Східної Галичини (1921 – 1926 рр.) / О. Дудяк // Наукові записки Національного університету «Острозька академія» : Історичні науки. – Острог : Національний університет «Острозька академія», 2002. – Вип. 2. – С. 18–27.
588. Дужий П. Степан Бандера — символ нації : у 2 ч. / П. Дужий. – Львів : Галицька видавнича спілка, 1996. – Ч. 1. – 190 с.
589. Еміграційна горячка // Нова зоря. – 1926. – 28 лютого. – С.6–7.
590. Етнографія України : навч. посібн. / [за ред. С. А. Макарчука]. – Львів : Світ, 1994. – 520 с.
591. Є. Г. Сільськогосподарські машини в наших кооперативах / Г. Є. // Господарсько-кооперативний часопис. – 1932. – Ч. 12. – 21 с.
592. Жук А. Кооперація в Польщі і місце в ній української кооперації / А. Жук // Кооперативна Республіка. – 1932. – Ч. 9. – С. 328–338.

593. Жук А. Національний склад і поділ на типи кооперативів на території, заселеній українцями в Польщі / А. Жук // Кооперативна Республіка. – 1935. – Ч. 11. – С. 325–329.
594. Жук А. Українська кооперація в Польщі / А. Жук. – Львів : Накладом автора, 1934. – 234 с.
595. Жуковський А. Нарис історії України / А. Жуковський, О. Субтельний. – Львів : Вид-во Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові, 1992. – 230 с.
596. З гараздів української кооперації на Волині // Діло. – 1937. – 29 травня. – С.5.
597. З життя на Вел. Україні // Громадський голос. – 1933. – 8 липня. – С. 2.
598. З життя партії // Діло. – 1924. – 8 травня. – С.2.
599. З поміччю братам // Громадський голос. – 1933. – 22 липня. – С. 2.
600. З самоуправних містерій // Діло. – 1927. – 14 травня. – С.3.
601. З шкільної статистики // Учитель. – 1904. – 20 жовтня. – С. 313–315.
602. За два тижні : скільки є безробітних учителів? // Учительське слово. – 1938. – 15 грудня. – С. 280.
603. За здорову самоуправу громад // Громадський голос. – 1936. – 1 лютого. – С. 2.
604. За справедливість для українського працюючого селянства // Громадський голос. – 1936. – 28 листопада. – С. 2.
605. Завгородня Т. Підготовка вчителів для української народної школи Галичини (1919–1939 роки) / Т. Завгородня. – Івано-Франківськ : Плай, 1999. – 136 с.
606. Загальні збори «Центросоюзу» // Господарсько-кооперативний часопис. – 1937. – Ч. 27. – С. 5–7.
607. Зданович М. Польсько-українське питання / М. Зданович // Ми не є українофілами. Польська політична думка про Україну і українців : антологія текстів / [за ред. П. Ковалю, Я. Олдаховського, М. Зухняк]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2012. – С. 131–145.

608. Зайцев О. Націоналізм і національна демократія : витоки конфлікту (1920–1930-і рр.) / О. Зайцев // Сучасність. – 1994. – №2. – С. 70–76.
609. Зайцев О. Представники українських політичних партій Західної України в парламенті Польщі (1922–1939 рр.) / О. Зайцев // Український історичний журнал. – 1993. – №1. – С. 72–84.
610. Зайцев О. Націоналізм і релігія : Греко-Католицька Церква та український націоналістичний рух у Галичині (1920–1930-ті роки) / О. Зайцев, О. Беген, В. Стефанів – Львів : Вид-во УКУ, 2011. – 384 с.
611. Зайцев О. Український інтегральний націоналізм (1920-1930-ті) роки : нариси інтелектуальної історії / О. Зайцев. – Київ : Критика, 2013. – 483 с.
612. Західно-Українська кооперація в році 1926. Огляд, систематика і звідомлення РСУК. – Львів, 1928. – 40 с.
613. Західно-Українська Народна Республіка. 1918–1923 : Історія / [відп. ред. О. Карпенко]. – Івано-Франківськ : Сіверсія, 2001. – 628 с.
614. Західно-українська народна республіка. 1918–1923. Уряди. Постаті / [гол. ред. Я. Ісаєвич]; [упор. : М. Литвин, І. Патер, І. Соляр]. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2009. – 350 с.
615. Зашкільняк Л. Україна і Польща в ХХ ст. : від конфронтації до порозуміння / Л. Зашкільняк // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів : [б. в.], 2008. – Вип. 17. – С. 3–18.
616. Зашкільняк Л. Вступ до методології історії / Л. Зашкільняк. – Львів : ЛОНМІО, 1996. – 96 с.
617. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності / Л. Зашкільняк. – Львів : Львівський державний університет ім. І. Франка, 1999. – 227 с.
618. Зашкільняк Л. Українсько-польські стосунки ХХ ст. у суспільній свідомості українців і поляків / Л. Зашкільняк // Вісник Львівського університету. Серія соціологія. – 2008. – Вип. 2. – С. 127–137.

619. Зашкільняк Л. Історія Польщі : Від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів : Львівський національний університет ім. І. Франка, 2002. – 752 с.
620. Звіт з Партійної Конференції Української Соціал-Демократичної Партії Зах. Обл. УНР, яка відбулася дня 28 і 29 марта 1919 р. в Станіславові. – Дрогобич, 1919. – 21 с.
621. Земельна реформа // Діло. – 1925. – 20 вересня. – С.1.
622. Земельна реформа // Діло. – 1925. – 23 вересня. – С.1.
623. Земельна реформа чи колонізація? // Свобода. – 1925. – 11 листопада. – С. 2–3.
624. Зі статистики шкільництва в Польщі // Рідна школа. – 1938. – Ч. 1. – С. 16.
625. Зільберман М. Революційна боротьба трудящих Західної України (1924–1928) / М. Зільберман. – Львів, 1978. – 148 с.
626. Злупко С. Володимир Навроцький / С. Злупко // Українські кооператори (історичні нариси). – Львів, 2001. – С. 43–51.
627. Злупко С. Економічна думка України : [навч. посібн.] / С. Злупко. – Львів : Вид-во ЛНУ ім. Івана Франка, 2000. – 496 с.
628. Злупко С. На чатах рідної землі: Євген Храпливий — учений, організатор, патріот / С. Злупко. – Львів : Вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 1999. – 283 с.
629. Зубрицький М. Маєтковий стан у Мшанці Старосамбірського повіту в 1919 році / М. Зубрицький. – Львів, 1920. – 6с.
630. Зуляк І. Діяльність «Просвіти» у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939) / І. Зуляк. – Тернопіль : Воля, 2005. – 942 с.
631. История Польши : в 3 т. / [под. ред. Ф. П. Зуева, А. Я. Манусевича, И. А. Хренова]. – М. : Изд-во АН СССР, 1958. – Т. 3. – 667 с.
632. І. Ю. Українське вчителство на західних і північних землях / Ю. І. // Діло. – 1938. – Ч. 175. – С. 3.
633. Івасюта М. З історії революційного руху на Тернопільщині в роки окупації її панською Польщею (1926–1939 рр.) / М. Івасюта // З історії західноукраїнських земель. – К. : Вид-во АН УРСР, 1957. – Т. 1. – С. 91–104.

634. Іванник М. Система органів місцевого самоврядування в Галичині у 1919–1939 рр. Історико-правовий аспект / М. Іванник, С. Кондратюк. – Львів : Компакт-ЛВ, 2007. – 252 с.
635. Інтелігенція і маса // Діло. – 1928. – 5 жовтня. – С. 1.
636. Історія — ментальність — ідентичність. – Львів : ПАІС, 2011. – Вип. IV. – 536 с.
637. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. – Т. 14 : Львівська область. – К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1968. – 980 с.
638. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. – Т. 20 : Тернопільська область. – Т.20. – К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1973. – 640 с.
639. Історія міст і сіл Української РСР : в 26 т. – Т. 9 : Івано-Франківська область. – К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1971. – 639 с.
640. Історія народного господарства Української РСР : у 3 т., 4 кн. – Т. 2: Створення соціалістичної економіки (1917–1937 рр.). – К. : Наук. думка, 1984. – 439 с.
641. Історія селянства Української РСР : у 3 т. – К. : Наук. думка, 1967. – Т. 2. – 534 с.
642. Історія суспільних рухів і політичних партій в Україні (1921–1985 рр.) / [Б. Вол, Н. Лагунова, Ю. Мороз та ін.]. – Львів : Редакційно-видавничий відділ Львівського університету, 1993. – 74 с.
643. Історія України / [за ред. Г. Темка, Л. Тупчієнка]. – К. : Видавничий дім «Академія», 2001. – 480 с.
644. Історія українського селянства: нариси: [в 2 т.] / [О. Андрощук, В. Баран, О. Веселова та ін.]. – К. : Наук. думка, 2006. – Т. 2. – 652 с.
645. Історія Української РСР : у 2 т. / [гол. ред. М. І. Супруненко]. – К. : Вид-во АН УРСР, 1957. – Т. 2. – С. 460–483.
646. Історія Української РСР : у 8 т., 10 кн. – Т. 6 / [відп. ред. П. П. Гудзенко]. – К. : Наук. думка, 1977. – 543 с.
647. К. На ясний шлях! (З приводу Загальних Зборів «Просвіти») / К. // Покутське слово. – 1927. – Ч. 1–2. – С. 3.

648. Калиняк Л. «Stronnictwo Chłopskie» у польському селянському русі Західної України (1926–1931) / Л. Калиняк // Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі : Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції (8–9 жовтня 2004 р.). – Дрогобич : Коло, 2005. – С. 163–173.
649. Калиняк Л. Діяльність Польського Стронніцтва Людового «П'яст» у Західній Україні (1923–1926) / Л. Калиняк // Наукові записки Національного університету «Острозька академія» : Історичні науки. – Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2006. – Вип. 6. – С. 199–216.
650. Калиняк Л. Польське Стронніцтво Людове «П'яст» у політичному житті Східної Галичини (1919–1923) / Л. Калиняк // Наукові записки національного університету «Острозька академія» : Історичні науки. – Острог : Національний університет «Острозька академія», 2004. – Вип. 4. – С. 397–410;
651. Калиняк Л. Радикальні тенденції у розвитку польського селянського руху Західної України (1919–1926) / Л. Калиняк // Наукові зошити історичного факультету. Львівський національний університет імені Івана Франка. Зб. наук. праць. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2005. – Вип. 7. – С. 296–307.
652. Карпенко О. Деякі питання історії КПЗУ / О. Карпенко // Український історичний журнал. – 1958. – №3. – С. 91.
653. Карпенко О. З історії Західно-Української Народної Республіки / О. Карпенко. – Івано-Франківськ : Вид-во ПНУС, 2006. – 496с.
654. Карпенко О. Селянські страйки в Батятичах у 1928–1929 рр. / О. Карпенко // З історії західноукраїнських земель. – К. : Вид-во АН УРСР, 1957. – Т. 1. – С. 105–112.
655. Касьянова Г. Українська інтелігенція : проблеми вивчення і реінтерпретацій / Г. Касьянова // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія. – 2004. – Вип. 8. – С. 7–22.

656. Качараба С. Еміграційна політика Польщі та її реалізація на Західній Україні (1919–1939) / С. Качараба // Проблеми слов'янознавства. – 2002. – Вип. 52. – С. 73–85.
657. Качараба С. Еміграція з Західної України 1919–1939 / С. Качараба. – Львів : Львівський національний університет імені І. Франка, 2003. – 416 с.
658. Качор А. Мужі ідеї і праці : Андрій Палій і Андрій Мудрик, творці «Маслосоюзу» / А. Качор. – Вінніпег – Торонто – Клівленд, 1974. – 344 с.
659. Качор А. Роля «Просвіти» в економічному розвитку Західної України / А. Качор. – Вінніпег : Просвіта, 1960. – 31 с.
660. Качор А. Роля духовенства і церкви в економічному відродженні Західної України / А. Качор. – Серія: Літопис УВАН. – Вінніпег, 1992. – Ч. 30. – 40 с.
661. Качор А. Українська молочарська кооперація в цифрах і світліні в 45-ті роковини заснування першої молочарської кооперативи / А. Качор. – Мюнхен : Унія та Єдність, 1949. – 24 с.
662. Кирчів Р. Студії з українсько-польського етнокультурного пограниччя / Р. Кирчів. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2013. – 462 с.
663. Кленович Л. Економічні джерела селянського руху на Західній Україні / Л. Кленович // Західня Україна. – 1931. – №7–8. – С. 58–82.
664. Коберський К. Буквар кооперації / К. Коберський. – Львів : Накладом РСУК, 1939. – 139 с.
665. Коберський К. Великі проблеми сучасної господарської політики / К. Коберський. – Львів : Самоосвіта, 1935. – 40 с.
666. Коберський К. Вільне спілчанство (кооперація) — шлях до піднесення народу / К. Коберський. – Львів : Самоосвіта, 1935. – 40 с.
667. Кобильник Р. Українське питання в концепціях польських урядових партій (1926–1930 рр.) / Р. Кобильник // Україна і Польща в ХХ ст.: проблеми і перспективи взаємовідносин : Зб. наук. праць. – К. – Краків, 2002. – С. 95–97.
668. Ковальчак Г. Економічний розвиток західноукраїнських земель / Г. Ковальчак. – К. : Наук. думка, 1988. – 254 с.

669. Ковальченко И. Методы исторического исследования / И. Ковальченко. – М. : Наука, 2003. – 486 с.
670. Ковба Ж. «Просвіта» — світло, знання, добро і воля українського народу (до 125-річчя з дня заснування) / Ж. Ковба. – Дрогобич : Відродження, 1993. – 123 с.
671. Колб Н. Матеріальне становище греко-католицьких парохів у Галичині на початку ХХ століття (на прикладі Львівської архієпархії) / Н. Колб // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність / – Львів : НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2001. – Вип. 9. – С. 469–479.
672. Кольонізація // Громадський голос. – 1922. – 25 листопада. – С. 1.
673. Комар В. «Українське питання» в політиці урядів Польщі (1926–1939рр) / В. Комар // Український історичний журнал. – 2001. – №5. – С. 120–128.
674. Комар В. Політика Польщі щодо українців Галичини (1919–1939 рр.) : основні напрямки та етапи / В. Комар // Галичина : науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – Івано-Франківськ, 2001. – №5–6. – С. 290–295.
675. Комар В. Спроби нормалізації польсько–українських відносин у Другій Речі Посполитій / В. Комар // Українсько-польські відносини в Галичині в ХХ ст. – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – С. 236–242.
676. Комар В. Східна політика Польщі 1918–1921 рр. : від федералізму до прометеїзму / В. Комар // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів : [б. в.], 2009. Вип. 18. – С. 42–50.
677. Комар В. Українське питання в політиці Польщі (1935–1939) / В. Комар // Галичина : науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 1998. – №1. – С. 99–105.
678. Конгрес поневолених народів // Діло. – 1924. – 6 травня. – С.3.
679. Кондратюк В. Україна в 20–30-х рр.: суспільно-політичне життя ХХ ст. / В. Кондратюк, О. Зайцев. – Львів : [б.в.], 1993. – 74 с.

680. Кондратюк К. Новітня історія України 1914-1945 рр. : [навчальний посібник] / К. Кондратюк. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2007. – 260 с
681. Кондратюк О. Аграрне питання в програмних документах та діяльності українських націоналістичних політичних партій Західної України в 1919–1939 рр. / О. Кондратюк // Республіканець. – 1994. – №2 – С. 66–70.
682. Кондратюк О. Аграрні програмні засади Організації Українських Націоналістів (1929–1939 рр.) / О. Кондратюк // Розбудова держави : Журнал державницької думки. – К., 1997. – №3. – С. 58–61.
683. Кондратюк О. Програмні засади та діяльність Української Соціалістично-радикальної партії (1926–1939 рр.) / О. Кондратюк // Вісник Львівського державного університету. – Серія історична. – Вип. 30. – Львів, 1995. – С. 74–81.
684. Кондратюк О. Ставлення українських політичних партій Західної України до подій літа – осені 1930 р. в цьому краї. / О. Кондратюк // Вісник Львівського Інституту внутрішніх справ. – Серія юридична. – Вип. III. – Львів, 1996. – С.156–166.
685. Конкордат між Св. Престолом та Річюпосполитою Польською // Вісник Станиславівської єпархії. – 1925. – Ч. IX–XII. – С. 41–61.
686. Кордуба М. Простір і населення України / М. Кордуба – Львів, 1921. – 19 с.
687. Кордуба М. Українська національна територія і кількість українців в Польщі / М. Кордуба. // Календар товариства Просвіта на 1926 р. – Львів, 1925. – С. 57–60.
688. Кордуба М. Українські землі під польською владою / М. Кордуба // Письмо з Просвіти. Літературно-просвітний тижневик. Річник IX / [за ред. В. Дорошенка]. – Львів : Накладом Товариства «Просвіта», 1922. – Ч. 3–4. – С. 19 – 60.

689. Корнійчук Л. Становище трудящого селянства західних областей України під владою панської Польщі (1920–1939) / Л. Корнійчук. – К. : Вид-во АН УРСР, 1957. – 70 с.
690. Коростіль Н. Соціальне становище українських аграріїв Східної Галичини у 20–30-і рр. ХХ ст. / Н. Коростіль // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки. – 2007. – Вип. 16. – С. 44–51.
691. Коростіль Н. Агарна політика II Речі Посполитої і український націоналізм / Н. Коростіль, О. Малярчук. // Ціннісно-смісловий вимір буття українського суспільства і перспективи українського націоналізму: Матеріали III міжнародної наукової конференції (17–18 листопада 2007 р.). – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2007. – С. 321–331.
692. Кравець М. Селянство Східної Галичини і Північної Буковини у другій половині ХІХ ст. / М. Кравець. – Львів : Вид-во Львівського університету, 1964. – 242 с.
693. Кравець О. Сімейний побут і звичаї українського народу / О. Кравець. – К. : Наук. думка, 1966. – 200 с.
694. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Б. Кравченко – К. : Основи, 1997. – 424 с.
695. Кравчук Й. Духовенство і суспільність : Яка тепер доля духовного стану? Які перед ним практично-суспільні завдання? / Й. Кравчук // Нова Зоря. – 1929. – Ч. 19. – С. 2–3.
696. Краєва Партійна Конференція // Земля і воля. – 1920. – 11 липня. – С. 1–2.
697. Крайове господарське товариство «Сільський господар» у Львові. 1899–1994. – Нью-Йорк : Українська Вільна академія наук у США, 1970. – 600 с.
698. Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр. : Проблеми взаємовідносин / О. Красівський. – К. : Вид-во УАДУ, 1998. – 299 с.
699. Красівський О. Галичина у першій чверті ХХ ст. Проблема польсько-українських стосунків / О. Красівський. – Львів : Вид-во ЛФУАДУ, 2000. – 416 с.
700. Криваві заворушення в Мостищині // Нова зоря. – 1934. – 17 травня. – С.1.

701. Криза і безробіття інтелігенції // Нова Зоря. – 1932. – 4 грудня. – С. 5.
702. Кубійович В. Етнічні групи Південно-Західної України (Галичини) на 1.01. 1939 / В. Кубійович // Наукові праці / [упор., вступ. ст. О. Шаблія]. – Париж – Львів : Фенікс, Українська академія друкарства, 1996. – С. 281–294.
703. Кубійович В. Західні українські землі в межах Польщі 1920–1939 рр. / В. Кубійович // Наукові праці / [упор. і вступ. ст. О. Шаблія]. – Париж – Львів : Фенікс, Українська академія друкарства, 1996. – С. 247–265.
704. Кубійович В. Національні відносини в Галичині в світлі перепису з 9. XII. 1939 / В. Кубійович // Наукові праці / [упор., вступ. ст. О. Шаблія]. – Париж – Львів : Фенікс, Українська академія друкарства, 1996. – С. 266–280.
705. Кубійович В. Українська людність в Польщі в світлі перепису з дня 9. XII. 1939 / В. Кубійович. // Наукові праці / [упор., вступ. ст. О. Шаблія]. – Париж – Львів : Фенікс, Українська академія друкарства, 1996. – С. 153–165.
706. Кувеньова О. Громадський побут українського селянства : Історико-етнографічний нарис / О. Кувеньова. – К. : Наук. думка, 1966. – 136 с.
707. Кугутяк М. Галицькі українці в боротьбі за державну незалежність у 1920–1923 рр. / М. Кугутяк // Галичина. Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис. – 2001. – №5–6. – С. 198–215.
708. Кугутяк М. Галичина : сторінки історії. Нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) / М. Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – 200 с.
709. Кугутяк М. Історія української націонал-демократії (1918–1929) / М. Кугутяк. – К. – Івано-Франківськ : Плай, 2002. – Т. 1. – 536 с.
710. Кугутяк Т. Державотворчі концепції Української народної трудової партії (1923–1925 рр.) / Т. Кугутяк // Україна соборна : зб. наук. ст. – Ч. 1 : Історико-політологічні та правові засади соборності й державотворення в Україні / Ін-т історії України НАН України. – К. : [б. в.], 2005. – Вип. 2. – С. 242–254.
711. Кузик С. Кредитова політика «Центробанку» раніше і тепер / С. Кузик // Кредитова кооперація. – 1938. – Ч. 12. – С. 7.

712. Культура і побут населення України [навч. посібник] / [В. Наулко, Л. Артюх, В. Горленко та ін.]. – К. : Либідь, 1991. – 232 с.
713. Кульчицький В. Органи самоврядування на західноукраїнських землях (1921–1939 рр.) / В. Кульчицький, Л. Присташ, В. Тищик // Вісник Львівського університету. Серія юридична. – Львів, 2001. – Вип. 36. – С. 123–128.
714. Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / С. Кульчицький. – К. : Видавничий Дім Альтернативи, 1999. – Т. 11.– 335 с.
715. Кучерепа М. Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919–1939 рр.) / М. Кучерепа // Україна – Польща : важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару істориків «Українсько–польські відносини в 1918–1947 роках» (22–24 травня 1997). – Варшава : Світовий союз воїнів Армії Крайової. Об'єднання українців у Польщі, 1998. – С. 11–28.
716. Лапчук І. З приводу листа господаря С. Мойсіка в часописі «Сільський господар» / І. Лапчук // Сільський господар. – 1931. – Ч. 12. – С. 285.
717. Лапчук І. Комасація ґрунтів / І. Лапчук. – Львів, 1938. – 89 с.
718. Лапчук І. Меліорація пасовиськ і лук / І. Лапчук // Сільський господар. – 1936. – Ч. 22. – С. 337.
719. Лапчук І. Реферат з приводу меліорації, виголошений по Львівському радіо 11 вересня 1937 р. / І. Лапчук // Сільський господар. – 1937. – Ч. 21. – С. 229–230.
720. Лапчук І. Чому комасація в деяких околицях є конечна / І. Лапчук // Сільський господар. – 1931. – Ч. 12. – С. 283–284.
721. Лапчук І. Чому Остап хоче комасації / І. Лапчук // Сільський господар : Календар на звичайний 1930 рік. – Львів, 1929. – С. 238–239.
722. Лев В. Державна гімназія з українською мовою навчання у Львові. Звідомлення. За шкільні роки 1921/22–1930/31 і за шкільний рік 1931/32 / В. Лев // Українська школа. – 1932. – Ч. 6–9. – С. 114–118.

723. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 рр. / К. Левицький. – Львів, 1927. – 736 с.
724. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : у 2 т. : [пер. з англ. М. Бадік, У. Гавришків, Я. Грицака та ін.] / І. Лисяк-Рудницький. – К. : Основи, 1994. – Т. 1. – 554 с.
725. Лемківщина: Історико – етнографічне дослідження: у 2-х т. / [редкол.: С. Павлюк, Ю. Гошко, Р. Кирчів та ін.]. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, 1999. – Т.1. – 360 с.
726. Лемківщина: Історико – етнографічне дослідження: у 2-х т. / [редкол.: С. Павлюк, Ю. Гошко, Р. Кирчів та ін.]. – Львів : Ін-т народознавства НАН України, 1999. –Т.2. – 420 с.
727. Лисяк-Рудницький І. Між історією й політикою / І. Лисяк-Рудницький. – Мюнхен : Сучасність, 1973. – 442 с.
728. Литвин М. Історія ЗУНР / М. Литвин, К. Науменко; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів : Олір, 1995. – 368 с.
729. Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. / М. Литвин. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ : Інститут Центрально-Східної Європи, 1998. – 469 с.
730. Литвин М. Проект «Україна» : Галичина в Українській революції 1917-1921 рр. / М. Литвин. – Харків : Фоліо, 2015. – 379 с.
731. Литвинович М. Нариси хліборобської політики / М. Литвинович – Станіслав, 1936. – 143 с.
732. Лицур М. Риба в системі традиційного харчування населення Галичини в кінці ХІХ ст. – 1930-х рр : етносоціальний аспект / М. Лицур // Галичина. – 2011. – Ч. 18–19. – С. 120–126.
733. Ліщинський І. Українське народне учительство. З приводу Загальних Зборів «Взаємної Помочі» / І. Ліщинський // Діло. – 1926. – 2 липня. – С. 2.
734. Лозинський М. Поневолені західноукраїнські землі / М. Лозинський. – Харків, 1930. – 125 с.

735. Лозинський М. Галичина в роках 1918–1920. Українська революція. Розвідки і матеріяли / М. Лозинський. – Відень, 1922. – 228 с.
736. Лопатнюк В. Минуле й сьогочасне української молочарської кооперації / В. Лопатнюк // Сьогочасне й минуле. – 1939. – Ч. II. – С. 54–58.
737. Луцький О. Кооперативні проблеми : Народи й постанови XV конгресу Міжнародного союзу кооператив / О.Луцький. – Львів : Накладом РСУК, 1937. – 69 с.
738. Луцький О. Сільськогосподарський кредит / О. Луцький. – Львів, 1939. – 46 с.
739. Луцький О. Сільськогосподарський кредит : готівкові приходи і розходи селянської родини в рр.1927–1937 / О. Луцький. – Львів, [б.р.]. – 45 с.
740. Людові лиси // Громадський голос. – 1925. – 25 серпня. – С. 3.
741. М. Т. Меліорація ґрунтів / Т. М. // Сільський господар. – 1926. – Ч. 9. – С. 164–165.
742. Магальяс С. Порадник для освітників : Форми і методи освітньої праці / С. Магальяс. – Львів : Накладом товариства «Просвіта», 1933. – 96 с.
743. Магас Д. Історичний начерк до трагедії Галицької України / Д. Магас. – [б.м; б.р.]. – 99 с.
744. Макарчук С. Історико-етнографічні райони України : [навч. посібник] / С. Макарчук. – Львів : Вид-во ЛНУ імені Івана Франка, 2012. – 352 с.
745. Макарчук С. А. Етносоціальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма / С. Макарчук. – Львов : Вища школа, 1983. – 255 с.
746. Макарчук С. Населення Західної України за переписом 1931 р. / С. Макарчук. // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1993. – Вип. 29. – С. 53–61.
747. Макарчук С. Писемні джерела з історії України / С. Макарчук. – Львів : Світ, 1999. – 352 с.
748. Макарчук С. Поляки південно-східних воєводств Польщі міжвоєнного часу: соціальні та політичні риси / С. Макарчук // Поляки, українці,

- білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1921–1939): Матеріали міжнародної наукової конференції. – Дрогобич : Коло, 2005. – С. 5–18.
749. Макарчук С. Ставлення української громадськості Галичини до Польської держави (1918–1923) / С. Макарчук // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1995. – Вип. 30. – С. 53–61.
750. Макарчук С. Сучасна польська історіографія про національні відносини на західноукраїнських землях в умовах імперіалізму / С. Макарчук. // Вісник Львівського університету. Серія історична : Питання історіографії. – Львів, 1980. – Вип. 16. – С. 56–65.
751. Мамчин Р. Філія товариства «Сільський Господар» у Тернополі / Р. Мамчин // Шляхами Золотого Поділля : Тернопільщина і Скалатщина. Регіональний історико-мемуарний збірник. – Філядельфія : Вид-во НТШ, 1983. – Т. 3. – С. 267–273.
752. Марочко В. Українська селянська кооперація : історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.) / В. Марочко ; НАН України, Інститут історії України. – К., 1995. – 216 с.
753. Мартинюк М. Українські періодичні видання Західної України, країн Центральної та Західної Європи (1914–1939 рр.) : Матеріали до бібліографії / М. Мартинюк / НАНУ, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника; Науково-дослідницький центр періодики. – Львів : [б. в.], 1998. – 294 с.
754. Марчук В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. / В. Марчук. – Івано-Франківськ : Плай, 2004. – 464 с.
755. Маслосоюз в 1936 р. // Господарсько-кооперативний часопис. – 1937. – Ч. 17. – С. 11–12.
756. Мин Д. Западная Украина / Д. Мин. – М. : Государственное изд-во политической литературы, 1939. – 48 с.
757. Мисак Н. Українська інтелігенція Галичини напередодні Першої світової війни : соціальне походження / Н. Мисак // Військово-науковий вісник. – Львів : ЛВІ, 2005. – Вип. 7. – С. 191–202.

758. Мірчук П. Нариси історії ОУН 1920–1939 / П. Мірчук. – Мюнхен – Лондон – Нью-Йорк : Укр. вид-во, 1968. – Т. 1. – 639 с.
759. Мірчук П. Революційний змаг за УССД / П. Мірчук. –Нью-Йорк–Торонто–Лондон, 1985. – Т. 1. – 222 с.
760. Міщук М. Національна ідея в політичних програмах та практичній діяльності Української радикальної партії (1918–1939рр.) / М. Міщук // Україна соборна : зб. наук. ст. – К., 2005. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 192–197.
761. Могильницький Б. Введение в методологию истории / Б. Могильницький. – М. : Высшая школа, 1989. – 248 с.
762. Могильницький Б. Методология истории в системе университетского образования / Б. Могильницький // Новая и новейшая история. – 2003. – №6. – С. 3–17.
763. Молоде село : Підручник для сільської молоді / [ред. кол. : Д. Паліїв, А. Пясецький, О. Тарнович]. – Львів : Накладом видавничої кооперативи «Батьківщина», 1934. – 129 с.
764. Молочарська кооператива на Станіславщині // Кооперативне молочарство. – 1927. – Ч. 3–4. – С. 2.
765. Молочарська кооперація у 1938 р.// Кооперативна Республіка. – 1939. – Ч. 5. – С. 1.
766. Мудрий В. Змагання за українські університети в Галичині / В. Мудрий. – Львів – Нью-Йорк : Вид-во НТШ, 1999. – 194 с.
767. Мудрик А. Кооперативний катехизм / А. Мудрик. – Львів : Вид-во «Маслосоюзу», 1939. – 125 с.
768. На господарській ділянці // Діло. – 1937. – 29 травня. – С. 3.
769. На давні шляхи // Діло. – 1934. – 9 жовтня. – С. 2
770. На день загальних зборів «Сільського господаря» // Сільський господар. – 1937. – Ч.8. – С. 114.
771. На окраях днів // Кооперативна Республіка. – 1938. – Ч. 10. – С. 1–8.
772. На роздоріжжю // Громадський голос. – 1925. – 21 листопада. – С. 1.

773. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття / І. Нагаєвський. – К. : Український письменник, 1994. – 413 с.
774. Нагачевська З. Учителі – організатори і репрезентанти українського жіночого руху в Галичині (кінець XIX – перша третина XX ст.) // Етнос і культура. – 2003. – №1. – С. 136–141.
775. Над Дніпром і Віслою : Матеріали Міжнародної наукової конференції «Україна і Польща у визвольних змаганнях XIX – початку XX ст.» (5 листопада 2003 р.). – К., 2004. – 226 с.
776. Народи Екзекютиви УСДП // Громадський голос. – 1935. – 7 грудня. – С. 7.
777. Народне шкільництво в Галичині в числах статистики // Рідна школа. – 1938. – Ч. 23. – С. 23.
778. Народні читання // Народня освіта й виховання народу. Методи й цілі. – 1920. – С. 18.
779. Нариси з історії суспільних рухів і політичних партій в Україні (XIX–XX ст.) / [Я. Малик., Б. Вол, С. Гелей] – Львів : Світ, 2001. – 296 с.
780. Нариси історії Львова / [відп. ред. І. П. Крип'якевич]. – Львів : Книжково-журнальне вид-во, 1956. – 440 с.
781. Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.) : у 3 кн. – К., 1994. – Кн. 2. – 172 с.
782. Наулко В. Етнічний склад населення Української РСР (статистико-картографічне дослідження) / В. Наулко. – К. : Наук. думка, 1965. – 135 с.
783. Наулко В. Хто і відколи живе в Україні // В. Наулко. – К. : Голов. спеціал. ред. літ. мовами націон. меншин України, 1998. – 80 с.
784. Національне питання в Україні XX – початку XXI ст. : історичні нариси / О. Аркуша, В. Верстюк, С. Віднянський та ін.; [відп. ред. В. А. Смолій]. – К. : Ніка-Центр, 2012. – 592 с.
785. Наш білянс у санаційній п'ятирічці // Діло. – 1931. – 30 травня. – С. 1.
786. Наша кооперація // Кооперативна Республіка. – 1932. – Ч. 9. – С. 332–333.

787. Наші виборчі округи // Свобода. – 1935. – 26 травня. – С. 10.
788. Наші цілі // Заграва. – 1923. – 1 квітня. – С.1.
789. Не приймають українців до високих шкіл // Правда. – 1938. – 2 жовтня. – С. 3.
790. Недоля українського вчительства. // Діло. – 1938. – 24 серпня. – С.7.
791. Недоля української школи і українського учительства під Польщею // Календар «Українського голосу». – 1932. – С. 47–58.
792. Незавидна доля // Учительське слово. – 1925. – Ч. 3. – С. 2.
793. Несторович В. Приватники і кооператори на сільському ґрунті / В. Несторович // Торгівля і промисл. – 1936. – 15 жовтня. – С. 5.
794. Нищий М. Кілька порад для наших малоземельних селян / М. Нищий // Сільський господар. – 1938. – Ч. 7. – С. 107–109.
795. Новинки. Руська гімназія в Станіславові // Діло. – 1910. – 7 (20) липня – С. 5.
796. Нові солтиси // Діло. – 1934. – 30 грудня. – С.6.
797. Об'єднані польські селянські партії // Свобода. – Львів, 1933. – 25 червня. – С. 9.
798. Одна з болячок. Доля нострифікантів і поведінка з ними // Діло. – 1925. – 4 квітня. – С. 1–2.
799. Олесневич Л. Кооперативні міфи і капіталістична дійсність. Західноукраїнська буржуазна кооперація (1883–1939) / Л. Олесневич. – К. : Наук. думка, 1974. – 167 с.
800. Осечинський В. Галичина під гнітом Австро-Угорщини в епоху імперіалізму / В. Осечинський. – Львів, 1954. – 183 с.
801. Основи методології та організація наукових досліджень : [навч. посіб.] / [за ред. А. Є. Конверський]. – К. : Центр учб. л-ри, 2010. – 350 с.
802. Останні вісти // Діло. – 1928. – 31 березня. – С.3.
803. Охрим О. Високі студії і наша молодь / О. Охрим. // Діло. – 1929. – 8 червня. – С. 1.

804. П. К. Чого хоче Українська соціалістично-радикальна партія? / К. П. – Львів, 1926. – 47 с.
805. Павленко Ю. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства : [навч. посібник] / Ю. Павленко. – К. : Либідь, 1999. – 360 с.
806. Павликовський Ю. В обороні рідної землі / Ю. Павликовський. – Львів : Діло, 1936. – С. 3–34.
807. Павликовський Ю. Земельна справа у Східній Галичині (короткий історичний і економічний огляд земельного питання та сучасний його стан) / Ю. Павликовський. – Львів, 1922. – 37 с.
808. Павликовський Ю. Наша сільськогосподарська організація під теперішню хвилю і в майбутнім / Ю. Павликовський // Господарсько-кооперативний часопис. – 1921. – Ч. 1. – С. 3–5.
809. Павликовський Ю. Огляд першої польської статистики населення / Ю. Павликовський // Інформаційний календар на 1925 р. – Львів, 1925. – С. 42–51.
810. Павликовський Ю. Природа, мета і світогляд українського кооперативного руху / Ю. Павликовський // Кооперативна Республіка. – 1934. – Ч. 2. – С. 48–56.
811. Павлюк С. Етногенеза українців : спроба теоретичної конструкції / С. Павлюк. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2006. – 247 с.
812. Панченко П. Короткий погляд на минуле й сучасне західноукраїнської кооперації / П. Панченко // Ювілейний альманах «Центросоюзу». В 30-ліття / [за ред. М. Творидло]. – Львів : Вид-во «Центросоюзу», 1931. – С. 98–119.
813. Патер І. Союз визволення України : проблеми державності і соборності / І. Патер. – Львів : [б.в.], 2000. – 345 с.
814. Пеленський З. Між двома конечностями : Причинок до соціології українського національно-визвольного революційного руху в Західній Україні між обома світовими війнами / З. Пеленський // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен : Видання фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 502–524.

815. Перед громадськими виборами // Діло. – 1927. – 14 травня. – С.2.
816. Перед новою колонізацією // Діло. – 1934. – 3 жовтня. – С.1.
817. Перший конгрес українських інженерів у Львові // Нова Зоря. – 1932. – 22 травня. – С. 4.
818. Перший український конкурс на найліпшу молочарську кооперацію // Кооперативне молочарство. – 1930. – Ч. 2. – С. 4.
819. Перший Український Педагогічний Конгрес. – Львів : Накладом товариства «Рідна Школа», 1938. – 249 с.
820. Перші організації і перші переслідування на селі // Земля і воля. – 1920. – 4 липня. – С. 1.
821. Петрушевич Є. Польська колонізація Східної Галичини / Є. Петрушевич. – Відень, 1921. – 21 с.
822. Пилипів І. Греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Східної Галичини (1918–1939 рр.) / І. Пилипів. – Тернопіль : Економічна думка ТНЕУ, 2011. – 440 с.
823. Пичета В. Исторические судьбы Западной Украины и Западной Белоруссии / В. Пичета. – М. : Московский рабочий, 1939. – 40 с.
824. Пичета В. Основные моменты исторического развития Западной Украины и Западной Белоруссии / В. Пичета. – М. : Соцекгиз, 1940. – 136 с.
825. Підлога рідношкільної діяльності в Городеччині // Рідна школа. – 1938. – 15 липня. – С. 213–214.
826. Підсумки виборів 1930 року // Культура. – 1931. – Ч. 1. – С. 11.
827. Поглиблення просвіти // Громадський голос. – 1926. – 11 грудня. – С.2.
828. Политические партии в Польше, Западной Белоруссии и Западной Украине / [под. ред. Скульского]. – Минск : Изд-во Белорусской академии наук, 1935. – 335 с.
829. Положення українського шкільництва (3 промови голови УПР — посла д-ра Д. Левицького на пленарному засіданні Сейму 3-го листопада ц. р при першому читанні бюджетового прелімінаря на рік 1933–1934) // Рідна школа. – 1933. – 15 листопада. – С. 339–341.

830. Польская деревня во время кризиса / [под ред. В. П. Коларова]. – М : Международный аграрный институт, 1935. – 221 с
831. Польские крестьяне о своей жизни: Письма крестьян, изданные институтом социальной экономики в Варшаве / [под. ред. Я. Михальчука]. – М. : Международный аграрный институт, 1936. – 255 с.
832. Польські осади // Громадський голос. – 1924. – 20 вересня. – С. 2.
833. Поправа сільського господарства та кооперація // Господарсько-кооперативний часопис. – 1926. – №4. – С. 49.
834. Порай З. Голод землі / З. Порай // За рідну землю : Справа колонізації. – Львів : Діло, 1936. – С. 35–37.
835. Правно-державна заява Українського клубу // Діло. – 1928. – 31 березня. – С.3.
836. Про комасацію і меліорацію // Сільський господар. – 1927. – Ч.23. – С. 273–274.
837. Про меліораційне право в Польщі // Сільський господар. – 1926. – Ч.3. – С. 35.
838. V Конгрес // Вперед. – 1929. – 20 січня. – С. 1–2.
839. Ребет Л. ОУН на ЗУЗ у половині 30-х років / Л. Ребет // Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен : Видання фундації ім. Євгена Коновальця, 1974. – С. 539.
840. Ревізії та арешти // Громадський голос. – 1930. – 25 жовтня. – С. 7.
841. Редліх Ш. Разом і нарізно в Бережанах : [пер. з англ.] / Ш. Редліх – К. : Дух і література, 2002. – 325 с.
842. Резолюції Головної Управи // Громадський голос. – 1936. – 7 листопада. – С. 2.
843. Різдво і Рідна школа // Голос Покуття. – 1935. – 7 січня. – С. 3.
844. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914–1939) / О. Рубльов. – К. : Інститут історії України НАН України, 2004. – 648 с.

845. Рубльов О. Україна крізь віки. Українські визвольні змагання 1917–1921 рр. : у 15 т. / О. Рубльов, О. Реєнт. – К. : Вид. дім «Альтернативи», 1999. – Т. 10. – 319 с.
846. Рубльов О. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–30-ті роки ХХ ст.) // О. Рубльов, Ю.Черченко. – К., 1994. – 349 с.
847. «Русская кооперація» на західноукраїнських землях // Кооперативна Республіка. – 1929. – Ч. 10. – С. 406–408.
848. Савчук Б. Корчма : алкогольна політика і рух тверезості в Західній Україні у ХІХ – 30-х роках ХХ ст. / Б. Савчук. – Івано-Франківськ, 2001. – 248 с.
849. Савчук Б. Просвітницька та соціально-політична діяльність українських громадських товариств у Галичині (остання третина ХІХ ст. – кінець 30-х років ХХ ст.) / Б. Савчук. – Івано-Франківськ: Плай, 1999. – 138 с.
850. Садовий В. Антиалкогольні братства, товариства і гуртки та їх роль у боротьбі з пияцтвом на Галичині в ХІХ – першій половині ХХ ст. / В. Садовий. – Дрогобич : ПП «Швидкодрук», 2010. – 88 с.
851. Садовський В. Людність західно-українських земель по польському перепису 30 вересня 1921 р. / В. Садовський // Студії з поля суспільних наук і статистики / [заг. ред. М. Кордуби]. – Львів, 1927. – Т. 4. – Вип. 1. – С. 1–50.
852. Садовський В. Північно-західна Україна в світлі статистики / В. Садовський. – Львів : Друкарня Новочасна, 1924. – 23 с.
853. Сажко В. Аграрне питання в Україні на початку ХХ ст. : історико-політичний аспект / В. Сажко. – Полтава : ПНТУ, 2006. – 198 с.
854. Самоврядування // Діло. – 1926. – 15 липня. – С.1.
855. Свежинський В. Аграрні відносини на Західній Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. / В. Свежинський. – Львів : Вид-во Львівського університету, 1966. – 192 с.
856. Сворак С. Освіта на західноукраїнських землях у повоєнний період / С. Сворак // Український історичний журнал. – 1997. – №2. – С.28–42.

857. Своя ніби форма та чужий зміст // Наша правда. – 1929. – № 4–6. – С. 67–75.
858. Село збідніло // Правда. – 1938. – 4 грудня. – С. 11.
859. Селунская Н. Методологическое знание и профессионализм историка / Н. Селунская // Новая и новейшая история. – 2004. – №4. – С. 24–41.
860. Селянство в борбі проти поміщиків // Воля народу. – 1925. – 2 серпня. – С.1.
861. Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України / В.Сергійчук. – К. : Українська видавнича спілка, 2000. – 430 с.
862. Сизоненко Г. «Сельроб» у боротьбі за возз'єднання / Г. Сизоненко. – Львів : Каменяр, 1979. – 214 с.
863. Сіреджук П. Соціально-економічне становище і культурне життя німецької меншини Східної Галичини (20–30-і роки ХХ ст.) / П. Сіреджук. – Тернопіль : Економічна думка, 2008. – 752 с.
864. Сливка Л. Питання антиалкогольного виховання дітей і молоді у діяльності українських громадських товариств Західної України (1919–1939 рр.) / Ю. Сливка // Педагогічний альманах. – 2010. – №5. – С. 278–284.
865. Сливка Ю. Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення / Ю. Сливка. – К. : Наук. думка, 1973. – 255 с.
866. Сливка Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939) / Ю. Сливка. – К. : Наук. думка, 1985. – 272 с.
867. Словник української мови : в 11 т. / [за ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
868. Слово до польського громадянства // Нова зоря. – 1930. – 2 жовтня. – С.1.
869. Смолей В. Польське сільськогосподарське осадництво в Західній Україні 1920 – 1939 рр. / В. Смолей // Україна в минулому. – К. – Львів, 1996. – Вип. 9. – С 163–176.
870. Смолей В. Польське цивільне і військове аграрне осадництво у Західній Україні : історико-правовий контекст (1919–1939 рр.) / В. Смолей. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2003. – 112 с.

871. Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569 – 1999 : [пер. з англ.] / Т. Снайдер. – К. : Дух і Літера, 2012. – 624 с.
872. Соколовский А. Аграрный кризис в Польше / А. Соколовский // Аграрный кризис. – М : Международный аграрный институт, 1932. – Кн. 3. – С. 28–58.
873. Соляр І. Зовнішні орієнтації національно-державницьких партій Західної України (1923–1939) / І Соляр. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. – 356 с.
874. Соляр І. Спроби консолідації національно-державницьких сил Західної України у 1923–1925 рр. / І. Соляр // Україна в минулому. – К. – Львів, 1994. – Вип. 5. – С. 34–51.
875. Соляр І. Українське національно-демократичне об'єднання : перший період діяльності (1925–1928) / І. Соляр. – Львів, 1995. – 72 с.
876. Старосольський Ю. Шляхами предків / Ю. Старосольський // Записки НТШ. – Нью-Йорк – Париж – Сідней – Торонто, 1991. – Т. ССХ (210). – С. 3–117.
877. Старостинські кооперативи // Кооперативна Республіка. – 1938. – Ч. 10. – С. 6–7.
878. Статистика висших шкіл в Австро-Угорщині // Нива. – 1912. – Ч. 21–22. – С. 662–663.
879. Стахів М. Західня Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918–1923 / М. Стахів. – Скретон, 1959. – Т. 3. – 200 с.
880. Стахів М. Права і обов'язки громад і громадських урядів / М. Стахів. – Львів: Громада, 1927. – 115 с.
881. Стахів М. Проти хвиль : Історичний розвиток українського соціалістичного руху на західноукраїнських землях / М. Стахів. – Львів, 1934. – 268 с.
882. Стахів. М. Демократія, соціалізм та національна справа / М. Стахів. – Львів, 1934. – 43 с.

883. Стефанович А. Ще в справі львівських шкіл / А. Стефанович // Діло. – 1931. – Ч. 159. – С. 1–2.
884. Стидно навіть говорити... // Діло. – 1934. – 30 вересня. – С. 1–2.
885. Стоколос Н. Етноконфесійні і національні проблеми Греко-католицької церкви (1918–1939 рр.) / Н. Стоколос // Українське релігієзнавство. – 2002. – №23. – С. 34–44.
886. Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) : монографія / Н. Стоколос. – Рівне : РІС КСУ-ППФ «Ліста-М», 2003. – 480 с.
887. Стоколос Н. Проблеми етноконфесійності в II Речі Посполитій (1918–1939) / Н. Стоколос // Християнство і національна ідея : наук. зб. – К. – Тернопіль – Краків : Укрмедкнига, 1999. – С. 108–115.
888. Струк З. Діяльність українських кооперативів у Західній Україні (1921–1939 рр.) / З. Струк. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – 152 с.
889. Струк З. Організація української кооперації на західноукраїнських землях у міжвоєнний період (1921–1939 рр.) / З. Струк. – Львів : Інститут українознавства НАН України, 2000. – 137 с.
890. Струтинській М. Українське учительство в сучасний момент / М. Струтинській // Діло. – 1928. – 2 липня. – С. 1.
891. Ступарик Б. Шкільництво Галичина (1772–1939) / Б. Ступарик. – Івано-Франківськ, 1994. – 144 с.
892. Ступарик Б. Роль церкви в розвитку шкільництва Галичини / Б. Ступарик // Християнство в Україні на межі третього тисячоліття. – Івано-Франківськ : Плай, 2002. – С. 394–402.
893. Субтельний О. Україна: історія [пер. з англ. Ю. І. Шевчука; вст. ст. С. В. Кульчицького] / О. Субтельний. – К. : Либідь, 1991. – 510 с.
894. Сучасна західноукраїнська кооперація // Кооперативні вісті. – 1931. – Ч.1–2. – С. 4–11.

895. Сціборський М. До аграрної політики націоналізму/ М. Сціборський // Розбудова нації. – 1928. – Ч. 9. – С. 332–338.
896. Сціборський М. Земельне питання / М. Сціборський. – Париж : Укр. книгарня-накладня, 1939. – 109 с.
897. Сціборський М. Націократія / М. Сціборський. – Прага : Українське видавництво «Пробоем», 1942. – 152 с.
898. Сціборський М. О.У.Н. і селянство / М. Сціборський. – Прага : Вид. Розбудови нації, 1933. – 43 с
899. Сціборський М. Предпосилка національної революції / М. Сціборський // Розбудова нації. – 1932. – Ч. 7–8. – С. 161–169.
900. Сціборський М. Проблеми господарської власности / М. Сціборський // На службі нації. – 1938. – С. 3–19.
901. Таран Л. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки / Л. Таран // Український історичний журнал. – 1999. – №1. – С. 85–91.
902. Творидло М. Де причини нашого господарського лихоліття / М. Творидло // Сільський господар. – 1926. – Ч. 1. – С. 2–3.
903. Творидло М. Кооперація для загального заупу й збуту / М. Творидло // Календар «Сільського Господаря» на 1938 рік. – Львів, 1938. – С. 214–216.
904. Терещенко Ю. Причинки до історії галицького консерватизму / Ю. Терещенко // Вісник Київського державного лінгвістичного університету. – Серія «Історія, економіка, філософія». – 2000. – Вип. 4. – С. 11–67.
905. Терлецький М. Українське приватне середнє шкільництво / М. Терлецький // Українська школа. – 1938. – Ч. 7–12. – С. 108–126.
906. Тищик Б. Західно Українська Народна Республіка (1918–1923). Історія держави і права / Б. Тищик. – Львів : Тріада плюс, 2005. – 392 с. : іл.
907. Ткачівський С. З кривавої книги Західної України (1918–1928) / С. Ткачівський. – К., 1929. – 79 с.
908. Томашівський С. Десять літ українського питання в Польщі / С. Томашівський. – Львів, 1929. – 48 с.

909. Торжество історичної справедливості. Закономірності возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі. – Львів : Вид-во Львівського університету, 1968. – 804 с.
910. Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка : [пер. с англ.] / Д. Тош. – М. : Весь Мир, 2000. – 296 с.
911. Тридцять другий Конгрес УСРП // Громадський голос. – 1933. – 14 січня. – С. 2–3.
912. Троян К. Про громадських радних і солтиса (права й обов'язки) / К. Троян. – Львів : Видання Українського Національно-Демократичного Об'єднання, 1938. – 83 с.
913. Три роки праці УНДО // Свобода. – 1932. – 24 квітня. – С. 2.
914. Туган-Барановський М. Політична економія. Курс популярний / М. Туган-Барановський. – К. : Наук. думка, 1994. – 263 с.
915. Туган-Барановський М. Кооперація, її природа та мета / М. Туган-Барановський. – Львів : РСУК, 1936. – 143 с.
916. Тустановський Л. Парафіяльний літопис села Волиця / Л. Тустановський, К. Тустановський, С. Жигало. – Львів, 2000. – 176 с.
917. Україна-Польща : історична спадщина і суспільна свідомість : Матеріали міжнародної наукової конференції (Кам'янець-Подільський, 29-31 травня 1991). – К, 1992. – 320 с.
918. Українська споживча кооперація. // Кооперативні вісті. – 1931. – Ч. 3. – С. 2–5.
919. Українська школа гине! – Львів : Накладом Рідної Школи, 1922. – 41 с.
920. Українське національно-демократичне об'єднання до Українського громадянства // Діло. – 1925. – 21 липня. – С.1.
921. Український Львів в обороні рідної землі // Діло. – 1936 р. – 17 жовтня. – С. 4.
922. Українське народознавство : [навч. посібник] / [за ред. С. Павлюка, Г. Горінь, Р. Кирчіва]. – Львів : Фенікс, 1994. – 608 с.

923. Українські кооператори. Історичні нариси : у 2 кн. – Львів : Вид-во «Укоопосвіта» Львівська комерційна академія, 1999. – Кн. I. – 456 с.
924. Українські кооператори. Історичні нариси : у 2 кн. – Львів : Вид-во Львівської комерційної академії, 2001. – Кн. II. – 338 с.
925. Українські школи нищать / Діло. – 1928. – 12 березня. – С. 2.
926. Українсько-польські відносини в Галичині у XX ст. : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21–22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – 452 с.
927. Українці : Історико-етнографічна монографія : у 2 кн. – Опішне : Українське Народознавство, 1999. – Кн. 2. – 544 с.
928. Ундорадикальна кооперативна «теорія» і «практика» // Сельроб. – 1932. – Ч.261. – С.4.
929. Ухвала секретаріату ЦК КПЗУ в справі кооперативно-просвітянської платформи // Наша правда. – 1929. – № 4–6. – С. 152–154.
930. Учителька покарала дітей за виступ на дитячій вечірній: З мартирології нашої дівчини // Новий час. – 1930. – Ч. 80. – С. 7
931. Федевич К. Галицькі українці у Польщі. 1920–1939 рр. (Інтеграція галицьких українців до Польської держави у 1920–1930-ті рр.) / К. Федевич. – К. : Основа, 2009. – 280 с.
932. Федик І. УНДО і ОУН : ставлення до Польщі / І. Федик. – Львів, 1998. – 79 с.
933. Федорович К. Українські школи в Галичині у світлі законів і практики / К. Федорович. – Львів : Накладом секретаріатів українських партій : Трудової, Радикальної і національної роботи. – 94 с.
934. Федорчак П. Новітня історія Польщі XX століття : навчально-методичний посібник / П. С. Федорчак. – Івано-Франківськ, 2006. – 219 с.
935. Фелінські М. Українці у відродженій Польщі / М. Фелінські. – Львів, 1931. – 119 с.
936. Форса чи трагедія? // Діло. – 1925. – 19 липня. – С.1.

937. Футала В. Суспільно-політичне життя Західної України у 1920–1930 рр.:
Стан і перспективи дослідження / В. Футала // Український історичний
журнал. – 2008. – № 5. – С. 195–210.
938. Хліба й праці!! // Громадський голос. – 1925. – 26 грудня. – С. 1.
939. Холевчук М. Контроля молочности в селянських господарствах (праця
секції годівлі і плекання рогатої худоби Краєвого господарського товариства
«Сільський господар» за рр. 1930–1933) / М. Холевчук. – Львів : Накладом
господарського т-ва «Сільський господар» у Львові, 1934. – 39 с.
940. Холевчук М. Організація контролі молочности / М. Холевчук. – Львів :
Накладом Краєвого молочарського союзу «Маслосоюз», 1930. – 33 с.
941. Холевчук М. Як організувати і вести контролю молочности корів /
М. Холевчук. – Львів Накладом господарського т-ва «Сільський господар» у
Львові, 1930. – 93 с.
942. Хом'як М. Як розв'язав справу національних меншин уряд Західньо-
Української Народної Республіки (ЗУНР), а як уряд Польщі / М. Хом'як //
Зб. наук. праць на пошану Євгена Вертипороха президента Головної Ради
НТШ з нагоди 70-річчя його життя. – Торонто, 1972. – С.180–192.
943. Храпливий Є. Місяць українського часопису і наше селянство /
Є. Храпливий // Сільський господар. – 1932. – №20. – С. 305–306.
944. Храпливий Є. Молочарське книговодство / Є. Храпливий. – Львів, 1930. –
47с.
945. Храпливий Є. Основи кооперативного молочарства / Є. Храпливий. –
Львів : Накл. РСУК, 1936. – 12 с.
946. Храпливий Є. Сільське господарство Галицько-Волинських земель /
Є. Храпливий. – Львів : Накладом фонду «Учітеся брати мої», 1936. – 347 с.
947. Храпливий Є. Так працюємо для українського села. Праця товариства
«Сільський Господар» за січень-червень 1929 р. / Є. Храпливий. – Львів,
1930. – 26 с.

948. Храпливий Є. Як піднести наше хліборобство / Є. Храпливий. – Львів : Накладом Крайового господарського тов-ва «Сільський господар», 1932 – 38 с.
949. Християнство і суспільна справа // Нова зоря. – 1933. – 7 січня. – С.15–16.
950. Хронов'ят М. Молочарська кооперація в 1936–1937 рр. / М. Хронов'ят // Календар «Сільського Господаря» на 1939 р. – С. 216–218.
951. Хто платить за мешкання учителям // Правда. – 1936. – Ч. 3. – С. 11.
952. Целевич В. Практичний poradник про виборчу ординацію до громад в Галичині / В. Целевич. – Львів, 1927. – 70 с.
953. Целевич В. Самоврядування / В. Целевич // Діло. – 1929. – 20 квітня. – С.2.
954. Цибко О. Революційно-визвольна боротьба трудящих Західної України за возз'єднання з УРСР (1934–1939) / О. Цибко. – Львів : В-во Львівського університету, 1963. – 137 с.
955. Цимбалюк О. Статус вчителів народних шкіл у Другій Речі Посполитій (1920–1939 рр.) / О. Цимбалюк // Наукові записки Тернопільського державного педуніверситету ім. В. Гнатюка. – Серія : Педагогіка. – 2009. – №3. – С. 313–317.
956. Чайковський А. Алкоголічні образки / А. Чайковський // Ілюстрований народний календар товариства «Просвіта» на рік звичайний 1906. – Річник 29. – Львів : Просвіта, 1906. – С. 25–27.
957. Чайковський А. Алькоголізм і школа / А. Чайковський. – Рогатин, 1929. – 16 с.
958. Чайковський А. Дещо про алкоголь / А. Чайковський. – Львів, 1928. – 22 с.
959. Черкавський О. Наші дії на селі / О. Черкавський // Діло. – 1927. – 27 листопада. – С.3.
960. Чи дійсне для «добра школи»? // Учительське слово. – 1936. – Ч. 9. – С. 159.

961. Чмелик Р. Мала українська селянська сім'я другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (структура і функції) / Р. Чмелик. – Львів : Інститут народознавства НАН України, 1999. – 144 с.
962. Чого хоче Українська Соціалістично-Радикальна партія. – Львів : Українська видавнича спілка «Громада», 1926. – 47 с.
963. Чоповський В. Будителі національного духу. Діяльність культурно-освітніх товариств «Просвіта» та «Рідна школа» на західноукраїнських землях (друга половина ХІХ ст. – 20–30-ті роки ХХ ст.) / В. Чоповський. – Львів, 1993. – 82 с.
964. Чоповський В. Українська інтелігенція в національно-визвольному русі на Західній Україні (1918–1941 рр.) / В. Чоповський. – Львів : Край, 1993. – 168с.
965. Чорній П. Ставлення жителів Галичини міжвоєнного періоду (1919–1939 рр.) до творення ними поліетнічного та мультикультурного простору / П. Чорній // Польські студії : V конкурс ім. Єжи Гедройця. – К. : Дух і Літера, 2012. – №5 («Дух і Літера» №25). – С. 60–79.
966. Чорній П. Характеристика «закритості» етнічних груп Східної Галичини у міжвоєнний період (1919–1939 рр.) / П. Чорній // Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії / відп. ред. О. В. Потильчак. – К., 2010. – С. 170–180.
967. Швагуляк М. Маловідома сторінка політичного життя Західної Україна / М. Швагуляк // Записки НТШ. – Т. ССХХVІІІ. – Львів, 1994. – С. 207-248
968. Швагуляк М. «Пацифікація» – польська репресивна акція у Галичині 1930 р. і українська суспільність / М. Швагуляк. – Львів, 1993. – 52 с.
969. Швагуляк М. Партійні поділи і загальнонаціональні інтереси. Проблема політичної консолідації українського національного руху Галичини (1919–1939) / М. Швагуляк // Сучасність. – 1994. – №2. – С. 77–82.
970. Швагуляк М. Польсько-українська конфронтація на зламі 20–30-х років ХХ ст.: проблеми історіографії / М. Швагуляк // Проблеми слов'янознавства: Міжвідомчий науковий збірник. – Львів, 1996. – Вип. 48. – С. 53–62.

971. Швагуляк М. Суспільно-політична ситуація у Західній Україні на початку 30-х років ХХ ст. / М. Швагуляк. // Записки НТШ : Праці історико-філософської секції. – Львів, 1991. – Т. ССХХІІ. – С. 111–145.
972. Шевченко Л. Звичаї, пов'язані з закладами будівлі / Л. Шевченко // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – К., 1926. – С. 87–95.
973. Шимонович І. Галичина. Економічно-статистична розвідка / І. Шимонович. – Харків : Державне видавництво України, 1928. – 238 с.
974. Шкільна політика супроти Українців : З промови посла Дмитра Великановича, виголошеної на пленарному засіданні Сойму дня 21 лютого ц. р. при бюджеті міністерства освіти // Рідна школа. – 1936. – Ч. 7–8. – С. 108–109.
975. Шміга О. Особливості еволюції соціально-економічної структури західно-українського села в 20–30-і роки ХХ ст. / О. Шміга // Наукові записки ТДПУ ім. В. Гнатюка. – Серія : Історія. – Вип. 2. – Тернопіль, 2002. – С. 48–49.
976. Ще про конгрес УСДП // Громадський голос. – 1934. – 17 березня. – С. 2–3.
977. Що діється в нашім краю // Нова зоря. – 1934. – 20 травня. – С. 1.
978. Що діється в нашому краю // Діло. – 1930. – 11 жовтня. – С. 2.
979. Що з учительськими посадами? // Діло. – 1938. – 2 липня. – С. 8.
980. Що робити для розвитку кооперації // Господарсько-кооперативний часопис. – 1922. – 15 вересня. – С. 1–3.
981. Ю. В справі матеріального положення нашого духовенства / Ю. // Нива. – 1928. – Ч. 12. – С. 449–451.
982. Як відновити старі і організувати нові кооперативи // Господарсько-кооперативний часопис. 1921. – Ч. 1. – С. 7.
983. Як мешкали люди на селі // Правда. – 1937. – 22 серпня. – С. 6.
984. Як у нас проводили вибори // Свобода. – 1935. – 26 грудня. – С. 9.
985. Яковенко Н. Вступ до історії : критика / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2007. – 373 с.

986. Яремчук В. Правовий статус українських шкіл в республіці Польща у 1919–1939 рр. / В. Яремчук // Науковий вісник Львівського університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2009. – № 2. – С. 31–42.
987. Ясинская Я. Опыт крестьянских забастовок / Я. Ясинская, А. Пазурек, С. Влодавский // Польская деревня во время кризиса / [под. ред. В. Коларова]. – М., 1935. – С. 180–222.
988. Ajnenkel A. Położenie prawne robotników rolnych w Polsce, 1918–1939 / A. Ajnenkel. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1962. – 465 s.
989. Ajnenkiel A. Polska po przewrocie majowym. Zarys dziejów politycznych polski 1926–1939/ A. Ajnenkel. – Warszawa, 1980. – 228 s.
990. Ajnenkiel A. Ustroj i prawo Drugiej Rzeczypospolitej / A. Ajnenkel // Polska odrodzona 1918–1939. Państwo, społeczeństwo, kultura/ [Pod red. J. Tomickiego]. – Warszawa : Wiedza powczechna, 1982. – S. 55–127.
991. Aland A. Układ stosunków wyznaniowo-zawodowych wśród ludności trzech województw południowo-wschodnich / A. Aland // Sprawy Narodowościowe. – 1939. – №1–2. – S. 14–42.
992. Badania nad opłacalnością gospodarstw włościańskich w roku gospodarczym 1934/35 (od 1 lipca 1934 do 30 czerwca 1935). – Warszawa : PINGW w Puławach, 1936. – 162 s.
993. Błaszczński K. Stosunki służbowe nauczycieli / K. Błaszczński. – Poznań, 1929. – 239 s.
994. Bobek P. Porozumienie czy walka z Ukraińcami / P. Bobek // Piast. –1935. – 3 lutego. – S. 2.
995. Bigo T. Samorząd terytorialny w nowej Konstytucji / T. Bigo. – Lwów, 1936. – 246 s.
996. Borkowski J. Chłopi Polscy w dobie kapitalizmu / J. Borkowski. – Warszawa : PWN, 1981. – 333 s.
997. Borkowski J. Samorządowe wybory miejskie. 1933–1934 / J. Borkowski // Z pola walki. – 1976. – Nr 3. – S. 61 – 93.

998. Borucki M. Historia Polski do 1957 roku / M. Borucki. – Warszawa : PWN, 1998. – 364 s.
999. Brzoza C. Historia Polski 1918–1945 / C. Brzoza, A. Sowa. – Warszawa, 2006. – 756 s.
1000. Bujak F. Galicja. Kraj. Ludność. Społeczeństwo / F. Bujak. – Lwów, 1908. – T. 1. – 562 s.
1001. Bujak F. Uwagi krytyczne o naszej reformie rolnej / F. Bujak. – Warszawa : Gebethner i Wolff, 1921. – 170 s.
1002. Bujak F. Wieś zachodniogaliczyjska u schyłku XIX w. / F. Bujak. – Lwów, 1908. – T. 1. – 129 s.
1003. Burger W. Ruch ludowy wobec mniejszości narodowych II Rzeczypospolitej / W. Burger // Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego. – Warszawa, 1982. – №22. – S. 3–24.
1004. Chałupczak H. Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995 / H. Chałupczak, T. Browarek. – Lublin : Wyd-wo UMCS, 2000. – 323 s.
1005. Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939 / A. Chojnowski. – Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk : Zakład Narodowy im. Ossolińskich ; Wyd-wo PAN, 1979. – 262 s.
1006. Chojnowski A. Mniejszości narodowe w polityce rządów polskich w latach 1921–1926 / A. Chojnowski // Przegląd Historyczny. – 1976. – №4. – S. 593–615.
1007. Chojnowski A. Ukraina / A. Chojnowski. – Warszawa : Wyd-wo TRIO, 1997. – 243 s.
1008. Cimek H. Sojusz robotniczo-chłopski w Polsce 1918–1939 / Henryk Cimek. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1989. – 240 s.
1009. Curzytek J. Badania nad rentownością gospodarstw włościańskich w roku gospodarczym 1926/27 (od lipca 1926 do czerwca 1927) : sprawozdanie Wydziału Ekonomiki Drobnych Gospodarstw Wiejskich w Państwowym Instytucie Naukowym Gospodarstwa Wiejskiego. / J. Curzytek, F. Bujak. – Warszawa : PINGW w Puławach, 1928. – 99 s.

1010. Cybulski N. Próba badań nad żywieniem się ludu wiejskiego w Galicyi / N. Cybulski. – Kraków, 1894. – 211 s.
1011. Czerniewski K. Maszyny i narzędzia rolnicze w gospodarstwach mniejszej własności / K. Czerniewski. – Warszawa, 1938. – 84 s.
1012. Czubiński A. Najnowsze dzieje Polski 1914–1983 / A. Czubiński. – Warszawa : PWN, 1987. – 451 s.
1013. Darski J. Ukraina. Historia, współczesność, konflikty narodowe. – Warszawa, 1993. – 380 s.
1014. Dąbkowski T. Ukraiński ruch narodowy w Galicji Wschodniej 1912–1923 / T. Dąbkowski. – Warszawa : Instytut krajów socjalistycznych PAN, 1985. – 326 s.
1015. Dąbrowski R. Działalność społeczno-gospodarcza i kulturalna mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej (1918–1939) / R. Dąbrowski. – Szczecin : Wyd-wo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 1990. – 278 s.
1016. Dlaczego wybory obecne beda inne od poprzednich? / Ilustrowany Kurjer Godzienny. – 1927. – 11 grudnia. – S. 1–2.
1017. Dzieje Polski 1918–1939. Wybór materiałów źródłowych / [red.: W. Serczyk]. – Kraków : Krajowa Agencja Wydawnicza, 1990. – 454 s.
1018. Drozdowski M. Przesłanki ewolucji polityki gospodarczej rządu polskiego lat 1936–1939 / M. Drozdowski // Kwartalnik Historyczny. – Warszawa : PWN, 1961. – №2. – S. 345–380.
1019. Drozdowski M. Społeczeństwo, państwo, politycy II Rzeczypospolitej / M. Drozdowski. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1972. – 404 s.
1020. Dunin-Borkowski J. Almanach błękitny : genealogia żyjących rodów polskich / J. Dunin-Borkowski. – Lwów, 1908. – 1127 s.
1021. Dunin-Wąsowicz K. Dzieje Stronnictwa Ludowego w Galicji / K. Dunin-Wasowicz. – Warszawa : LSW, 1956. – 267 s.
1022. Dütz M. Plany parcelacyjne i ich wykonanie w latach 1926–1937 / M. Dütz. – Warszawa : Tow-wo Oświaty Rolniczej, 1938. – 19s.

1023. Eberhardt P. Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku / P. Eberhardt. – Warszawa : Obóz, 1994. – 332 s.
1024. Encyklopedia Historii Drugiej Rzeczypospolitej / [redakcja naukowa Andrzej Garlicki]. – Warszawa : Wiedza Powszechna : Bellona 1999. – 543 s.
1025. Europa nieprovincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie granice III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999 / [red. Krzysztof Jasiewicz]. – Warszawa : Instytut Studiów politycznych PAN, 1999. – 1495 s.
1026. Faryś J. Piłsudski i piłsudczycy. Z dziejów koncepcji polityczno-ustrojowej (1918–1939) / J. Faryś. – Szczecin : Wyd-wo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 1991. – 278 s.
1027. Feliński M. Organizacja i rozwój spółdzielczości ukraińskiej w Polsce / M. Feliński // Sprawy narodowościowe. – 1929. – №2. – S. 214–219.
1028. Feliński M. Ukraińcy w Polsce odrodzonej / M. Feliński. – Warszawa, 1931. – 136 s.
1029. Fiałkowski H. Uporządkowanie stanu prawnego drobnych gospodarstw na ziemiach wschodnich / H. Fiałkowski. – Lublin, 1937. – 16 s.
1030. Gabinety Drugiej Rzeczypospolitej / [pod red. J. Farysia i J. Pajewskiego]. – Szczecin – Poznań : Likon, 1991. – 276 s.
1031. Garlicki A. Pierwsze lata Drugiej Rzeczypospolitej / A. Garlicki. – Warszawa : Krajowa Agencja Wydawnicza, 1989. – 79 s.
1032. Garlicki A. Powstanie Polskiego stronnictwa Ludowego «Piast» 1913–1914 / A. Garlicki. – Warszawa : LSW. – 1966. – 249 s.
1033. Ginel H. Dział spadkowy / H. Ginel. – Kraków : Wyd-wo «Służba rolna», 1981. – №11. – 70 s.
1034. Giza S. Władze naczelne stronnictw ludowych (1861–1965) / S. Giza // Roczniki dziejów ruchu ludowego. – Warszawa. – 1965. – №7. – S. 387–448.
1035. Golec A. Myśl gospodarcza w programach ruchu ludowego / A. Golec // Idee gospodarcze Drugiej Rzeczypospolitej / [pod red. R. Orłowskiego]. – Lublin : Wyd-wo UMCS, 1996. – S. 17–37.

1036. Gołębiowski J. Sektor państwowy w gospodarce Polski międzywojennej / J. Gołębiowski. – Warszawa – Kraków : PWN, 1985. – 366 s.
1037. Gołębiowski J. Spór o etatyzm wewnątrz obozu sanacyjnego w latach 1926–1939 / J. Gołębiowski. – Kraków : WSP, 1978. – 104 s.
1038. Grabski W. Reforma agrarna wstecz / W. Grabski. – Warszawa: [b.w.], 1929. – 14 s.
1039. Grabski W. Wieś i folwark: drobne i duże gospodarstwa rolne ze stanowiska ekonomicznego / W. Grabski. – Warszawa, 1930. – 91 s.
1040. Grodzicki L. Struktura posiadania gruntów mniejszej własności na części środkowych i wschodnich Karpat, wchodzącej w skład wojewódstw Lwowskiego i Stanisławskiego / L. Grodzicki. – Warszawa : [s.n.], 1938. – 18 s.
1041. Grzybowski K. Galicja 1848-1914 : Historia ustroju politycznego na tle historii ustroju Austrii / K. Grzybowski. Kraków-Wrocław-Warszawa : «Ossolineum», 1959. – 322 s.
1042. Heller T. O zgodę polsko-ruska! / T. Heller. // Sprawa Ludowa, 1924. – 6 lipca. – S. 12.
1043. Himka J.-P. Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century / J.-P.Himka. – Edmonton : CIUS, 1988. – 343 p.
1044. Homo Politicus [Кедрин-Рудницький І.] Причини упадку Польщі / І. Кедрин-Рудницький. – Краків : Українське видавництво, 1940. – 298 с.
1045. Ignar S. Kwestia rolna w Polsce kapitalistycznej [Dla sułhaczy szkół wyższych oraz dla aktywu politycznego, społecznego i gospodarszego]. / S. Ignar. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, 1952. – 169 s.
1046. Import maszyn i narzędzi rolniczych // Koniunktura gospodarcza. – 1929. – №9. – S. 267–268.
1047. Iwanicki M. Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918–1939 / M. Iwanicki. – Siedlce : Wyd-wo Uczelniane WSP w Siedlcach, 1975. – 272 s.
1048. Iwanicki M. Ukraińcy, Białorusini, Litwini i Niemcy w Polsce w latach 1918–1990 / M. Iwanicki. – Siedlce : Wyd-wo Wyższej Szkoły Rolniczo-Pedagogicznej, 1993. – 205 s.

1049. Jabłoński R. Wiejska ludność bezrolna / R. Jabłoński. – Warszawa, 1938. – 38 s.
1050. Jampolski W. Sytuacja przedwyborcza / W. Jampolski // Kurjer Lwowski. – 1922. – 1 listopada. – S. 2.
1051. Janowski R. Kwestia włościańska w Polsce / R. Janowski. – Moskwa : GWL ZSSR, 1929. – S. 326–451.
1052. Jarecka S. Niezależna Partia Chłopska / S. Jarecka. – Warszawa : LSW, 1961. – 186 s.
1053. Jaskólski J. Wybory do sejmu i senatu / J. Jaskólski // Słowo Polskie. – 1922. – 7 września. – S. 2.
1054. Jaworski W. Prawo hipoteczne / W. Jaworski. – Kraków, 1926. . – T. 3. – 569s.
1055. Jonca K. Dzieje gospodarcze Polski do 1939 roku / K. Jonca. – Wrocław : Wyd-wo uniwersytety Wrocławskiego, 1996. – 204 s.
1056. Karczewski Z. Plony roślin uprawnych w Polce i srodki ich podniesienia / Z. Karczewski i // Zbiór prac ekonomiczno-rolniczych. –Warszawa, 1931. – S. 251–316.
1057. Kawalec K. Wizje ustroju państwa w polskiej myśli politycznej lat 1918–1939 / K. Kawalec – Wrocław, 1995. – 230 s.
1058. Kedryn I. Ewolucja stosunków polsko-ukraińskich / I. Kedryn // Biuletyn polsko-ukraiński. – Warszawa, 1936. – 28 czerwca. – S. 269–270.
1059. Kęsik J. Pomiędzy współpracą a irredentą. Ukraińska mniejszość narodowa w Drugiej Rzeczypospolitej / J. Kęsik // Tematy polsko-ukraińskie. Historia. Literatura. Edukacja / [red. R. Traba]. – Olsztyn, 2001. – S. 80–91.
1060. Klimecki M. Józef Piłsudski wobec kwestii ukraińskiej 1918–1920 / M. Klimecki // Stosunki polsko-ukraińskie w XVI–XX wieku / [pod red. Janusza Wojtasika]. – Siedlce : Wyd-wo Instytutu Historii Akademii Podlaskiej w Siedlcach, 2000. – S. 149–165.
1061. Kofman J. Nacjonalizm gospodarczy. Szans czy bariera wzrostu / J. Kofman // Zeszyty naukowe SGPiS. – Warszawa, 1992. – S. 43–44

1062. Koko E. Polska Partia Socjalistyczna i Józef Piłsudski wobec kwestii ukraińskiej w latach 1918–1920 : próba porównania stanowisk / E. Koko // Dzieje najnowsze. – Rocznik XXI. – Warszawa, 1989. – S. 27–30.
1063. Konopiński T. Rolnictwo na P.W.K., ze szczególnem uwzględnieniem działu zwierzecego / T. Konopiński // Rolnictwo. – 1929. – T. IV. – Z. 1. – S. 11–22.
1064. Konstytucja w kołomyjskim paszaliu // Dziennik Ludowy. – 1922. – 19 czerwca. – S. 5.
1065. Kowal J. Działalność Stronnictwa Ludowego w latach 1936–1937 / J. Kowal // W dwudziestolecie wielkiego strajku chłopskiego / [pod. red. J. Kowal]. – Warszawa, 1957. – S. 11–48.
1066. Kowal S. Struktura społeczna Wielkopolski w międzywojennym dwudziestolecu 1919–1939 / S. Kowal. – Poznań : W-wo Nauk. Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu, 1974. – 197 s.
1067. Krysiński A. Liczba i rozmieszczenie Ukraińców w Polsce / A. Krysiński // Sprawy Narodowościowe. – 1928. – №6. – S. 651–707.
1068. Krysiński A. Ludność polska a mniejszości w Polsce w świetle spisów ludności 1921 i 1931 r. / A. Krysiński // Sprawy Narodowościowe. – 1932. – №4–5. – S. 347–391.
1069. Krysiński A. Ludność Ukraińska (Ruska) w Polsce w świetle spisu 1931 r. / A. Krysiński. – Warszawa, 1938. – 25 s.
1070. Krzychkowski J. Znaczenie badan ankietowych o stosunkach kredytowych na wsi / J. Krzychkowski, Z. Sobierańska. – Warszawa, 1931. – 165 s.
1071. Krzywicki L. Rozbiór krytyczny wyników spisu z dnia 30 września 1921 r. / L. Krzywicki // Miesięcznik statystyczny. – 1922. – T. V. – Z. 6. – S. 4–29.
1072. Kumaniecki K. Ustrój gminy wiejskiej w Polsce / K. Kumaniecki. – Kraków, 1920. – 88 s.
1073. Kutrzeba S. Polskie prawo polityczne według traktatów / S. Kutrzeba. – Kraków, 1923. – 194 s.
1074. Łapa M. Polityka gospodarcza państwa polskiego w latach 1926–1929 / M. Łapa // Dzieje Najnowsze, 2002. – № 3. – S. 149–154.

1075. Łapa M. Problemy przebudowy strukturalnej rolnictwa polskiego w latach 1926–1930. Program agrarny Witolda Staniewicza / M. Łapa // *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica*, 1999. – T. 66. – S. 119-140.
1076. Landau L. Bezrobocie wśród chłopów/ L. Landau, J. Pański, E. Strzelecki // *Sprawy agrarne*. – Warszawa : Instytut gospodarstwa społecznego, 1939. – №3. – 262 s.
1077. Landau Z. Oligarchia finansowa Drugiej Rzeczypospolitej / Z. Landau // *Przegląd Historyczny*. – 1971. – T. LXII. – Z. 1. – S. 75–92.
1078. Landau Z. Anonimowi władcy. Z dziejów kapitału obcego w Polsce (1918–1939) / Z. Landau, J. Tomaszewski. – Warszawa : Wiedza Powszechna, 1968. – 220 s.
1079. Landau Z. Druga Rzeczpospolita : gospodarka – społeczeństwo – miejsce w świecie / Z. Landau, J. Tomaszewski. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1977. – 426 [5]s.
1080. Lasocki Z. Polskie Stronnictwo Ludowe w czasie wojny światowej / Z. Lasocki. – Katowice, 1937. – 43 s.
1081. Łoś S. Problem gospodarczy Ziemi Czerwieńskiej / A. Bocheński, S. Łoś, W. Baczkowski // *Problem polsko-ukraiński w Ziemi Czerwieńskiej*. – Warszawa : Polityka, 1938. – S. 195–222.
1082. Łoś S. Reforma rolna na południowym wschodzie / S. Łoś // *Bunt Młodych*. – 1936. – 10 kwietnia. – S. 6–7.
1083. Łuczak A. Samorząd terytorialny w programach i działalności stronnictw ludowych 1918–1939 / A. Łuczak. – Warszawa: PWN, 1973. – 346 s.
1084. Lud polski Galicji wschodniej odrzuca prowizorium // *Kurjer Lwowski*. – 1919. – 16 grudnia. – S. 1.
1085. Ludkiewich Z. Ustrój rolny Polski i jego niedomaganie / Z. Ludkiewich. – Warszawa : Centralny Komitet do spraw Młodzieży Wiejskiej przy Związku Izb i Organizacyj Rolniczych R. P., 1935. – 92 s.
1086. Łukaszewicz S. Zebranie delegatów PSL we Lwowie / S. Łukaszewicz // *Sprawa Ludowa*, 1924. – 1 czerwca. – S. 13.

1087. Madajczyk C. Burżuazyjno-obszarnicza reforma rolna w Polsce (1918–1939) / C. Madajczyk. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1956. – 456 s.
1088. Majchrowski J. Obóz Zjednoczenia Narodowego wobec kwestii żydowskiej / J. Majchrowski // Polska – Polacy – mniejszości narodowe / [pod red. W. Wrzesińskiego]. – Wrocław – Warszawa – Kraków : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1992. –T. VIII. – S. 139–149.
1089. Makarczuk S., Smolej W. Polskie osadnictwo rolne w dwudziestoleciu międzywojennym na terenach tzw. Zachodniej Ukrainy (Małopolski Wschodniej) / S. Makarczuk, W. Smolej // Chłopi – Naród – Kultura. Rzeszów. T. 5 : Chłopi a państwo. – Rzeszów, 1997. – S. 65 – 80.
1090. Malinowski H. Program i polityka rolna Komunistycznej Partii Robotniczej Polski (1918–1923) / H. Malinowski. –Warszawa : Książka i Wiedza, 1964. – 344s.
1091. Matuszewska W. U źródeł strajku chłopskiego w 1937 r. / W. Matuszewska. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1962. – 198 s.
1092. Mauersberg S. Szkolnictwo powszechne dla mniejszości narodowych w Polsce w latach 1918–1939 / S. Mauersberg. –Wrocław – Warszawa – Kraków : Ossolineum, 1968. – 230 s.
1093. Mędrzecki W. Liczebność i rozmieszczenie grup narodowościowych w II Rzeczypospolitej w świetle wyników II Spisu powszechnego (1931 r.) / W. Mędrzecki. // Dzieje Najnowsze. – 1983. – №1–2. – S. 231–252.
1094. Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych / W. Mędrzecki. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź, 1988. – 203 s.
1095. Mgr. H.F. Stosunek ziemianina do drobnych dzierżawców w świetle obowiązujących przepisów / Mgr. F. H. // Rolnik. –1935. –24 marca. – S. 2.
1096. Mich W. Między nacjonalizmem a imperializmem : ruch konserwatywny (1918–1939) / W. Mich // Między rzeczywistością polityczną a światem iluzji. Rozważania problemu mniejszości narodowych w polskiej myśli politycznej XX wieku. – Lublin, 2001. – S. 49–69.

1097. Mich W. Obcy w polskim domu : nacjonalistyczne koncepcje rozwiązania problemu mniejszości narodowych 1918–1939 / W. Mich. – Lublin : Wyd-wo UMCS, 1994. – 143 s.
1098. Mich W. Problem mniejszości narodowych w myśli politycznej polskiego ruchu konserwatywnego 1918–1939 / W. Mich. – Lublin : Wyd-wo UMCS 1992. – 306 s.
1099. Michałowski J. Wieś nie ma pracy. Wywiad społeczny w powiecie Rzeszowskim / J. Michałowski. – Warszawa : Wyd-wo zasiłku Funduszu pracy, 1935. – 90 s.
1100. Między Odrą i Dnieprem : wyznania i narody. Cz. 2 : Zbiór studiów / [pod red. Tadeusza Stegnera]. – Gdańsk : Wyd-wo Uniwersytetu Gdańskiego, 2000. – 320 s.
1101. Między rzeczywistością polityczną a światem iluzji : Rozwiązania problemu mniejszości narodowych w polskiej myśli politycznej XX wieku / [pod. red. J. Jachymka, W. Parucha]. – Lublin : Wyd-wo UMCS, 2001. – 315 s.
1102. Mieszczankowski M. Struktura agrarna Polski międzywojennej / M. Mieszczankowski. – Warszawa : PWN, 1960. – 432 s.
1103. Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej / S. Mikulicz. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1971. – 314 s.
1104. Mniejszość ukraińska // Słowo Polskie. – 1927. – 18 czerwca. – S. 1.
1105. Modras R. Kościół Katolicki i antysemityzm w Polsce w latach 1933–1939 / R. Modras. – Kraków : Wyd-wo Homini, 2004. – 405 s.
1106. Morawski W. Dzieje gospodarcze Polski / W. Morawski. – Warszawa : Wyd. Difin, 2011. – 342 s.
1107. Moskal J. Strajk w powiecie Kałuskim / J. Moskal // W dwudziestolecie wielkiego strajku chłopskiego / pod. red. J. Kowal. – Warszawa, 1957. – S. 221–227.
1108. Mroczka L. Spór o Galicję Wschodnią 1914–1923 / L. Mroczka. – Kraków : WSP, 1998. – 221 s.

1109. Najnowsze dzieje Żydów w Polsce (w zarysie do 1950 r.) / [pod red. Jerzy Tomaszewskiego]. –Warszawa : PWN, 1993. – 499 s.
1110. Nasz front agrarny // Wola ludu. – 1927. – 27 lutego. – S. 103.
1111. Nasze stanowisko // Wola Ludu. –Warszawa, 1927. – 18 grudnia. – S. 627–628.
1112. Nowak M. Narodowcy i Ukraińcy. Narodowa Demokracja wobec mniejszości ukraińskiej w Polsce 1922–1939 / M. Nowak. – Gdańsk : Wyd-wo Uniwersytetu Gdańskiego, 2007. –305 s.
1113. Nowak M. Podstawowe zagadnienia ideologii narodowej a problem mniejszości ukraińskiej w publicystyce Narodowej Demokracji lat 1923–1928 / M. Nowak // Między Odrą i Dnieprem : wyznania i narody. Cz. 2 : Zbiór studiów / [pod red. Tadeusza Stegnera]. – Gdańsk : Wyd-wo Uniwersytetu Gdańskiego, 2000. – S. 250–266.
1114. O nowe wybory do Sejmu // Kurjer Lwowski. – 1924. – 13 grudnia. – S. 2.
1115. O zniesienie panszczyzny we Wschodniej Małopolsce // Sprawa Ludowa. – 1921. – 22 maja. – S. 1.
1116. Obrady Stronnictwa Ludowego we Lwowie // Piast. – Kraków, 1932. – 15 maja. – S. 2.
1117. Obraz doli nauczyciela ludowego w Galicyi. – Nakładem kraj. związku nauczycielstwa ludowego z drukarni narodowej w Krakowie, [6.p.]. – 72 s.
1118. Od Galicji do Euroregionu Karpackiego: historia, społeczeństwo, polityka, gospodarka (Jarosław, 27.04.2012 r.) / [pod red. A. Olejko, S. Dyrdy-Macialek, B. Petreckiej ta in]. – Jarosław, 2012. – 340 s.
1119. Ogonowski J. Uprawnienie językowe mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej 1918–1939 / J Ogonowski. – Warszawa : Wyd-wo Sejmowe, 2000. – 285 s.
1120. Olbrzymi Zjazd Polskiego Stronnictwa Ludowego we Lwowie // Sprawa Ludowa. – 1925. – 22 marca. – S. 2.
1121. Olszański T. Historia Ukrainy XX w. / T. Olszański. –Warszawa : Volumen, 1991. –348[2]s.

1122. Papierzyńska-Turek M. Między tradycją a rzeczywistością : Państwo wobec prawosławia 1918–1939 / M. Papierzyńska-Turek. – Warszawa : PWN, 1989. – 484 s.
1123. Papierzyńska-Turek M. Religia i Kościół w ukraińskiej myśli politycznej w Polsce w latach 1918–1939 / M. Papierzyńska-Turek // Polska – Połacy – mniejszości narodowe. – Wrocław – Warszawa – Kraków, 1992. – S. 329–341.
1124. Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej, 1922–1926 / M. Papierzyńska-Turek. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1979. – 390 s.
1125. Paruch W. Koncepcja konsolidacji państwowej. Mniejszości narodowe w myśli politycznej obozu piłsudczykowskiego w latach 1926–1935 / W. Paruch // Mniejszości narodowe w polskiej myśli politycznej XX wieku / [pod. red. J. Jachymka]. – Lublin : Wyd-wo UMCS, 1992. – S. 145–159.
1126. Paruch W. Myśl polityczna obozu piłsudczykowskiego 1926–1939 / W. Paruch. – Lublin : Wyd-wo UMCS, 2005. – 880 s.
1127. Paruch W. Od konsolidacji państwowej do konsolidacji narodowej / W. Paruch // Między rzeczywistością polityczną a światem iluzji : Rozwiązania problemu mniejszości narodowych w polskiej myśli politycznej XX wieku / [pod. red. J. Jachymka, W. Parucha]. – Lublin : Wyd-wo UMCS, 2001. – S. 71–118.
1128. Pawluczuk Z. Ukraińska spółdzielczość w Polsce do 1939 roku / Z. Pawluczuk // Przegląd Wschodni. Historia i współczesność Polaków na Wschodzie. – T. II. – Z. 4(8). – 1992/93. – Warszawa, 1994. – S. 863–872.
1129. Paygert J. Oddłużenie rolnictwa w świetle ostatniego sprawozdania Banku Akceptacyjnego / J. Paygert // Rolnik. – 1939. – 18 czerwca. – S. 409–410.
1130. Piotrkiewicz T. Kwestia ukraińska w Polsce w koncepcjach piłsudczyzny, 1926 – 1930 / T. Piotrkiewicz. – Warszawa : Wyd-wo Uniwersytetu Warszawskiego, 1981. – 165 s.
1131. Pisuliński J. Nie Tylko Petlura : kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918–1923 / J. Pisuliński. – Wrocław : W-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2004. – 445 s.

1132. Plan parcelacyjny na rok 1928 // Wola ludu. – 1927. – 27 lutego. – S. 105.
1133. Pobóg-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski 1864–1945 / Władysław Pobog-Malinowski. – T. 2 – Gdańsk : GRAF, 1990. – 435 s.
1134. Pod sztandarem ludowym // Kurjer Lwowski. – 1922. – 7 czerwca. – S. 2.
1135. Polityczne i gospodarcze położenie Polski // Kurjer Lwowski. – 1919. – 28 lipca. – S. 1.
1136. Polska odrodzona 1918–1939. Państwo, społeczeństwo, kultura / [red. Jan Tomicki]. – Warszawa : Wiedza Powszechna, 1982. – 625 s.
1137. Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław – Kraków – Warszawa : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1935. – T. 1. – Z. 1. – 549 s.
1138. Przybysławski W. Uniż — wieś powiatu Horodeńskiego (studjum społeczno-gospodarcze) / W. Przybysławski. – Warszawa : Nakładem Państw. In-tu Naukowego Gospodarstwa Wiejskiego w Puławach, 1933. – 104 s.
1139. Radomski G. Narodowa Demokracja wobec problematyki mniejszości narodowych w Drugiej Rzeczypospolitej w latach 1918–1926 / G. Radomski. – Toruń : Wyd-wo Adam Marszałek, 2000. – 170 s.
1140. Reforma rolna // Kurjer Lwowski. – 1924. – 7 listopada. – S. 2.
1141. Reforma wyborcza sejmowa // Gazeta Lwowska. – 1927. – 13 marca. – S. 1.
1142. Rek T. Stronnictwa polityczne w Polsce : (1918-1939) / T. Rek. – Warszawa : Wyd-wo Wydz. Prasy i Propagandy Zarządu Wojewódzkiego Polskiego Stronnictwa Ludowego, 1946. – 26 s.
1143. Rezolucje uchwalone jednomyślnie na nadzwyczajnym Kongresie Stronnictwa Ludowego w Warszawie w dniu 17-go I. 1937r. // Piast. – 1937. – 24 stycznia. – S. 3.
1144. Rolnictwo // Polska Gospodarcza. – 1939. – Z. 1. – S. 24–26.
1145. Romer E. Ilu nas jest? / E. Romer. – Kraków : Nadładem ksiegarni G. Gebethnera i sp., 1917. – 32 s.
1146. Romer E. Polski stan posiadania na Południowym Wschodzie Rzeczypospolitej / E. Romer. – Lwów, 1937. – 64 s.

1147. Romer E. Struktura społeczna i kultura materyalna Polaków i Rusinów w Galicyi Wschodniej / E. Romer. – Lwów, 1919. – 24 s.
1148. Rudnicki S. Ziemiaństwo polskie w XX wieku / C. Rudnicki. – Warszawa : Trio, 1996. – 136 s.
1149. Rudziński E. Osadnictwo wojskowe na kresach i reforma rolna / E. Rudziński // Wyzwolenie. – 1923. –25 marca. – S. 2.
1150. Rychlikowska I. Upadek ziemiaństwa / I. Rychlikowska // Zdanie. – 1984. – №12. – S. 18–19.
1151. Rzemieniuk F. Walki polityczne greckokatolickiego duchowieństwa o niepodległość Ukrainy w okresie II Rzeczypospolitej (1918–1939) / F. Rzemieniuk. – Siedlce, 2003. – 225 s.
1152. Samorząd gminny i powiatowy // Wola ludu. – 1927. – 19 czerwca. – S. 320.
1153. Sekutowicz B. Chaos w stosunkach prawnych na Kresach Wschodnich, jako skutek stosowania prawa zwyczajowego przy spadkobranii włościan / B. Sekutowicz. – Kraków, 1929. – 193 s.
1154. Siudut G. Pochodzenie wyznaniowo-narodowościowe ludności Małopolski Wschodniej i Lwowa wedle spisu ludności z 1931 r. / G. Siudut // Lwów. Miasto, społeczeństwo, kultura. – Kraków, 1998. – S. 260–280.
1155. Siwicki M. Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich / M. Siwicki. – Warszawa, 1992. – T. 1. – 317 s.
1156. Śliwa L. Gimnazja galicyjskie w procesie kształtowania się inteligencji polskiej / L. Śliwa // Galicja i jej dziedzictwo. –T. 3 : Nauka i oświata. – 1995. – S. 163–169.
1157. Snyder T. Rekonstrukcja narodów. Polska, Ukraina, Litwa, Białoruś 1569–1999 / T. Snyder. – Sejny : Pogranicze, 2006. – 351 s.
1158. Sojka-Zielińska K. Prawne problemy podziału gruntów chłopskich w Galicji na tle austriackiego ustawodawstwa agrarnego / K. Sojka-Zielińska. –Warszawa : PWN, 1966. – 197 s.

1159. Sprawozdanie z wiec i Zjazdu delegatów i mężów zaufania powiatu Żolkiewskiego w Żolkwi dnia 7 lutego 1926 // Sprawa Ludowa. – 1926. – 14 marca. – S. 11.
1160. Sprawy narodowościowe. –1937. – №3. –S. 253–256.
1161. Sowiński M. Rolnictwo włościańskie w zarysie statystyczno-terytorialnym. Materiały do badań nad typowością i reprezentatywnością próby gospodarstw włościańskich / M. Sowiński. – Seria prac społeczno-gospodarczych. – №39. – Warszawa, 1933. – 175 s.
1162. Srokowski K. Sprawa narodowościowa na Kresach Wschodnich / K. Srokowski. – Kraków, 1924. – 56 s.
1163. Staniewicz W. O program agrarny w Polsce i jego wykonanie. Mowy i przemówienia (1926–1928) / W. Staniewicz. – Warszawa : Ministerstwo Reform Rolnych, 1928. – 246 s.
1164. Staniewicz W. Zmiany w strukturze agrarnej Polski / W. Staniewicz. – Poznań, 1936. – 20s.
1165. Staniewicz W. Matujzy Bolondziszki, wies powiatu Lidzkiego / W. Staniewicz. – Wilno : Gebethner & Wolff, 1923. – 158 s.
1166. Staśkiewicz S. Na wsi polskiej / S. Staśkiewicz, J. Jasińska. – Moskwa : «Młoda Gwardia», 1933. – 63 s.
1167. Stępień S. Główne nurty życia religijnego społeczności ukraińskiej w Drugiej Rzeczypospolitej / S. Stępień // Slavia Orientalis. – 1990. – nr. 1/2. – S. 113–125.
1168. Stępień S. Położenie prawno-polityczne mniejszości ukraińskiej w Drugiej Rzeczypospolitej / S. Stępień // Rocznik Historyczno-Archiwalny. – 1986. – T. III. –S.7–22.
1169. Stępień S. Życie religijne społeczności ukraińskiej w II Rzeczypospolitej / S Stępień / Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa. –T. 1 : Studia z dziejów chrześcijaństwa na pograniczu etnicznym / [pod red. S. Stępnia]. – Przemyśl, 1990. – S. 207–227.
1170. Stosunki polsko-ukraińskie : historia i pamięć / [pod red. J. Marszałek-Kawa, Z. Karpus]. – Toruń : Wyd-wo Adam Marszalek, 2008. – 304 s.

1171. Struktura społeczna wsi polskiej. – Warszawa : Instytut Gospodarstwa Społecznego, 1937. – 322 s.
1172. Studia o szkolnictwie i oświacie mniejszości narodowych w XIX i XX wieku / [red. Stefania Walasek]. – Wrocław : Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. – 164 s.
1173. Styś W. Rozdrabnianie gruntów chłopskich w byłym zaborze austriackim od roku 1787 do 1931 / W. Styś. – Lwów : Nakładem T-wa naukowego, 1934. – 294 s.
1174. Styś W. Wpływ uprzemysłowienia na ustrój rolny / W. Styś. – Lwów : Nakładem T-wa naukowego, 1936. – 259 s.
1175. Sycz M. Spółdzielczość Ukraińska w Galicji w okresie II wojny światowej / M. Sycz. – Warszawa, 1997. – 323 s.
1176. Sycz M. Spółdzielczość ukraińska w II Rzeczypospolitej a nowelizacja ustawy o spółdzielniach (1934 r.) / M. Styś // Dzieje najnowsze. – R. XXIV. – 1992 (4). – Warszawa : Kronika, 1993. – S. 37–44.
1177. Syrnyk M. Ukraińcy w Polsce 1918–1939. Oświata i szkolnictwo / M. Syrnyk. – Wrocław : Krynica Desing Studio, 1996. – 186 s.
1178. Szaflik J. R. Polskie stronnictwo ludowe Piast (1926–1931) / J. R. Szaflik. – Warszawa : LSW, 1970. – 384 s.
1179. Szczepański S. Z dziejów ruchu ludowego w Polsce / S. Szczepański. – Kraków, 1924. – 104 s.
1180. Szturm de Sztrem E. Inwentarz żywy w Polsce / E. Szturm de Sztrem. – Warszawa : Nakł. GUS, 1928. – 46 s.
1181. Szturm de Sztrem E. Prawdziwa statystyka / E. Szturm de Sztrem // Kwartalnik historyczny. – 1973. – R. LXXX. – Z. 3. – S. 664–667.
1182. Szumiło M. Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna w Sejmie i Senacie RP (1928–1939) / M. Szumiło. – Warszawa : Neriton, 2007. – 325 s.
1183. Szwed R. Samorządowa Rzeczypospolita 1918-1939 / R. Szwed. – Częstochowa, 2000. – 246 s.

1184. Thugutt S. Spółdzielność : zarys ideologii / S. Thugutt. –Warszawa : Wyd-wo Spółdzielczy Instytut Naukowy, 1934. –199 s.
1185. Thugutt S. W obronie parlamentaryzmu / S. Thugutt. – Warszawa, 1928. – 147 s.
1186. Thugutt S. Wrogowie reform rolnej / S. Thugutt. – Warszawa, 1920. – 85s.
1187. Tomaszewski J. Z dziejów Polesia 1921–1939. Zarys stosunków społeczno-ekonomicznych / J. Tomaszewski. – Warszawa : PWN, 1963. – 209 s.
1188. Tomaszewski J. Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918–1939 / J. Tomaszewski. – Warszawa : Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, 1985. – 225 s.
1189. Torzecki R. Kwestia ukraińska w polityce III Rzeczy (1933–1945) / R. Torzecki. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1972. –233 s.
1190. Torzecki R. Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929 / R. Torzecki. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1989. – 467 s.
1191. Torzecki R. Z problematyki stosunków polsko-ukraińskich / R. Torzecki // Dziwje Najnowsze. – 1985. – №2. – S. 150–170.
1192. Turowski G. Warunki i drogi rozwoju gospodarczego wsi polskiej / G. Turowski. –Warszawa : Nakładem «Gospodarki narodowej», 1938. – 133 s.
1193. Tymowski M. Historia Polski / M. Tymowski, J. Kieniewicz, J. Holzer. – Warszawa : Edition Spotkania, 1990. – 399 s.
1194. Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski (1918–1989) / [pod red. R. Drozda]. – Słupsk – Warszawa, 2000. – 240 s.
1195. W piekającej sprawie // Kurjer Lwowski. – 1924. – 30 stycznia. – S. 1.
1196. W obronie ziemi Czerwieńskiej // Kurjer Lwowski. – 1919. – 5 października. – S. 2.
1197. Wakar W. Idea narodowa i kresy / W. Wakar // Mysl Narodowa. – 1926. – 30 stycznia. – S. 67.
1198. Wańkiewicz M. Od Stołpców po Kair / M. Wankowicz. – Warszawa, 1969. – 675 s.

1199. Wapiński R. Narodowa Demokracja 1893–1939. Ze studiów nad dziejami myśli nacjonalistycznej / R. Wapiński. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1980. – 337 s.
1200. Wasilewski L. Istotna liczba Ukraińców w Polsce / L. Wasilewski // Sprawy Narodowościowe. – 1927. – № 3. – S. 227–236.
1201. Wasilewski L. Ukraińska sprawa narodowa w jej rozwoju historycznym / L. Wasilewski. – Warszawa, Kraków: Wydawnictwo J. Mortkowicza, Towarzystwo wydawnicze w Warszawie, 1925. – 224 s.
1202. Wasilewski L. W sprawie stosunków narodowościowych na Kresach Wschodnich / L. Wasilewski // Sprawy Narodowościowe. – 1927. – № 5–6. – S. 503–508.
1203. Wasiluk J. Szkolnictwo mniejszości narodowych w Polsce w okresie międzywojennym i po II wojnie światowej – próba porównań / J. Wasiluk // Zeszyty politologiczne / [pod red. R. Skarzyńskiego]. – Białystok, 1994. – Z. 1. – S. 66–92.
1204. Wawruch K. II Rzeczpospolita wobec mniejszości narodowych i religijnych – nowe wyzwania i oczekiwania / K. Wawruch // Sprawy Narodowościowe. – 1996. – T. 5. – Z. 2 (9). – S. 141–154.
1205. Wezwanie dla ludowców // Kurjer Lwowski. – 1919. – 10 listopada. – S. 3–5.
1206. Wiec ludowy w Winnikach // Kurjer Lwowski. – 1919. – 3 grudnia. – S. 2.
1207. Wieczorkiewicz P. Ostatnie lata Polski niepodległej / P. Wieczorkiewicz. – Warszawa : Krajowa Agencja Wydawnicza, 1991. – 80 s.
1208. Wielki dzień triumfu idei ludowej we Wschodniej Małopolsce // Sprawa Ludowa. – 1926. – 25 kwietnia. – S. 12.
1209. Wielki wiec ludowy w Żółkwi // Kurjer Lwowski. – 1919. – 2 grudnia. – S. 5.
1210. Wielki zjazd działaczy wiejskich // Gazeta Lwowska. – 1937. – 16 marca. – S. 1.
1211. Więzikowa A. Stronnictwo Chłopskie 1926–1931. – Warszawa : LSW, 1963. – 291 s.

1212. Witos W. Moja tułaczka 1933–1939 / W. Witos. – Warszawa : LSW, 1967. – 625 s.
1213. Witos W. Zagadnienia państwowe i społeczne Polski. – Warszawa, 1924. – 32 s.
1214. Wróblewska U. Polityka oświatowa państwa polskiego wobec mniejszości narodowych, grup etnicznych i wyznaniowych zamieszkujących Kresy Wschodnie w II RP / U. Wroblewska // Nauka. – 2011. – №2. – S. 109–124.
1215. Wybory do małopolskich Rad miejskich // Gazeta Lwowska. – 1927. – 27 kwietnia. – S. 1.
1216. Z ruchu ludowego // Kurjer Lwowski. – 1919. – 8 października. – S. 2.
1217. Zajązkowski J. Trudne sąsiedztwa. Polska i Ukraina a Rosja i Niemcy. – T. 2 : Od autonomii galicyjskiej do drugiej wojny światowej / J. Zajązkowski. – Lublin : Werset, 2012. – 788 s.
1218. Zaklika W. Sytuacja rolnictwa w Małopolsce Wschodniej z uwzględnieniem polskiego stanu posiadania / W. Zaklika // Rolnik. – 1939. – 18 czerwca. – S. 406–409.
1219. Zamorski J. Zmiana granic wojewódzkich / J. Zamorski // Słowo Polskie. – 1924. – 14 sierpnia. – S. 4.
1220. Zaniedbania rządu // Kurjer Lwowski. – 1924. – 22 lutego. – S. 1.
1221. Zaporowski Z. Józef Piłsudski i piłsudczycy / Z. Zaporowski. – Lublin : Wyd-wo UMCS, 1999. – 286 s.
1222. Zaporowski Z. Od negacji do akceptacji państwa Polskiego. Ukraińskie wybory polityczne w II Rzeczypospolitej / Z. Zaporowski // Res Historica. – Lublin : Wyd-wo UMCS, 2004. – T. 16. – S. 221–233.
1223. Zaporowski Z. Sejm Rzeczypospolitej Polskiej 1919–1939 : działalność posłów, parlamentarne koncepcje Józefa Piłsudskiego, mniejszości narodowe / Z. Zaporowski. – Lublin : Wyd-wo UMCS, 1992. – 265 s.
1224. Zaremba P. Historia dwudziestolecia 1918–1939 / P. Zaremba. – Wrocław : Ossolineum, 1991. – 519, [1] s.

1225. Zarys historii polskiego ruchu ludowego. – Warszawa : LSW, 1970. – T. 2. – 602 s.
1226. Zaszkilniak L. Stosunki polsko-ukraińskie w XX wieku : analiza i interpretacja / L. Zaszkilniak // Polska – Niemcy – Ukraina w Europie. – Rzeszów : Wyd-wo Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 1996. – S. 187–202.
1227. Zieliński H. Historia Polski 1914–1939. [2-e wyd.] / H. Zieliński. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1993. – 428 s.
1228. Zieliński Z. Polska dwudziestego wieku : Kościół – Naród – Mniejszości / Z. Zieliński. – Lublin : Redakcja Wyd-wo KUL, 1998. – 200 s.
1229. Żarnowski J. O inteligencji polskiej lat międzywojennych / J. Żarnowski. – Warszawa : Wiedza Powszechna, 1965. – 195 s.
1230. Żarnowski J. Społeczeństwo Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939/ J. Żarnowski. – Warszawa : PWN, 1973. – 435 s.
1231. Żarnowski J. Społeczeństwo Polski międzywojennej / J. Żarnowski. – Warszawa : Wiedza Powszechna, 1969. – 176 s.
1232. Żarnowski J. Struktura społeczna inteligencji w Polsce w latach 1918–1939 / J. Żarnowski. – Warszawa : PWN, 1964. – 363 s.

1233. Автореферати

1234. Адалкін С. Аграрні відносини на Західній Україні (1919–1939 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец.07.00.02 «Історія СРСР» / С. Адалкін. – Львів, 1951. – 18 с.
1235. Бойко А. Становище селян Західної України у панській Польщі (1919–1939 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Історія СРСР» / А. Бойко. – Львів, 1951. – 19 с.
1236. Генік М. Українське питання в діяльності польських політичних партій (1920–1926) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / М. Генік. – Чернівці, 1997. – 17 с.
1237. Дрогомирецька Л. Українська кооперація у громадсько-політичному житті Західної України (1920–1939 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук.

- ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01. «Історія України» / Л. Дрогомирецька. – Івано-Франківськ, 2004. – 19 с.
1238. Зайцев О. Парламентська діяльність політичних партій Західної України (1922–1939) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / О. Зайцев. – Львів, 1994. – 18 с.
1239. Кватира І. Особливості соціально-економічного розвитку Другої Речі Посполитої (1918–1939 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.02 «Всесвітня історія» / І. Кватира. – Тернопіль, 2010. – 22 с.
1240. Кондратюк О. Аграрне питання в програмах та діяльності українських політичних партій Західної України 1919–1939 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01. «Історія України» / О. Кондратюк. – Львів, 1997. – 27с.
1241. Лылык С. Аграрная олигархия Западной Украины 20-х – 30-х годов XX в.: автореф. дис. канд. истор. наук : спец. 07.00. 02. «История СССР» / С. Лылык. – Львов, 1988.– 16 с.
1242. Мисак Н. Українська інтелігенція Галичини наприкінці XIX – на початку XX ст. : соціально-професійний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01. «Історія України» / Н. Мисак. – Львів, 2005. – 20 с.
1243. Райківський І. Українська соціал-демократична партія (1918–1939) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01. «Історія України» / І. Райківський. – Львів, 1996. – 19с.
1244. Шміло О. Українська молочарська кооперація Галичини у міжвоєнній Польщі (1921–1939 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01. «Історія України» / О. Шміло. – Львів, 2006. – 21 с.